

Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία

Μιχάλης Σετάτος

ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΤΑ ΣΗΜΕΙΑ

- 2 -

ΜΙΧΑΛΗΣ ΣΕΤΑΤΟΣ

Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία

– 2 –

Επιμέλεια
Γιώργος Παπαναστασίου

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
[ΙΔΡΥΜΑ ΜΑΝΟΛΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ]

Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών
(Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη)
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
541 24 Θεσσαλονίκη
<http://ins.web.auth.gr>
e-shop: <http://www.eshop.ins-auth.gr>
e-mail: ins@phil.auth.gr

© 2025 Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών

ISBN 978-960-231-218-6 (set)
978-960-231-228-5 (τ. 2)

Συνεργάστηκε η Ειρήνη Κρίκη

Στοιχειοθετήθηκε
από την Αθανασία Κοπανά
στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών

Περιεχόμενα

Πρόλογος του επιμελητή.....	7
Αξιολόγηση της λογοτεχνίας.....	9
Αυθαιρετότητα, συμβατικότητα και σχετικότητα της γλώσσας.....	23
Ερμηνευτική γραμματική: περιγραφή, ερμηνεία και φόρτιση	59
Η αποτελεσματικότητα του λόγου στην κοινή νεοελληνική	71
Γλωσσικοί πρωτείς: παρατηρήσεις στα <i>που, πως, να, και, οτι, σάν, αν, άς, θα</i>	89
Η καθαρεύουσα	99
Η λογοτεχνικότητα	115
Η περιοχή του λεξιλογίου μεταξύ λέξεων και προτάσεων στην κοινή νεοελληνική	129
Κανονικότητα στη γλώσσα (αξιώματα – νόμοι – κανόνες – διατάξεις)	141
Κατευθύνσεις στην κοινή νεοελληνική	155
Λειτουργία και λειτουργίες στη γλώσσα.....	165
Λογικότητα και γλώσσα	175
Οι γλωσσικές φορτίσεις.....	189
Οι εγκλίσεις στην κοινή νεοελληνική.....	203
Ο ρόλος του τόνου στο ομηρικό εξάμετρο και το τέλος της <i>Ιλιάδας</i>	209
Παραγωγικές χρήσεις προσωδιακών στοιχείων στην κοινή νεοελληνική	221
Παραποιήσεις και διορθώσεις στη χρήση της γλώσσας	225
Παρατηρήσεις στα γλωσσικά σημεία.....	235
Παρατηρήσεις στη διαλεκτολογική ετυμολογική έρευνα (με παραδείγματα απο την ποντιακή)	245
Παρεπόμενα και διαθέσεις του ρήματος στην κοινή νεοελληνική	253
Περιπτώσεις ένταξης στην κοινή νεοελληνική	261
Πρόσθετες παρατηρήσεις στον τονισμό της κοινής νεοελληνικής.....	271
Ρηματικές σημασιακές ακολουθίες στην κοινή νεοελληνική	287
Σύντομες παρατηρήσεις σε καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας.....	293

Πρόλογος του επιμελητή

Συνεχίζοντας το έργο που ξεκίνησε το 2024, παραδίδουμε στη δημοσιότητα 24 δημοσιεύματα κείμενα του Μιχάλη Σετάτου, ομότιμου καθηγητή Γλωσσολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και για 44 χρόνια μέλους του Διοικητικού Συμβουλίου του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών. Είμαστε, επομένως, συνεπείς με το ραντεβού που ξεκινήσαμε πέρυσι, να δημοσιεύουμε κάθε καλοκαίρι έναν αριθμό δημοσιευτών κειμένων του. Καθώς στις 3 Ιουλίου 2025 συμπληρώθηκαν οκτώ χρόνια από τον θάνατό του, τιμούμε τη μνήμη του και με τη δημοσίευση αυτή.

Το ιστορικό της ανεύρεσης των δημοσιευτών κειμένων του Μ. Σετάτου και των πρώτων σταδίων της επεξεργασίας τους περιγράφηκε στον Πρόλογο του 1ου τόμου.

Από τις τρεις γενικές κατηγορίες στις οποίες κατατάξαμε τα έργα του – ολοκληρωμένα (τέτοια θεωρήσαμε αυτά στα οποία υπήρχε η ενότητα «Συμπεράσματα», με την οποία συνήθως ο Μιχάλης Σετάτος έκλεινε τις μελέτες του, και η «Βιβλιογραφία»), σχεδόν ολοκληρωμένα (στα οποία έλειπε η μία ή και οι δύο αυτές ενότητες), και μερικώς επεξεργασμένα – τα 24 κείμενα του τόμου ανήκουν στις δύο πρώτες κατηγορίες.

Επαναλαμβάνω από τον Πρόλογο του 1ου τόμου τις πληροφορίες που αφορούν τον τρόπο που δουλέψαμε:

«Στόχος μας ήταν να παραδώσουμε τα κείμενα με τις απαραίτητες μόνο επεμβάσεις. Το ιδιαίτερο ύφος του Μιχάλη Σετάτου, όπως το γνωρίζουμε από τις δημοσιευμένες εργασίες του, έμεινε αναλλοίωτο. Η προσπάθειά μας ήταν τα κείμενα να έχουν μια μορφή όσο το δυνατόν πλησιέστερη σε αυτή που θα τους έδινε ο ίδιος, αν τους έριχνε μια τελευταία ματιά. Δεν πρόκειται, επομένως, για μια έκδοση «χειρογράφων» αλλά για δημοσίευση ολοκληρωμένων κατά βάση εργασιών, στον βαθμό, βέβαια, που τις είχε ολοκληρώσει ο ίδιος. Σε κάποια σημεία θα συμπλήρωνε ίσως τον λόγο του, προφανώς όμως δεν επιδιώξαμε κάτι τέτοιο. Αντίθετα, συμπληρώσαμε, σε σπάνιες όμως περιπτώσεις, γλωσσικά παραδείγματα, όπου δεν υπήρχαν, αλλά και αυτό μόνο όταν ήμασταν βέβαιοι για την καταλληλότητά τους. Οι ελάχιστες ημιτελείς φράσεις, όπου υπήρχαν, αφαιρέθηκαν. Αυτονόητα κρατήσαμε τις επιλογές του όσον αφορά το είδος του μονοτονικού στο οποίο έγραφε πάντοτε.

Οι βιβλιογραφικές παραπομπές και τα παραθέματα ελέγχθηκαν στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων. Η πλούσια βιβλιοθήκη του, δωρεά, διά της διαθήκης του, στο Ινστιτούτο, μας έδωσε αυτή τη δυνατότητα – αλλά και την ευκαιρία να θαυμάσουμε για άλλη μια φορά το εύρος των αναγνωσμάτων του, γλωσσολογικών ή σημειολογικών και μη. Κατά τον έλεγχο αποφασίσαμε να προσθέσουμε αριθμούς σελίδων στις παραπομπές του, όταν δεν υπήρχαν, αν και συχνά στις δημοσιεύσεις του τις παρέλειπε. Το δύσκολο αυτό έργο έφερε εις πέρας η συνεργάτρια του Ινστιτούτου Ειρήνη Κρίκη, η οποία επιμελήθηκε και τη Βιβλιογραφία όλων των κειμένων. Κυρίως, όμως, διάβασε και η ίδια τα κείμενα και έκανε καίριες επισημάνσεις και επεμβάσεις.

Η μορφή στην οποία παραδίδουμε σήμερα τα [...] κείμενα που περιέχονται στον ηλεκτρονικό αυτό τόμο δεν πρέπει να θεωρηθεί απολύτως οριστική, με την έννοια ότι

κατά την επεξεργασία και των υπόλοιπων κειμένων μπορεί να προκύψουν στοιχεία που θα μας δώσουν τη δυνατότητα να κάνουμε μικρές επεμβάσεις και στα κείμενα που δημοσιεύουμε σήμερα. Είναι, ωστόσο, η πιο ολοκληρωμένη μορφή που θα μπορούσαμε να δώσουμε εκμεταλλευόμενοι τα κατάλοιπά του – το αν θα άλλαζε κάτι σε αυτά πριν τα δημοσιεύσει ο ίδιος δεν είναι δυνατόν να το γνωρίζουμε. Το ότι θεωρούσε, τουλάχιστον τα περισσότερα, ολοκληρωμένα και κυρίως δημοσιεύσιμα προκύπτει, πάντως, και από το ότι συχνά παραπέμπει από το ένα στο άλλο – αλλά και από την επιθυμία του να δημοσιευθούν.

Το έργο της επεξεργασίας των υπόλοιπων κειμένων θα συνεχιστεί, βέβαια, μέχρι να ολοκληρωθεί.»

Ευχαριστώ για άλλη μια φορά το Διοικητικό Συμβούλιο του Ινστιτούτου, που μου εμπιστεύθηκε την επεξεργασία των έργων του Μ. Σετάτου· την Αθανασία Κοπανά, που επιμελήθηκε τυπογραφικά την έκδοση· την Ειρήνη Κρίκη και τον Νίκο Λιόση, για την άψογη συνεργασία που είχαμε· τη βιβλιοθηκονόμο Αναστασία Χουχουλιδάκη, για τη βοήθεια που πρόσφερε στον εντοπισμό των βιβλίων στη βιβλιοθήκη του Μιχάλη Σετάτου· αλλά, πρωτίστως, την αδελφή του Μιχάλη, κ. Ελένη Σετάτου, που τόσο απλόχερα μας άνοιξε το σπίτι της και την καρδιά της.

Ιούλιος 2025
Γ. Π.

Αξιολόγηση της λογοτεχνίας

1. Εισαγωγή

Κάθε κείμενο παρουσιάζει με μεγαλύτερη ή μικρότερη σαφήνεια, ακρίβεια και συνέπεια τα χαρακτηριστικά του γραμματειακού είδους στο οποίο ανήκει, ανάλογα με το επίπεδο της γλώσσας που επιβάλλεται από τη γλωσσική νόρμα, με αντίστοιχη αποτελεσματικότητα στη γλωσσική επικοινωνία (προφορική ή γραπτή). Οι διαφορές αυτές συνήθως αξιολογούνται από τους ακροατές / αναγνώστες (πρβ. τα *μιλάει / γράφει καλά / κακά / πρόχειρα* κλπ.), αλλά και από ειδικότερους ερευνητές (πρβ. αρχαία ρητορική, υφολογία κλπ.). Η αξιολόγηση ενός κειμένου ή μίας γλωσσικής πραγμάτωσης μπορεί να γίνει και χωρίς γνώση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων, που συνήθως υπονοούνται.

Η λογοτεχνία αποτελεί ένα γραμματειακό είδος, διαθέτει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (πρβ. λογοτεχνικότητα, βλ. Σετάτος 2025) και αξιολογείται από τους χρήστες και από τους ειδικούς μελετητές της (κριτικούς, θεωρητικούς λογοτεχνίας).

Η αξιολόγηση γενικά, η διαπίστωση αξιών στον κόσμο που ζούμε, αποτελεί διάσταση των σημειωτικών συστημάτων που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι, σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο (πρβ. πολιτισμικές αξίες)· για παράδειγμα, στη γεύση (πρβ. *νόστιμο φαγητό*), στην όσφρηση (πρβ. αρώματα, μυρωδιές), στην όραση (πρβ. *ωραία παιδιά / λουλούδια / χρώματα*), στην αφή (πρβ. επιφάνειες, βελούδο κλπ.), στην ακοή (πρβ. μουσική, σκοπούς, *ηχητικά ωραία γλώσσα* κλπ.) παρατηρούνται ατομικές (πρβ. *περι ορέξεως ουδείς λόγος*) και ομαδικές εκτιμήσεις και προτιμήσεις. Η παρατηρούμενη αξιολόγηση της γλώσσας και της λογοτεχνίας σημαίνει ότι οι πραγματώσεις τους αποτελούν κατασκευάσματα, 'προϊόντα' κάποιου τεχνίτη (δημιουργού, λογοτέχνη) και τις εκτιμά κανείς όπως τα έργα ενός κατασκευαστή, π.χ. ένα πήλινο αγγείο (πρβ. αρχαία αγγεία πρακτικής χρήσης, που σήμερα εκτίθενται σε μουσεία τέχνης).

Η ύπαρξη αξιολογήσεων για τη λογοτεχνία δέν μπορεί να αμφισβητηθεί, ακόμη και σε περιπτώσεις όπου είναι μηδενική και αδιάφορη (που είναι μία από τις δυνατές εκτιμήσεις στην κλίμακα των αξιολογήσεων, πρβ. τους χαρακτηρισμούς *μοντέρνα, ξεπερασμένα, καταναλωτική, κλασική, παραδοσιακή, νεοτεριστική* κλπ. *λογοτεχνία*, που έχουν διαφορετική αξιολογική βαρύτητα ανάλογα με τους αναγνώστες).

2. Προβληματισμοί

2.1 Αντικείμενα και περιοχές στην αξιολόγηση της λογοτεχνίας

Η έννοια της αξιολόγησης της λογοτεχνίας υποβάλλει μία κλίμακα αξιών, που μπορεί να σχετίζεται με ποικίλες παραμέτρους, όπως οι ακόλουθες:

(1) τα καθολικά ή βασικά χαρακτηριστικά ενός λογοτεχνικού έργου, που το τοποθετούν αξιολογικά και αφορούν ερωτήματα όπως οι σχέσεις του με τα χαρακτηριστικά της λογοτεχνικότητας·

(2) τον πομπό / καλλιτέχνη / λογοτέχνη, ο οποίος αξιολογεί τόσο τα θέματα (περιεχόμενο κλπ.) που θα επιλέξει για τη λογοτεχνική δημιουργία του όσο και τα αποτελέσματα της λογοτεχνικής του εργασίας (έκφραση, μορφή κλπ.)·

(3) τον δέκτη / αναγνώστη, ο οποίος αξιολογεί τα αποτελέσματα (έκφραση, μορφή), τα θέματα (περιεχόμενο), τις εμπειρίες (συγγραφέα) του λογοτεχνικού έργου·

(4) τις αφετηρίες της λογοτεχνικής δημιουργίας:

- ως προς τον πομπό: σημαντικότητα εμπειριών, φαντασία (ανακάλυψη μορφών, με γνωστά ή άγνωστα στοιχεία), επανάκτηση συναισθημάτων (φευγαλέων του παρελθόντος, που μένουν ασαφή στη μνήμη), οργάνωση εξωτερικού και εσωτερικού κόσμου σε ένα όλο, συναίσθηση ‘πληθωρισμού’ του κόσμου (πρβ. *με χίλιες βρύσες χύνεται, με χίλιες γλώσσες κρένει* [Δ. Σολωμός, *Οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*]), νέες οπτικές γωνίες → νέα αντικείμενα, ύμνοι και προσευχές, παιχνίδι με τη γλώσσα κλπ., έργο που θα μέινει·
- ως προς τον δέκτη: κατανόηση δημιουργίας → μίμηση, προσωπική δημιουργία κλπ·

(5) τα αποτελέσματα: λογοτεχνικά είδη, εστίαση στο περιεχόμενο (διαφάνεια γλώσσας κλπ.), εστίαση στη μορφή (φόρτιση κλπ.), δημιουργία καινοφανών σημείων (πρωτοτυπία σε έκφραση και περιεχόμενο) και καθιέρωσή τους (σε ένα σύστημα λογοτεχνικών και κοινωνικών κοσμοθεωριών), αλλιώς θα πρέπει να αρκείται ο άνθρωπος στο παρόν (πρβ. ένστικτα, χάος αισθημάτων κλπ.)·

(6) τη φαινομενολογία: προσωπική ικανοποίηση απο το αποτέλεσμα του έργου (το κείμενο επιβάλλεται με μιά αναγκαιότητα, επιβλητικότητα και διεισδυτικότητα, που το κάνουν να παραμένει στη μνήμη, με την παρόδοξη ρυθμικότητά του ή με τη διογκούμενη οργάνωσή του προς την τελική κατακλείδα του)· εντύπωση που δημιουργεί το λογοτεχνικό έργο ότι μόνο έτσι θα μπορούσε το περιεχόμενό του να εκφραστεί (τόσο επιτυχημένη φαίνεται η έκφραση), πρβ. λογοτεχνικά στοιχεία που περνούν στο λεξιλόγιο της γλώσσας, όπως στις παροιμιακές φράσεις (βλ. Τριανταφυλλίδης 1962).

2.2 Δυσκολίες αξιολόγησης

Το βασικό πρόβλημα της αξιολόγησης της λογοτεχνίας, μετά το ζήτημα της λογοτεχνικότητας (πώς εξακριβώνουμε ότι ένα κείμενο ανήκει στη λογοτεχνία και τί είναι η λογοτεχνία, βλ. Σετάτος 2025), με το οποίο συνδέεται, αφορά την ύπαρξη κανόνων για τη διαπίστωση της λογοτεχνικής αξίας ενός έργου. Είναι δυνατόν να υπάρχουν τέτοιοι κανόνες, όταν οι ασυμφωνίες μεταξύ κριτικών της λογοτεχνίας, αναγνωστών, εποχών, ακόμη και των ίδιων των συγγραφέων για τα δημιουργήματά τους (πρβ. αποκήρυξη έργων) δείχνουν το αντίθετο; Μπορεί να αξιολογηθεί ένα λογοτεχνικό έργο χωρίς σύγκριση με άλλα;

Η συζήτηση του θέματος προϋποθέτει ότι υπάρχουν κρίσεις για τη λογοτεχνία ειδικών μελετητών αλλά και απλών αναγνωστών, που έχουν ο καθένας τους μιά βάση, δηλαδή κάτι που προτιμούν ή θεωρούν πάνω από όλα, κάποτε απολύτως, χωρίς καν να συγκρίνουν λογοτεχνικά έργα μεταξύ τους. Αυτή η ποικιλία των απόψεων είναι το σημαντικότερο ζήτημα, απο το οποίο προκύπτει η δυσκολία καθορισμού γενικών αρχών, κανόνων κλπ. αξιολόγησης της λογοτεχνίας, που μπορεί και να μην υπάρχουν τελικά. Η αξιολόγηση εξάλλου μπορεί να ακολουθεί κάποιο θεσμικά καθιερωμένο σύστημα, που μπορεί να αλλάζει, όπως κάθε κοινωνικοπολιτισμικό υποσύστημα (π.χ. η γλώσσα).

Εκείνο που πρέπει να ερευνηθεί είναι τα καθολικά χαρακτηριστικά των συστημάτων (στατικά ή κατά είδη αλλαγών), δηλαδή τί χρειάζεται για να υπάρξει και να ισχύσει (όσο διάστημα και σε όση έκταση ισχύει) ένα σύστημα αξιολόγησης της λογοτεχνίας.

Η αξιολόγηση της λογοτεχνίας είναι μία μορφή αξιολόγησης της τέχνης γενικά και έχει άμεση σχέση με την αισθητική (πρβ. *ωραίο, υψηλό* κλπ.) και τη σημειολογία (πρβ. αξιολογική διάσταση σημειωτικών συστημάτων, βλ. Σετάτος 2004), όπως και με γλωσσολογικούς κλάδους (κειμενογλωσσολογία, υφολογική γλωσσολογία κλπ.). Μπορεί να αφορά ολόκληρα λογοτεχνικά έργα (π.χ. την πολύπλοκη οργάνωση ενός ποιήματος, ενός μυθιστορήματος κλπ., στην έκφραση, στο περιεχόμενο, στο βαθύτερο νόημά του κλπ.) ή μέρη ενός έργου (π.χ. ένα μοτίβο, μία μετρική μορφή κλπ., ένα σχήμα λόγου, π.χ. μία αμφισημία κλπ.), ή ακόμα το σύνολο των έργων ενός συγγραφέα ή ενός λογοτεχνικού είδους, μιάς εποχής σε μιά χώρα ή διεθνώς (πρβ. κλασικισμό, ρομαντισμό κλπ. στη Γαλλία, στην Ευρώπη κλπ.).

Κάποτε λογοτεχνικά έργα δεύτερης κατηγορίας προκαλούν συγκίνηση, επειδή ο δέκτης συμπληρώνει από τις εμπειρίες και τα συναισθήματά του αυτό που από μόνα τους τα έργα αυτά θα έπρεπε να δημιουργούν, π.χ. ένα έργο που έχει θέμα τα καθημερινά προβλήματα μιάς οικογένειας του απλού λαού, που τα μέλη της έφυγαν μακριά από το αγροτικό τους σπίτι, ή με θέμα την αγάπη για ένα νεογέννητο ζώο του κοπαδιού κλπ.

2.3 Προσεγγίσεις

Εξετάζοντας τις περιπτώσεις αξιολόγησης της λογοτεχνίας, συναντούμε ποικίλες προσεγγίσεις, συνειδητές και μή, αλλά μπορούμε να προτείνουμε και άλλες, που θα οδηγούσαν σε καλύτερη αντιμετώπιση του προβλήματος.

2.3.1 Γενικές προσεγγίσεις

Οι περιπτώσεις αυτές είναι ποικίλες και μπορεί να αφορούν ένα συγκεκριμένο λογοτεχνικό έργο, ένα τυχαίο σύνολο, ένα είδος κλπ. Οι αξιολογήσεις μπορεί να διαμορφώνονται ανάλογα με διάφορα κριτήρια, όπως:

(1) Παράδοση

Οι παραδοσιακές αξιολογήσεις εξακολουθούν να παρουσιάζουν μεγάλη διάδοση, παρόλο που συγκρούονται κατα καιρούς με αντίθετες τάσεις (πρβ. διαμάχη 'παλαιών και νέων', κινήματα κλασικιστών, ρομαντικών, ρεαλιστών κλπ.), οι οποίες με τη σειρά τους, καθώς τροποποιούνται ή όταν επικρατήσουν, αποβαίνουν παραδοσιακές (πρβ. αντιλήψεις για την ομοιοκαταληξία, τον ελεύθερο στίχο κλπ.). Η παράδοση δέν επιβάλλει απόλυτα την αξιολόγηση ενός έργου (πρβ. σχολικό πρόγραμμα κλπ.), γιατί δέν είναι δεκτές όλες οι αναγνώσεις της ή παρουσιάζονται διαφορές στην αντίληψη των αρχών της (διάφορες παραδόσεις).

(2) Κρίσεις ειδικών

Οι αξιολογήσεις των κριτικών της λογοτεχνίας και των σχολών και κατευθύνσεών τους (πρβ. τελευταία τον ρωσικό φορμαλισμό, την αμερικανική Νέα Κριτική, στρουκτουραλιστικές και μεταστρουκτουραλιστικές, ψυχαναλυτικές, μαρξιστικές κλπ. σχολές), των δασκάλων της εγκύκλιας παιδείας κλπ. διαφέρουν.

(3) Εκπαίδευση

Κατα τον 'κανόνα' που διδάσκεται σε γυμνάσια, λύκεια και πανεπιστήμια, παρατηρούνται παραδεδομένες κρίσεις, κατατάξεις συγγραφέων και έργων κλπ.

(4) Ιστορικές περιόδους

Η αξιολόγηση διαφέρει κατα χρονικές περιόδους (πρβ. τί ανήκει στη λογοτεχνία, στην παραλογοτεχνία κλπ.), πρβ. πώς αξιολογείται ο Σολωμός από τους καθαρουνυσιάνους κλπ.

(5) Ιδεολογίες

Η ιδεολογία επηρεάζει ή επιβάλλει την αξιολόγηση (πρβ. και αλλαγές ιδεολογίας), πρβ. την κατευθυνόμενη και επιβαλλόμενη λογοτεχνική κριτική σε απολυταρχικά καθεστώτα. Το γεγονός ότι η αξιολόγηση είναι ανεξάρτητη από ιδεολογικές θέσεις (πρβ. δεξιά – αριστερά κλπ.) φαίνεται από τη διάκριση καλών και κακών έργων με κριτήρια ανεξάρτητα από ιδεολογικές απόψεις και θεωρίες, π.χ. στον κινηματογράφο, στη ζωγραφική, στη λογοτεχνία (πρβ. ότι και εντός ιδεολογικών θέσεων εμφανίζονται τέτοια κριτήρια).

(6) Απαγορεύσεις

Κοινωνικοί ή κρατικοί φορείς μπορεί να απαγορεύουν τη χρήση ορισμένων λογοτεχνικών βιβλίων (σε ηλικίες, κατηγορίες κλπ. πολιτών, πρβ. απόσυρση, απόκρυψη, καταστροφή βιβλίων, π.χ. από απολυταρχικά καθεστώτα), πρβ. και τις απαγορεύσεις γονέων στα παιδιά τους, ή αντίθετα την προαγωγή ορισμένων βιβλίων και εκδόσεων ως κατάλληλων για την παιδική ηλικία κλπ.

(7) Βραβεύσεις

Οι διαγωνισμοί και οι βραβεύσεις λογοτεχνικών βιβλίων, π.χ. από την Ακαδημία κλπ., αποτελούν αξιολογήσεις με αντίκτυπο στη διάδοση και κίνηση των βραβευμένων έργων (πρβ. τη γαλλική πρακτική των φθινοπωρινών βραβείων).

(8) Επιλογές προς δημοσίευση

Λογοτεχνικά περιοδικά κλπ., βάσει των θεωριών και αξιολογικών αρχών που συνήθως τα διαφοροποιούν, επιλέγουν και δημοσιεύουν λογοτεχνικά έργα (καταξίωση, καθιέρωση συγγραφέων κλπ.).

(9) Στοιχεία έκδοσης

Διάφορα στοιχεία επηρεάζουν τη διάδοση ενός έργου, όπως οι διαφημίσεις, οι τιμές των βιβλίων (πρβ. πολυτελείς εκδόσεις), οι αμοιβές των συγγραφέων (συνήθως λογοτεχνικών βιβλίων ευρείας κυκλοφορίας), οι ανατυπώσεις (η επιτυχία διακρίνεται από τις επαναλαμβανόμενες ανατυπώσεις και τον αριθμό ανατύπων). Η έκταση του λογοτεχνικού έργου (αριθμός σελίδων, τόμοι κλπ.) και άλλα επιφανειακά χαρακτηριστικά μπορούν επίσης να εντυπωσιάσουν και να θεωρούνται ως δείκτες αξίας (πρβ. και πληροφορίες για τον κόπο και τον χρόνο της συγγραφής, για την προσωπικότητα του συγγραφέα κλπ.).

(10) Επικαιρότητα

Ορισμένα λογοτεχνικά έργα μπορεί να αποκτήσουν επικαιρότητα και να επανεκτιμηθούν, ή συγγράφονται με την ευκαιρία συνταρακτικών γεγονότων, π.χ. πολέμων (πρβ. βιβλία με θέμα τον Μέγα Αλέξανδρο με ευκαιρία τον Πόλεμο στο Αφγανιστάν), επαναστάσεων (πρβ. επετείους, όπως του 1821), σκανδάλων (π.χ. του χρηματιστηρίου, πρβ. το *Ένας Αθηναίος χρυσοθήρας* του Μ. Μητσάκη, που αφορούσε τα Λαυρεωτικά).

(11) Εμπειρίες

Η ύπαρξη οικογενειακής βιβλιοθήκης με λογοτεχνικά έργα, οι πληροφορίες για λαούς, χώρες κλπ. (πρβ. εγκυκλοπαίδειες) σε χρηστικά βιβλία κλπ. μπορούν να αποτελέσουν έναυσμα για εκτίμηση της λογοτεχνίας και ιδιαίτερα αυτής που πρωτοσυναντά κανείς.

(12) Επιρροή απο κοινωνικές σχέσεις (αποδεκτών της λογοτεχνίας)

Φιλίες, δανεισμός βιβλίων κλπ. μπορούν να επηρεάζουν την αξιολόγηση, διαμορφώνοντας γνώμες, κρίσεις κλπ.

(13) Μεταφράσεις

Οι μεταφράσεις λογοτεχνικών έργων υποβάλλουν έννοιες αξιολόγησης (πρβ. σε διαφημίσεις «μεταφράστηκε σε είκοσι γλώσσες» κλπ.), όπως και απο μόνο του το γεγονός της μετάφρασης (παρόλο που αυτό μπορεί να οφείλεται σε άλλους λόγους, π.χ. στον θόρυβο που ακολούθησε την εμφάνιση του βιβλίου).

(14) Προσωπικές εκτιμήσεις

Κάποτε προκαλούν εντύπωση εντελώς προσωπικές αξιολογήσεις λογοτεχνικών έργων (πρβ. ιδιαίτερες εντυπώσεις και απομνημονεύσεις έργων κατα τα άτομα), που αποκλίνουν απο τις συνηθισμένες ή αναμενόμενες, για λόγους συχνά άγνωστους (μπορεί να οφείλονται στην πρόθεση και μόνο να εντυπωσιαστεί το κοινό, σε ακραίες θέσεις κλπ., αλλά και στην προσωπική 'ανακάλυψη' ενός αξιόλογου έργου κλπ.).

2.3.2 Επιστημονικότερες προσεγγίσεις

Η αξιολόγηση της λογοτεχνίας πρέπει να εξεταστεί με βάση τη διάκριση δύο τάσεων: απο τη μια πλευρά της επιστημονικής εξέτασης (αντικειμενική) και εξήγησης των κρίσεων και των αποτελεσμάτων της πρόσληψης (ανάγνωση, αποδοχή κλπ.) και απο την άλλη των προσωπικών εντυπώσεων και κρίσεων (υποκειμενικές). Και οι δύο τάσεις είναι χρήσιμες, σε διαφορετικό όμως βαθμό. Οι επιστημονικές προσεγγίσεις, όπως και σε άλλες περιοχές (πρβ. μελέτη συναισθημάτων βάσει εξέτασης χημικών οργανικών ενώσεων), είναι σημαντικότερες, εφόσον αποσκοπούν στην εξήγηση των κοινών εντυπώσεων (π.χ. γιατί κάποια ποιήματα, όπως του Δ. Σολωμού, του Fr. Hölderlin, του J. de la Cruz κλπ., εντυπωσιάζουν και είναι αγαπητά ή θαυμαστά απο το σύνολο σχεδόν του αναγνωστικού κοινού), ενώ οι προσωπικές δίνουν (άν είναι αληθινές και δέν αποτελούν προσποιήσεις) την πραγματικότητα μιάς ανάγνωσης, εάν δέν προσπαθούν να τη γενικεύσουν σε μιά (συνήθως) περιπλεγμένη και (συχνά) ακατανόητη γενική θεωρία, που δίνει την εντύπωση προσωπικής δημιουργίας (όπως του λογοτεχνικού έργου), με παρατηρήσεις σχετικά με τον συγγραφέα, με τις προθέσεις του κλπ. Οι διαφορετικές κρίσεις των ερευνητών στην επιστημονική θεώρηση πλησιάζουν κάποτε τις εντελώς προσωπικές αναγνώσεις.

Για τη δημιουργία επιστημονικής κριτικής και αξιολόγησης της λογοτεχνίας είναι χρήσιμες οι γλωσσολογικές (πρβ. κειμενογλωσσολογία κλπ.), οι σημειολογικές (πρβ. συστήματα σημείων κλπ.) και οι ανθρωπολογικές (πρβ. πολιτισμούς κλπ.) έρευνες και θεωρίες, όπως και οι ιστορικές πληροφορίες (π.χ. της πορείας και των διαδοχικών μορφών της συγγραφής ενός λογοτεχνικού έργου) κλπ., πρβ. και ψυχολογία – ψυχανάλυση και τις σημερινές επιστημονικές εξελίξεις σε αυτές τις περιοχές.

Έτσι θα μπορούσαν να προταθούν οι εξής προσεγγίσεις (βλ. και 3.2):

(1) Εξέταση της θέσης στο πολιτισμικό και κοινωνικό σύστημα

Όπως κάθε πολιτιστικό στοιχείο, άλλα λογοτεχνικά έργα εκπληρώνουν τον ρόλο και την αποστολή τους τυπικά (κάποτε και αποτυχημένα) και άλλα έχουν εξαιρετικά αποτελέσματα και αποκτούν περίβλεπτη θέση, όπως τα λογοτεχνικά έργα που ξεχωρίζουν (είτε μεταξύ έργων του ίδιου συγγραφέα, π.χ. ένα από τα μυθιστορήματά του, ή μεταξύ έργων διάφορων συγγραφέων του ίδιου είδους, π.χ. τραγωδιών), που παίζουν σημαντικό ρόλο, που ανήκουν σε κάποιο είδος (π.χ. στο ιδιότυπο είδος αφηγήματος όπως τα *Ulysses* του J. Joyce, *Tristram Shandy* του L. Sterne κλπ.).

(2) Σύγκριση λογοτεχνικών έργων: επι ομοίων θεμάτων κλπ.

(3) Σύγκριση με άλλα σημειωτικά συστήματα

Η παράλληλη εξέταση άλλων σημειωτικών συστημάτων μπορεί να βοηθήσει τη μελέτη της αξιολόγησης της λογοτεχνίας, εφόσον κάθε σημειωτικό σύστημα περιλαμβάνει την αξιολογική διάσταση (βλ. Σετάτος 2004), π.χ. το γλωσσικό σύστημα παρουσιάζει στις πραγματώσεις του σωστές έως ιδανικές μορφές χρήσης (πρβ. τα επίπεδα της γλώσσας) και αντίθετα μπορεί να εντυπωσιάσει, να δημιουργεί πρότυπα, να επιφέρει αλλοιώσεις ως κάποια όρια στη χρήση του συστήματος (πρβ. ποιητική γλώσσα), πρβ. τη λογοτεχνία σε σχέση με την πραγματικότητα: ρεαλισμός – ρομαντισμός, δυνατοί κόσμοι (φανταστικό), συνάφεια με επιστημονική γνώση (πρβ. νατουραλιστικά έργα του É. Zola, που θέτουν το ζήτημα τί διαφέρει η λογοτεχνία από την πραγματικότητα κλπ.).

Παίρνοντας ως παράδειγμα σύγκρισης τα συστήματα αγωνισμάτων, παιχνιδιών κλπ., παρατηρούμε, π.χ. στο ποδόσφαιρο, ότι:

- η καλή απόδοση (πέρα από το αποτέλεσμα) κρίνεται βάσει των κανόνων του παιχνιδιού και της ελευθερίας (εξισορρόπηση, αλλιώς θα είχαμε συνεχώς σφυρίγματα του διαιτητή), της φαντασίας, της επιπόνησης ενεργειών, της αυτοθυσίας και του ηρωισμού (πρβ. αγγλ. *play up the game!*), καθώς και βάσει προσωπικών αρετών, ομαδικότητας (πρβ. αισθητικό αποτέλεσμα), γνησιότητας – φιγούρας (πρβ. επιδιώξεις φάουλ, πέναλτι κλπ.), συμπεριφοράς (ύπουλη, νευρική, με διαμαρτυρίες, διακοπές κλπ.), σκοπού ή αποτελέσματος στον δέκτη / θεατή (ευφορία, διασκέδαση, αγωνία, τραγωδία κλπ.), ενεργειών θεατών – παικτών (κοινός ενθουσιασμός κλπ.) κλπ.
- το παιχνίδι έχει θέση μέσα στο πολιτισμικό σύνολο: είτε μεταξύ άλλων όμοιων (είναι ζωντανό, φθίνει, απευθύνεται σε ειδικούς θεατές, πρβ. και θέαση από την τηλεόραση), ή ως προς την εκμετάλλευση από τρίτους (πρβ. διαφημίσεις που παρεμβάλλονται), ως προς τον σκοπό του (διασκέδαση κλπ.).

Η διαφορά έγκειται στη σημασία της λογοτεχνίας στην κοινωνική και ατομική ζωή: συμβάλλει, όπως και η επιστήμη, στη γνώση της αλήθειας (π.χ. τί είναι ο άνθρωπος), λειτουργεί στο ιδιαίτερο επίπεδο των ατομικών βιωμάτων, παρουσιάζει πρότυπα ζωής για το κοινωνικό σύνολο (ιδανικά κλπ.), προσιδιάζει στο πολιτισμικό σύνολο (αλλά πρβ. και διεθνή λογοτεχνικά είδη) βάσει κοινών χαρακτηριστικών πολιτισμού και βιωμάτων.

(3) Συμφωνία με πρότυπα κρίσεων και αλλαγές εκτιμήσεων

Η εμφάνιση εντυπωσιακών άρθρων με κριτικές επι λογοτεχνικών έργων, όπως και η συναίνεση αυθεντιών της κριτικής (ειδικών κλπ.), δημιουργεί πρότυπα κρίσεων και

κριτικών μεθόδων και σχολών. Οι κριτικές αυτές απόψεις μπορεί να επιβάλλονται έως ότου εμφανιστεί μία άλλη, εξίσου επιβλητική αλλά διαφορετικής εκτιμήσεως (κάποτε απλώς και ενσυνείδητα διαφορετική, για επιδίωξη εντύπωσης, χωρίς την εσωτερική πειστικότητα του μεγάλου κριτικού).

(4) Σύγκριση με αναμφισβήτητα παραδείγματα

Όπως και για τη λογοτεχνικότητα (τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν τη λογοτεχνία από τα άλλα γραμματειακά είδη), η επιστημονική αξιολόγηση της λογοτεχνίας μπορεί να στηριχθεί, για τη διαπίστωση των χαρακτηριστικών της, σε εξαιρετικά και αναμφισβήτητα παραδείγματα λογοτεχνικών έργων (και ως αντιπροσώπων λογοτεχνικών ειδών, π.χ. του σονέτου) ή μεγάλων λογοτεχνών (ανεξαρτήτως εποχής κλπ.).

(5) Περιγραφή αλλαγών στα αξιολογικά συστήματα και καθολικών χαρακτηριστικών

Σκοπός της επιστημονικής έρευνας είναι η ανακάλυψη καθολικών χαρακτηριστικών της αξιολόγησης της λογοτεχνίας και των παραγόντων αλλαγής των αξιολογικών απόψεων, όπως είναι: η γενικότερη αλλαγή των πολιτισμικών συστημάτων (πρβ. ιδεολογία κλπ.), οι προσωπικές κοσμοθεωρίες, η σύγκρουση ομάδων διαφορετικών αντιλήψεων, οι εφαρμογές της επιστημονικής γνώσης (πρβ. τεχνολογική επανάσταση, ανατροπές επιστημονικών θεωριών, ιδεολογιών κλπ.). Τα καθολικά χαρακτηριστικά θα πρέπει να διακριθούν από τα μη αξιολογικά, όπως είναι τα βασικά για τη διάκριση των γενών και ειδών (ποίηση, πεζογραφία, θέατρο κλπ. και τα είδη τους), οι δυνατότητες ανάμειξης, οι δυνατότητες ανάπτυξης νέων ειδών κλπ. (πέρα από τα καθολικά χαρακτηριστικά της λογοτεχνικότητας, βλ. Σετάτος 2025).

3. Κριτήρια και μέθοδοι

Η αναζήτηση σταθερών και βάσιμων κριτηρίων κατά την αξιολόγηση μπορεί να αρχίσει από τη συγκέντρωση κρίσεων κατά περιοχές και οπτικές γωνίες, για να καταλήξει πιθανώς σε καθολικά χαρακτηριστικά και οριστικές μεθόδους.

3.1 Συννηθισμένα κριτήρια

Το λογοτεχνικό έργο μπορεί να έχει:

- μιμητική αληθοφάνεια: επαρκής θέαση ζωής, επιφανειακή αληθινότητα·
- θεματική αληθοφάνεια: αναλογία θέματος και ενσάρκωσής του·
- συμβολική αληθοφάνεια: συμφωνία της ερμηνείας του έργου με τα δείγματα ζωής·
- αφεκτιβική αξιολόγηση: με βάση συναισθήματα, π.χ. έπαινος έντασης·
- αξιολόγηση λογοτεχνικού είδους: συμφωνία με όρους του είδους·
- παραδοσιακή αξιολόγηση: συμφωνία με την παράδοση, ως ετυμολογία αιώνων ανθρώπινης ιστορίας·
- αξιολόγηση πρόθεσης: εκπλήρωση προθέσεων του έργου·
- πολυσχιδές έργο: ποικίλες αλληλοσυμπληρωνόμενες ερμηνείες·
- τυπικότητα: εκπλήρωση λειτουργιών με αισθητική συνοχή, με ανεκτή ποικιλία μορφών (πρβ. διάδοση πολιτισμικών στοιχείων, π.χ. μυθολογίας κλπ., που αποβαίνουν κοινά σε διαφορετικές λογοτεχνίες, όπως ελληνολατινικά, χριστιανικά) κλπ.·
- ρητορικότητα: χρήση μέσων και επινοήσεων για ενίσχυση νοήματος.

3.2 Αναζήτηση σταθερών και βάσιμων κριτηρίων

Όσον αφορά την αναζήτηση σταθερών και βάσιμων κριτηρίων για την αξιολόγηση της λογοτεχνίας, η ιστορική επισκόπηση δίνει την εξής εικόνα:

(1) Σχετικότητα

Η αξιολόγηση μπορεί να ποικίλλει με βάση στοιχεία όπως:

- εποχές: σημασία της χρονικής στιγμής της δημιουργίας και εμφάνισης του έργου, δηλαδή τί επιδιώκουν οι συγγραφείς, ποιοί τα διαβάζουν και τί βρίσκουν στα λογοτεχνικά έργα·
- κοινότητες και κοινωνικές ομάδες: κοινές αντιλήψεις για γηγενείς και ξένες λογοτεχνικές παραδόσεις και έργα, συλλογή απόψεων αποδεκτών, συγχρονικά και διαχρονικά, για τη λογοτεχνία και λογοτεχνικά έργα·
- πολιτισμούς: ιδεολογίες, πρβ. και 'κλασικά' ως έργα παντοτινής αξίας και όχι μόνο της κλασικής εποχής·
- πρόσωπα: προσωπική αίσθηση και διαίσθηση, προσωπικές απόψεις, κρίσεις και θεωρήσεις, απομνημονεύσεις (ποιημάτων κλπ.), ανάγκη αναγνώσεων·
- εκπαίδευση: καλλιέργεια αισθητηρίου για την αναγνώριση της αξίας ενός λογοτεχνικού έργου, επίδραση ανατροφής και παιδείας (πρβ. σχολικά πρότυπα κατα εποχές, π.χ. στη νεοελληνική παιδεία: Πλούταρχος, Πλάτων, Ξενοφών, Λυσίας, Δημοσθένης, Θουκυδίδης, Σοφοκλής [με την *Αντιγόνη*] κλπ., όχι Αριστοφάνης, πρβ. *Οιδίποδα τύραννο* στην *Ποιητική* του Αριστοτέλη)·
- ιστορικές αντιλήψεις: πρβ. μυθιστορήματα ελληνιστικής και βυζαντινής εποχής για τους τότε αναγνώστες, ενώ στους σημερινούς φαίνονται ανούσια, βαρετά, παιδαριώδη κλπ., ενώ και οι κλασικοί Ch. Dickens, H. de Balzac, ακόμη και οι L. Tolstoy, G. Flaubert κλπ. μπορεί να μὴν ελκύουν πιά·
- σχολές κριτικής: συμφωνία των ειδικών μελετητών (ανεξάρτητων ή οπαδών ορισμένων σχολών), αλλά και των συγγραφέων, περι της αξίας λογοτεχνικών έργων, με αναλύσεις, επιχειρηματολογία κλπ. (πρβ. κλασικά έργα ως χαρακτηριστικά δείγματα λογοτεχνικών ειδών κλπ., λογοτεχνικές τάσεις κλπ.)·
- παραδόσεις: πρβ. ιστορία και διδασκαλία λογοτεχνίας, ως χαρακτηριστικό δείγμα του εθνικού πολιτισμού (πρβ. ανθολογίες, σχολικά προγράμματα, αναφορές κλπ.)·
- μιμήσεις: άλλων συγγραφέων (επιδράσεις κλπ.), άλλων αναγνωστών (που εκθειάζουν ορισμένα έργα)·
- επαναλήψεις: ορισμένα λογοτεχνικά έργα δὲν επιδέχονται πολλαπλασιασμό, π.χ. ο *Ulysses* του J. Joyce.

(2) Ενόραση, διαισθητικές διαπιστώσεις από τον αναγνώστη

Κατα τη διαδικασία της πρόσληψης των λογοτεχνικών έργων, ο αναγνώστης μπορεί να παρακολουθεί με ανάδραση τις αντιδράσεις του, με τρόπους όπως:

- αίσθηση κατα την ανάγνωση: αιφνίδιο αίσθημα του αναγνώστη ότι θα ήθελε να συνεχιστεί η βίωση των αφηγημάτων, εκφράσεων κλπ., να ζεί συνεχώς στον κόσμο που αποκαλύπτεται και δημιουργείται μπροστά του, ξεχνώντας τα γύρω του·
- αίσθηση παράδοξης αρμονίας: για παράδειγμα, σε ορισμένες επωδούς ποιημάτων, πρβ. την άποψη του Fr. Bacon ότι η τέλεια ομορφιά απαιτεί μιά δυσαρμονία στις

αναλογίες («there is no excellent beauty that hath not some strangeness in the proportion», *Essays: Of Beauty* [1625], βλ. Vickers 1996, 425) κλπ.

- νέες αναγνώσεις: τάση για επανανάγνωση, χωρίς απαραίτητα νέες παρατηρήσεις, όπως στην επανάληψη τραγουδιών ή στην επανεκτίμηση ωραίων τοποθεσιών, αγαπητών φαγητών κλπ. η καλή λογοτεχνία έχει την τάση να ξαναδιαβάζεται, τουλάχιστον αποσπασματικά
- ανακλήσεις, αναμνήσεις, παραμονή στη μνήμη: στοιχεία και καταστάσεις (όπως και συγκλονιστικές εμπειρίες της ζωής)· η υπόθεση (story) των έργων μπορεί να έχει ξεχαστεί (π.χ. διηγημάτων), να μην ανακαλείται, αλλά να παραμένει (συχνά) η δυνατή αρχική εντύπωση, που μπορεί να συνδέεται με τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή της ανάγνωσης (π.χ. στα νεανικά χρόνια), ενώ δέν αποκλείεται μιά μεταγενέστερη νέα ανάγνωση να δημιουργήσει άλλη εντύπωση.

(3) Επίδραση από τη διαχρονική και συγχρονική έρευνα

- Επίδραση της λογοτεχνίας: η λογοτεχνία γενικά ή συγκεκριμένα λογοτεχνικά έργα επιδρούν στην ιστορική εξέλιξη κοινωνιών και πολιτισμών, ατόμων και ομάδων· τα λογοτεχνικά έργα εξακολουθούν να διαβάζονται, να δημιουργούν πνευματικό κλίμα, να χρησιμοποιούνται ποικιλοτρόπως (ανάγνωση παλαιών έργων για προσέγγιση του κόσμου που τα δημιούργησε, για άνοιγμα νέων οπτικών θεώρησης του κόσμου κλπ.)· έτσι και η εξαντλητική ανάγνωση των έργων ενός συγγραφέα, που προκάλεσε ενθουσιασμό, μπορεί να βοηθήσει στην εξέταση των συνθηκών και των παραγόντων αξιολόγησής του·
- σύγκριση με παρόμοια πολιτισμικά συστήματα: στη γραμματεία (βλ. 2.3.2), στην τέχνη (ζωγραφική, γλυπτική, μουσική, χορό κλπ.), στην επιστήμη, στα παιχνίδια (πρβ. διάκριση μεταξύ λογοτεχνίας και παιχνιδιού: πειραματισμοί με τη λογοτεχνική μορφή, πρβ. *Οδύσσεια* του Ομήρου και *Ulysses* του J. Joyce, που προϋποθέτει το πρώτο) κλπ., π.χ. το καλό χιούμορ πρέπει να αναφέρεται περισσότερο στα πράγματα παρά στη γλώσσα, να τα παρουσιάζει από μιά αναπάντεχη οπτική γωνία, η οποία προκαλεί και δημιουργεί το διασκεδαστικό αποτέλεσμα. Τα πολιτισμικά υποσυστήματα μπορούν να επιδρούν στη λογοτεχνία και στην αξιολόγησή της.

(4) Μεταγλώσσα

- Επίδραση κριτικών αναλύσεων: καλλιεργούν την κριτική ικανότητα και την πίστη στις αποφάσεις και στα συμπεράσματά τους·
- διαμάχες κριτικών: η συζήτησή τους μπορεί να τρέψει αναγνώστες προς το λογοτεχνικό έργο·
- βραβεία: που αναμένουν οι αναγνώστες, π.χ. Nobel, Goncourt κλπ.
- αναγνώριση σημασίας: αναδεικνύονται παραγνωρισμένα έργα ή νέες αξίες και προβλήματα σε παλιά, ξεχασμένα λογοτεχνικά έργα.

(5) Μορφή

- Ιδεώδης αντιστοιχία μεταξύ μορφής και περιεχομένου·
- συνθετικότητα: σύνδεση περιοχών εμπειρίας, συνοχή κόσμου, ζωηρότητα φαντασίας, δραματικότητα, ζωτικότητα, ειρωνική ένταση κλπ.
- μοναδικότητα: η προσωπική μας εντύπωση από την ανάγνωση ενός έργου βοηθά να συνειδητοποιήσουμε ό,τι είναι μέσα μας ακαθόριστο, που αποκτά έτσι αξία συμ-

βόλου, μας πλουτίζει και μας ελευθερώνει. Ένα λογοτεχνικό έργο, όπως και ένα αντικείμενο, αποτελεί μοναδική ύπαρξη και μπορεί γι' αυτό να έχει μοναδική αξία (πρβ. το διαμάντι *Κοχινούρ*), αλλά στην τέχνη γενικά δέν μπορεί κάθε δημιουργήμα να έχει ίση αξία με τα άλλα, γιατί μπορεί να μήν τηρεί τους νόμους του είδους (αλλά πρβ. και την εισαγωγή νέων ειδών), να μήν προκαλεί ενδιαφέρον κλπ., να μήν αποκτά συμβολική αξία ως πρότυπο ή δείγμα προς μίμηση κλπ., να αποτελεί μία αποτυχία.

3.3 Μέθοδος

Η εξέταση της λογοτεχνίας και τα συμπεράσματα για την αξιολόγησή της πρέπει να στηριχθούν σε αντικειμενικά κριτήρια, αλλά και σε ενορατικές διαπιστώσεις.

Η ύπαρξη αντικειμενικών κριτηρίων αποτελεί βασικό πρόβλημα, με δύσκολη απάντηση (βλ. αντίθετα 3.2), που θα πρέπει να βασιστεί στα εξής:

- διαπίστωση της πραγματικότητας: (στατιστική) καταγραφή απόψεων, με την ετυμολογία του χρόνου να καθορίζει την αξία έργων και συγγραφέων (αλλά πρβ. και ανακατατάξεις λόγω πολιτισμικών κλπ. αλλαγών)·
- ιστορική έκθεση: εξέλιξη, νέες 'ανακαλύψεις' (έργων), επαναφορά στη μόδα (κάποτε με πιά επιτηδευμένες μορφές ειδών), νέοι προβληματισμοί που επαναφέρουν παλαιά έργα ως προδρόμους άλλων κλπ.·
- ερμηνείες: δυνάμεις που ενεργούν και διαμορφώνουν την κατάσταση αξιολόγησης και επιδράσεις της κατάστασης αυτής στην κοινωνία·
- καθολικά χαρακτηριστικά: σύγκριση και αξιολόγηση στην ιστορία των λογοτεχνιών και διαπίστωση σταθερών αξιολογικών χαρακτηριστικών, πρβ. κοινές εμπειρίες όλων των ανθρώπων (πρβ. θρησκευτικούς ύμνους κλπ.)·
- θέση της τέχνης και λογοτεχνίας στο πολιτισμικό σύστημα και αισθητικό συναίσθημα του 'καλού' (βλ. 2.3.2)·
- κοινωνιολογία της λογοτεχνίας: κατηγορίες, κανόνες, υπογραμμίσεις κλπ. σχετικά με τη συγγραφή, διάδοση, αποδοχή κλπ. της λογοτεχνίας (βλ. 2.2).

Πέρα από τα παραπάνω, σημαντικό ρόλο στην αξιολόγηση της λογοτεχνίας παίζουν και τα εξής κριτήρια:

(1) Μαρτυρία: θετική γνώμη σε πολλούς, διαπίστωση των αντιδράσεων, εκτιμήσεων κλπ. από τους αναγνώστες κατά την εμφάνιση του λογοτεχνικού έργου και ως σήμερα, που αποτελεί κοινώς την «κρίση του χρόνου» (και του μέλλοντος).

(2) Προσφιλή αναγνώσματα: διαβάζονται πάντα με το ίδιο ενδιαφέρον, ευχαρίστηση, απόλαυση, συγκίνηση κλπ. ή και για αδιευκρίνιστους λόγους.

(3) Ποσοστό επιτυχίας στο σύνολο των έργων: αριθμός θετικών έργων, αριστουργημάτων κλπ., ενός συγγραφέα κλπ., πρβ. ότι κάποτε σώζονται μόνο σπαράγματα του έργου ενός συγγραφέα (π.χ. της Σαπφώς) ή μόνο λίγα έργα (που συγκράτησαν και παραθέτουν σε δικά τους έργα άλλοι συγγραφείς).

(4) Μεμονωμένα έργα: π.χ. δυό τρία καλά ποιήματα μεταξύ εκατοντάδων ενός συγγραφέα (πρβ. και πρόβλημα προσέγγισης του έργου ενός συγγραφέα που είναι πολυγράφος).

(5) Γλώσσες και μεταφράσεις: ποιός και τί μεταφράζεται (κατα εποχές, π.χ. W. Scott, Ch. Dickens κλπ.), ποιά μέτρα, ποιά ύφη χρησιμοποιούνται κατα γλώσσες.

(6) Ανθολογίες: ενός ή πολλών συγγραφέων, ενός ή πολλών λογοτεχνικών ειδών· ενδιαφέρει ποιοί συγγραφείς και ποιά έργα επιλέγονται, κατα τους ανθολόγους (προσωπικές εκτιμήσεις, πρβ. «η καλύτερη ανθολογία είναι εκείνη που κάνει κανείς για τον εαυτό του»), κατα τις εποχές (διαφορετικά κριτήρια, πρβ. τη θέση του Γ. Σουρή παλαιότερα), κατα τις πολιτισμικές παραδόσεις (τί θεωρείται αριστούργημα, ποιά είναι τα απαιτούμενα χαρακτηριστικά του), κατα τα διδακτικά προγράμματα (πρβ. και τον ‘κανόνα’ των λογοτεχνικών έργων), κατα την καθιέρωση (π.χ. η ανθολογία *Golden Treasure* του Fr. Palgrave), πρβ. και συμπληρώσεις, βελτιώσεις, αντικαταστάσεις κλπ. ανθολογιών.

(7) Συχνές αναφορές: παραθέματα κλπ.

(8) Επιδράσεις και μιμήσεις: κάποιων έργων, συγγραφέων, ειδών κλπ. (πρβ. βυρwonισμό κλπ.) και διαγραμματειακά.

(9) Λογοτεχνικά είδη: σύγκριση έργων με κοινά χαρακτηριστικά, εξακρίβωση της γένεσης και ανάπτυξης ειδών και λογοτεχνιών (παραδόσεις, σχολές κλπ.), πρβ. ‘δευτερεύοντα’ (παραλογοτεχνικά) είδη, όπως επιστημονική φαντασία, αστυνομικά, κατασκοπευτικά, ρομάντζα κλπ., που προεξαγγέλλουν την εμπειρία της ανάγνωσης.

(10) Ανακατατάξεις: πτώση και άνοδος λογοτεχνικών έργων, βαθμιαία φθορά, νοθεία κλπ. και έκλειψη ενός λογοτεχνικού είδους (πρβ. κλασικά γουέστερν → ιταλικά γουέστερν → μηδενική παραγωγή) για ποικίλους λόγους (ενίσχυση εντυπώσεων, που οδηγεί σε υπερεκμετάλλευση μέσων, π.χ. συνεχών φόνων και μονομαχιών στα ιταλικά γουέστερν).

(11) Πειραματισμοί και νεοτερισμοί: εξάντληση δυνατοτήτων μορφοποίησης, κόπωση απο το γνωστό και τυποποιημένο, παιχνίδι (πρβ. Dante, *Divina comedia*, H. de Balzac, *Comédie humaine*· βλ. J. Huizinga, *Homo ludens*).

3.4 Κριτήρια βάσει στοιχείων επικοινωνίας (πρβ. γλωσσικές λειτουργίες)

Τα κριτήρια που βασίζονται στα στοιχεία επικοινωνίας αφορούν κυρίως τις στάσεις πομπού και δέκτη απέναντι στο λογοτεχνικό έργο, τον ρόλο του αγωγού κλπ.

(1) Πομπός (δημιουργός, συγγραφέας):

- σχολές, ομάδες συγγραφέων: κοινές απόψεις, επιδιώξεις, μέθοδοι κλπ., συνέδρια και συναντήσεις·
- καινοτομίες, πρωτοτυπίες: κάποτε συντελούνται πάση θυσία για εντυπωσιασμό. Ο δημιουργός πρέπει να έχει πρωτογενείς εμπειρίες (αισθήματα, συναισθήματα), γιατί αυτές θα είναι τα αντικείμενα αναφοράς που θα στηρίζουν τα σημεία της δημιουργίας του. Όταν δέν υπάρχουν, μπαίνουν στη θέση τους στοιχεία απο τα σημειωτικά συστήματα που έμαθε ο συγγραφέας ζώντας στην κοινωνία, χωρίς να τα ζεί πρωτογενώς. Τότε τα σημειωτικά του μέσα είναι αδύναμα, επειδή είναι έμμεσα. Όμοια αμεσότητα έχουν και τα επιτεύγματα της μορφής (πρβ. και νέες σκέψεις, θεωρίες κλπ.).

(2) Δέκτης (ακροατής, αναγνώστης):

- παράδοση: σχολική, σύγκριση με άλλα έργα της·
- προσωπική εκτίμηση: ενδιαφέροντα, ικανότητες, προσωπική και τυχαία ανακάλυψη (χωρίς προετοιμασία), συγκίνηση (Erlösung), προσωπική ευχαρίστηση (ιδίως όταν παίρνει γενικότερο χαρακτήρα, καθώς τη συναντούμε σε πολλά πρόσωπα, ανεξάρτητα από επιρροές, πρβ. καλλιέργεια του γούστου), πρβ. και απορριπτικό πάθος (για την προσβολή αριστουργημάτων που δέν συμφωνούν με ιδεολογικές θέσεις του δέκτη, για την ανάδειξη δευτερευόντων έργων, πράγμα που θα θεωρηθεί ως ανακάλυψη)·
- σκοποί: τακτικοί, ιδεολογικοί (κοινωνικοί, θρησκευτικοί, πολιτικοί κλπ.), πρβ. όταν το έργο μεταβάλλεται σε σημείο-σύμβολο για πολλούς, συνδυάζοντας και ανακαλώντας κοινά ερμηνεύματα·
- μόδα: τί ακούγεται ως μπέστ σέλερ, τί κάνει εντύπωση·
- προσωπική προβολή: επαινούμε ή κατακρίνουμε για να ακουστούμε (φήμη και εξουσία στον κριτικό)·
- ύφος: προτιμήσεις όπως κλασικού ύφους, εντελώς προσωπικού κλπ.·
- περιεχόμενο: προτιμήσεις σπουδαίων θεμάτων, υψηλής ποιότητας κλπ., όταν το έργο λέει κάτι για τον εαυτό μας, τη ζωή και τον κόσμο που ζούμε, ή όταν επινοεί άγνωστους επιβλητικούς κόσμους·
- μελέτη (καλλιτεχνήματος): ανάγνωση με απόλαυση, ζωντάνια, ηθική αντίληψη και αναζήτηση κλπ.·
- ανάγνωση υπαινιγμών, νοήματος κλπ.: τα δυσκολονόητα μπορεί να περιφρονούνται·
- αλήθεια, γνησιότητα: έλλειψη και της ελάχιστης παράταιρης πόζας κλπ., αλλά πρβ. την ποιητική γλώσσα, που μπορεί να αλλάζει από γενιά σε γενιά (πρβ. γενιά του Κ. Παλαμά – σημερινή, πρβ. και Α. Κάλβο, Κ. Καβάφη κλπ., δηλαδή περιπτώσεις εντελώς προσωπικής γλώσσας).

(3) Αγωγός:

- συμφέρον του εκδότη: εκμετάλλευση έργων των συγγραφέων που εκδίδει αποκλειστικά·
- διαφήμιση: η οργανωμένη (ιδίως σήμερα) και έντονη διαφήμιση μπορεί να επιβάλει έργα που δέν αξίζουν·
- κάλυψη από στήλες Τύπου: όταν διάφορες στήλες εφημερίδων και περιοδικών γράφουν για ένα λογοτεχνικό έργο με όμοιο ενθουσιασμό κλπ.·
- κυκλώματα: κινηματογράφος – βιβλίο – τηλεόραση (κάποτε καθορίζονται αποπρίν τα μπέστ σέλερ).

4. Βασικά ερωτήματα και προβληματισμοί

Απο τα προηγούμενα, μετά τα ερωτήματα τί είναι λογοτεχνία (πρβ. λογοτεχνικότητα, βλ. Σετάτος 2025) και ποιές είναι οι μορφές της, προκύπτει το κύριο ζήτημα του καθορισμού των καθολικών χαρακτηριστικών της αξιολόγησης, με βάση τους παρακάτω άξονες:

- θέση της λογοτεχνίας στο πολιτισμικό σύστημα: όπως κάθε σημειωτικό σύστημα, το πολιτισμικό σύστημα παρουσιάζει και αξιολογική διάσταση, δηλαδή διακρίνει

αξίες σημείων, συστημάτων σημείων κλπ. που χρησιμοποιεί. Ποιά είναι η αξία της λογοτεχνίας, γιατί υπάρχει, γιατί πρέπει να υπάρχει και με ποιά μορφή κλπ. (πρβ. την καταστροφή της βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας και τους λόγους της καταστροφής).

- θέση των γενών και ειδών της λογοτεχνίας (βλ. Σετάτος 2025· πρβ. Σετάτος 2001): αξιολόγηση γενών, που μπορεί να επηρεάζει την αξιολόγηση έργων (σύγκριση κλπ.), πρβ. σοβαρή – ελαφριά λογοτεχνία (ποιήματα – στιχουργήματα κλπ.).
- θέση των λογοτεχνικών έργων: αξίες αισθητικές πρέπει να καθορίζουν ως βασικά καθολικά χαρακτηριστικά ένα λογοτεχνικό έργο, εφόσον άλλες αξίες, όπως η πρωτοτυπία, η αλήθεια κλπ., βρίσκονται και σε άλλα γραμματειακά είδη. Η βασική αισθητική αξία της λογοτεχνίας είναι η λειτουργική ταυτότητα έκφρασης και περιεχομένου, δηλαδή η ομόλογη οργάνωση λόγου και σκέψης (πρβ. παραδείγματα όπως το *τυφλός τά τ' ὦτα τόν τε νοῦν τά τ' ὄμματ' εἶ* στον *Οιδίποδα τύραννο* του Σοφοκλή, στ. 371), στοιχείο χαρακτηριστικό που συναντούμε και στον καθημερινό λόγο, όχι όμως ενσυνείδητα και συστηματικά, ιδίως αν πάρει κανείς υπόψη τις εντονότερες αποκλίσεις των λογοτεχνικών έργων από την καθημερινή γλωσσική πραγματικότητα (πρβ. δυσχέρεια παρακολούθησης και κατανόησης λογοτεχνικών έργων όπως το *Finnegans Wake* του J. Joyce, έργα εξωτικών πολιτισμών κλπ.). Όπως σημειώνει ο Schulte-Sasse, «L'organisation esthétique de la signification dans le grand art établit une relation de jeu entre les lecteurs et la signification. Cette relation a cependant un effet pratique de grande portée. Elle permet à la littérature de devenir un objet d'interprétation, cependant que [...] on suspend toute application de la signification, ainsi interprétée, à la praxis» (Schulte-Sasse 1989, 293), «[...] les valeurs de la littérature forment un continuum avec toutes les autres valeurs partagées dans la culture humaine» (Eric Donald Hirsch Jr. στον Schulte-Sasse 1989, 294), και «l'art n'est que trop facilement perçu comme un moyen de socialization» (Schulte-Sasse 1989, 294).
- ευρεία γνώση του λογοτεχνικού πεδίου: πρβ. ότι σπάνια οι αναγνώστες διαβάζουν το σύνολο του λογοτεχνικού έργου ενός συγγραφέα (εκτός από τους ειδικούς μελετητές του), το σύνολο των έργων της ίδιας εποχής, της ίδιας λογοτεχνίας ή ακόμη έχουν βαθιά γνώση διαφόρων λογοτεχνιών.
- αποδοχή της λογοτεχνίας: η υπερκατανάλωση, παρά τον σκοπό της καλύτερης γνωριμίας με τη λογοτεχνία (δημιουργοί, έργα), στην ποικιλία της και με τη βοήθεια της κριτικής, δέν φέρνει το καλύτερο πολιτιστικό αποτέλεσμα, γιατί δέν επιτυγχάνεται η ιδεώδης αφομοίωση και λειτουργία της, όπως φαίνεται από τα λίγα έργα που διαβάζει και ξαναδιαβάζει, συζητά και αναφέρει ο μέσος αναγνώστης από τα παιδικά του χρόνια. Γι' αυτό έχει σημασία τί βιβλία θα πρωτοπάρει κανείς στα χέρια του, αν και υπάρχει και η περίπτωση της μεταγενέστερης ανακάλυψης, όταν ένας νέος κόσμος ανοίγεται στα μάτια του αναγνώστη. Πρβ. και το άγχος να καλύψει κανείς τα κενά της ανάγνωσης, εφόσον, όταν διαβάζει λογοτεχνικά έργα, δέν πρέπει να βιάζεται να τελειώσει για να πάρει το επόμενο βιβλίο στα χέρια του, αλλά να ζει στον κόσμο του λογοτεχνικού έργου.

5. Συμπεράσματα

Η αξιολόγηση της λογοτεχνίας δεν μπορεί να βασιστεί αποκλειστικά στην εκφραστική μορφή, στη στατιστική του λεξιλογίου, σε γλωσσικούς νεολογισμούς, σε ιδεολογικά χαρακτηριστικά, σε κριτικές γνώμες, σε αριθμό πωλήσεων, στη μόδα, στα θέματα του περιεχομένου, στη φήμη των έργων, σε κριτικές απόψεις της εποχής των έργων (πρβ. κινήματα κλασικισμού, ρομαντισμού, ρεαλισμού κ.ά. μεταβατικά) κλπ. Υπάρχουν και περιπτώσεις όπου οι συγγραφείς είναι δυσάρεστοι, οχληροί, ενοχλητικοί, αντιπαθητικοί κλπ. για διαφόρους λόγους, όπως είναι η στάση τους απέναντι στην κοινωνία (πρβ. τη στάση κατα της μικροαστικής τάξης των V. Nabokov με τη σαρκαστική κριτική του, από τη θέση της ευγενικής του καταγωγής, G. Grass από τη θέση ακόμη κατώτερων τάξεων, L.-F. Celine από τη θέση αναρχικών στοιχείων), το προσωπικό τους ύφος, η γλώσσα τους κλπ. Η αξία των λογοτεχνικών έργων επηρεάζεται από την εξέλιξη των πολιτισμικών στοιχείων και μπορεί να παρουσιάσει μεταβολές και ανακατατάξεις, υπάρχουν όμως και έργα που διατηρούν την αξία τους και μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για μία θεωρία της αξιολόγησης ευρύτερης αποδοχής.

Βιβλιογραφία

- Schulte-Sasse, J. 1989. «L'évaluation en littérature», στο M. Angenot, J. Bessière, D. Fokkema & E. Kushner (επιμ.), *Théorie Littéraire. Problèmes et perspectives*. Παρίσι: PUF, 287–308.
- Σετάτος, Μ. 2001. «Γλώσσα και γραμματεία», στο Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη], 712–719.
- . 2004. «Η αξιολογική διάσταση των σημειωτικών συστημάτων», στο Κ. Τσουκαλά, Ε. Χοντολίδου, Α. Χριστοδούλου & Γ. Μιχαλίδης (επιμ.), *Σημειωτικά συστήματα και επικοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 36–47.
- . 2025. «Η λογοτεχνικότητα», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία 2*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη], §§–§§.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1962. *Παροιμιακές φράσεις από την ιστορία και τη λογοτεχνία. Βιβλίο του μαθητή*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Vickers, Br. (επιμ.). 1996. *Francis Bacon* [The Oxford Authors]. Οξφόρδη & Νέα Υόρκη: Oxford University Press.

Αυθαιρετότητα, συμβατικότητα και σχετικότητα της γλώσσας

1. Αυθαιρετότητα και σχετικότητα

Μεταξύ των καθολικών χαρακτηριστικών της γλώσσας ιδιαίτερη θέση κατέχουν στην έκφραση η αυθαιρετότητα, η συμβατικότητα και η σχετικότητα, που συνδέονται μεταξύ τους, καθώς η σχετικότητα είναι επακόλουθο της αυθαιρετότητας, εφόσον λόγω της αυθαιρετότητας διαφοροποιούνται οι γλώσσες, ακόμη και στην περίπτωση (υπόθεση) της κοινής καταγωγής τους από μία αρχική γλώσσα του ανθρώπινου γένους, ενώ η συμβατικότητα περιορίζει την αυθαιρετότητα. Καθολικά χαρακτηριστικά του περιεχομένου είναι στοιχεία του φυσικού και βιολογικού κόσμου κλπ. κοινά για το ανθρώπινο γένος (πρβ. πολιτισμική ανθρωπολογία, σημειολογία).

Απο σημειολογική άποψη η γλώσσα ανήκει στα σημειωτικά συστήματα που χρησιμοποιούν συμβολικά σημεία για να δηλώσουν αντικείμενα αναφοράς (referents), πρβ. και απόψεις όπως «l'esprit n'est pas un miroir de la nature» (Edelman 1994, 312), που θέτουν το πρόβλημα της αντικειμενικότητας στα σημειωτικά συστήματα, ή της σχετικότητας των λογικών κατηγοριών ως κοινωνικής πραγματικότητας (E. Durkheim), της ονομασίας των χρωμάτων (βλ. 3.3) κλπ. Η κλίμακα των γλωσσικών μονάδων (απο τα διακριτικά φωνητικά χαρακτηριστικά έως την πρόταση κλπ.) παρουσιάζει διαφορές αυθαιρετότητας και σχετικότητας, πρβ. ότι η σύνταξη των γλωσσικών στοιχείων της πρότασης δημιουργεί στο μυαλό μία 'εικόνα' (εικονικότητα), που προσανατολίζεται προς την οπτική εικόνα (πρβ. μία ενέργεια και τα στοιχεία της σε μία ζωγραφιά και σε μία πρόταση).

Αυθαιρετότητα και σχετικότητα έχουν άμεση σχέση με τα προβλήματα της γένεσης της γλώσσας και της σκέψης αντίστοιχα (πρβ. τη διάκριση των ανθρώπων από τα ζώα, π.χ. ενστικτώδεις κραυγές και αρθρωτός λόγος). Με τα θέματα αυτά ασχολήθηκαν πολλοί τόσο στην αρχαιότητα όσο και στα νεότερα χρόνια.

1.1 Αυθαιρετότητα

1.1.1 Ορισμός και περιοχές

Σε γλωσσολογικά λεξικά βρίσκουμε ορισμούς της αυθαιρετότητας όπως: «the property of language by which there is in general no natural relation between the form of a simple lexical unit and the things etc. that it denotes» (Matthews 2007 λ. *Arbitrariness*), «nicht naturnotwendige d.h. abbildende Beziehung [...] auf das Verhältnis von sprachlichen Zeichen und außersprachliche Realität oder [...] seinen Bedeutung» (Bußmann 1992 λ. *Arbitrarität*) κλπ.

Η αυθαιρετότητα μπορεί να οριστεί έμμεσα, όπως με τη διάκριση σημαίνοντος (ακουστική εικόνα, πρβ. έκφραση) και σημαινομένου (έννοια, πρβ. περιεχόμενο) από τον F. de Saussure και παλαιότερα από τον Αριστοτέλη («ἔστι μὲν οὖν τὰ ἐν τῇ φωνῇ τῶν ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων σύμβολα» [*Περὶ ἐρμηνείας* 1 16a 3–4]· «ὄνομα μὲν οὖν ἔστι φωνὴ σημαντικὴ κατὰ συνθήκην [...] τὸ δὲ κατὰ συνθήκην, ὅτι φύσει τῶν ὀνομάτων

οὐδέν ἐστιν, ἀλλ’ ὅταν γένηται σύμβολον· ἐπεὶ δηλοῦσί γέ τι καὶ οἱ ἀγράμματοι ψόφοι, οἷον θηρίων, ὧν οὐδέν ἐστιν ὄνομα» [*Περὶ ἐρμηνείας* 2 16a 19, 26–29]).

Κάθε γλωσσικό σημείο περιλαμβάνει έκφραση (φωνητική μορφή) και περιεχόμενο (σημασία, έννοια, φόρτιση), η σύζευξη των οποίων είναι αυθαίρετη. Εξαίρεση αποτελούν τα ηχομιμητικά στοιχεία της γλώσσας (λέξεις και φράσεις), που σχηματίζονται απο μίμηση κραυγών, θορύβων, φωνών κλπ. Έτσι έχουμε τη λέξη *κούκος* (πρβ. σε άλλες γλώσσες αγγλ. *cuckoo*, γαλλ. *coucou*, γερμ. *Kuckuck*, ρωσ. *кукушка* κλπ.), που δηλώνει το συγκεκριμένο είδος πουλιού (όχι το ατομικό όν), βάσει ενός φυσικού χαρακτηριστικού του, που κάνει εντύπωση και το ξεχωρίζει απο άλλα είδη. Θα μπορούσε όμως να δηλωθεί με αυθαίρετο τρόπο, βάσει άλλων χαρακτηριστικών του, όπως το χρώμα, το μέγεθος κλπ., ή με μεταφορές κλπ., ή και με εντελώς αυθαίρετη έκφραση (πρβ. προβλήματα γενέσεως της γλώσσας). Αυθαιρετότητα μπορεί να εμφανιστεί στην έκφραση αλλά και στο περιεχόμενο, στην κοινή γλώσσα αλλά και στην ιδιολεξία (ατομική φωνή – ερμηνεύματα).

(1) Αυθαιρετότητα έκφρασης

Συγκρίνοντας τις γλώσσες, παρατηρούμε οτι η ίδια έκφραση μπορεί να δηλώνει διαφορετικά περιεχόμενα (π.χ. *κουτό* – γαλλ. *couteau* ‘μαχαίρι’, *μαλακό* – ρωσ. *молокo* ‘γάλα’, *άρματα* ‘πολεμικά οχήματα / όπλα’ – λατ. *arma* ‘όπλα’), αλλά και οτι το ίδιο περιεχόμενο δηλώνεται συνήθως (εκτός απο την περίπτωση των δανείων) με διαφορετικές εκφράσεις (η συνηθισμένη διαφορά των γλωσσών, π.χ. *κεφάλι* – αγγλ. *head* – γαλλ. *tête* – ρωσ. *голова* κλπ.). Συνήθως υπάρχει διαφορά περιεχομένου ως προς φορτίσεις, χρήσεις κλπ. στις συνώνυμες λέξεις (πρβ. ανομοιότητα έκφρασης και επίπεδα της γλώσσας, διαφορετικές αξίες / φορτίσεις, π.χ. *βλάκας* – *ανόητος* – *ηλίθιος* – *χαϊβάνι* κλπ., αντιθέσεις στην κοινή νέα ελληνική [KNE] δημοτικών – λόγιων – λαϊκών – ξένων – διαλεκτικών – αρχαϊστικών στοιχείων). Η αυθαιρετότητα μπορεί να είναι αμφίδρομη σε έκφραση και περιεχόμενο, π.χ. *θλίψη υλικών* – *συναισθηματική θλίψη* (πρβ. μεταφορές κλπ.).

Στα γλωσσικά συστήματα παρατηρούμε: πολλές φωνητικές μορφές με μία σημασία (συνώνυμα, πρβ. όμως διαφορετικές αξίες κατα τα επίπεδα της γλώσσας), πολλές σημασίες με μία φωνητική μορφή (ομώνυμα, πρβ. λέξεις με πολλές σημασίες), πολλές φωνητικές μορφές με πολλές σημασίες (φωνητικές ποικιλίες της ίδιας μορφής με διαφορετική σημασία η κάθε μία, πρβ. *δεν πάει να...* = μου είναι αδιάφορο, *δέν πάει να...* = δεν ταιριάζει), διάφορες φωνητικές μορφές με διάφορες σημασίες (διαφοροποιήσεις ισοδύναμων δομών και σχημάτων ως προς τη μορφή και τη σημασία, πρβ. *τα μαλλιά της γριάς* – *της γριάς τα μαλλιά*, *δυο τρείς* [= όχι παραπάνω] – *γύρω στους τρείς* [= μπορεί και τέσσερις]). Οι ποικιλίες είναι περισσότερες, αν λάβουμε υπόψη μας εκτός απο την έκφραση και το περιεχόμενο, τις βαθμίδες των γλωσσικών μονάδων (μορφήματα, λέξεις, φράσεις, προτάσεις, κείμενα), την αξία (συνδηλώσεις, φορτίσεις κλπ., πρβ. και διακρίσεις επιπέδου, όπως ουδέτερο – επίσημο, επιστημονικό, λογοτεχνικό κλπ.), τις χρήσεις (φρασεολογικές, πραγματολογικές) ή τις λειτουργίες (συντακτικές κλπ.).

(2) Αυθαιρετότητα περιεχομένου

Η αυθαιρετότητα περιεχομένου αναφέρεται στην αντίληψη του κόσμου όπως εκφράζεται απο τη γλώσσα (βλ. 3), πρβ. λεξικές διακρίσεις, κόσμο φαντασίας, κόσμο περιβάλλοντος, σχήματα λόγου (παρομοιώσεις, μεταφορές κλπ.), ποικίλες αντιλήψεις, φορ-

τίσεις (το ίδιο περιεχόμενο ονομάζεται διαφορετικά, πρβ. διαφορές συνωνύμων κλπ.), πολυσημία (μιά λέξη με πολλές σημασίες κλπ., επεκτάσεις και περιορισμούς σημασιών). Η πολιτισμική εξέλιξη φέρνει και εξέλιξη ή αλλαγή της αυθαιρετότητας περιεχομένου: πρβ. διαφορές δημοτικών – λόγιων στοιχείων όπως *δουλειά* – *δουλεία*, *εκκλησία του δήμου* → *εκκλησία πιστών* → *εκκλησία* κλπ. Η αυθαιρετότητα του περιεχομένου δημιουργεί δυσκολίες στη μετάφραση από μια γλώσσα σε άλλη (πρβ. πολιτισμικές διαφορές).

1.1.2 Μορφές αυθαιρετότητας

Η αυθαιρετότητα εμφανίζεται με ποικίλες μορφές (βλ. και 1.1.1· πρβ. επίσης βαθμό και έκταση, όπως συνώνυμα και ομώνυμα), όπως:

- μεταξύ φωνητικής μορφής και αντικειμένου αναφοράς (πρβ. ορισμό στο 1.1.1)·
- μεταξύ φωνητικής μορφής και σημασίας: ομωνυμία (π.χ. *κλίση* – *κλήση* – *κλείση* ‘κλείσιμο’ – *κλύση* ‘υποκλυσμός’), συνωνυμία (παρά την έλλειψη απόλυτης συνωνυμίας, π.χ. *παντζάρια* – *κοκκινογούλια* [πρβ. *τεύτλα*], λέξεις της ΚΝΕ που δηλώνουν κατά τόπους το ίδιο δέντρο, το ίδιο πτηνό κλπ., π.χ. *αχλάδι* – *απίδι*, *πετεινός* – *κόκορας* κλπ.), ειδικοί όροι (π.χ. για είδη ενός γένους ζώων, π.χ. *σκύλος* – *μαντρόσκυλο* – *λυκόσκυλο* – *λαγωνικό* κλπ., πρβ. και *σίτερ*, *πόιντερ*, *τεριέ* κλπ.)·
- μεταξύ σημασίας και αντικειμένου αναφοράς: η σημασία (πρβ. «τὰ ἐν τῇ ψυχῇ παθήματα» του Αριστοτέλη, πρβ. έννοιες κλπ.) διαφέρει από τη φύση των όντων (αντικείμενα αναφοράς κλπ.)·
- μεταξύ γλωσσικών σημείων και αντικειμένων αναφοράς: έννοιες – ατομικά όντα, εκτός αφηρημένων εννοιών, μαθηματικών εννοιών κλπ., που όμως διαφέρουν ως προς τα ερμηνεύοντα·
- μεταξύ σημείων και ερμηνευόντων: οι ομιλητές διαφέρουν ως προς τα ερμηνεύοντά τους, λόγω διαφορετικών εμπειριών, ενώ η περιοχή επικάλυψής τους μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί το σημείο της κοινής τους γλώσσας·
- μεταξύ περιεχομένου και έκφρασής του: πρβ. δυνατές επιλογές των ομιλητών, πέρα από τα επίπεδα της γλώσσας, π.χ. *οι οπαδοί της ομάδας μπορούν / μπορεί να φωνάζουν ή να είναι ήσυχοι*·
- μεταξύ γλωσσικών συστημάτων: πρβ. πώς μιλούν οι ομιλητές μιά ξένη γλώσσα, αναμείξεις γλωσσών, προσωπικό ύφος, ιδιολεκτικές χρήσεις.

Ως προς τις γλωσσικές μονάδες παρατηρούμε αυθαιρετότητα:

- τονικότητας: το *accent* (συνολική ακουστική εντύπωση) μιάς γλώσσας·
- φωνητικών διακριτικών χαρακτηριστικών·
- φθόγγων και φωνημάτων: πρβ. ηχομιμητικά κραυγών, θορύβων κλπ. (επιτυχείς μορφές, π.χ. *γάβ γάβ*, *νιάου νιάου*, *όχ!*, *μπάμ!*, *ογκανίζω*, *χλιμιντρίζω* κλπ., ανεπιτυχείς όπως *βελάζω*, *γρυλίζω* κλπ., πρβ. φωνητικές εξελίξεις, ενώ η απόλυτη ηχομίμηση είναι δύσκολη και σπάνια ή ανύπαρκτη)· πρβ. επιφωνήματα (ποικίλλουν συχνά κατά γλώσσες, πρβ. καθιερωμένα όπως *χμ!*, *ντίγκ ντάγκ!*, *κράτς!*, *μπλούμ!* κλπ. και νεολογικά όπως αποδόσεις της στιγμής με μίμηση θορύβων), ενώ οι κραυγές είναι αυθόρμητες·
- υπερτεμαχιακών / προσωδιακών στοιχείων: τονισμός (πρβ. *γέρος* – *γερός*), εμφατικός τόνος (λιγότερο αυθαίρετο, πρβ. *όχ!* – *ούχ!*), επιτονίσεις·

- γραμματικών δεικτών (μορφημάτων κλπ.): πρβ. γραμματικό γένος (π.χ. *ο τοίχος – το τείχος*), που παλαιότερα μπορεί να μην ήταν αυθαίρετο, κατα τις αντιλήψεις για τον κόσμο των τότε ομιλητών, πρβ. και καθιερωμένα λάθη όπως *παρήγγειλέ μου έναν καφέ!*·
- γλωσσικού σημείου / λέξεων: πρβ. αυθαιρετότητα μεταξύ έκφρασης – έννοιας (concept) / σημασίας, πρβ. *σιδηρόδρομος – τρένο*, έκφρασης – αντικειμένου αναφοράς (κανονικές περιπτώσεις ριζικών λέξεων), περιεχομένου / έννοιας – αντικειμένου αναφοράς (π.χ. *Μάγκας* ως προσωνύμιο σκύλου, πρβ. κύρια ονόματα)·
- παραγωγής: *στόμα – στοματικός*·
- συνδυασμού γλωσσικών σημείων: σύνθεση (πρβ. *ψωμοτύρι – *τυροψώμι*), φρασεολογική ενότητα (π.χ. *πήγαν στον βρόντο*)·
- συνταγμάτων: *απο το σπίτι ως τη στάση*·
- σχημάτων λόγου: π.χ. *ιμάμ μπαϊλντί* (ονομασία φαγητού) < τουρκ. *imam bayildi* 'ο ιμάμης λιποθύμησε' (πρβ. εικόνα φαγητού)·
- αντιτύπων: π.χ. *έγραψα την αίτηση και την υπέβαλα*·
- σειράς όρων φράσης, πρότασης (πρβ. σειρά γεγονότων, π.χ. *ο Α. πήγε και βρήκε τον Β.*): *τα σκυλιά κυνηγούν τα γατιά γύρω απο το σπίτι*, πρβ. ιδιαίτερες σκέψεις, κρίσεις, σχόλια επι φαινομένων του κόσμου (πρβ. αισθήματα απο αισθητήρια όργανα, συναισθήματα απο αντιδράσεις σε αισθήματα κλπ.), έκφραση σχέσεων του εξωτερικού κόσμου, π.χ. *ήρθαν ο Γιάννης με τη Μαρία – ήρθαν ο Γιάννης και η Μαρία – ήρθαν ο Γιάννης μαζί με τη Μαρία – ήρθαν ο Γιάννης με τη Μαρία μαζί – ήρθαν ο Γιάννης, η Μαρία – ήρθαν η Μαρία και ο Γιάννης* κλπ.·
- κειμένων: αυθαιρετότητα αντικειμένων αναφοράς, πρβ. διαφορετικές αναλύσεις του κόσμου και κατατάξεις αντικειμένων και όντων σε ποικίλους πολιτισμούς, επιστημονικές ανακαλύψεις που διαφοροποιούν την αντίληψη του κόσμου σε αντίθεση με λαϊκές αντιλήψεις, φαντασιακούς κόσμους μυθολογιών, θρησκείων, επιστημονικής φαντασίας κλπ., όπως και λογοτεχνιών, με φανταστικά αλλά και πραγματικά στοιχεία·
- γραφής: πρβ. πρόβλημα ορθογραφίας (ιστορική κλπ., π.χ. *θυγατέρα* αρχαία ελληνικά [tʰɣatéra] – νέα ελληνικά [θιγατέρα], αγγλικά *enough* [ɪnʌf])·
- μεταφράσεων: δευτερογενής αυθαιρετότητα.

Αυθαιρετότητα παρατηρείται επίσης ως προς τα επίπεδα της γλώσσας:

- κοινωνιογλωσσικές ποικιλίες: καθημερινός λόγος – επίσημος, πρβ. και απαγορευμένες κυριολεξίες, κρυπτολογικές·
- ποιητική γλώσσα: π.χ. *άλογο* στην κοινή – *άτι* στα δημοτικά τραγούδια·
- γλώσσα της επιστήμης: π.χ. *άλογο* στην κοινή – *ίππος*·
- ιδιολεξία: π.χ. υπερβολικές συνιζήσεις (*των συνηθειών των κοινωνιών* κλπ.).

Εκτός από αυτά μπορούμε να διακρίνουμε αυθαιρετότητα απόλυτη (πρβ. ρίζες λέξεων, ό,τι αναφέρεται στις αισθήσεις όρασης, π.χ. χρώματα, γεύσης και όσφρησης, π.χ. θετικά – αρνητικά στοιχεία, ένταση αφής, θερμοκρασίας κλπ.) ή περιορισμένη (πρβ. προτάσεις, ηχομιμητικές λέξεις, που αναφέρονται στην αίσθηση της ακοής), άμεση ή έμμεση (πρβ. στοιχεία μητρικής γλώσσας με δάνεια στοιχεία ξένης γλώσσας, διπλή αυθαιρετότητα όπως *μπάσκετ – καλαθόσφαιρα*, πρβ. και στοιχεία παλαιότερων περιόδων της ίδιας γλώσσας, πρβ. (*βαρύ*) *ύδωρ – νερό*), ζωντανή ή χαμένη (στοιχεία άγνω-

στων γλωσσών, τοπωνύμια και ανθρωπωνύμια άγνωστων ή νεκρών γλωσσών κλπ.), εσωτερική (πρβ. μεταφορές).

1.1.3 Κλίμακα αυθαιρετότητας

Η αυθαιρετότητα παρουσιάζει κλιμάκωση. Σε ορισμένες περιπτώσεις εμφανίζει μεγάλο βαθμό (γενικά στις μή ηχομιμητικές λέξεις), σε άλλες ποικίλλει, είναι π.χ. μεγαλύτερη στις ρίζες και μικρότερη σε παράγωγες και σύνθετες λέξεις (πρβ. *γράφω* – *γραφή* / *γράμμα* / *γραφείο*), εφόσον αυτές θα μπορούσαν να εκφραστούν με ανεξάρτητες ρίζες (πρβ. *τρένο* – *σιδηρόδρομος*, *βέτο* – *αρνησικυρία*, *μπάσκετ* – *καλαθόσφαιρα*), όπως και στις περιπτώσεις φρασεολογημάτων (πρβ. *τηλεφώνω* – *κάνω τηλεφώνω* κλπ.) και μεγαλύτερων γλωσσικών μονάδων (πρβ. φράσεις, προτάσεις). Η αυθαιρετότητα μπορεί να παρουσιάσει αύξηση (πρβ. *κινητό τηλέφωνο* → *κινητό*) ή μείωση (πρβ. *νιαουρίζω* → *κάνω νιάου νιάου*), με ειδικές φορτίσεις και χρήσεις σε κάθε περίπτωση.

Η αυθαιρετότητα μειώνεται καθώς ανεβαίνουμε την κλίμακα των γλωσσικών μονάδων: ρίζες (απόλυτη, εκτός ηχομιμητικών στοιχείων, παύσεων και κάποτε αρμών) – φράσεις και προτάσεις, πρβ. *οι βουνοκορφές* (μιά έννοια) – *οι κορυφές των βουνών* (σχέση δύο εννοιών) – *τα βουνά και οι κορυφές τους* (δύο ξεχωριστές έννοιες αθροιστικά) – *τα βουνά, οι κορυφές τους* (δύο ξεχωριστές έννοιες χωριστά) – *τα βουνά με τις κορυφές τους* (επιμερισμός) – *τα κορφοβούνια* (βουνά με κορυφές ως χαρακτηριστικό γνώρισμα) – *τα βουνά των κορυφών αυτών* – *οι κορυφές με τα βουνά τους* – *κορυφές και βουνά* – *βουνά... κορυφές* – *κορυφές... βουνά* κλπ.: *τρέχει, πηδάει, κυλιέται κάτω, πετάγεται ώσπου τέλος ησυχάζει, πηγαίνει έρχεται* (πρβ. *πηγαينوέρχεται*). Παρομοιώσεις και μεταφορές μειώνουν την αυθαιρετότητα με εικονικά σημεία (βλ. 1.1.4). Μείωση παρουσιάζεται και σε επαναλήψεις, όπως *μεγάλωνε μεγάλωνε· φώναξα φώναξα κανείς δέ μ' άκουσε· έχει μαύρα κατάμαυρα μάτια* (παραστατικότητα).

Οι ομιλητές αντιλαμβάνονται μιά κακή, λανθασμένη κλπ. περιγραφή, ονομασία κλπ., όχι όμως την αυθαιρετότητα, εκτός από περιπτώσεις όπως: — *Water!* (χωρίς κινηματικό σημείο) — *Θέλει νερό ο ξένος.* — *Γιατί δέν το λέει;*

1.1.4 Περιορισμοί και εξαιρέσεις της αυθαιρετότητας

Η αυθαιρετότητα δέν ενεργεί συνεχώς δημιουργώντας νέα αυθαίρετα σημεία (ρίζες, λέξεις όπως *kodak*)· συχνά εμφανίζονται παλαιά γλωσσικά σημεία με νέες σημασίες, μεταφορές και άλλα σχήματα λόγου (πρβ. και επίπεδα της γλώσσας), δάνεια και μεταφραστικά δάνεια από ξένες γλώσσες, παραγωγή και σύνθεση με παλαιά και νέα στοιχεία, παιγνιώδης χρήση της γλώσσας (π.χ. ο *Μήμιλας* για κάποιον που λει ολό *μήμιλας!*). Επιπλέον, η αυθαιρετότητα εμφανίζεται περιορισμένη ή απουσιάζει από ορισμένες γλωσσικές πραγματώσεις· συγκεκριμένα, ως προς τις εξής πλευρές της γλώσσας:

- έκφραση: σε ηχομιμητικές λέξεις (αντίθετα από τις συνήθεις μορφές ριζών, λέξεων, θεμάτων, βλ. 1.1.2), π.χ. *κούκος* (πρβ. όμως ότι το πτηνό αυτό έχει, εκτός από τη φωνή του, και άλλα χαρακτηριστικά, από τα οποία επιλέχθηκε για την ονομασία του ένα σημαντικό), επιφωνήματα όπως *άχ!*, *όχ!* κλπ. (που αποτελούν ενστικτώδεις, αναγκαστικές εκδηλώσεις δυνατών αισθημάτων και συναισθημάτων όπως

πόνου, απελπισίας κλπ., π.χ. $\epsilon^3\pi!$ – $\alpha^2\lambda\tau!$ / στο²π! – σταματήστε!, πρβ. φωνητικές επιμηκύνσεις όπως *ψηλάαα εκεί πάνω, τόσοσο μικρό*, ή αντίθετα ψιθυρισμό μυστικών ‘στο αφτί’), κραυγές (π.χ. *άκουσε ένα σκράφ!* κλπ.), θορύβους (πρβ. *μπουρ-μπουλήθρες* κλπ.).

- περιεχόμενο: η σημασία, η έννοια εξαρτάται από τα αντικείμενα αναφοράς (πρβ. εσωτερικές διαδικασίες ατόμου, π.χ. *το είπε από φόβο – το είπε για να ξαλαφρώσει* κλπ., ή περιπτώσεις έκφρασης απορίας, έλλειψης, αρνητικών εκφράσεων κλπ.), αλλά πρβ. διακριτά και ατομικά αντικείμενα και όντα, άτομα και πρόσωπα (πρβ. κύρια ονόματα, βλ. παρακάτω), αφηρημένες έννοιες (αναγκαστική αυθαιρετότητα), έννοιες γένους αντικειμένων και όντων, φανταστικά πλάσματα (κοσμοθεωριών, θρησκειών κλπ.), κόσμο της γνώσης (μαθηματικές έννοιες, γεωμετρικές κλπ., απεικονίσεις στο μυαλό, πρβ. γραφικά σχήματα), κατηγοριοποιήσεις (λαϊκές, πολιτισμικές κλπ.).

Σε άλλες περιπτώσεις εμφανίζεται περιορισμένη όπως:

- παραγωγή και σύνθεση: π.χ. *γάβ γάβ → γαβγίζω* (όπου όμως το παραγωγικό επίθημα παρουσιάζει αυθαιρετότητα), *κορακίστικα, σιδηρόδρομος* (μερική αυθαιρετότητα) – *τρένο* (ολική αυθαιρετότητα)·
- ανώτερες γλωσσικές μονάδες (βλ. 1.1.2): φρασεολογικές ενότητες (π.χ. *το ‘βαλε στα πόδια*), συντάγματα (π.χ. *κάνει τηλέφωνο*, πρβ. *τηλεφωνεί*), φράση / πρόταση, κείμενο (πρβ. περιγραφές ενεργειών, πράξεων, τόπων, προσώπων κλπ.)·
- κύρια ονόματα: καθορίζονται συχνά βάσει ονομάτων συγγενών (π.χ. το όνομα της γιαγιάς δίνεται σε εγγονή της), αγίων (π.χ. του αγίου που γιορτάζει την ημέρα που γεννήθηκε κάποιος), ιστορικών προσώπων (π.χ. *Αλέξαντρος*), τοπωνυμίων (π.χ. σε επώνυμο όπως *Πολίτης, Ανδριώτης* κλπ.), βάσει χαρακτηριστικών προσώπου (σε παρτσούκλια όπως *Τσολάκης < τουρκ. çolak ‘μονόχειρας, κουλός, Κεφάλας* κλπ.), εδάφους (π.χ. τοπωνύμια όπως *Κρυονέρι* κλπ., πρβ. και διατήρηση στοιχείων νεκρών γλωσσών)·
- σχήματα λόγου: παρομοιώσεις (π.χ. *είχε κεφάλι σαν καρπούζι*), μεταφορές (π.χ. *κεφάλι καρπούζι*, πρβ. και *καρπουζοκέφαλος*, καθιερωμένες μεταφορές όπως *το πόδι του τραπέζιου*).

1.1.5 Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της αυθαιρετότητας

Η αυθαιρετότητα δέν μπορεί να λείπει από καμιά γλώσσα, εφόσον η γλώσσα πρέπει να διαθέτει στοιχεία και για αντικείμενα αναφοράς που δέν συνδέονται σταθερά με έναν ιδιαίτερο ήχο (έτσι έχουμε στη μνήμη εικόνες και πρότυπα, δηλαδή εικονικά σημεία για αντικείμενα του κόσμου και φωνητικές εκφράσεις / σημεία για αντικείμενα του κόσμου ή για ορισμένα εικονικά σημεία, αν και υπάρχουν και μή ορατά αντικείμενα). Περιορίζεται όμως με κάποιες οικονομικότερες λύσεις, βάσει παραγωγής / σύνθεσης με επιθήματα / προθήματα (κλίμακα αφαίρεσης), ή συνδυασμών γλωσσικών σημείων (δήλωση σχέσεων αντικειμένων αναφοράς, καταστάσεων του κόσμου, πρβ. περιγραφές / αφηγήσεις), ενώ σε αντίθετη περίπτωση έπρεπε να έχουμε για κάθε μία από τις περιπτώσεις αυτές ιδιαίτερα αυθαίρετα γλωσσικά σημεία (πρβ. άπειρες προτάσεις). Πρόταση και παύσεις επίσης συμβάλλουν στη σαφήνεια (βλ. Σετάτος 2008).

Πιό συγκεκριμένα η αυθαιρετότητα παρουσιάζει:

(1) Πλεονεκτήματα, όπως:

- δυνατότητα δημιουργίας γλωσσικών σημείων όχι μόνο για ό,τι συνδέεται με ήχους και θορύβους (ακουστικές εντυπώσεις), αλλά και για τις αφηρημένες έννοιες, τα δημιουργήματα της φαντασίας, τις ειδικές νοητικές περιοχές (μαθηματικούς κλάδους κλπ.), τους πολιτισμικούς κόσμους κλπ.
- έκφραση της ποικιλίας των αντικειμένων αναφοράς ενός είδους με διαφορετικά γλωσσικά σημεία (θέμα οικονομίας), εφόσον αυτά δηλώνουν «τὰ τῆς ψυχῆς παθήματα» (σύμβολα), δηλαδή τον νοητικό κόσμο του ανθρώπου, τον οποίο περιγράφουν, ενισχύουν, διευρύνουν, καλλιεργούν.
- λεπτομερή ή γενικότατη πληροφόρηση για στοιχεία του κόσμου και του πολιτισμού (πρβ. γένη – είδη, π.χ. θηλαστικά: άνθρωπος, αγελάδα κλπ.).
- δυνατότητα δημιουργίας σημείων που δέν είναι σταθερά, ενστικτώδη αλλά επιτρέπουν ελευθερία, απόσταση.
- ανεξάντλητες δυνατότητες δημιουργίας απλών και σύνθετων γλωσσικών σημείων (πρβ. γλωσσοπλάστες λογοτέχνες, νέους επιστημονικούς όρους, ονομασίες νέων προϊόντων κλπ.).

(2) Μειονεκτήματα όπως:

- πλήθος γλωσσών → δυσκολίες επικοινωνίας (πρβ. διεθνείς γλώσσες επικοινωνίας, όπως σήμερα η αγγλική).
- αλλαγές των επιμέρους γλωσσικών μορφών → διαχρονικές αλλαγές γλωσσικής εξέλιξης (πρβ. δυσκολίες κατανόησης αρχαίων κειμένων).
- έλλειψη ταύτισης ανάμεσα στη γνώση του γλωσσικού σημείου και στη γνώση του κόσμου, πρβ. *Ιούνιος – Θεριστής, Σεπτέμβριος – Τρυγητής, φακίολι / τσεμπέρι – κεφαλόδεσμος, τσαγκάρης – παπουτσής / υποδηματοποιός*.
- περιορισμένη φωνητική δημιουργικότητα: μέσα στο φωνολογικό σύστημα της γλώσσας (πρβ. ακολουθίες φθόγγων εκτός συστήματος στα επιφωνήματα, π.χ. *τς! / αγγλ. uhmmm!*).

1.1.6 Αναγκαστικότητα

Η αυθαιρετότητα είναι απαραίτητη στη γλώσσα, γιατί αλλιώς δέν υπάρχει αναζήτηση σημασίας, πρβ. την περίπτωση αναγνώρισης του γλωσσικού σημείου από την H. Keller: το νερό που τρέχει στο ένα χέρι της και τα χτυπήματα της δασκάλας της στο άλλο (σημειωτικό σημείο) δέν έχουν φυσική εξήγηση, επομένως κάτι πρέπει να 'σημαίνουν' (σημαίνουν 'νερό', δηλαδή το αντικείμενο αναφοράς, που αισθάνεται το άλλο χέρι).

Όσον αφορά τα συγκεκριμένα αντικείμενα αναφοράς, υπάρχει αναγκαστικά αυθαιρετότητα:

- στην έκφραση: εκτός αν υπάρχει μίμηση φωνής, αλλά αυτό είναι επανάληψη εκφωνήματος άλλου προσώπου, ή γενικά ήχου, θορύβου κλπ.
- στο περιεχόμενο: οι έννοιες δέν συνδέονται με συγκεκριμένα αντικείμενα αναφοράς, αλλά αποτελούν έννοιες γένους και 'εικόνες' γένους, εκτός αναμνήσεων συγκεκριμένων εικόνων: εξαιρέσεις αποτελούν κύρια ονόματα και γλωσσικά σημεία

για συγκεκριμένα αντικείμενα αναφοράς (π.χ. ο *Μέγας Αλέξανδρος* / ο *μεγάλος Αλέξανδρος*, ο *Παρθενώνας* κλπ.).

Ακόμη και οι ηχομιμητικές λέξεις εμφανίζουν (περιορισμένη έστω) αυθαιρετότητα. Τα *γάβ γάβ* / *γαβγίζω* κλπ. δέν αναφέρονται στην κραυγή κάποιου συγκεκριμένου σκύλου, αλλά προέρχονται από την ακουστική εντύπωση της κραυγής όλων των σκύλων, είναι χαρακτηριστικό του γένους των όντων που ονομάζονται *σκύλος*, πρβ. και τη διαφορετική κάθε φορά πραγμάτωση του ίδιου γλωσσικού σημείου, όπου πάλι η φωνολογική δομή εμπεριέχει τη διακριτική λειτουργία και οι φωνητικές διαφορές (ακόμη και του ίδιου ομιλητή σε διαφορετικές εκφορές) δέν διαφοροποιούν τη σημασία (μπορούν να δηλώνουν συναισθηματική φόρτιση κλπ., με κάποια επιπλέον διακριτικά χαρακτηριστικά, πρβ. έμφαση φωνής κλπ.).

Κατα τον Έ. Benveniste, η αναγκαστικότητα χαρακτηρίζει την ενότητα σημαίνοντος – σημαινομένου, ο χρήστης της γλώσσας δέν μπορεί να τροποποιήσει την αρχική επιλογή και η κοινωνία πολύ δύσκολα μπορεί να επιφέρει αλλαγές στις σχέσεις των δύο αυτών στοιχείων (βλ. 2).

1.1.7 Αυθαιρετότητα και γραφικά συστήματα

Η εμφάνιση και εξέλιξη των γραφικών συστημάτων παρουσιάζει σχετικά με την αυθαιρετότητα την εξής εικόνα (βλ. και 2.6): εικονογραφικά (μή αυθαίρετα) → ιδεογραφικά (αρχή αυθαιρετότητας, πρβ. ‘κλειδιά’ και ομώνυμα της κινεζικής γραφής) → συλλαβικά (αυθαίρετα ως προς τα φωνητικά / ηχητικά κύματα συλλαβών) → φωνητικά (αυθαίρετα ως προς φωνητικά χαρακτηριστικά, τεμαχιακά και υπερτεμαχιακά) → φωνολογικά (ιδεώδη αυθαίρετα). Συνήθως τα συστήματα είναι μεικτά: κλειδιά / κατατάκτες + φωνητικά χαρακτηριστικά (πρβ. κλασική κινεζική), ιδεογραφικά + συλλαβικά (ιαπωνικό), γράμματα + τόνοι, εικονικό + συλλαβικό (γραμμική B, πρβ. και αριθμητικά σημεία, χεττιτική και σουμεριακή με σφηνοειδή γραφή, πρβ. και τις τρεις γλώσσες που αποδίδονται: χεττιτική, ασσυροβαβυλωνιακή, σουμεριακή) κλπ., πρβ. και Διεθνές Φωνητικό Αλφάβητο για επιστημονικές γλωσσολογικές χρήσεις. Οι ανάγκες έκφρασης ορισμένων περιεχομένων δέν εξυπηρετούνται ικανοποιητικά από όλα τα είδη, π.χ. οι αφηρημένες έννοιες όπως *αγάπη* κλπ. από ένα εικονογραφικό αλφάβητο.

Απο σημειολογική άποψη, η αυθαιρετότητα παρουσιάζει σημεία εικονικά (π.χ. *II*), ενδεικτικά (π.χ. *20*), συμβολικά (π.χ. *δύο*), πρβ. και διπλή αυθαιρετότητα, π.χ. *δύο* (2).

Απο την άποψη της άρθρωσης, τα γραφήματα ενός φωνητικού αλφαβήτου δηλώνουν τα όργανα άρθρωσης και τη θέση τους, και συνεπώς είναι αυθαίρετα ως προς τη φωνητική φύση, αλλά μή αυθαίρετα ως προς κάποιες αρθρωτικές ενέργειες, π.χ. στο Διεθνές Φωνητικό Αλφάβητο διάφορα έρρινα σύμφωνα δηλώνονται με ποικιλίες του γραφήματος *n*: [n], [ɲ] [ŋ]. Τα γραφικά συστήματα παρουσιάζουν καταργήσεις και περιορισμούς της αυθαιρετότητας στην περίπτωση μαγνητοφώνησης κειμένων, αλλά και με άλλα μέσα, π.χ. με διαφοροποιήσεις γραφημάτων, όπως αύξηση σε μέγεθος, επανάληψη κλπ., π.χ. *ΦΩΤΙΑ! ΦΩΤΙΑ! ΦΩΤΙΑ!* (‘γράμματα’ σε βουβή κινηματογραφική ταινία για να δειχθεί η αυξανόμενη ένταση της φωνής, πρβ. και *φωτιά! φωτιά!*). Περιορισμοί της αυθαιρετότητας παρατηρούνται και σε τόνους (μουσικοί: *ˆ*, *ˊ*, *ˋ* στα αρχαία ελληνικά, στιγμικοί *ˊ*, *ˋ*, *ˋ* στα κινεζικά), σε σημεία όπως → κλπ. (αντίθετα

απο τα αυθαίρετα ‘, ; , ! κλπ.). Η αυθαιρετότητα στη γραφή μπορεί να αφορά: την ορθογραφία (βλ. 1.1.2, πρβ. ιστορική ορθογραφία), την ιδιογραφία (πρβ. *παίζ'υν αντί παί'ζουν*), τη διακοσμητική γραφή (πρβ. καλλιγραφία), το αλφάβητο Μόρς, τα γραφικά συστήματα των υπολογιστών κλπ.

1.1.8 Προβληματισμοί αυθαιρετότητας

Η αυθαιρετότητα της γλώσσας θέτει ορισμένα γενικότερα ή ειδικότερα ερωτήματα και προβλήματα, όπως:

(1) Απουσία αυθαιρετότητας ή μερική αυθαιρετότητα (βλ. 1.1.4)

Εκτός από τις ηχομιμητικές λέξεις (πρβ. όμως ότι θα μπορούσε να επιλεγεί άλλο χαρακτηριστικό εκτός των κραυγών, θορύβων κλπ., όπως και ένα βουνό αντί π.χ. *Μύτικας* θα μπορούσε να ονομαστεί *Πευκοβούνι*), παρατηρούμε:

- παιδικές λέξεις, π.χ. *τουτού* (απο τα κλάξον των αυτοκινήτων)·
- παρετυμολογικές δημιουργίες, π.χ. *γδυμνός* (πρβ. *γυμνός* και *γδύνω*), γαλλ. *trésor* (πρβ. λατ. *thesaurus* και γαλλ. *très*)·
- παιγνιώδεις χρήσεις, π.χ. *λύκος* απο το *λύων τους οίκους*, *πανταλόνι* απο το *πάντα λιώνει*·
- μονάδες ανώτερων βαθμίδων: βλ. 1.1.2 και 1.1.4·
- επιστημονικούς όρους: γένος + είδος, πρβ. και χημικούς τύπους·
- κύρια ονόματα (βλ. ψευδώνυμα, παρατσούκλια, επώνυμα εκ καταγωγής κλπ., βλ. 1.1.4)· μερικά εμφανίζουν μερική αυθαιρετότητα (πρβ. το *Άγιο Όρος* / το *Περιβόλι της Παναγίας* με το *Άθως*)·
- ιδιολεξία: ιδιολεκτική χρήση (πρβ. ερμητική ποίηση κλπ.) κλπ., που θέτει το ερώτημα ως πού μπορεί να φτάσει η αυθαιρετότητα·
- λάθη, σφάλματα: βλ. Σετάτος (1991)·
- κλίμακα: πρβ. δικαιολογημένες και αδικαιολόγητες λέξεις, π.χ. *πετσέτα* – *χειρόμακτρο* (βλ. 1.1.3)·
- ανακριβή αυθαιρετότητα: π.χ. στα επώνυμα *Τσολάκης*, *Μανιάτης* κλπ., χωρίς να είναι ο φορέας μονόχειρας ή να έχει γεννηθεί στη Μάνη, σε ονόματα όπως *Αντριάννα*, ενώ περίμεναν οι γονείς αγόρι που θα το ονόμαζαν *Αντρέα*, ή σε προσωπικά χαϊδευτικά (π.χ. *πεταλουδίτσα* για μικρό παιδάκι)·
- αυθαιρετότητα ονομασίας: αναφορικά με την κυριολεκτική χρήση λέξεων, πρβ. *πήγε στο παλάτι του* – *πήγε στο παλάτι του* (ειρωνικά, πρβ. και *πήγε στο παλατάκι του*) – *έχτισε ένα παλάτι* (μεταφορικά, υπερβολή), πρβ. και λάθη ονομασίας κλπ., ιδιολεκτικές κατασκευές (πρβ. ιδιόλεκτο κυβερνητικών εκπροσώπων κλπ.)·
- φωνητική μορφή αντίθετη της σημασίας, πρβ. τη γλωσσολογική θεωρία που υποστηρίζει ότι οι λέξεις που δηλώνουν μικρά όντα έχουν το μπροστινό φωνήεν [i], αλλά και εξαιρέσεις όπως το αγγλ. *big* ‘μέγας, ογκώδης’. Οι ομιλητές, παρατηρώντας αυτές τις περιπτώσεις και αναζητώντας μία λογική εξήγηση της αντίθεσης, τη συσχετίζουν με το περιεχόμενο, όπου μπορούν, επηρεαζόμενοι απο συνώνυμες και ομώνυμες λέξεις (περιεχόμενο ‘ανάλογο’ της σημασίας).

(2) Αντίληψη αυθαιρετότητας

Οι ομιλητές συχνά δέν αντιλαμβάνονται την αυθαιρετότητα και έχουν την τάση

να θεωρούν τα γλωσσικά σημεία ως μή αυθαίρετα, πρβ. ανεκδοτολογικό υλικό (πρβ. 1.1.3). Τα γλωσσικά σημεία και οι πραγματώσεις της γλώσσας είναι σάν τα αντικείμενα αναφοράς για τον ομιλητή της μητρικής γλώσσας, πρβ. — *Τί κάνετε;* — *Πολύ καλά, εσείς;* κλπ. Πρβ. και λαϊκή ετυμολογία ή παρετυμολογία (βλ. παραπάνω στο 1).

Η αντίληψη της αυθαιρετότητας λείπει από τα ζώα, π.χ. ο σκύλος μου ο Μάγκας έχει τις ίδιες αντιδράσεις (ψάχνει γύρω, γαβγίζει) στα: *Ποιός!* και *Πιές!* (αλλά πρβ. ότι ένας σκύλος μπορεί να ακούει σε δύο ονόματα, π.χ. *Ούμπι!* και *Σνούπι!*).

(3) Αυθαιρετότητα και φωνητική μορφή

Εξετάζοντας την έκφραση από την άποψη της αυθαιρετότητας, παρατηρούμε, κατά τις αντιλήψεις των ομιλητών ή ενός συγκεκριμένου ομιλητή:

- φωνητικές μορφές που ‘μοιάζουν’ με τη σημασία: π.χ. *τενεκές* (υποβάλλει υλικά στοιχεία του αντικειμένου αναφοράς), *χάχας*, *λολός*, *αφρός*, *μπάρμπας*, *κρεμαντάλας*, *νταγλαράς*, *κούτρα*, *τουρλού* κλπ.
- φωνητικές μορφές ‘αντίθετες’ με τη σημασία: πρβ. την αντίθεση *κοκό* – *κακά* στην παιδική γλώσσα, *καθαρός* – *κάθαρμα*, *φάρμακο* – *φαρμάκι*, *γέρος* – *γερός*, *βρόμη* – *βρομιά* κλπ.
- παρόμοιες φωνητικές μορφές με δυνατές παρόμοιες σημασίες, π.χ. *φιλώ* – *φυλάω* (φωνητικές μορφές μπορούν να μεταδίδουν σε παρόμοιές τους κάποιες σημασίες ή σημασιακές πλευρές / στοιχεία, πρβ. ηχοϋποβλητικές λέξεις).

Πιθανώς προτιμούνται φωνητικές μορφές που έχουν ανάλογη έκφραση με το περιεχόμενο. Στην ΚΝΕ γενικά οι λόγιες λέξεις σπάνια (π.χ. *οίκος*) παρουσιάζουν στοιχεία μή αυθαίρετα, ενώ οι λαϊκές έχουν τη φόρτιση της καθημερινής ζωής, που προσδίδει σε αυτές κάποια ‘φυσικότητα’, π.χ. *τέντζερης*, *τζιριτζάντζουλες*, *φυσώ*, *ψόφος* κλπ. (το θέμα χρειάζεται εκτενή μελέτη, βλ. Σετάτος 1969· 1997). Η φόρτιση ξεκινά από τη σημασία, που οικειοποιείται φωνητικά χαρακτηριστικά τα οποία θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ηχομμητικά ή συναισθηματικά. Σε αυτό συνεργούν η ομωνυμία (πλήρης ή μερική, π.χ. *ψηλός* – *ψιλός*), η συνωνυμία (πρβ. *τσίπουρο* – *ρακί*, *σιγανός* – *σιγαλός*, *ξημερώνει* – *χαράζει*), η γραφή (πρβ. *έμμονος*), οι διαλεκτικές και άλλες αποκλίνουσες μορφές (π.χ. *αβδέλλα* αντί *βδέλλα* κλπ.), η ετυμολογική προσέγγιση (π.χ. *αυτοαναίρεση* αντί *αυταναίρεση*), οι αντιθέσεις δημοτικών – λόγιων λέξεων (π.χ. *έγνοια* – *έννοια*), η ποιητική γλώσσα (στίχος, πρβ. και διασκελισμούς, τομές και διαιρέσεις, ρυθμός ως αυθαιρετότητα του μέτρου, παύσεις, επιμηκύνσεις – βραχύνσεις κλπ.).

Οι ομιλητές έχουν την τάση να τροποποιούν την έκφραση προς αξιολόγηση του περιεχομένου και αντίστροφα (πρβ. *βροντή* [ήχος] – *αστραπή* [απότομο φώς], κατηγορίες λέξεων που μπορούν να δηλώνουν ήχους, κίνηση, ένταση), συνήθως με προσωδιακά μέσα και άλλα (πρβ. παιγνιώδεις εκφράσεις, όπως *είναι καλός ή κάλος;*).

1.1.9 Αυθαιρετότητα και σημειωτικά συστήματα

Η σημειολογική εξέταση των σημειωτικών συστημάτων που εμφανίζονται στον άνθρωπο και στη φύση (πρβ. γλώσσα και άλλα πολιτισμικά συστήματα, βιολογικά συστήματα όπως τα χρωμοσώματα κλπ., πρβ. επίσης αντίληψη αντικειμένων αναφοράς – έννοια / σημασία – ερμηνεύοντα κλπ., γλώσσα ως αξία) παρουσιάζει στοιχεία που έχουν ή δέν έχουν αυθαιρετότητα (πρβ. τη διάκριση σημείων σε εικονικά – ενδείκτες

– σύμβολα, γραφικά συστήματα, εμβλήματα, σύμβολα, ζωγραφική κλπ., πρβ. και στα *Ταξίδια του Γκιούλιβερ* του J. Swift τη συνεννόηση με μικρά ομοιώματα αντικειμένων αντί γλώσσας).

Η ίδια η φύση του σημείου, δηλαδή ότι κάτι παίρνει τη θέση κάποιου άλλου, για λόγους επικοινωνιακούς, διενεργητικούς κλπ., προϋποθέτει ότι θα εμφανιστούν και περιπτώσεις αυθαιρετότητας, π.χ. λόγω υλοποίησης αφηρημένων ιδεών, φαντασιών, απουσίας (πρβ. αρνητικές έννοιες κλπ.), πρβ. επιλογές απο σύνολο ερμηνευόντων.

Διαφορετικές μορφές αυθαιρετότητας περιεχομένου εμφανίζονται στην ίδια γλώσσα (πρβ. επιστημονικούς και λαϊκούς όρους) και μεταξύ γλωσσών (πρβ. σχετικότητα γλώσσας, βλ. 3, π.χ. στο φάσμα χρωμάτων [βλ. Berlin & Kay 1969], πρβ. και αγγλ. *foot* – *leg* αλλά ελλ. *πόδι*)· πρβ. πολιτισμικές διαφορές, καθώς και αντιστοιχία όντων και μερών των όντων με μονάδες έκφρασης.

Στη γλώσσα μπορούμε να διακρίνουμε επιπλέον εσωτερική γλωσσική σημείωση (πρβ. ορισμούς, συνώνυμα – αντώνυμα, παραθέματα, επεξηγήσεις, περιφράσεις, παραφράσεις, αντιτύπους, φρασεολογικές ενότητες, έννοια όρου, λήθη ή άγνοια συγκεκριμένου όρου, χρήση έννοιας γένους αντί είδους και αντίστροφα, π.χ. *έπαθε* αντί *έπεσε*, *χτύπησε*, *πληγώθηκε* κλπ., *χέρι* αντί *παλάμη* κλπ.)· πρβ. και γλωσσικό σημείο στον νού και στις διαδικασίες του, π.χ. τυπολογικά χαρακτηριστικά, ιδιολεκτικά χαρακτηριστικά.

Η αυθαιρετότητα στη γλώσσα μπορεί να συγκριθεί με την αυθαιρετότητα σε άλλα σημειωτικά συστήματα, π.χ. στη φύση (πρβ. *νερό* – H_2O , δηλαδή δύο χημικά στοιχεία σε καθορισμένα ποσοστά δημιουργούν κάτι τελείως διαφορετικό για τον άνθρωπο, ένα φυσικό αντικείμενο, όπως το γλωσσικό σημείο *νερό* με το αντικείμενο αναφοράς που δηλώνει, πρβ. και τις δυνατές μορφές ύπαρξης του νερού: στερεό, υγρό, αέριο), σε προϊστορικές ζωγραφιές σπηλαίων (πρβ. και απόπειρες ερμηνείας τους, βλ. A. Leroi-Gourhan [1945· 1964· 1983] κ.ά.), σε μυθολογικούς κόσμους (φανταστικές, αυθαίρετες ερμηνείες του κόσμου), σε κινηματικά σημεία του προσώπου και κεφαλιού (αναγκαστικά: συναισθηματικά σημεία, όπως έκπληξης, οργής, χαράς – λύπης κλπ., ή μή αναγκαστικά, όπως σημεία άρνησης: ανάνευση ή κίνηση του κεφαλιού δεξιά αριστερά).

1.2 Συμπέρασμα

Η αυθαιρετότητα αποτελεί καθολικό χαρακτηριστικό (αναγκαστικό) των γλωσσικών συστημάτων. Η καθιέρωσή της (πρβ. συμβατικότητα, βλ. 2) διευκολύνει τη γλωσσική επικοινωνία μιάς κοινωνίας, στοιχείο απαραίτητο για την επιβίωσή της. Με τη βοήθειά της εκφράζονται όλα τα πολιτισμικά στοιχεία που δημιουργεί η εμπειρία, η σκέψη και η φαντασία των ανθρώπων.

2. Συμβατικότητα της γλώσσας

2.1 Εισαγωγικά

Η σχέση γλωσσικής και εξωγλωσσικής πραγματικότητας, απο τις οποίες η πρώτη εκφράζει τη δεύτερη κατά την επικοινωνία των ανθρώπων κοινωνιών, αλλά και τη σκέψη (πρβ. την εσωτερική πραγματικότητα των διαδικασιών της νόησης κλπ.), θέτει

στη γλωσσολογία, αλλά και σε άλλες επιστήμες (νοητικές, όπως βιολογία, ψυχολογία κλπ.) ορισμένα βασικά και σημαντικά ερωτήματα, που αφορούν τη φύση της γλώσσας και του ανθρώπου.

Η προβληματική της περιοχής αυτής εμφανίζεται πολύ νωρίς (πρβ. τον *Κρατύλο* του Πλάτωνα) και συνεχίζεται ως τις μέρες μας, όχι μόνο στη γλωσσολογία αλλά και σε άλλες επιστήμες του ανθρώπου. Ιδιαίτερη θέση στη βιβλιογραφία κατέχει η γνωστή μελέτη του Benveniste (1969), που έδωσε αφορμή σε ποικίλες ερμηνείες και αντίστοιχες θεωρίες (πρβ. και αποδόμηση κλπ.).

Το πρόβλημα δέν αφορά μόνο τη γλώσσα αλλά και πολλά σημειωτικά συστήματα (π.χ. της ζωγραφικής κλπ.). Είναι πρόβλημα της γενικής σημειολογίας (πρβ. και καθολικά χαρακτηριστικά των σημειωτικών συστημάτων), καθώς αναφέρεται στη σχέση των στοιχείων ενός σημειωτικού συστήματος με την πραγματικότητα την οποία εκφράζει (φυσική ή νοητική), υπάρχουν δηλαδή σημεία που συνδέουν άμεσα τα συστήματα με τη φυσική πραγματικότητα ή έμμεσα, έχουν δηλαδή επιλεχθεί χωρίς τη φροντίδα της σύνδεσης (πρβ. τα ηχομιμητικά με τα υπόλοιπα σημεία της γλώσσας, βλ. 4.2).

Στα επιμέρους προβλήματα που ανακύπτουν εντάσσεται και αυτό των απαρχών των σημειωτικών συστημάτων, π.χ. η γένεση της γλώσσας: οι σχετικές απαντήσεις μπορεί να διαφέρουν βάσει της οπτικής γωνίας (πρβ. αρχική, συγχρονική – διαχρονική, παράλληλη κλπ. εξέταση).

2.2 Περιοχές προβλημάτων

Από την εξέταση προκύπτει ότι προβλήματα εντοπίζονται σε περιοχές όπως:

- ποικιλία μορφών ως προς τη σχέση (γλωσσικών) σημείων και αντικειμένων αναφοράς (referents): πρβ. περιορισμένη συμβατικότητα (π.χ. επαγγελματικά ή επισημονικά λεξιλόγια, που λίγοι γνωρίζουν) ή αυθαιρετότητα (πρβ. *τρένο – σιδηρόδρομος*, όπου το δεύτερο είναι λιγότερο αυθαίρετο).
- κλίμακες μορφών στη γλωσσική έκφραση των φαινομένων: πρβ. *ακούω νιάου νιάου – ακούω να νιαουρίζει – ακούω κραυγές γάτας* κλπ.
- σχέσεις με άλλα χαρακτηριστικά της γλώσσας: πρβ. κραυγές με γλωσσικά στοιχεία με διπλή άρθρωση.
- δυνατότητες χρήσης των μορφών: δημιουργική χρήση του γλωσσικού συστήματος, π.χ. κατ' αναλογία προς συμβατικά στοιχεία, όπως *πανελεύθερος*.
- ιδεώδεις μορφές συστημάτων: πρβ. φωνολογική ή φωνητική γραφή με γραφή ιστορικής ορθογραφίας, επιστημονική γλώσσα με καθημερινό λόγο κλπ.
- αναμειγνύει σημειωτικών συστημάτων: π.χ. το *II κεφάλαιο* (όπου το λατινικό αριθμητικό *II* δείχνει εικονικά το περιεχόμενό του), πρβ. τα κόμικς (όπου συνδυάζονται εικονικά και συμβολικά / συμβατικά γλωσσικά σημεία).
- σύγκριση ανάμεσα σε ανθρώπους και ζώα: τα ζώα ενεργούν ενστικτωδώς, αλλά ορισμένα στοιχεία της συμπεριφοράς τους δίνουν αφορμή σε προβληματισμούς που αφορούν την αυθαιρετότητα και συμβατικότητα. Ένας σκύλος π.χ. πλησιάζει ακούγοντας το όνομά του ή τη φωνή μας (πρβ. ότι δέν υπακούει σε ξένους, τελειώς άγνωστους σε αυτόν). Η περίπτωση σκύλου, που έμαθε, για παράδειγμα, να τρέχει γαβγίζοντας προς θεωρούμενα ανεπιθύμητα όντα, όταν φωνάζουμε *ποιο³ς!*, και

παρουσιάζει την ίδια αντίδραση και όταν φωνάζουμε *πιε³ς!*, δείχνει ότι δέν διαθέτει τη διπλή άρθρωση της γλώσσας και την παράλληλη αυθαιρετότητα των γλωσσικών σημείων.

2.3 Σύγκριση γλωσσικών σημείων

Συγκρίνοντας τα γλωσσικά σημεία μιάς γλώσσας ή δύο γλωσσών ή διαλέκτων μεταξύ τους, παρατηρούμε ότι μπορούν να διαφέρουν ή να συμπίπτουν στα εξής γλωσσικά χαρακτηριστικά:

- αυθαιρετότητα: σε όλα τα γλωσσικά σημεία, πλήν των ηχομιμητικών και ορισμένων φωνητικών συμβολισμών (πρβ. έκφραση συναισθημάτων με κραυγές, επιφωνήματα κλπ.)·
- συμβατικότητα: σε όλα τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται απο όλους·
- προέλευση (ετυμολογία): πρβ. συμβατικές φωνητικές διακρίσεις δημοτικών και λόγιων λέξεων στην ΚΝΕ (π.χ. *δουλειά* – *δουλεία*, *κάψη* – *καύση*, *γιατρικό* – *ιατρικό*) ή συμβατική ταύτιση λέξεων διαφορετικών γλωσσών ή διαλέκτων (π.χ. αγγλικό *bad* – περσικό 𐎲 [bad] = ‘κακός’, πρβ. *θεός* – λατ. *deus*, που έχουν διαφορετική ετυμολογία)·
- έκφραση: συμβατικές διακρίσεις όπως ο *Μέγας Αλέξανδρος* – ο *μεγάλος Αλέξαντρος* (μεταξύ δύο προσώπων που έχουν το ίδιο βαφτιστικό)·
- περιεχόμενο: πρβ. συνώνυμα (διαφορετικές φωνητικές μορφές, αλλά και σημασιολογικές φορτίσεις), ακόμη και προτάσεις χωρίς περιεχόμενο μπορούν να καθιερωθούν, πρβ. τη χρήση στη γλωσσολογία της φράσης *colorless green ideas sleep furiously* (N. Chomsky)·
- αξία (φόρτιση κλπ.): πρβ. τα επίπεδα της γλώσσας, π.χ. *κέφι* (λαϊκό) – *διάθεση* (λόγιο δημοτικοποιημένο), πρβ. *δι-άθεση* (λόγιο) στην ΚΝΕ·
- μορφολογία: πρβ. *πόλης* (δημοτικό) – *πόλεως* (λόγιο), *της Αγίας Τράπεζας* – *της Τραπεζής Ελλάδος*·
- σύνταξη: πρβ. *αφορά το* (δημοτικό) – *αφορά στο* (λόγιο), *χωρίς αξία* (δημοτικό) – *άνευ αξίας* (λόγιο)·
- πραγματολογική χρήση / λειτουργία: πρβ. ειρωνικές χρήσεις, υπαινιγμούς κλπ. με καθαρευουσιάνικα ή λαϊκά στοιχεία, π.χ. *της προσκολλήσεως, κάτω τας χείρας, πτωχέ!* αντί *φτωχέ!* ή *βασικιά* αντί *βασική*, *παρακμίλα* αντί *παρακμή*.

2.4 Μορφές συμβατικότητας

Η συμβατικότητα μιάς γλώσσας αναφέρεται στην κανονικότητα των πραγματώσεων ενός γλωσσικού συστήματος, της κοινής γλώσσας (ιδίως της καθιερωμένης ως νόρμας / κανόνα), των διαλέκτων, των γραμματειακών γλωσσών (πρβ. αρχαία ελληνική γραμματεία) κλπ. Η συμβατικότητα παρουσιάζει και ποικιλίες, που πρέπει να εξεταστούν απο τις εξής απόψεις:

- αποδεκτότητα: οι πραγματολογικές χρήσεις της γλώσσας μπορούν να παρουσιάσουν νέες μορφές και συνδυασμούς συμβατικών στοιχείων του γλωσσικού συστήματος (ακόμη και ιδιολεκτικά στοιχεία που δέν έχουν ακόμη εξαπλωθεί και καθιε-

ρωθεί, πρβ. λογοτεχνία), αναλογικά με άλλες χρήσεις ή και τελείως καινοφανείς, σύμφωνα πάντα με τις δυνατότητες του συστήματος, αλλά κάποτε και με προέλευση από ξένες γλώσσες (παρεμβολές, δάνεια κλπ.).

- τυποποίηση: τα συμβατικά στοιχεία παρουσιάζουν κλίμακα καθιέρωσης, με χαμηλούς ή υψηλούς βαθμούς τυποποίησης, όπως παρατηρούμε στη φρασεολογία (πρβ. ιδιωτισμούς όπως *τρώω ξύλο – τρώω της χρονιάς μου* κλπ.).
- γεωγραφική ποικιλία: επαρχιωτισμοί της κοινής γλώσσας, όπως *του λέω – τον λέω, γράφουμε – γράφομε* κλπ.
- διαχρονικές αλλαγές: *μινίστρος → υπουργός*.
- επεκταμένη ιδιολεκτικότητα: καθιέρωση παροιμιακών φράσεων (βλ. Τριανταφυλίδης 1962), όπως *νύν απολύεις τον δούλον σου Δέσποτα, οψόμεθα εις Φιλίππους* κλπ.
- εκφράσεις της μόδας: προσωρινές (πρβ. κατά τη γερμανική Κατοχή: *άουσβάις, καπούτ* κλπ.), βραχυχρόνιες (π.χ. *η κούπα* αντί *το κύπελλο*, λόγω φορτίσεων της λέξης), διαρκείς (π.χ. *ό κεί!*, αν και λίγο διαδεδομένη), ποικιλίες (περιορισμένες – επεκταμένες, π.χ. *(τρελός) για δέσιμο, να τον κλαίν (και οι ρέγκες)* κλπ.).
- γραφή: πρβ. την ορθογραφία και τις μεταρρυθμίσεις της κατά καιρούς, όπως *να γράψη → να γράψει, μαζή / μαζεί → μαζί* κλπ.

2.5 Τροποποιήσεις / μεταλλαγές της συμβατικότητας

Η συμβατικότητα παρουσιάζει τροποποιήσεις, που από τη μιά μεριά επιτρέπουν μεγαλύτερη ελευθερία στην έκφραση των περιεχομένων και από την άλλη διαφοροποιούν τις συνωνυμικές εκφράσεις, προσφέροντας δυνατότητες λεπτών σημασιακών διακρίσεων (πρβ. *νερό*: συνηθισμένος όρος – (*βαρύ*) *ύδωρ* / H_2O : επιστημονικός όρος και σύμβολο αντίστοιχα). Παρουσιάζεται έτσι μιά ‘εσωτερική’ αυθαιρετότητα στην έκφραση του περιεχομένου, όπως φαίνεται στα σχήματα λόγου, που ξεκινούν ως ιδιολεκτικοί σχηματισμοί, αλλά καθιερώνονται σε συμβατικά στοιχεία (φρασεολογήματα και φρασεολογισμοί). Εξίσου χαρακτηριστική είναι η χρήση προσωδιακών χαρακτηριστικών, ο λόγος δηλαδή μπορεί να χρωματιστεί από συναισθηματικά χαρακτηριστικά που αποτελούν αντικειμενική (φυσική) έκφραση πραγματικών συναισθημάτων και αισθημάτων (πρβ. κραυγές πόνου, οργής κλπ., όπως και ορισμένα επιφωνήματα, π.χ. *άχ!*, *όχ!* κλπ.), αλλά μπορούν να είναι και πλαστά, δηλαδή προσποιητά, γεγονός που τα εντάσσει στα συμβατικά σημεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς (πρβ. και τα κινηματικά σημεία που τα συνοδεύουν).

Οι μεταβολές και τροποποιήσεις συμβατικών γλωσσικών στοιχείων μπορούν να εξεταστούν βάσει των εξής αντιθέσεων:

- κυριολεξία – υπαινικτικότητα: οι ανάγκες της επικοινωνίας (ομιλία με συγγενείς, φίλους, γνωστούς, αγνώστους, με μορφωμένους και αμόρφωτους, με μικρούς και μεγάλους, με άντρες και γυναίκες κλπ., πρβ. κοινωνικά καθορισμένες γλωσσικές διακρίσεις) επιβάλλουν συνειδητά ή ασύνειδα (μηχανικά) κυριολεκτική ή υπαινικτική / μεταφορική έκφραση, π.χ. *έχει καρκίνο – έχει την κακιά αρρώστια* κλπ.
- σχετικότητα – πραγματικότητα: βλ. 3.
- ουδετερότητα – φόρτιση (συναισθηματική κλπ.): πρβ. τα επίπεδα της γλώσσας,

π.χ. το ύφος (πρβ. *ένας μινίστρος εκει πέρα μας κάνει τον υπουργό, είναι σωστός υπουργός της γυναίκας του* [υπαινιγμός στην ετυμολογία]).

- ιδιολεξία – τυπικότητα: πρβ. συμβατικότητα και στην ιδιολεξία, π.χ. συνιζήσεις του τύπου *των κοινωνιών*, χαρακτηριστικές λέξεις-παραγεμίσματα όπως το *λοιπόν* κλπ.
- συνειδητότητα – αυτοματικότητα: πρβ. επιφωνήματα – κραυγές, π.χ. *στόπ!* – *ε³π!*
- συνωνυμία – ορολογία: πρβ. τις απαιτήσεις της καθιερωμένης και γενικής ορολογίας στον επιστημονικό λόγο με την ποικιλία διατύπωσης ενός περιεχομένου στον πρόχειρο καθημερινό λόγο (ασάφειες, αμφισημίες, παραφράσεις, περιφράσεις, προσεγγίσεις, παρομοιώσεις κλπ.).

2.6 Τροποποιήσεις μεταξύ αυθαιρετότητας και συμβατικότητας

Εξετάζοντας τα στοιχεία μιάς γλώσσας ή άλλων σημειωτικών συστημάτων διαχρονικά, παρατηρούμε μετακινήσεις μεταξύ αυθαιρετότητας και συμβατικότητας, προς τη μιά ή την άλλη κατεύθυνση, δηλαδή μή αυθαίρετο → αυθαίρετο → συμβατικό → αυθαίρετο → μή αυθαίρετο, όπου όμως εμφανίζονται και ανάμεικτες μορφές. Έτσι έχουμε στη γλώσσα και σε άλλα σημειωτικά υποσυστήματα ενός πολιτισμικού συστήματος (πρβ. κοινή στάση, παρά τις επιχώριες διαφορές, απέναντί τους, με αποτέλεσμα την κοινωνική συνοχή κλπ.):

- εικαστικές τέχνες κλπ.: φωτογραφία (εικονικό σημείο) → προσωπογραφία (με στοιχεία αυθαιρεσίας ζωγράφου) → σκίτσο (συμβατική μορφή με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά προσώπων: φρύδια, μύτη κλπ.) → σχηματοποίηση σκίτσου, πρβ. και ρεαλιστική ζωγραφική → αφηρημένη ζωγραφική, γλυπτική κλπ. πρβ. γενικά παραδόσεις, σχολές, πρότυπα
- γραφικά συστήματα (αλφάβητα): εικονικά αλφάβητα (μή αυθαίρετα), ιδεογραφικά (εξέλιξη προς αυθαίρετες μορφές, εφόσον δέν διακρίνεται πιά η εικονική προέλευση) → συλλαβικά → αλφαβητικά, πρβ. κινεζική γραφή (人 [re²n] ‘άνθρωπος’, 中 [zho⁴ng] ‘μέσα’, 門 [me²n] ‘πόρτα’, 門 [men] ‘μόρφωμα πληθυντικού εμψύχων’ κλπ.), ελληνική γραφή (όπου Δ [d]) ← φοινικική (όπου A [dalef] ‘πόρτα’, από το σχήμα της εισόδου σκηνής), πρβ. και (ιδιο)γραφική ποικιλία γραφημάτων (π.χ. θ / 9 κλπ.).
- εικονογραφικά συστήματα: συμβολικές παραστάσεις (π.χ. σταυρός = χριστιανισμός, γυναίκα όρθια με ζυγό στο χέρι = δικαιοσύνη κλπ.), μυθολογικές απεικονίσεις (π.χ. σε αρχαία ελληνικά αγγεία), αφηγήσεις με εικόνες (π.χ. τα κόμικς).
- γραφικές παραστάσεις: αριθμητικά συστήματα (π.χ. I = μονάδα, V = πέντε).
- γλώσσα: μή αυθαίρετα (ηχομιμητικά στοιχεία, π.χ. αρχ. βῆ = νεοελλ. μπέε, νιάου νιάου / νιαουρίζω, το ρήμα σε -ίζω είναι λιγότερο αυθαίρετο) → αυθαίρετα.

2.7 Προέλευση και εξέλιξη

Αυθαιρετότητα και συμβατικότητα είναι καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας και θέτουν το ερώτημα, σε συσχετισμό με το πρόβλημα της γένεσης της γλώσσας, αν αναπτύχθηκαν μαζί ή αν προηγήθηκε κάποιο από αυτά (πρβ. και αντικείμενα αναφοράς, έννοιες / σημασίες / περιεχόμενα). Πιθανώς η σειρά εμφάνισης να ήταν αυθαιρετότη-

τα → συμβατικότητα → κανονικότητα (πρβ. γλωσσική νόρμα) → αναγκαστικότητα (στο σύστημα της γλώσσας). Η κανονικότητα δέν απαγορεύει την αλλαγή (πρβ. αντίθετα φυσικούς νόμους, μαθηματικά αξιώματα κλπ.), φτάνει να υπάρχει οικονομία και αποτελεσματικότητα (πρβ. συμπλήρωση κενών, προσοχή στα σημαντικά για την περίσταση στοιχεία).

Η συμβατικότητα ενός γλωσσικού στοιχείου μπορεί να περιοριστεί, η αυθαιρετότητα όμως παραμένει, πρβ. αρχ. *ρίς* → νεοελλ. *μύτη*, αλλά και τα δύο είναι αυθαίρετα. Αυθαιρετότητα και συμβατικότητα θεωρούνται αυτομάτως αποδεκτά, χωρίς προβληματισμούς, απο τους ομιλητές της μητρικής γλώσσας· έτσι, εκτός από τα κανονικά στοιχεία, παρατηρούμε:

- χωρίς συμβατικότητα: πρβ. διαλεκτικά στοιχεία στην ΚΝΕ (επαρχιωτισμοί της κοινής), καθαρευουσιάνικα και αρχαία ελληνικά στοιχεία, στοιχεία ιδιολεκτικά·
- καθιερωμένα λόγια στοιχεία: σε αντίθεση με στοιχεία της καθαρεύουσας και των αρχαίων ελληνικών (πρβ. κλιτικά / μορφολογικά στοιχεία)·
- γλωσσικά στοιχεία τυποποιημένα: δηλαδή προσαρμοσμένα με δημοτική κλίση, π.χ. *δυνάμειος* → *δύναμις*·
- νεολογισμούς: λόγια στοιχεία, π.χ. *δυναμισμός*·
- αρχαϊσμούς: π.χ. *στερούμαι*·
- ποικιλία: πρβ. επίπεδα της γλώσσας·
- βραχυλογισμούς: *αστυνομικός κλητήρας* → *αστυνομικός*, *αστραποπελέκι* → *αστροπελέκι*, *κανένας* → *κάνας*.

2.8 Συμπέρασμα

Η συμβατικότητα είναι κατάργηση ή καλύτερα περιορισμός της αυθαιρετότητας, εφόσον ο ομιλητής δέν μπορεί να είναι απολύτως αυθαίρετος στην ομιλία του, χρησιμοποιώντας μία εντελώς προσωπική γλώσσα, γιατί δέν θα γίνει κατανοητός (μόνο στην περίπτωση που θα διδάξει τη γλώσσα του σε άλλους, πρβ. τεχνητές γλώσσες, αλλά τότε η προσωπική του αυθαίρετη γλώσσα θα αποκτήσει συμβατικότητα). Η αυθαιρετότητα της ιδιολεκτικής γλώσσας (πρβ. τις ιδιαίτερες περιπτώσεις του ύφους ενός συγγραφέα, τη γλωσσοπλαστική του δραστηριότητα κλπ.) γίνεται αποδεκτή στον βαθμό που ακολουθεί το σύστημα της μητρικής γλώσσας. Αντίστροφα, η αυθαιρετότητα είναι περιορισμός ή κατάργηση της (κάποτε αρχικής) συμβατικότητας μεταξύ διαλέκτων ή γλωσσών (πρβ. αρχική και μεταγενέστερες συγγενείς γλώσσες, που προέρχονται απο διαλέκτους της αρχικής μητρικής γλώσσας). Οι περιπτώσεις αναμείξεων γλωσσών (πρβ. διγλωσσία και πολυγλωσσία), παρεμβολών και επιδράσεων, παρουσιάζουν τα ίδια αυτά στοιχεία, αυθαιρετότητα και συμβατικότητα, σε ποικίλες μορφές.

3. Σχετικότητα της γλώσσας

Η σχετικότητα της γλώσσας, ή αλλιώς η υπόθεση Sapir – Whorf, σημαίνει οτι «the semantic structure of the language which a person speaks either determines or limits the ways in which they are able to form conceptions of the world in which they live» (Matthews 2007 λ. *Sapir – Whorf hypothesis*) και εμφανίζεται στην ιστορία με ποικίλες

μορφές, ήπιες και ακραίες (γλωσσικός ντετερμινισμός). Κατά τον L. Whorf, η δομή της γλώσσας (κυρίως γραμματική) μπορεί να επηρεάζει την κοινωνική δομή, τη συνεργασία και τη σκέψη, ενώ κατά τον E. Sapir η σχετικότητα αναφέρεται στη δομή του λεξιλογίου. Κατά τον D. Hymes (Saville-Troike 1982, 184), η κοινωνική δομή μπορεί να επηρεάσει τις στάσεις μας απέναντι σε ιδιαίτερα γλωσσικά στοιχεία, δηλαδή στην αρχή εμφανίζονται οι κοινωνικές διαφορές και μετά χρησιμοποιούνται γλωσσικές διακρίσεις για να τις συμβολίσουν.

Η προτίμηση και υποστήριξη της σχετικότητας από πολλούς οφείλεται:

(1) σε περιπτώσεις όπου αυτή φαίνεται καθαρά, όπως οι έννοιες που χαρακτηρίζουν ξένους πολιτισμούς, π.χ. το *dharma* για τον Ινδικό·

(2) στο ότι δίνεται ιδιαίτερη σημασία στη λογοτεχνική χρήση της γλώσσας, όπου γίνεται εκμετάλλευση της γλωσσικής ανάλυσης, π.χ. *ανεμομαζώματα διαβολοσκορπίσματα, λάθε βιώσας, αλλά και Τόσα πέφτουνε τα θερι | σμένα αστάχια εις τους αγρούς* (Δ. Σολωμός, *Ύμνος εις την Ελευθερίαν*, στ. 201–202) κλπ·

(3) στην επιρροή της γλωσσικής διαδικασίας στον εγκέφαλο·

(4) στις δυσκολίες εκμάθησης και κατανόησης της γλώσσας·

(5) στο ότι επιτρέπει την εισήγηση εντελώς απρόοπτων κατά τα άλλα προσωπικών θεωριών (πρβ. αποδόμηση κλπ.).

Ο Werner (1997, 83) αναφέρει:

«The choice of the symbol system (e.g., language) affects the ease or difficulty with which one can talk about particular domains of cultural reality and solve problems in them. Thus the lexicon of language does provide a loosely laced straightjacket for thinking because it limits individuals to customary categories of thought. Only in this sense does it constrain thought.

At the same time language allows the inventive human mind to create alternative categorizations for solving new problems. The history of science and the rich diversity of thousands of human languages and cultures attests to the inventiveness of the human spirit.

True, the combinatorial possibilities in human language are enormous. Thus the very use of language results in a drift of meanings and with it inadvertent changes in world view. This process is analogous to genetic drift. But in addition, there are analogues and historical examples of meaning mutations: conceptual revolutions and conversions.

However, these escapes from the mold of one's habitual language patterns are never easy – “[...] anomaly is recognized only with difficulty” (Kuhn 1970). It usually takes genius to show the rest of humanity how to see the world in a new light, that is in new categories. In such conversion experiences the language is affected “to the core” (Kuhn 1970) – specifically, most grammatical categories remain the same but geniuses revamp lexical categories in ways that facilitate new thought which the rest of humanity may in time follow.»

Νεότερες θεωρίες τροποποιούν την εικόνα της θεωρίας Sapir – Whorf, π.χ. κατά τους Gilbert, Regier, Kay & Ivry (2006), η γλώσσα επιτρέπει να γίνονται διακρίσεις στο δεξιό οπτικό πεδίο και όχι στο αριστερό («our representation of the visual world may be, at one and the same time, filtered and not filtered through the categories of language» [2006, 493]).

Η σχετικότητα μπορεί να αναφέρεται σε:

- στοιχεία που αναγκαστικά εκφράζει μια συγκεκριμένη γλώσσα·
- προσωπική διατύπωση του λόγου, πρβ. ότι ένα περιεχόμενο μπορεί να εκφραστεί με ποικίλους τρόπους·
- στοιχεία που δέν περιέχει μια συγκεκριμένη γλώσσα, π.χ. η αρχαία ελληνική δέν διαθέτει λέξεις για αυτοκίνητα, αεροπλάνα κλπ·
- στοιχεία άλλων πολιτισμών που λείπουν απο το λεξιλόγιο μιάς γλώσσας, αλλα μπορούν να εκφραστούν με άλλους τρόπους, όπως, εκτός της αυτούσιας χρήσης (πρβ. δάνεια στοιχεία), με αναλυτικές εκφράσεις, π.χ το ινδικό *karma* αποδίδεται ως *μετεμψύχωση βάσει προηγούμενης ζωής*.

3.1 Σχετικότητα και πραγματικότητα

Η γλώσσα είναι αρχικά ένα σημειωτικό σύστημα για την έκφραση του εξωτερικού και εσωτερικού κόσμου του ανθρώπου, με το οποίο αυτός αναπτύσσει τη σκέψη του και γίνεται 'κυρίαρχος' του κόσμου, δηλαδή αναλύει και κατανοεί τον κόσμο, σε βαθμό που μπορεί να τον αλλάζει. Κάθε άνθρωπος βλέπει τον κόσμο απο διαφορετικές οπτικές γωνίες, ανάλογα με τις εμπειρίες και τις επιδιώξεις του: πολιτισμική (κοινωνικές σχέσεις, θρησκευτικό περιβάλλον κλπ.), προσωπική (κατα τα γεγονότα της ζωής του, συναισθήματα κλπ.), ατομική (κατα τις επαγγελματικές, επιστημονικές κ.ά. ανάγκες και σχέσεις), επιφανειακή (καθημερινές κοινωνικές σχέσεις κλπ.).

Οι σχέσεις γλώσσας (γλωσσικού συστήματος) και πραγματικότητας (πρβ. *Ding an sich* κλπ.) συνδέονται με τη σχέση νόησης (σκέψης) και πραγματικότητας και θέτουν σειρά φιλοσοφικών προβλημάτων, όπως το ποιός καθορίζει ποιόν, πρβ. καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας, λογικούς και μαθηματικούς νόμους, φαντασία και φαντασιακούς κόσμους.

Η εξέταση των σχέσεων αυτών παρουσιάζει ποικίλες θέσεις, όπως ότι:

- η πραγματικότητα επηρεάζει τη γλώσσα, πρβ. ονομασίες για δεδομένα αντικείμενα και όντα απο την πραγματικότητα της ζωής (πρβ. βασικό λεξιλόγιο ανθρώπων σε διάφορες κοινωνίες κλπ., λεπτές χρήσιμες διακρίσεις, π.χ. στη διάκριση ζώων του ίδιου είδους, κατηγοριών χιονιού κλπ. κατα τις ανάγκες της ζωής)·
- το γλωσσικό σύστημα επηρεάζει την αντίληψη της πραγματικότητας (υπόθεση Sapir – Whorf): κατα τον Sapir (1931, 578), «language is [...] a self contained, creative symbolic organization, which not only refers to the experience largely acquired without its help but actually defines experience for us by reason of its formal completeness and because of our unconscious projection of its implicit expectations into the field of experience», ενώ απο την άλλη μεριά «[a]nything can be expressed in any language» (Lenneberg 1953, 467)·
- η νοητική ανάλυση της πραγματικότητας επηρεάζει τη γλώσσα, πρβ. αφαιρέσεις, γενικεύσεις (γένη, είδη, ρηματική όψη (aspect), π.χ. *έτρωγα* – *έφαγα*, πρβ. όμως τα σανσκριτικά όπου όλοι οι παρελθοντικοί χρόνοι είναι ισότιμοι, τρόπος ενέργειας (Aktionsart), π.χ. *τρώω* – *καταβροχθίζω*) κλπ., βάσει δεδομένων της εμπειρίας (π.χ. δυϊκός αριθμός, που αρχικά προέρχεται απο την αντίληψη του εξωτερικού κόσμου, πρβ. χέρια / πόδια / μάτια κλπ.).

Άλλες, πιο ακραίες θέσεις, υποστηρίζουν ότι τα ερμηνεύματα ποικίλλουν κατά ομιλητές της γλώσσας (βλ. 3.2 στο 4), ότι μετατροπισμοί (βλ. 3.2 στο 2), μεταφράσεις (βλ. 3.6), διγλωσσία (βλ. 3.6), επιστημονική γλώσσα κλπ. εξασθενίζουν τη θεωρία Sapir – Whorf, αλλά και ότι:

- η δομή της γλώσσας (τυπολογικά χαρακτηριστικά, λεξιλόγιο κλπ.) δέν επηρεάζει την αντίληψη της πραγματικότητας, αλλά φέρει τον αντίκτυπο του πολιτισμικού συστήματος (πεποιθήσεις, θεσμοί, περιβάλλον κόσμος, κίνητρα, βιολογικός κόσμος κλπ.), το οποίο και μπορεί κανείς να μελετήσει μέσω της γλώσσας. Η σύγκριση γλωσσών στο σημείο αυτό μπορεί να δείξει τις διαφορές πολιτισμών και σε στοιχεία που δέν είναι τόσο εμφανή (π.χ. σύνθετες λέξεις με συγκεκριμένα πρώτα ή δεύτερα συνθετικά, όπως *καλο-* / *κακο-*, *παρα-*, *-δοτώ* κλπ., πρβ. και *-κοπώ* κλπ.), πρβ. αριθμητικά συστήματα κατά γλώσσες, π.χ. *ενενήντα δύο* – γαλλ. *quatre-vingt-douze* – βελγική γαλλ. *nonante-deux*, το εκατομμύριο βάσει ανάλυσης (διαίρεσης) με το 10.000 στην κινεζική και ελληνική (στην κινεζική, πρβ. και αρχαία ελληνική, οι αριθμοί πάνω από το εκατομμύριο εκφράζονται με πολλαπλάσια του 10.000).
- η νοητική ανάλυση είναι ανεξάρτητη της γλώσσας, π.χ. αντίληψη της όμοιας γεύσης που όμως είναι αδύνατο να εκφραστεί με τη γλώσσα.

Ως προς τις γλωσσικές εκφράσεις, οι καταστάσεις που αντιμετωπίζουν οι ομιλητές είναι πολύπλοκες και πολύμορφες, όπως:

- γνωστή έκφραση (λέξη) με ασαφές περιεχόμενο, π.χ. *επενδύτης* (πρβ. *παλτό*, *επαυωφόρι* κλπ.), *κεμέρι* κλπ.
- ασαφής έκφραση με ασαφές περιεχόμενο: λέξεις που δέν γνωρίζουμε επαρκώς, π.χ. επαγγελματικοί όροι, όπως *αντιπροθάλαμος*, *γείσο* / *γείσωμα*, ή και λαϊκές λέξεις, όπως *ντερμπεντέρης* κλπ.
- σαφές περιεχόμενο με άγνωστη έκφραση, π.χ. άγνωστοι επιστημονικοί και επαγγελματικοί όροι, πρβ. την ανακούφιση που αισθανόμαστε όταν τελικά θυμηθούμε τη λέξη / έκφραση που μας διαφεύγει και μας βασανίζει, ή την αναζήτηση της κατάλληλης λέξης για κάποιο περιεχόμενο.
- άγνωστη λέξη: επιστημονικοί και επαγγελματικοί όροι για μη ειδικούς.
- ασύνειδη προσαρμογή της γλώσσας στα δεδομένα της στιγμής της γλωσσικής επικοινωνίας: στοιχεία εξωτερικά της γλώσσας επηρεάζουν την έκφραση, π.χ. στην ποντιακή διάλεκτο οι ομιλητές χρησιμοποιούν τις δεικτικές αντωνυμίες *ακείνο* – *εκείνο* ανάλογα με το αν είναι ορατό ή όχι το αντικείμενο αναφοράς.

3.2 Σχετικότητα και πολιτισμικό σύστημα

(1) Η κοινωνική ζωή και η ανάπτυξη κοινού πολιτισμού σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό και κλιματικό περιβάλλον δημιουργεί το σύστημα που απεικονίζεται και εκφράζεται με τη γλώσσα μιάς κοινότητας (πρβ. επίδραση του πολιτισμού και του περιβάλλοντος κόσμου, όπως και της φαντασίας, στη γλώσσα), η οποία όμως μπορεί να αλλάζει με την αλλαγή του πολιτισμού (πρβ. δημιουργούς πολιτισμού και συνεχιστές), πρβ. και τον 'κόσμο' ενός συγγραφέα, ο οποίος 'βλέπει' τον κόσμο προσωπικά και τον απεικονίζει στα έργα του.

(2) Γλώσσα και πολιτισμός εξελίσσονται σε τελική ανάλυση ανεξάρτητα, πρβ. οτι:

- στοιχεία, τμήματα εξελίσσονται ανεξάρτητα, δηλαδή παρατηρούνται αλλαγές στην αντίληψη του κόσμου χωρίς αλλαγές στο σύστημα της γλώσσας και αλλαγές στο σύστημα της γλώσσας χωρίς αλλαγές στο σύστημα του κόσμου, πρβ. αλλαγή σύνταξης κλπ. με αλλαγή θρησκείας, τεχνικής κλπ.
- παλαιότερα και νεότερα στοιχεία συνυπάρχουν, π.χ. πρακτικές αντιλήψεις (πρβ. λαϊκούς όρους) και επιστημονικές γνώσεις (πρβ. επιστημονικούς όρους).
- παλαιότερα στοιχεία επαναφέρονται σε χρήση, πρβ. λόγιες λέξεις (π.χ. απο τα αρχαία ελληνικά στην ΚΝΕ), ολυμπιακούς αγώνες όπως στην αρχαιότητα κλπ.
- αλλαγές σε στοιχεία ή τμήματα επηρεάζουν και επιφέρουν αλλαγές και σε άλλα, όπως τελικά και στο ίδιο το σύστημα, πρβ. φωνητικές αλλαγές → αλλαγές κλίσης, αλλαγές τεχνολογίας → αλλαγές στον παραδοσιακό πολιτισμό, ή υπάρχουν αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στα γλωσσικά και στα πολιτισμικά συστήματα, πρβ. επίδραση του γραμματικού γένους στο πολιτισμικό σύστημα (πρβ. παραστάσεις δικαιοσύνης με γυναικεία μορφή) και αντίστροφα (πρβ. γερμ. *die Sonne* [με θηλ. άρθρο] ‘ο ήλιος’ – *der Mond* [με αρσ. άρθρο] ‘το φεγγάρι’).
- οι γλώσσες ‘επιλέγουν’ ορισμένα στοιχεία της πραγματικότητας, π.χ. σχετικά με τους όρους συγγένειας κατα πολιτισμικά συστήματα παρατηρούμε οτι, ενώ οι συγγενικές σχέσεις υπάρχουν στην πραγματικότητα, οι γλώσσες εκφράζουν ορισμένες μόνο απο αυτές (πρβ. τουρκ. *abi* ή *ağabey* ‘μεγαλύτερος αδερφός’ – *abla* ή *baci* ‘μεγαλύτερη αδερφή’, πρβ. τουρκ. *erkek kardeş / kız kardeş* – αδερφός / αδερφή αλλά και *adérphia*), δηλαδή το πρόβλημα έγκειται στο αν παίζει ρόλο στη σκέψη τους μόνο η διαφορετική διάκριση, ή αν τη συνοδεύουν π.χ. άλλα είδη διακρίσεων (εξουσίας, κληρονομιάς, δυνατότητας γάμου κλπ.)· επίσης, οι γλώσσες μπορούν να εκφράσουν και κάποια στοιχεία της φαντασίας (πρβ. τρίποδα κλπ. όντα σε έργα επιστημονικής φαντασίας).

Οι τροποποιήσεις των γλωσσικών και πολιτισμικών συστημάτων εμφανίζονται ως:

- αλλαγές στη γλώσσα: ανεξάρτητες ή εξαρτημένες απο αλλαγές σε άλλες περιοχές της·
- αλλαγές στο πολιτισμικό σύστημα: πρβ. ιστορικές τύχες λαών, κοινωνιών κλπ., επιδράσεις και αλληλεπιδράσεις πολιτισμών (στη γλώσσα και σε άλλες περιοχές του πολιτισμικού συστήματος)·
- τάση γλωσσικής αλλαγής (drift): πρβ. φωνητικές αλλαγές, νεολογισμούς / νέες χρήσεις (πρβ. παιχνίδια, δημιουργία γλωσσικών χρήσεων με εκμετάλλευση των δυνατοτήτων του συστήματος)·
- μικροβελτιώσεις: ένα σύστημα χρησιμοποιείται ως έχει όσο ανταποκρίνεται στις ανάγκες της επιβίωσης, στο περιβάλλον κλπ., αλλιώς προσαρμόζεται και τροποποιείται·
- αλλαγές περιβάλλοντος: επέκταση, μετανάστευση κοινοτήτων κλπ.
- αλλαγές εξαιτίας πληρέστερης γνώσης του περιβάλλοντος·
- αλλαγές κατά τις επαφές και αναμείξεις πληθυσμών: επιδράσεις κοσμοθεωριών, ξένων πολιτισμικών στοιχείων κλπ.

(3) Το γλωσσικό και το πολιτισμικό σύστημα μπορεί να περιέχουν νεκρά στοιχεία

(πρβ. και σωματική κατασκευή), π.χ. γραμματικό γένος (η ερμηνεία του κόσμου μπορεί να αποτυπώνεται στη γλώσσα, αλλά αυτό δεν επηρεάζει τις εξελίξεις, που μπορούν να συσκοτίζουν αυτά τα στοιχεία), μεταφορές που δεν γίνονται πιά αντιληπτές (πρβ. αττική σύνταξη της αρχαίας ελληνικής)· επίσης, ξένα στοιχεία (π.χ. αραβικά στην περσική ή τουρκική, όπως ο ‘σπασμένος’ πληθυντικός, π.χ. περσικό *ketab-ha* και αραβικό *kotob* ως πληθυντικός του *ketab*, τα θηλυκά επιθέτων στην περσική κλπ.), πρβ. και παγανιστικά στοιχεία στον χριστιανισμό, πολιτισμικά στοιχεία χωρίς γνωστό λόγο (πρβ. λογικά – μή λογικά – παράλογα γλωσσικά στοιχεία), καθολικά χαρακτηριστικά, στοιχεία που ποικίλλουν τυπολογικά. Οι αναμειγνύσεις των πολιτισμικών συστημάτων μπορεί να μη γίνονται πιά αντιληπτές, π.χ. στις ονομασίες των ημερών της εβδομάδας στην ΚΝΕ με βάση την αντίληψη ότι η εβδομάδα αρχίζει από *Κυριακή – Δευτέρα – Τρίτη – Τετάρτη – Πέμπτη – Παρασκευή – Σάββατο*, πρβ. το σχήμα της εβδομάδας *Δευτέρα... Κυριακή* καθώς και την εβδομάδα στη γαλλική: *dimanche – lundi – mardi – mercredi – jeudi – vendredi – samedi* (όπου υπάρχουν ονόματα αρχαίων θεοτήτων)· βλ. και ημέρες ανάπαυσης (πρβ. ημέρεςσχόλης και εργάσιμες, καθημερινές): *Κυριακή < ημέρα του Κυρίου > αγγλ. church, γερμ. Kirche ‘εκκλησία’, γαλλ. dimanche < λατ. dominica [dies] κλπ.).*

(4) Γλώσσα και πολιτισμός (σύνολο συστημάτων), ως σημειωτικά συστήματα, διαθέτουν αξιολογική διάσταση (αξίες). Η ιδεολογική ερμηνεία του κόσμου είναι στοιχείο του πολιτισμικού συστήματος και εκφράζεται με τη γλώσσα (και άλλα συστήματα), παρουσιάζοντας:

- διαφορές πολιτισμικών συστημάτων ως αναγνωρισμένων αρχών, κανόνων, ηθικών διατάξεων, αξιολογήσεων κλπ., ενώ το σύστημα που διδάσκεται χρησιμοποιείται ως σημείο αναφοράς, συνοχής της κοινότητας κλπ.·
- προσωπικές, ομαδικές κάποτε και συνολικές εκτιμήσεις των μελών μίας κοινωνίας, που έχουν διαφορετικές προτεραιότητες, και αντίστοιχη εκμετάλλευσή τους (πρβ. στην πολιτική ζωή τη χρήση των όρων *ελευθερία, δημοκρατία* κλπ. κατά το συμφέρον εκάστοτε, ενώ η βασική επιδίωξη είναι η απόκτηση της εξουσίας)·
- προσωπικές εκτιμήσεις στη φόρτιση των σημείων (βάσει εμπειριών, κύκλου ζωής, εκπαίδευσης κλπ.)·
- αρχές και εκτιμήσεις: πρβ. ερμηνείες λεξικών κλπ. (π.χ. λέξεις αρχαϊκές, λαϊκές, επιστημονικές κλπ.).

(5) Η αυθαιρετότητα και η σχετικότητα παρατηρούνται ως προς:

- γλωσσικές βαθμίδες και περιοχές: αντικείμενα αναφοράς (ως προς γλωσσικά σημεία – κατά πολιτισμούς), ομιλητές (άτομα / πρόσωπα: ιδιολεκτικά χαρακτηριστικά – αντίληψη περιβάλλοντος), έννοια (ως προς καθολικά χαρακτηριστικά – ως προς επιμέρους πολιτισμικά χαρακτηριστικά), σημασία (ως προς το γλωσσικό περιβάλλον, τις γλωσσικές πραγματώσεις), φωνολογική μορφή (ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γλωσσικού συστήματος), φωνητική πραγμάτωση (πρβ. τονικότητα, γενική εντύπωση προφοράς μιας γλώσσας [accent]), μετάφραση (διαφορές πολιτισμικού συστήματος)·
- πολιτισμικές διακρίσεις: αντίληψη περιβάλλοντος (ως προς πολιτισμικό σύστημα), εμπειρίες απο τον περιβάλλοντα κόσμο (διαφορές περιβάλλοντος), εμπειρίες απο το πολιτισμικό σύστημα, αναλύσεις εμπειριών (καθολικές ανθρώπινες – πολιτισμικού συστήματος), φαντασιακές δημιουργίες, σκέψεις.

3.3 Εξέταση της σχετικότητας

Η σχετικότητα της γλώσσας μπορεί να εξεταστεί απο ποικίλες οπτικές γωνίες, σχετικά με:

(1) Ομιλητές – ακροατές

Η σχετικότητα πρέπει να εξεταστεί και ως προς τους ακροατές, δηλαδή πρέπει να γίνει η παρακάτω διάκριση:

- ομιλητές: δέν χειρίζονται όλοι με τον ίδιο τρόπο τη γλώσσα (βαθμός κατοχής της νόρμας) ούτε τη γνωρίζουν το ίδιο καλά (πρβ. μέσο ομιλητή με έναν ρήτορα, συγγραφέα κλπ. ως προς τις διακρίσεις επιπέδων της γλώσσας)·
- ακροατές: δέν κατανοούν όλοι τη γλώσσα των άλλων, γιατί δέν τη γνωρίζουν το ίδιο καλά ή δέν γνωρίζουν τη γλώσσα συγκεκριμένου ομιλητή κλπ.

Σημασία έχει για τη σχετικότητα της γλώσσας ό,τι γίνεται ασύνειδα κατα την ομιλία ή ακρόαση και σημαίνει ανάλυση του κόσμου κατα την καθημερινή ομιλία (πρβ. και καθημερινές ενέργειες με φιλοσοφικές, θρησκευτικές, επιστημονικές απόψεις κλπ., που μπορεί να έχει ο ομιλητής).

(2) Ζωή και εξέλιξη της γλώσσας

Κατα την εξέλιξη μιάς γλώσσας (πρβ. την οντογένεση της γλώσσας: J. Piaget και εγωκεντρική γλώσσα → κοινωνιοκεντρική, και L. Vygotsky κοινωνική γλώσσα → προσωπική γλώσσα → σκέψη κλπ.), μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής πλευρές ως προς την αλλαγή:

- συγχρονική: αλλαγή της γλώσσας με την είσοδο σε μιά ομάδα, δυνατότητα εναλλαγής κατα περιστάσεις·
- διαχρονική: υπήρχαν απο παλιά οι κοινωνικές διακρίσεις και όσοι γεννιούνται τις ακολουθούν (αλλα οι κοινωνίες της εποχής εκείνης έπρεπε να χρησιμοποιούν τη γλώσσα, μπορούσαν όμως να διακρίνονται με άλλα σημειωτικά συστήματα), πρβ. οτι η αυθαιρετότητα ως καθολικό χαρακτηριστικό παραμένει σταθερή, αλλα οι επιμέρους μορφές της μπορούν να αλλάζουν·
- ελευθερία: διαφοροποίησης (ενσυνείδητη διαμόρφωση ιδιολέκτων, ύφους κλπ.) ή ταύτισης (μιλούν έτσι για να φανεί οτι ανήκουν στην τάδε ομάδα) με αλλαγή κανόνων προς την κατεύθυνση εγκλιματισμού (αδιαφορία, αδυναμία κλπ.)·
- κατεύθυνση: αλλαγές που εμφανίζονται σε ποικίλες περιοχές του πολιτισμικού συστήματος μπορεί να επηρεάζουν πρώτα το ένα απο τα δυό συστήματα (γλωσσική – κοινωνική δομή)·
- προφορική: πρβ. οτι αλλιώς μπορεί να μιλά κανείς και αλλιώς να γράφει, μπορεί να ανήκει σε μιά ομάδα και να μιλά σαν να ανήκει σε άλλη (κριτική) κλπ.·
- γραπτή: μπορεί οι ομιλητές να ακολουθούν πρότυπα, που μπορεί να τα εισήγαγε ένα μόνο πρόσωπο (λογοτέχνης κλπ.)·
- πληροφόρηση: αλλαγές σχετικές με μεγαλύτερη πληροφόρηση ως κύριος παράγοντας της γλωσσικής διαφοροποίησης·
- περιοχές: ποικίλες, με αντίστοιχες διακρίσεις, π.χ. ηλικία, φύλο κλπ. (ανεξάρτητες της κοινής ομάδας).

(3) Χρήση της γλώσσας

Ανάλογα με τη φύση και τη χρήση μιάς γλώσσας καθορίζεται και η σχετικότητα:

- μητρική / εθνική: για καθημερινή επικοινωνία, για τη λογοτεχνία και ποικίλες άλλες χρήσεις, με ερωτήματα όπως: ποιά ανάλυση του κόσμου θα αντιπροσωπεύει η λαϊκή επιστήμη σε αντίθεση με την επιστημονική γνώση (πρβ. αντίθεση ορολογιών)·
- διεθνής: για επαφές και επικοινωνία (πρβ. τη γαλλική παλαιότερα, την αγγλική σήμερα: γλώσσα του διαδικτύου, του τουρισμού κλπ.), και για επιστημονική πληροφόρηση (λατινική του Μεσαίωνα, αγγλική σήμερα). Αντιπροσωπεύει τον διεθνή πολιτισμό, τις αξίες που δέχονται όλοι, στις κοινωνίες όλων των ανθρώπων, ανάλογα με τον βαθμό κατοχής της γλώσσας, συχνότητα χρήσης, ηλικία εκμάθησης κλπ.·
- τεχνητή: για διεθνή επικοινωνία (πρβ. διεθνή πολιτισμό), με ερωτήματα όπως: ποιά ανάλυση του κόσμου θα αντιπροσωπεύει και πώς θα φαίνεται αυτή σε αντίθεση με μιάς άλλης γλώσσας αντίστοιχης τυπολογίας; πού θα στηριχτεί μιά λογοτεχνία άξια λόγου σε μιά τεχνητή γλώσσα; πώς θα αντιμετωπιστεί η ποικιλία φορτίσεων (ορισμένα στοιχεία μπορεί να είναι παρμένα απο τη μητρική γλώσσα κάποιων χρηστών και να έχουν αυτή την ιδιαίτερη φόρτιση, άλλα τη φόρτιση ξένων στοιχείων, άλλα αγνώστων γλωσσών κλπ.);
- διγλωσσία: οι διγλωσσοί που δέν συσχετίζουν τις γλώσσες που μιλούν έχουν διαφορετική εικόνα του κόσμου κάθε φορά (πρβ. και διαφορετική συμμετοχή της μιάς απο τις δύο ή περισσότερες γλώσσες στην εκπαιδευτική διαδικασία, τη μετάδοση γνώσης, πίστης κλπ.); τί συμβαίνει με όσους συσχετίζουν τις γλώσσες που μιλούν (πρβ. αλληλεπιδράσεις);

(4) Συνειδητά στοιχεία της γλωσσικής δομής

Ορισμένα στοιχεία της γλωσσικής δομής είναι νεκρά για τον ομιλητή (ο λογοτέχνης όμως μπορεί να τα ξαναζωντανέψει), π.χ. το γραμματικό γένος στην ΚΝΕ (πρβ. *ο κόσμος*, που δέν έχει τίποτε το αρσενικό, με *το σύμπαν*, αλλά και χρήσεις όπως *ο κόσμος*, *ο νέος αυτός ή γέρος*, όπως *το δεί κανείς, άντρας*). Η δομή που κρύβεται πίσω απο την επιφάνεια δέν είναι συνειδητή σε ορισμένες περιπτώσεις και δέν μπορεί να επηρεάζει την αντίληψη του κόσμου, αλλά μόνο υποχρεώνει την έκφραση να πάρει μιά συντακτική μορφή. Η δημιουργία νέων στοιχείων δείχνει νέες αναλύσεις του κόσμου, που αργότερα μπορεί να μή γίνονται πιά αισθητές.

Έτσι για κάθε γλώσσα τίθεται το ερώτημα ποιές κατηγορίες της είναι συνειδητές (δηλαδή συνδέονται απο τον ομιλητή με διακρίσεις της πραγματικότητας) και ποιές όχι (πρβ. ενστικτώδεις και μή ενστικτώδεις αντιδράσεις), πρβ. ως προς την αυθαιρετότητα: μή αυθαιρετότητα (π.χ. *κούκος*), αυθαιρετότητα ως προς τη φωνητική μορφή (π.χ. *άνθρωπος*), αυθαιρετότητα ως προς τη φωνητική μορφή και σημασία (π.χ. *κόλαση*).

Για παράδειγμα, στα άκλιτα της ΚΝΕ παρατηρούμε ως προς το γραμματικό γένος και φύλο:

- γένος βάσει πολιτισμικών δεδομένων, π.χ. *ο σοφός* (σήμερα και γυναίκες) – *η ντιζέζ* (όπου φαίνεται να ενυπάρχει το γένος, εφόσον τα γαλλικά επαγγελματικά επιθήματα *-eur / -euse* δέν γίνονται αισθητά, ενώ τα επαγγέλματα θα μπορούσαν να διενεργούνται είτε από άντρες είτε από γυναίκες) κλπ.: η κατάσταση των πραγμάτων επιβάλλει δια του φύλου το γένος·

- καθορισμός γένους ξένων δανείων: προσαρμογή στη μητρική (π.χ. η *σαμπάνια* < γαλλ. *le champagne*), κοινό γένος στις δύο γλώσσες (π.χ. η *ντίβα* < ιταλ. *la diva*, η *τουαλέτα* < γαλλ. *la toilette*).
- λάθη στην ξένη γλώσσα λόγω μεταφοράς σε αυτήν κατηγοριών της μητρικής, π.χ. *la dialecte* από ομιλητή με μητρική την ελληνική (ενώ στα γαλλικά είναι *le dialecte*) κατα το η διάλεκτος.
- αναπροσαρμογή γένους διαχρονικά: πρβ. η *άμμος* > ο *άμμος* (δέν υπάρχουν στη δημοτική θηλυκά σε -ος, πρβ. ποιητικό η *άβυσσος*, λόγιο η *άμμος*).

Η σχετικότητα στους ομιλητές μίας γλώσσας γίνεται συνειδητή και ο ομιλητής αρχίζει να τη σκέφτεται και να βλέπει τη σημασία και τη λειτουργικότητά της σε ορισμένες περιπτώσεις (αλλιώς δέν τον επηρεάζει), όπως:

- λογοτεχνικός λόγος: π.χ. η *θάλασσα*, η *μόνη του αγαπημένη*, πρβ. και το *Philosophy of Composition* του E. A. Poe, όπου αναλύει πώς έγραψε το ποίημά του *Το κοράκι*.
- λογοπαίγνια: οι *ideas* [a'diaz] είναι πράγματι αηδίες.
- λαϊκές δοξασίες: πρβ. οι ουρανοί άνοιξαν, στον έβδομο ουρανό κλπ.
- φιλοσοφικές απόψεις: πρβ. τις δέκα κατηγορίες του Αριστοτέλη (κατα τον Έ. Benveniste από τα δέκα μέρη του λόγου στην ελληνική), τον Μ. Heidegger κλπ.
- παραστάσεις αφηρημένων εννοιών στην τέχνη: π.χ. η 'Δικαιοσύνη' ως γυναικεία μορφή με ζυγό στο χέρι κλπ. (πρβ. όμως ότι για τους γνώστες ξένων γλωσσών το γραμματικό γένος δέν επηρεάζει την αντίληψη του κόσμου, πρβ. ελλ. η *γνώση* με το ρωσ. ουδέτερο όνομα *знание*).

Ανεξάρτητα από την αρχική ή παλαιότερη εμφάνιση γλωσσικών κατηγοριών όπως το γένος στην ινδοευρωπαϊκή κλπ. (πρβ. αντιλήψεις για έμψυχα – άψυχα: κοσμικές δυνάμεις – αντικείμενα), οι γλώσσες μπορούν να εμφανίζουν νεκρές πιά κατηγορίες, πρβ. ο *ωκεανός* – η *θάλασσα* – το *πέλαγος*, ο *τοίχος* – το *τείχος*, το *φεγγάρι* – η *σελήνη* κλπ. στην ΚΝΕ (με διακρίσεις βάσει συνδηλωτικών σημασιών, φορτίσεων κλπ., πρβ. επίπεδα της γλώσσας).

(5) Σημασιακά πεδία

Η σχετικότητα πρέπει να εξεταστεί σχετικά με σημασιακά πεδία, όπως:

- χρώματα: είδος καθολικών χαρακτηριστικών (πρβ. τη θεωρία των Berlin & Kay [1969]), πρβ. δυσκολίες ονομασίας των διαφορών που βλέπουμε, π.χ. *είναι πιο ανοιχτό απο... σάν το χρώμα του...* κλπ.
- συγγένειες: αναφέρονται στις βιολογικές σχέσεις ατόμων, αλλά εκφράζονται βάσει διακρίσεων του πολιτισμικού συστήματος.
- ζώα: κατατάξεις κατα γέννη, είδη κλπ. (πρακτική – επιστημονική), πρβ. και πλήθος λέξεων για καμήλες σε Άραβες νομάδες, στις οποίες δέν υπάρχει αυθαίρετη διαίρεση νοηματικής ουσίας, αλλά διακρίνονται τα στοιχεία που έχουν σημασία για τον κόσμο των Αράβων. Πρβ. όμως κατηγορίες που περιλαμβάνουν ετερόκλητα όντα, π.χ. οι γυναίκες μπορεί να κατατάσσονται με άλλα αντικείμενα και όντα, διαφορετικά από τους άντρες, όπως και φαινόμενα σάν την ομοιοκαταληξία, ιδίως όταν δέν είναι μηχανική και τετριμμένη, αλλά διασθητική και απροσδόκητη, σχετίζοντας έτσι πράγματα που στην πραγματικότητα είναι συνήθως άσχετα και ανοίγοντας απροσδόκητες προοπτικές στη σκέψη και το συναίσθημα.

(6) Σημασιακές σχέσεις

Παρακολουθώντας την εξέλιξη και ανάπτυξη μιάς γλώσσας, παρατηρούμε φαινόμενα όπως η δημιουργία ζευγών (ατομικές καταστάσεις που επιτρέπουν ειδικευση σημασιών και χρήσεων, προσωπικό ύφος κλπ. → αφθονία, πλησμονή στοιχείων, ευκολία επιλογής), που οργανώνονται (κατανομή στον χώρο του σημασιακού πεδίου, κατα τα επίπεδα της γλώσσας και εντός των επιπέδων της γλώσσας) με βασικές ή μη κατηγορίες (π.χ. *καλός* – *κακός*, *έξυπνος* – *βλάκας*, *ζώ* – *πεθαίνω* κλπ.) σε κλίμακες.

(7) Γλωσσική δομή

Ποικίλες αλλαγές, όπως αλλαγές γένους και λέξεων βάσει κλιτικού συστήματος (π.χ. *η άμμος* → *ο άμμος* [βλ. παραπάνω στο 4], αρχ. *ὕδωρ* → *νερό* [βλ. 1.1.2], αρχ. *ἄλς* → *αλάτι* / *θάλασσα* κλπ.).

3.4 Διαδικασίες πραγμάτωσης

Η διερεύνηση των δυνατοτήτων και των συνθηκών της υπόθεσης Sapir – Whorf και γενικά του προβλήματος των σχέσεων σκέψης και γλώσσας, με βάση τη γλωσσοπλαστική ικανότητα της γλώσσας, όταν ιδίως εκταθεί στα ακρότατα όριά της (πρβ. ποίηση κλπ.) ή τα ξεπεράσει και βρεθεί στην ενδιαμέση περιοχή, όπου μιά γλωσσική μορφή έχει και δεν έχει κάποια σημασία (πρβ. σουρεαλιστική ποίηση, πλουτισμός της σκέψης με τη δημιουργία υποθέσεων, πολυσύνθετων ενορατικών εκφράσεων κλπ.), οδηγεί σε προσπάθειες κατανόησης, πρβ. παραδείγματα όπως μυθολογικά όντα (π.χ. δικέφαλος κένταυρος κλπ.), έννοιες (π.χ. αθανασία, τραπεζικότητα κλπ.), σύνθετες εκφράσεις (π.χ. *κοπροκρατούν το μέλλον* [Ο. Ελύτης, *Άξιον Εστί, Τα πάθη ΙΑ'*]) κλπ.

Το όργανο σκέψης που αποτελεί η γλώσσα γίνεται ολοένα πιο ανεξάρτητο. Η ενδιαμέση θέση που κατέχει (βλ. J. L. Weisgerber) ανάμεσα στη σκέψη και στην πραγματικότητα δεν έχει την ακαμψία ενός κρίκου αλυσίδας, έτσι ώστε να επιτυγχάνεται αντανάκλαση της πραγματικότητας σάν σε καθρέφτη (της σκέψης), αλλά αποτελεί έναν ανεξάρτητο κόσμο συμβόλων, που μπορούν να έλθουν σε ποικίλες σχέσεις μεταξύ τους (πρβ. την αντίθεση στον Buytendijk (1965) ανάμεσα σε αντίληψη ζώων και ανθρώπων, όπου τα ζώα μπορούν να δούν μόνο αντικείμενα και όχι μορφές [Gestalten]). Ο άνθρωπος βρίσκεται σε έναν νέο κόσμο παρατηρήσεων, το σύνολο των μορφών του δεύτερου συστήματος σήμανσης (πρβ. *métalangues*).

Η γλώσσα μάς αναγκάζει να χρησιμοποιούμε ένα ή περισσότερα γλωσσικά σημεία (πρβ. λατινικά *niger* – *ater* ‘στιλπνό – μή στιλπνό μαύρο’, ελλ. *μαύρος* – *άσπρος* : *μελανός* – *λευκός*), και παρατηρούμε την πραγματικότητα για να τα χρησιμοποιήσουμε σωστά (γίνονται όμως και λανθασμένες εκτιμήσεις), όπως στα φαινόμενα κυριολεξίας σε σχέσεις γενικότερου – ειδικότερου όρου· δεν μας κάνει όμως να βλέπουμε διαφορετικά την πραγματικότητα, εφόσον στην όραση γίνονται αντιληπτές οι διαφορές, αν και προτιμούμε να μιλούμε με αφαίρεση (πρβ. *désignateur* – *dénotateur*). Η προσοχή του κόσμου, η ενσυνείδητη χρήση των γλωσσικών δομικών μορφών και η χρησιμοποίηση διακρίσεων που συνήθως δεν τις αντιλαμβανόμαστε (γλώσσα σάν γυαλιά ή όργανο) μπορούν να τονίσουν τη σχετικότητα της ομιλίας.

Γνωρίζοντας μιά γλώσσα, π.χ. την KNE, ξέρουμε, για παράδειγμα, ότι υπάρχουν δύο διαφορετικά ζώα, που δηλώνονται με τις λέξεις *σκύλος* και *λύκος*. Υπάρχουν όμως

περιπτώσεις όπου δέν είμαστε σε θέση (εκτός των ειδικών ζωολόγων κλπ.) να ξεχωρίσουμε άν ένα ζώο είναι σκύλος ή λύκος. Συνεπώς η γλώσσα δέν μας επιτρέπει ή δέν μας επιβάλλει μιά ανάλυση του κόσμου. Το άν διακρίνουμε στην ΚΝΕ αυτές τις δύο λέξεις οφείλεται σε όλο το πλέγμα του νεοελληνικού λεξιλογίου και τα ποικίλης φύσεως ερμηνεύματα. Η γλώσσα δημιουργεί τη δυσκολία διακρίσεως, διότι συμβαίνει να διακρίνει δύο ζώα, αλλιώς μπορούσε να τα δηλώνει με μιά λέξη ή με δύο περιφράσεις. Ο μέσος τύπος του λύκου με το σύνολο των εμπειριών για αυτόν δηλώνεται με τη λέξη ή με την οπτική του μορφή (ή με τη φωνή του κλπ.) και συνεπώς υπάρχει θέμα διάκρισης εκτός γλώσσας.

Αντίθετα απο την κοινή γλώσσα, οι ειδικές γλώσσες δηλώνουν για μιά ειδική ομάδα το νόημα του κόσμου.

3.5 Σχετικότητα και αξιολόγηση μιάς γλώσσας

Η σύγκριση γλωσσών οδήγησε ορισμένους σε αξιολογήσεις τους (πρβ. 'ανώτερη' ή 'τελειότερη' γλώσσα στον κόσμο κλπ.), βάσει του πλούτου, της αρμονίας τους κλπ. (πρβ. αντίθετα πολιτισμούς), ενώ η πραγματικότητα έδειξε οτι κάθε γλώσσα είναι αυτάρκης και αποτελεσματική στην ικανοποίηση των αναγκών της κοινότητας που τη χρησιμοποιεί και μπορεί να εξελίσσεται αντιμετωπίζοντας τις ανάγκες του κοινωνικοπολιτισμικού της συστήματος, π.χ. σε ένα νέο περιβάλλον, σε νέες επαφές με άλλους πολιτισμούς και γλώσσες. Η γλώσσα μπορεί απλώς να επηρεάζει ασύνειδα στοιχεία ενός πολιτισμού, π.χ. φιλοσοφικές απόψεις. Η 'φτώχεια' μιάς γλώσσας δέν έχει αντίκτυπο στον κόσμο των ομιλητών της (πλούτο συναισθημάτων, εννοιών κλπ.) παρά στην περίπτωση μεταφράσεων. Γλώσσα και κοινωνικοπολιτισμική ζωή εξελίσσονται μαζί, όχι όμως με τον ίδιο ρυθμό (πρβ. νεκρά στοιχεία, όπως το γραμματικό γένος), γιατί αλλιώς η ύπαρξη μιάς γλώσσας θα έπρεπε να καθορίζει αιώνια την αντίληψη του κόσμου και η διαφοροποίηση στην αντίληψη του κόσμου θα ήταν αδύνατη. Τα πράγματα δείχνουν οτι οι νέες γνώσεις και εμπειρίες σχετικά με τον κόσμο, οι νέες οπτικές γωνίες, τα αποτελέσματα της ελευθερίας του ανθρώπου και των επαφών του με άλλες κοινωνίες (πρβ. μεταναστεύσεις κλπ.) απαιτούν καλλιέργεια της γλώσσας για να εκφραστούν. Αλλα και οι δυνατότητες του γλωσσικού συστήματος μπορούν να δημιουργήσουν νέες έννοιες, π.χ. με παραγωγή, σύνθεση, φραστική δομή και ποικιλία (πρβ. φαντασία και φαντασιακούς κόσμους).

3.6 Σχετικότητα και ξένες γλώσσες

Εκτός απο το θέμα της προσέγγισης του κόσμου μέσω της οπτικής γωνίας του συστήματος της γλώσσας, το οποίο δέχεται σε διάφορους βαθμούς η θεωρία της σχετικότητας, υπάρχει και το θέμα της δυσκολίας στην εκμάθηση της μητρικής και ξένων γλωσσών, απο το παιδί ή τους μεγάλους, και της δυσκολίας στη χρήση μιάς γλώσσας, δηλαδή μιά συνθετότερη γλώσσα μαθαίνεται δυσκολότερα απο μιά αναλυτικότερη (πρβ. όμως και την ηλικία εκμάθησης, τη συγγένεια των γλωσσών, π.χ. στο λεξιλόγιο κλπ., την ίδια τυπολογική μορφή και οτι το παιδί μαθαίνει τη μητρική του γλώσσα στα πρώτα χρόνια της ζωής του), μιά συνθετότερη ξένη γλώσσα απαιτεί μεγαλύτερη προ-

σπάθεια στην ομιλία, πρβ. και την παράλληλη εξέταση της γλώσσας με το πολιτισμικό σύστημα, για να φανεί αν υπάρχουν αλληλεπιδράσεις (πρβ. γλωσσικές διακρίσεις που δέν αντιστοιχούν πιά στην ανάλυση του κόσμου που κάνουν οι απόγονοι ομιλητές, π.χ. στο γραμματικό γένος της ελληνικής σε σχέση με την ινδοευρωπαϊκή), τις δυσκολίες της μετάφρασης κλπ.

Η σχετικότητα της γλώσσας ισχύει μάλλον κατα την εκμάθηση ξένων γλωσσών (πρβ. και εντυπώσεις που δημιουργεί η τονικότητα [η προφορά, η συνολική ακουστική εντύπωση] ξένων γλωσσών). Η αρχική εντύπωση, καθώς μαθαίνει κανείς καλύτερα την ξένη γλώσσα και συνηθίζει στα χαρακτηριστικά της (πρβ. αντιπαραθετικές αναλύσεις γλωσσών), αλλάζει, έως ότου καταλήξει να μοιάζει με την αίσθηση της μητρικής (πρβ. μιά άλλη πορεία στην περίπτωση της ταυτόχρονης εκμάθησης δύο γλωσσών στην παιδική ηλικία).

Η δυσκολία που συναντούμε όταν θέλουμε να εκφραστούμε σε μιά ξένη γλώσσα δέν οφείλεται στο ότι αναγκάζομαστε να δούμε τον κόσμο κλπ. διαφορετικά, αλλά στο ότι υποχρεωνόμαστε να ακολουθήσουμε ένα διαφορετικό σύστημα απο αυτό της μητρικής μας γλώσσας, με τις δικές του αυθαίρετες διακρίσεις κλπ. (εφόσον ο κόσμος, οι καταστάσεις του κλπ. είναι το βασικό δεδομένο, απο όπου ξεκινούμε). Η ένσταση ότι έχουμε ήδη κάνει ανάλυση του κόσμου με αφετηρία τη γλώσσα μας και επειδή ακριβώς η δομή της ξένης γλώσσας δέν κάνει τις ίδιες διακρίσεις για αυτό τον λογο συναντούμε δυσκολίες, ανατρέπεται απο τους τελείως δίγλωσσους (δύο προσωπικότητες), ή από τις μεταφράσεις (ο καλός μεταφραστής έχει δυσκολίες στο να βρεί αντίστοιχους τρόπους έκφρασης στη γλώσσα-στόχο, όχι στο να καταλάβει τί δηλώνεται στη γλώσσα-πηγή). Το θέμα της αδυναμίας μετάφρασης δέν αποδεικνύει τη σχετικότητα, διότι η βασική έννοια είναι εδώ η κατανόηση των εκφράσεων, δηλαδή των σημασιών, φορτίσεων, επιπέδων της γλώσσας κλπ., στην οποία οφείλεται η αδυναμία της μετάφρασης (πρβ. ότι ο μεταφραστής μπορεί να εξηγήσει με σχόλια, υποσημειώσεις κλπ. κάθε λεπτομέρεια της γλώσσας, του περιεχομένου, του ύφους κλπ. του κειμένου που μεταφράζει, έστω και αν η γλώσσα-στόχος δέν διαθέτει αντίστοιχα σημεία).

Η μητρική γλώσσα διακρίνεται απο φυσικότητα απέναντι στον 'στενό κορσέ' που επιβάλλει η ξένη γλώσσα και το αίσθημα αυτό του ομιλητή που έμαθε σε προχωρημένη ηλικία την ξένη γλώσσα εμφανίζεται κυρίως στην ομιλία και λιγότερο στην ανάγνωση (εκτός από τις αδυναμίες κατανόησης του προσωπικού ύφους λογοτεχνικών κλπ. έργων). Οι μεγάλες δυσκολίες εμφανίζονται όταν οι ξένες γλώσσες είναι πολυσυνθετικές, με υπερβολικές διακρίσεις, σημασιακές, συντακτικές κλπ. Αυτός που τις μαθαίνει πρέπει να κάνει αναγκαστικά διακρίσεις και επιλογές, που δέν κάνει στη γλώσσα του, όχι επειδή η πραγματικότητα είναι πάντα διαφορετική (π.χ. διαφορές στον περιβάλλοντα κόσμο κλπ.), αλλά γιατί η ξένη γλώσσα επιβάλλει τις διακρίσεις και τις κατηγορίες της, δηλαδή δέν βλέπει διαφορετικά τον κόσμο (πρβ. επίσημο ένδυμα κλπ. για ειδικές περιστάσεις, όπως δεξιώσεις κλπ., όπου κάποτε απαιτείται και ειδικό επίπεδο της γλώσσας).

Οι δίγλωσσοι (όπως και ένας που έμαθε τέλεια μιά ξένη γλώσσα) σκέφτονται και μιλούν ανεξάρτητα τις δύο γλώσσες, πρβ. ότι, κατα τον Buyssens (1968, 87), "[l]e Français qui parle convenablement l'anglais est capable d'associer une même idée à une formule française ou à une formule anglaise; cela veut dire que l'idée considérée n'a

aucun caractère français ou anglais [...]. On ne pense donc jamais dans une langue; si on le faisait, on serait incapable d'apprendre une autre langue". Μπορούμε να μάθουμε μιά ξένη γλώσσα, επειδή μιλώντας την αναφερόμαστε σε μιά κατάσταση με τον ίδιο τρόπο όπως όταν μιλάμε τη μητρική μας, αλλάζει μόνο το γλωσσικό όργανο, και η διαδικασία αυτή σταδιακά γίνεται ασυνείδητη.

Οι ξένες γλώσσες θέτουν το θέμα της κατανόησης (ερμηνείας), το οποίο σχετίζεται με τη σχετικότητα, δηλαδή τί μπορούμε να καταλάβουμε, ως ποιό βαθμό κλπ. απο τις παραγματώσεις μιάς ξένης γλώσσας. Το ίδιο πρόβλημα όμως υπάρχει και για τη μητρική γλώσσα, πρβ. ερμηνείες κατα προσέγγιση, δυνατές να αναθεωρηθούν απο τον ίδιο τον ομιλητή ή διαφορές μεταξύ ομιλητών (βλ. Steiner 1976· 1980). Παλαιότερα κείμενα μιάς γλώσσας μπορούν ύστερα απο χιλιετίες να συγκινούν ακόμη και να πληροφορούν, αφού και οι αρχαίες γλώσσες δέν είναι απροσπέλαστες (τουλάχιστο στο σύνολό τους, πρβ. ομηρικά έπη).

Η γνώση και κατανόηση ξένων γλωσσών, όσο δύσκολη και αν είναι, πραγματοποιείται και οδηγεί μάλιστα σε καλύτερη γνώση της μητρικής (πρβ. J. W. von Goethe), πρβ. και την τελικά απόλυτη προσαρμογή μεταναστών στην ξένη γλώσσα.

3.7 Σχετικότητα και παραγματώσεις της γλώσσας

Η ποικιλία των εκφράσεων του ίδιου περιεχομένου είναι ενδεικτική της επιρροής που έχουν στον ομιλητή οι καταστάσεις και συνθήκες της πραγματικότητας κατα τη γλωσσική επικοινωνία, πρβ.:

- αναζήτηση γλωσσικών στοιχείων (λέξης, γραμματικών και συντακτικών στοιχείων, πρβ. αυτούς που γνωρίζουν ελλιπώς μιά γλώσσα), ικανοποίηση και ανακούφιση όταν έχουν μπει τα ορίσματα στη θέση τους και έχει συμπληρωθεί η πρόταση·
- ικανοποίηση απο την αποτελεσματική και τέλεια (για την περίπτωση γλωσσικής επικοινωνίας) έκφραση και πραγμάτωση του λόγου·
- εσωτερική σχετικότητα, π.χ. σε λογοτεχνικά δημιουργήματα που το προσωπικό ύφος τους δείχνει μιά ιδιαίτερη όραση του κόσμου.

3.8 Κρυφές κατηγορίες

Κρυπτότυποι και σχήματα βάσει κανόνων που γνωρίζουν υποσυνείδητα οι ομιλητές και τους ακολουθούν χωρίς να είναι σε θέση να τους διατυπώσουν θέτουν το ερώτημα αν αποτελούν ανάλυση του κόσμου βάσει της γλώσσας ή απλώς έναν απο τους δυνατούς τρόπους / μιά από τις δυνατές μορφές γλωσσικής δομής.

3.9 Σχετικότητα γραφής

Σε ένα κείμενο άγνωστης γλώσσας μπορεί ορισμένα γραφήματα να είναι κατανοητά, π.χ. σε κινεζικά κείμενα οι αραβικοί αριθμοί, πρβ. γνωστό αλφάβητο αλλα άγνωστη γλώσσα, π.χ. πινακίδες της γραμμικής Α, επιγραφές ετρουσκικής.

4. Αυθαιρετότητα και σχετικότητα απο σημειολογική άποψη

Η παράλληλη εξέταση αυθαιρετότητας και σχετικότητας της γλώσσας μπορεί να γίνει στο πλαίσιο της σημειολογίας, δηλαδή βάσει σημειωτικών καθολικών χαρακτηριστικών και δυνατών ποικιλιών σημείωσης.

4.1 Ανεξαρτησία συστήματος και εξέλιξης

Η αντίθεση ανάμεσα στην αυθαιρετότητα, η οποία εκφράζει την ανεξαρτησία της φωνητικής μορφής απο τη φύση του αντικειμένου αναφοράς (εκτός ηχομιμητικών), και στη σχετικότητα, η οποία εκφράζει την επίδραση της γλωσσικής μορφής στην αντίληψη όλου του κόσμου των αντικειμένων και όντων αναφοράς, ισορροπείται βάσει της ανεξαρτησίας της δομής και της εξέλιξης των στοιχείων των δύο αυτών περιοχών. Πρβ. επίσης:

(1) Αυθαιρετότητα: αναφέρεται κυρίως και κυριαρχεί στη φωνολογική / φωνητική μορφή (έκφραση) των γλωσσικών σημείων, ενώ το περιεχόμενο παρουσιάζει κλίμακα αυθαιρετότητας, αντίστοιχη της κλίμακας (διαβαθμίσεων) των γλωσσικών σημείων, δηλαδή έκφραση και περιεχόμενο γραμματικών μορφημάτων (αυθαιρετότητα), λέξεων (και περιφράσεων στο λεξιλόγιο), συνταγμάτων / φράσεων / προτάσεων (λιγότερο αυθαίρετα), πρβ. και μειωμένη ή δευτερεύουσα αυθαιρετότητα στα στοιχεία μίας παροιμιακής φράσης, π.χ. *είπε «το μήλο κάτω απο τη μηλιά θα πέσει»*, διότι είναι ένα στοιχείο της πραγματικότητας του λόγου και επιπλέον επειδή οι εμπειρίες και η γνώση του κόσμου καθορίζουν εν μέρει τα γλωσσικά στοιχεία. Πρβ. φωνητική (πλήρης αυθαιρετότητα), μορφολογία (επιλογή τυπολογικής μορφής), σύνταξη (καθολικά χαρακτηριστικά), λεξιλόγιο και φρασεολογία (παραγωγή, σύνθεση, σχήματα λόγου).

(2) Σχετικότητα: καθορίζεται απο τα γλωσσικά στοιχεία για ορισμένες κοινωνικο-πολιτισμικές ομάδες, κυριαρχεί σε ιδεολογίες (περιορισμένη στο λεξιλόγιο). Πρβ. φωνητική μορφή (η σημασία χρωματίζει την έκφραση, πρβ. απόψεις για την τονικότητα [γενική φωνητική εντύπωση] της γλώσσας), μορφολογία (πρβ. *του έδωσα – έδωσα σ' αυτόν*), σύνταξη (θέση ρήματος), σημασία (εναντιοσημία = αντίθετες σημασίες στην ίδια λέξη, πολυσημία, βλ. λεξιλόγιο), πραγματολογία (δηλώνει την ελευθερία του ομιλητή μέσα στο σύστημα της γλώσσας), λεξιλόγιο και φρασεολογία (εδώ εμφανίζεται το πρόβλημα, πρβ. θεωρία Sapir – Whorf κλπ., βλ. 3).

4.2 Δυνατότητες κατάργησης ή επέκτασης

Παρατηρούνται δυνατότητες κατάργησης ή επέκτασης της αυθαιρετότητας και της σχετικότητας:

- αυθαιρετότητα: δέν είναι δυνατή η δήλωση όλων των περιεχομένων και αντικειμένων αναφοράς με εγγενείς τους ήχους ή θορύβους, ενώ η έκφραση άλλων με ηχομιμητικά στοιχεία αποτελεί επίσης αυθαιρετότητα (π.χ. με θόρυβο που έτυχε να συνοδεύει κάτι) και η φυσική ποικιλία των θορύβων δέν επαρκεί ούτε είναι πάντα αρθρωτή για το πλήθος των εννοιών. Αντίθετα, ηχομιμητικά στοιχεία μπορούν να αντικατασταθούν με αυθαίρετα (πρβ. οτι ηχομιμητικά στοιχεία χάνουν τον φωνητικό χαρακτήρα τους, π.χ. αρχ. *βροντή* [brontē] > νεοελλ. [vrondí]).

- **σχετικότητα:** στον βαθμό που υπάρχει σε μία γλώσσα, καταργείται με τη γνώση του κόσμου και τις επιστημονικές έννοιες και σημασίες, υπάρχει δηλαδή η τάση της παρόμοιας και κοινής δήλωσης των επιστημονικών περιεχομένων (π.χ. στη λογική, στα μαθηματικά, στις φυσικές επιστήμες, πρβ. κβάντα κλπ.), παρά τις αντίθετες θεωρίες, έτσι ώστε κάποτε να υπάρχει κοινή ανάλυση και έκφραση του κόσμου· η καθημερινή γλώσσα όμως περιλαμβάνει στοιχεία που δέν ανήκουν στον επιστημονικό χώρο και αποτελούν διαφορετικές πολιτισμικές, ακόμη και προσωπικές, αναλύσεις του κόσμου (οι κόσμοι των ανθρώπων και των λαών διαφέρουν).

4.3 Νοητική πλευρά

Η προσοχή στη γλώσσα απο τους χρήστες της διαφέρει. Στην καθημερινή χρήση (πρβ. συγχρονική) ορισμένες διακρίσεις δέν λαμβάνονται υπόψη απο τη νόηση (π.χ. το γένος των ασύχων στην ΚΝΕ) αντίθετα απο απόψεις όπως του L. Whorf, που πιστεύει οτι π.χ. η καλυμμένη ύπαρξη παλαιών μεταφορών επηρεάζει τη σκέψη. Εξειδικευμένες χρήσεις, αντίθετα, εμφανίζουν συνειδητότερες καταστάσεις, πρβ. παραστάσεις της Ελλάδας, της Δικαιοσύνης κλπ. σε έργα τέχνης ως γυναικείων μορφών. Όσο υψηλότερων βαθμίδων είναι οι γλωσσικές μονάδες τόσο μικρότερη είναι η αυθαιρετότητα.

Η σχέση γλώσσας – σκέψης εμφανίζει ενδιαφέρουσες πλευρές:

- διασάφηση εκφράσεων κατα την ερμηνεία: «It isn't content that's occasion-sensitive, it's explanation» (J. Fodor), πρβ. τη γνωστή φράση του Μ. Ικράουτσο «I shot an elephant in my pajamas»· τα ερμηνεύοντα (πρβ. και πραγματολογικές θεωρίες) συμβάλλουν στη διασάφηση·
- διάκριση διαφορών φόρτισης, χρωματισμού, λειτουργίας: οι σημασιακές αυτές λεπτές αντιθέσεις είναι κάποτε πολύ δύσκολο να διευκρινιστούν, π.χ. στις προτάσεις *σήμερα δέν την είδα καθόλου* (έτσι έχουν τα πράγματα) – *σήμερα καθόλου δέν την είδα* (όπως νομίζεις) – *καθόλου δέν την είδα σήμερα* (όπως ισχυρίζεσαι) – *καθόλου σήμερα δέν την είδα* (και ανησυχώ) – *δέν την είδα καθόλου σήμερα* (τη βλέπω κανονικά αλλά...) – *δέν την είδα σήμερα καθόλου* (αλλά άλλες μέρες ναί) η σειρά των όρων διαφέρει και ανακύπτουν τα ερωτήματα (εξαιρώντας τα προσωδιακά στοιχεία) άν είναι αυθαίρετη η σειρά (υπάρχουν διαφορετικές καταστάσεις κόσμου;), άν υποβάλλει η σειρά διαφορετικές αντιλήψεις του κόσμου (πώς αποδεικνύεται;), άν είναι απλώς θέμα δυνατοτήτων εκφοράς του συστήματος (τί επιτρέπουν οι κανόνες του), άν παίζουν κάποιο ρόλο άλλα στοιχεία (πρβ. ρυθμό, μέτρο, ένταση εκφοράς κλπ.), άν είναι στατιστική η διαφορά (κοινά – σπάνια γλωσσικά στοιχεία κλπ.), άν έχει σημασία η εμφάνισή τους σε ευρύτερα κείμενα (διάλογο κλπ.).

4.4 Σημειολογική θεώρηση

Η γλώσσα είναι ένα απο τα σημειωτικά συστήματα που χρησιμοποιεί ο άνθρωπος στην κοινωνικοπολιτισμική του ζωή μέσα στον περιβάλλοντα κόσμο, σύστημα βασικό και χαρακτηριστικό για αυτόν. Το γλωσσικό σύστημα διαθέτει δομή και λεξιλόγιο, βάσει καθολικών χαρακτηριστικών, στοιχείων πρότασης, κοινών εμπειριών, με τα οποία οι άνθρωποι επικοινωνούν, σκέφτονται, φαντάζονται, δημιουργώντας έναν δικό τους

κόσμο (πρβ. κατοικίες, ενδυμασία, φαγητά, κοινωνικούς και πολιτισμικούς θεσμούς, κοσμοθεωρίες κλπ., εντοπισμός / αναγνώριση του ωραίου στη φύση και δημιουργία ωραίου στη τέχνη κλπ.).

Στις καθημερινές, τυποποιημένες ενέργειες και διαδικασίες των ανθρώπων η χρήση των σημειωτικών συστημάτων και της γλώσσας μπορεί να φτάσει, κατά τη συστηματική και μηχανιστική χρήση τους, την κατάσταση των ενστίκτων. Όπου χρειάζεται πιο ενσυνείδητη και εκλογικευμένη συμπεριφορά, για παράδειγμα στη λύση περίπλοκων προβλημάτων της κοινωνικής και επαγγελματικής ζωής, εμφανίζεται ενσυνείδητη και επικεντρωμένη προσοχή και ενέργειες. Ελάχιστοι άνθρωποι μαθαίνουν κάτι (πρβ. *τῷ πάθει μάθος*) στη διάρκεια της ζωής τους, απλώς μαθαίνουν κάποιες πρακτικές ενέργειες για βελτίωση της ζωής τους (χρήση προϊόντων, μηχανών και εργαλείων, φαρμάκων κλπ.), πρβ. ένταση μαγικών (όχι απλώς του θρησκευτικού συναισθήματος) διαδικασιών (πρβ. χαρτορίχτρες κλπ.) και παραδεδομένων αντιλήψεων (για τη γλώσσα, την ψυχολογία κλπ., γενικά στην περιοχή των ανθρωπιστικών επιστημών, γιατί στην περιοχή των θετικών επιστημών είναι επιφυλακτικότεροι).

Τα σημεία είναι συνήθως αυθαίρετα εφόσον αποτελούν άλλα όντα (πρβ. όμως και τη χρήση αντικειμένων αναφοράς ως σημείων, π.χ. ως δειγμάτων του είδους, όπως *μιλώ γι' αυτά τα έντομα* + δείξη ενός συγκεκριμένου εντόμου στην παλάμη του). Δέν είναι αυθαίρετα συνήθως τα εικονικά σημεία, των οποίων όμως η εικονικότητα μπορεί να συσκοτιστεί (πρβ. τα κινεζικά ιδεογράμματα), να παραποιηθεί (π.χ. στη ζωγραφική ένα σκίτσο), να γίνει αντικείμενο μimesis (π.χ. μίμηση συμπεριφοράς, φωνής κλπ., πρβ. και ηθοποιία, μεταμφιέσεις σε καρναβάλι κλπ.), να καταγραφεί (π.χ. φωτογραφίες, ηχογραφήσεις κλπ., πρβ. καθρέφτες), να αφήσει ίχνη (π.χ. ίχνη ποδιού), να υποβληθεί υποσυνείδητα (με φορτίσεις κλπ., π.χ. Σοφοκλής, *Οιδίπους τύραννος*, στ. 371: *τυφλὸς τὰ τ' ὥτα τὸν τε νοῦν τὰ τ' ὄμματ' εἶ*).

(1) Αυθαιρετότητα σημείων

Η αυθαιρετότητα των γλωσσικών σημείων είναι απαραίτητη στη γλώσσα, για να μπορεί να εκφράσει όλες τις εκφάνσεις της ύπαρξης και της σκέψης, των αισθημάτων και συναισθημάτων κλπ., αλλά πιθανώς περιορίζει τους ανθρώπους στην αντίληψη του κόσμου των σημείων και όχι των αντικειμένων αναφοράς, γι' αυτό και η επιστημονική κατανόηση του κόσμου σπανίως εμφανίζεται νωρίς σε ορισμένους (ιδιοφυείς;) ανθρώπους (π.χ. J. C. Maxwell κ.ά.). Οι περιπτώσεις μαθηματικών (π.χ. C. F. Gauss), μουσικών (π.χ. W. A. Mozart), λογοτεχνικών (π.χ. A. Rimbaud, M. Lermontov) ιδιοφυϊών είναι διαφορετική, επειδή εδώ έχουμε νέες οπτικές γωνίες σχετικά με συστήματα σημείων. Η αυθαιρετότητα παραμένει με τη συνεχή εξέλιξη και αλλαγή της γλώσσας (πρβ. αντίθετα τις ενστικτώδεις κραυγές των ζώων, που μόνο με ριζικές αλλαγές σε άλλο είδος μπορούν να μεταβληθούν), αλλά η δημιουργία νέων, τελείως αυθαιρέτων γλωσσικών σημείων είναι εξαιρετικά σπάνια (π.χ. *kodak*, *blurb*, ενώ κανονικά έχουμε μόνο νέα γλωσσικά σημεία με βάση τα καθιερωμένα, πρβ. παραγωγή, σύνθεση, φρασεολογία).

Το ότι τα γλωσσικά σημεία έχουν αυθαιρετότητα δέν μπορεί να αμφισβητηθεί, διότι μόνο τα αντικείμενα αναφοράς που έχουν στα χαρακτηριστικά τους έναν ιδιαίτερο ήχο ή συνδέονται με κάποιο θόρυβο θα μπορούσαν να γίνουν ηχομιμητικά σημεία (φωνητική προσέγγιση). Συνεπώς, είναι αναγκαστικά αυθαίρετα και δέν θα έπρεπε να

εντυπωσιάζει το γεγονός αυτό και να δημιουργεί φιλοσοφικές συζητήσεις, ούτε η συμβατικότητα τους να δημιουργεί πρόβλημα, εφόσον αυτή είναι γενικά απαραίτητη σε κάθε σημειωτικό επικοινωνιακό σύστημα. Οι άνθρωποι εξάλλου διαθέτουν άλλα σημειωτικά συστήματα και τρόπους για να την αντιμετωπίσουν όπου χρειάζεται, π.χ. η ονομασία ενός εξωτικού πουλιού μπορεί να μην είναι σαφής (μπορεί στα συμφραζόμενα να μη φαίνεται καν σε ποιά κατηγορία όντων ανήκει), μπορεί να είναι ξένη, λαϊκή, διαλεκτική ή επιστημονική, οπότε χρησιμοποιείται μιά εκτενέστερη περιγραφή, μιά φωτογραφία, μιά εικόνα κλπ. (πρβ. γλωσσικά λεξικά με εικόνες).

Αυθαιρετότητα εμφανίζεται και σε άλλα σημειωτικά συστήματα, πρβ. αναπαράσταση εγκλήματος, όπου επαναλαμβάνονται τα γεγονότα, θεατρικές παραστάσεις, όπου ανεβάζεται ένα έργο (θεατρικό κείμενο). Σε άλλες περιπτώσεις, π.χ. στην περίπτωση παγίδας που στήνει ο κυνηγός, όταν βάζει ένα δόλωμα για να προσελκύσει το θήραμα, που θα έρθει να το αρπάξει και θα κινήσει τον μηχανισμό σύλληψής του, υπάρχει αντικείμενο αναφοράς για το ζώο, που ενεργεί στο πλαίσιο των φυσικών (ώραση, όσφρηση) και βιολογικών (πείνα) αιτιών και αποτελεσμάτων. Για τον κυνηγό το δόλωμα είναι σημείο που απευθύνεται στο θήραμα, αντιπροσωπευτικό, πριν το χρησιμοποιήσει, του είδους, όπως είναι και το θήραμα, αλλά το θήραμα μπορεί να μάθει να αποφεύγει τα δολώματα.

(2) Σχετικότητα σημείων

Η σχετικότητα της γλώσσας είναι αποτέλεσμα της αυθαιρετότητας, όταν εννοηθεί όχι μόνο στο λεξιλογικό επίπεδο αλλά γενικά στη δομή του γλωσσικού συστήματος (πρβ. ότι κάθε γλώσσα έχει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της).

Η σχετικότητα δεν είναι της γλώσσας αλλά του πολιτισμικού συστήματος (το οποίο μπορεί να μεταβάλλεται) που δημιουργείται βάσει σημειωτικών επιλογών στο πλαίσιο των σημειωτικών καθολικών χαρακτηριστικών (πρβ. και άλλα σημειωτικά συστήματα). Η ιδεολογική κλπ. ερμηνεία του κόσμου, που υποστηρίχθηκε ότι οφείλεται στη συγκεκριμένη γλώσσα, προέρχεται απο:

- το πολιτισμικό σύστημα ως σύνολο αναγνωρισμένων αρχών και κανόνων, ηθικών διατάξεων, αξιολογήσεων κλπ.: το σύστημα αυτό διδάσκεται, χρησιμοποιείται ως κέντρο αναφοράς και συνοχής της κοινότητας κλπ. (πρβ. συμπεριφορά).
- τις προσωπικές, ομαδικές ή και συνολικές εκτιμήσεις και φαντασιακές δημιουργίες των μελών μιάς κοινωνίας, που μπορεί να έχουν επιμέρους ξεχωριστές προτεραιότητες.
- τις προσωπικές εκτιμήσεις, διαφορές στη σημασιακή φόρτιση, βάσει εμπειριών, κύκλου ζωής, εκπαίδευσης κλπ.

Στο σημειωτικό πολιτισμικό σύστημα χρησιμοποιούνται δομές και σχέσεις γενικά για την οργάνωση των φαινομένων του κόσμου, εφόσον τα ίδια τα φαινόμενα και η δομή του νου οδηγούν καταρχήν σε αυτήν (ομοιότητες, αναλογίες, επαναλήψεις, επανεμφανίσεις με μικροδιαφορές κλπ., πρβ. και συνήθεια / habit και απαγωγή / abduction), π.χ. αντιθέσεις 1 – 2, 1 – 2 – 3 κλπ., πρβ. και φυσικό γένος (αρσενικό – θηλυκό), ζωή – θάνατος, καλό – κακό, γραμματικό γένος (αρσενικό – θηλυκό – ουδέτερο), αρχιτεκτονική χώρου (στεριά / γή – θάλασσα / νερό, πεδιάδα – λόφος – βουνό κλπ.), οργάνωση χρόνου (μέρα – νύχτα, ηλικίες, ακολουθίες φαινομένων), κατασκευάσματα /

προϊόντα, χειρονομίες / νεύματα, περιβάλλον (ζώα – φυτά – άψυχα κλπ.). Ο εξωτερικός κόσμος γίνεται αντιληπτός υποχρεωτικά απο τα βιολογικά όργανα, ερμηνεύεται όμως διαφορετικά, βάσει του πολιτισμικού συστήματος. Έτσι δημιουργούνται οι δυσκολίες και αδυναμίες μετάφρασης απο ένα γλωσσικό σύστημα σε ένα άλλο (πρβ. απουσία σημείων ενός γλωσσικού συστήματος σε άλλο, αξιολογήσεις και κριτικές της συμπεριφοράς ξένων κλπ.), που δέν αποκλείουν την κατανόηση και ερμηνεία των διαφορών. Εξάλλου η σχετικότητα δέν εμφανίζεται σε όλα τα επίπεδα της γλώσσας το ίδιο έντονη, πρβ. την επιστημονική γλώσσα (διεθνή επιστημονική ορολογία, πρωτότυπη ή δάνεια κλπ.) με τη λογοτεχνική γλώσσα και τη γλώσσα άλλων γραμματειακών ειδών (π.χ. τα λογοτεχνικά κείμενα παρουσιάζουν μεγαλύτερες δυσκολίες και ανάμεσα στους χρήστες της ίδιας γλώσσας σε σύγκριση με τα επαγγελματικά, διοικητικά κλπ.). Ο δανεισμός εξάλλου μπορεί να λύσει προβλήματα της μετάφρασης. Οι γλωσσικές επιλογές του ομιλητή καθορίζουν την έκφραση ενός περιεχομένου που καθορίζεται πολιτισμικά.

Η γλώσσα δέν μας αναγκάζει να δούμε τον κόσμο μέσω των κατηγοριών και διακρίσεων της, αλλά αποτελεί το όργανο με τα στοιχεία του οποίου πρέπει να προχωρήσουμε στην κατασκευή θεωριών για τον κόσμο, χρησιμοποιώντας τα στοιχεία των εμπειριών μας.

Ένα περιεχόμενο επιδέχεται διαφορετικές γλωσσικές εκφράσεις κατα γλώσσα (διαφορές γλωσσικών συστημάτων), αλλά και στην ίδια γλώσσα (πρβ. επίπεδα της γλώσσας, επιλογές στοιχείων της πραγματικότητας, σκοπό γλωσσικής επικοινωνίας, περιστάσεις και συνθήκες).

Αντίληψη του κόσμου, πολιτισμικό σύστημα και γλώσσα βρίσκονται σε αμοιβαίες σχέσεις επιρροής, πρβ. και τη γένεση της γλώσσας, που πρέπει να προήλθε απο αυτές.

Η δυσκολία ή αδυναμία της μετάφρασης (πρβ. κατα λέξη μετάφραση κλπ.) απο μιά γλώσσα σε άλλη ή απο ένα σημειωτικό σύστημα σε άλλο δέν αποδεικνύει τη σχετικότητα, εφόσον μπορεί να αντιμετωπιστεί με την ερμηνεία και κατανόηση.

Οι γλώσσες περιέχουν στοιχεία που είναι νεκρά (επιβιώσεις) και δέν επηρεάζουν την αντίληψη του κόσμου (π.χ. το γραμματικό γένος), μπορούν όμως να γίνουν αντικείμενο εκμετάλλευσης απο τη λογοτεχνία κλπ., ενώ ορισμένα άλλα στοιχεία δέν τροποποιούν την αντίληψη του κόσμου (π.χ. το γ' ενικό πρόσωπο με αρσενικό και θηλυκό γένος στις σημιτικές γλώσσες, ενώ στις ινδοευρωπαϊκές δέν κληροδοτήθηκε διάκριση γένους στα ρήματα, μπορεί όμως να εμφανιστεί στην εξέλιξη, όπως συνέβη στον ρωσικό αόριστο).

5. Αυθαιρετότητα και σχετικότητα σε άλλα σημειωτικά υποσυστήματα

Αυθαιρετότητα και σχετικότητα εμφανίζονται και σε άλλα σημειωτικά υποσυστήματα ενός πολιτισμικού συστήματος, απο αυτά που εξετάζει η πολιτισμική ανθρωπολογία, ενώ επίσης παρατηρούνται και μεταξύ σημειωτικών συστημάτων (πρβ. 'μετάφραση' απο το ένα σύστημα σε άλλο, π.χ. ιστορίες χωρίς λόγια κλπ.).

6. Συμπεράσματα

Η αυθαιρετότητα θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η σχετικότητα του αντικειμένου αναφοράς και η σχετικότητα ως η αυθαιρετότητα του περιεχομένου. Οι ομιλητές διαφορετικών γλωσσών δέν βλέπουν διαφορετικά την πραγματικότητα, αλλά είναι υποχρεωμένοι για την έκφρασή της να κάνουν ορισμένες διακρίσεις, που τις επιβάλλει το γλωσσικό σύστημα της γλώσσας τους (πρβ. γραμματικό γένος, το πρόβλημα της έλλειψης ονομάτων στην ΚΝΕ για την έκφραση ορισμένων θηλυκών επαγγελματικών κλπ.). Μιά απόσταση φαίνεται η ίδια σε ανθρώπους που τη μετρούν με διαφορετικά μέτρα μήκους ή το ίδιο προϊόν μπορεί να ονομάζεται διαφορετικά σε διαφορετικές γλώσσες. Η απουσία διακρίσεων στα δομικά χαρακτηριστικά μιάς γλώσσας σε σύγκριση με μιά άλλη οδηγεί στην έκφρασή τους με άλλα γλωσσικά μέσα και με ανάλυση της περίπτωσης της γλωσσικής επικοινωνίας.

Βιβλιογραφία

- Benveniste, É. 1969. «Sémiologie de la langue», *Semiotica* 1(1), 1–12.
- Berlin, Br. & P. Kay. 1969. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley & Los Angeles: The University of California Press.
- Bußmann, H. 2002. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Στουτγκάρδη: Kröner.
- Buysse, E. 1968. «Le langage et la logique – le langage et la pensée», στο Α. Martinet (επιμ.), *Le langage* [Encyclopédie de la Pléiade XXV]. Παρίσι: Gallimard, 76–90.
- Buytendijk, F. J. J. 1965. *L'homme et l'animal: essai de psychologie comparée*. Παρίσι: Gallimard.
- Edelman, G. M. 1994. *Biologie de la conscience*. Παρίσι: Odile Jacob.
- Gilbert, A. L., T. Regier, P. Kay & R. B. Ivry. 2006. «Whorf hypothesis is supported in the right visual field but not the left», *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 103, 489–494.
- Lenneberg, E. H. 1953. «Cognition in ethnolinguistics», *Language* 29(4), 463–471.
- Leroi-Gourhan, A. 1945. *Milieu et techniques*. Παρίσι: Albin Michel.
- . 1964. *Le geste et la parole. I. Techniques et langage*. Παρίσι: Albin Michel.
- . 1983. *Le fil du temps. Ethnologie et préhistoire*. Παρίσι: Fayard.
- Matthews, P. H. 2007. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, 2η έκδ. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Minio-Paluello, I. (επιμ.). 1956. *Aristotelis. Categoriae et Liber de Interpretatione* [Oxford Classical Texts]. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Newman, S. 1933. «Further experiments on phonetic symbolism», *American Journal of Psychology* 45, 53–75.
- Sapir, E. 1929. «A study in phonetic symbolism», *Journal of Experimental Psychology* 12, 225–239.
- . 1931. «Conceptual categories in primitive languages», *Science* 74, 578. [Αναδημοσίευση στο D. Hymes (επιμ.), *Language in Culture and Society*. 1964. Νέα Υόρκη: Harper and Row, 128.]
- Saville-Troike, M. 1982. *The Ethnography of Communication: an Introduction*. Οξφόρδη: Blackwell.
- Σετάτος, Μ. 1969. *Τα ετυμολογικά σημασιολογικά ζεύγη λόγιων και δημοτικών λέξεων της κοινής νεοελληνικής*. Διδ. διατριβή, ΑΠΘ.
- . 1991. «Τα γλωσσικά λάθη και η αντιμετώπισή τους», *Φιλολόγος* 63, 17–39.
- . 1997. «Φορτίσεις και αποφορτίσεις στη γλώσσα», στο Δ. Λυπουρλής & Κ. Μηνάς (επιμ.), *Φιλερήμου Αγάπησις. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Αγαπητό Γ. Τσοπανάκη*. Ρόδος: Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, 497–509.

- . 2008. «Παύσεις και αρμοί στην κοινή νεοελληνική», στο Α. Μόζερ, Α. Μπακάκου-Ορφανού, Χρ. Χαραλαμπίκης & Δ. Χειλά-Μαρκοπούλου (επιμ.), *Γλώσσης χάριν. Τόμος αφιερωμένος από τον Τομέα Γλωσσολογίας στον καθηγητή Γεώργιο Μπαμπινιώτη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 187–195.
- Steiner, G. 1976. *After Babel: Aspects of Language and Translation*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- . 1980. *On Difficulty, and Other Essays*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1962. *Παροιμιακές φράσεις από την ιστορία και τη λογοτεχνία*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Werner, O. 1997. «Sapir – Whorf hypothesis», στο P. V. Lamarque & R. E. Asher (επιμ.), *Concise Encyclopedia of Philosophy of Language*. Οξφόρδη: Pergamon, 76–83.

Ερμηνευτική γραμματική: περιγραφή, ερμηνεία και φόρτιση

1. Εισαγωγή

1.1 Είδη γραμματικών

Οι γραμματικές μίας γλώσσας διαιρούνται σήμερα σε:

- παραδοσιακές (παλαιότερη γλωσσολογία) – νεοτερικές (ύστερα από την ανάπτυξη της γλωσσολογίας στον 20ό αιώνα, πρβ. μετασχηματιστικές, σθένους, λειτουργικές, δομικές, περιεχομένου, πτώσεων, κατανομής, καθολικές κλπ., και πιά ειδικευμένες: φραστικής δομής, πεπερασμένων φράσεων, δικτύου μετάβασης, εξάρτησης κλπ.), αναδυόμενες (η γραμματική δέν πρέπει να θεωρείται ως προαπαιτούμενο της ομιλίας, αλλά η κανονικότητα που προϋποθέτει διαμορφώνεται από τη γλωσσική χρήση, βλ. Horper 1987) κλπ.
- γλωσσικής ικανότητας – γλωσσικής πλήρωσης
- συγκριτικές (αντιπαραθετικές κλπ.) – ιστορικές, ιστορικοσυγκριτικές (π.χ. των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών), πρβ. συγχρονικές – διαχρονικές, μεγάλων – μικρών αλλαγών
- πρακτικές (πρβ. εκμάθηση ξένων γλωσσών) – θεωρητικές (τυπικές – εννοιοκεντρικές)
- συνδυασμών: πρβ. παραδοσιακές με νεότερες κατηγορίες ανάλυσης κλπ.

Μία άλλη διάκριση, που εξακολουθεί να χρησιμοποιείται, είναι:

- περιγραφικές: καθορίζουν, βάσει περιγραφικών κανόνων πεπερασμένου αριθμού (π.χ. κανόνες ανομοιώσεων, φωνητικοί νόμοι κλπ.), τις φράσεις ενός αντιπροσωπευτικού corpus (ή καθορισμένων κειμένων), αναλύοντας τη δομή τους
- κανονιστικές: καθορίζουν τη χρήση (π.χ. επιλογή μεταξύ ποικιλίας μορφών, γραφών κλπ., που χρησιμοποιούνται πλατιά στη γλωσσική επικοινωνία, πρβ. επαρχιωτισμούς της κοινής / τοπικές κοινές, π.χ. διαφορές βόρειας – νότιας Ελλάδας, όπως του λέω – τον λέω, πλένουμε – πλένομε, και διαλεκτικές μορφές, π.χ. μπελιάς αντί μπελάς), ιδίως στα επίπεδα της γλώσσας, συμβάλλοντας στην τυποποίηση μίας κοινής γλώσσας (πρβ. εκπαίδευση, διοίκηση κλπ.)
- ρυθμιστικές: καθορίζουν κανόνες ορθότητας λόγου και γραφής της νόρμας (κανόνα) της κοινής γλώσσας (πρβ. και καθαρότητα, λογική, σαφήνεια κλπ.), όπως στον Τριανταφυλλίδη (1991): «η χρήση αυτή [με αντί μου] είναι καλό να αποφεύγεται» (σελ. 288–289 σημ. 2)· «οι τύποι αυτοί [-μασταν, -σασταν] [...] χρησιμεύουν να ξεχωριστεί καλύτερα ο παθητικός παρατατικός από τον ενεστώτα» (σελ. 325 σημ. 1)· «υπάρχουν τα ακόλουθα μέσα να αναπληρώσωμε [τον τύπο της γενικής πληθυντικού] [...]: αντίστοιχος ανισοσύλλαβος τύπος: [...] των *μανάδων* [...], συγγενικός τύπος της ίδιας λέξης: [...] των *δασκαλισών* [...], εμπρόθετη αιτιατική: [...] *τ' αβγά από τις κότες* [...], το γύρισμα της φράσης, έτσι που να μη χρειαστεί η γενική που ακούεται δυσάρεστα» (σελ. 229–230)· «όσοι μεταχειρίζονται λόγιους ιδιωτισμούς και αρχαϊκές φράσεις πρέπει να τα λένε χωρίς λάθη: το σωστό είναι *εν ριπή οφθαλμού* και όχι *εν ροπή οφθαλμού* – στη δημοτική λένε *άψε σβήσε*, στο λεπτό, *ώσπου να πεις κύμινο* κ.ά.» (σελ. 200)· «[ο]ι επιρρηματικοί τύποι σε -ως είναι χρήσιμοι στην περίπτωση που το προσδιοριζόμενο επίθετο (ή η μετοχή) τε-

λειώνει και αυτό σε -α και θα μπορούσε τότε να γεννηθεί ασάφεια [...]: *όλα αυτά είναι απολύτως σωστά* (και όχι *απόλυτα σωστά*)» (σελ. 380)· πρβ. *σήμερα της εισαγγελέως* αντί του *λανθασμένου της εισαγγελέας* (που ακολουθεί το σύστημα της δημοτικής) κλπ.

Οι γραμματικές αυτές δέν εξαντλούν τον σκοπό της γλωσσολογικής έρευνας, επειδή συχνά δέν αρκεί η παρατήρηση και η καταγραφή των κανονικοτήτων και των αποδεκτών σχηματισμών, αλλά χρειάζεται και η ερμηνεία τους, δηλαδή η εξήγηση των συγκεκριμένων μορφών (πρβ. και ‘κρυφούς’ κανόνες, βλ. Σετάτος 2010). Η ερμηνεία δέν πρέπει να είναι περιγραφική, δηλαδή να ονομάζει τις αλλαγές κλπ. χωρίς να τις εξηγεί, π.χ. όταν δηλώνει τους κανόνες με εκφράσεις όπως «με αφαίρεση / προσθήκη / τροποποίηση του...», «με μετάβαση στην κλίση των...» κλπ. (πρβ. και παλιές ετυμολογικές απόπειρες κλπ.).

Ο γλωσσολόγος, εξετάζοντας προφορικά και γραπτά κείμενα, βάσει της μεθόδου (θεωρίας κλπ.) που ακολουθεί, προσπαθεί να διαπιστώσει και να σχηματίσει τη γραμματική της γλώσσας (γλωσσικού συστήματος) που μελετά, που θα προβλέπει όλες τις αποδεκτές δομές και πραγματώσεις στη γλώσσα αυτή. Η γραμματική αυτή απαιτεί περιγραφή και ερμηνεία.

1.2 Περιγραφή και ερμηνεία

Η μελέτη μιάς γλώσσας απαιτεί ορισμένες προϋποθέσεις: γενική θεωρία περι γλώσσας, συγκεκριμένη προβληματική (τί παρατηρούμε και αναζητούμε σε μιά γλώσσα), επιχειρηματολογία (τί δεχόμαστε απο τα αποτελέσματα της αναζήτησης), περιγραφή (πώς περιγράφουμε αναλύοντας το γλωσσικό σύστημα μιάς γλώσσας), ερμηνεία (πώς ερμηνεύουμε τις κανονικότητες του συστήματος), πρβ. ακόμη ελεγκσιμότητα (των αποτελεσμάτων της περιγραφής και ερμηνείας, υποθέσεις και απορρίψεις).

Η περιγραφή καταγράφει τί εμφανίζεται ως κανονικό σε μιά γλώσσα (κανόνες του γλωσσικού συστήματος). Για τον λόγο αυτό απαιτεί κατηγορίες κατάταξης (αναγνώριση τύπων και στοιχείων, πρβ. ‘τεχνολόγηση’, γραμματική ανάλυση στα σχολεία), που ως έναν βαθμό απαιτούν και έννοιες ερμηνείας, π.χ. ο αριθμός ονομάτων και ρημάτων υποβάλλει έννοιες σημασίας.

Η ερμηνεία αφορά τη δικαιολόγηση μορφών, συντάξεων, κενών κλπ. (συστηματοποίηση πολυπληθών μορφών, π.χ. καταλήξεις γενικής ενικού), και προϋποθέτει κανόνες, νομοτέλειες κλπ. (που κάποτε είναι αδιαφανείς). Για μερικούς η ερμηνεία αποτελεί περιγραφή προωθημένη ως τις λεπτομέρειες των διαδικασιών. Η ερμηνεία επικαλείται γνώσεις της γενικής γλωσσολογίας (π.χ. της φωνολογίας / φωνητικής) και έρευνα των αδύνατων δομών και των ποικίλων δυνατοτήτων του γλωσσικού συστήματος.

Περιγραφή και ερμηνεία απαιτούν ανάλυση:

- περιγραφή: σύγκριση επιμέρους τύπων των γλωσσικών στοιχείων και ανεξάρτητων στοιχείων του λόγου (πρβ. τυπολογία, μέθοδο άμεσων συστατικών)·
- ερμηνεία: συμφραζόμενα (εσωτερικά, εξωτερικά), προθέσεις και αποτελέσματα ομιλίας.

Η ερμηνεία αποβλέπει στην ανακάλυψη νομοτελειών, συγχρονικών (γλωσσικό σύ-

στημα, που βοηθά τη διαχρονική εξέταση, όταν αυτή δεν είναι αρκετά γνωστή) και διαχρονικών (εξέλιξη συστήματος, που βοηθά όταν υπάρχουν δυσκολίες στη συγχρονική εξέταση). Οι δυσκολίες της ερμηνείας οφείλονται σε απρόβλεπτες ή σπάνιες και μοναδικές εξελίξεις, σε άγνωστες επιδράσεις ξένων γλωσσών, σε παραφθαρμένα κείμενα του παρελθόντος, σε επιβιώσεις κανόνων (π.χ. ο καταβίβασμός του τόνου στην κοινή νεοελληνική [KNE], όπως *άνθρωπος* – *ανθρώπου*, πρβ. τάση αμετακινήσις του τόνου στη δημοτική, π.χ. *άνθρωπου*, αλλά υποχρεωτικά *ημέρα* – *ημερών*, *του άντρα* – *του αντρός*) κλπ.

Περιγραφή και ερμηνεία αποτελούν προβληματισμούς και άλλων επιστημονικών περοχών, όπως της φιλοσοφίας (πρβ. φαινομενολογία), της θεωρίας της λογοτεχνίας (πρβ. ερμηνευτική) κλπ.

2. Ερμηνεία

2.1 Ερμηνευτική διαδικασία

Μετά τη συλλογή του γλωσσικού υλικού, τη διαπίστωση των γλωσσικών φαινομένων της έκφρασης και αντίστοιχα τον εντοπισμό των διακρίσεων από την πλευρά του περιεχομένου, τα οποία καταλήγουν στην εξακρίβωση των γλωσσικών δομών και λειτουργιών (κανόνες έκφρασης κλπ.), έρχεται η σειρά της ερμηνευτικής διαδικασίας.

Η ερμηνευτική διαδικασία περιλαμβάνει και χρησιμοποιεί:

- τα καθολικά γλωσσικά χαρακτηριστικά·
- το ακριβές σημασιακό περιεχόμενο (νόημα, απόχρωση, φόρτιση, πρβ. *Γιατί έτσι και όχι αλλιώς; Αυτό δεν λέγεται!)*·
- εξαιρέσεις κανόνων: ποιός είναι ο κανόνας, οι κρυφές νομοτέλειες και διαστάσεις·
- ποικίλες ανωμαλίες: εξήγηση ανωμαλιών (πρβ. Τριανταφυλλίδης 1991: άκλιτα, ελλειπτικά, ιδιόκλιτα, διπλόκλιτα, διπλόμορφα, διπλοκατάληκτα κλπ. ονόματα)·
- κενά: π.χ. *χρωστώ* – *χρωστούσα* – **χρώστησα* (έλλειψη αορίστου), *ζάχαρη* – **ζαχαρών* κλπ·
- αδύνατες κατασκευές: παραθετικά των ρηματικών επιθέτων σε *-μένος*, *-τός*·
- επίπεδα της γλώσσας: δημοτικά – λόγια – λαϊκά – διαλεκτικά – ξένα – αρχαία και μεσαιωνικά στοιχεία στην KNE (πρβ. τις μεταξύ τους διαφορές)·
- παραφράσεις: ισοδύναμες κατασκευές, που είναι χρήσιμες για τη διαπίστωση διαφορετικών φορτίσεων, π.χ. — *Βγήκε η απόφαση*; — *Ξε¹ρω γω²*; = *που²να ξέρω*; = *δέν ξέρω*, πρβ. και *ξε¹ρω γω²* και *με ρωτάς*·
- συγγενείς διαλέκτους: πρβ., για παράδειγμα, τα ποντιακά όπου λείπει ο παρακείμενος με το βοηθητικό ρήμα *έχω* + απαρέμφατο·
- συγγενείς γλώσσες, πρβ. δάνεια της λατινικής από την ελληνική·
- γλωσσικά παραστρώματα: γειτονικές γλώσσες, πρβ. δάνεια από τις βαλκανικές γλώσσες στα νέα ελληνικά (π.χ. *μπέσα* < αλβ. *besa*, *κοτέτσι* < σλαβ. *kotetsi*)·
- γλωσσικά υποστρώματα: πρβ. προελληνικές γλώσσες·
- γλωσσικά επιστρώματα: πρβ. δάνεια στοιχεία από ξένες γλώσσες (π.χ. τουρκικά στην KNE, όπως *κέφι*)·
- ξένες διεθνείς γλώσσες: ευρύτερο πολιτισμικό και σημειωτικό πλαίσιο.

2.2 Όρια και βάσεις ερμηνείας

Η ερμηνευτική διαδικασία συναντά δυσκολίες ή σταματά για διαφόρους λόγους, όπως:

- (1) Έλλειψη στοιχείων από το παρελθόν.
- (2) Καθολικά γλωσσικά χαρακτηριστικά.
- (3) Ανθαιρετότητα γλωσσικού σημείου: πρβ. αρχ. ελλ. ρίζα *δω-*, τουρκ. *ver-*, араб. أعطى (*ʾaʿtā*), κινεζ. *gěi*, ιαπων. *watasu* ‘δίνω’ κλπ.
- (4) Ζητήματα που εντοπίζει η ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία:
 - αιτίες αλλαγών: βιολογικές / φωνητικές, δομικές, νέες συστηματοποιήσεις (απλοποιήσεις – συνθετοποιήσεις), αξιολογικές (φορτίσεις κλπ.), νοητικές διαφοροποιήσεις (πολιτισμικές κλπ.), αναλογία, δανεισμός (παρεμβολές, επιδράσεις)·
 - προέλευση και εξέλιξη του γλωσσικού συστήματος: εξακρίβωση διαδοχικών μορφών του γλωσσικού συστήματος και σύγκριση με διαλέκτους και άλλες συγγενείς γλώσσες (π.χ. KNE *τίποτε δέν πήρα* – ποντ. *δέν κι επέρα*, αρχ. ελλ. *μένος*, γεν. *μένεος* – ινδ. *manas*, γεν. *manasas*)· κανόνες φωνολογίας, μορφολογίας, σύνταξης· πραγματολογικές χρήσεις· πρβ. ερμηνεία φωνητικών αλλαγών: πολύ δύσκολη η αιτιολόγησή τους, μορφολογικών μεταβολών (πρβ. κλίση θεμάτων, π.χ. *φέρω* / *οἶσω* / *ἤνεγκον* / *ἐνήνοχα*), συντακτικών φαινομένων (πρβ. αρχ. αττική σύνταξη < ινδοευρωπαϊκή κατάληξη άψυχων περιληπτικών ουσιαστικών ενικού αριθμού **(e)h₂* → νέα ελληνικά: προσαρμογή και συμφωνία στον πληθυντικό). Έτσι, το *έδωσα* της KNE αναλύεται σε *έ-* (τονισμένη αύξηση, που εμφανίζεται και στην ινδοϊρανική: *a-dā-m* = αρχ. *ἔδων*, αρμ. *etu*), *-δω-* (πρβ. άλλες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες: λατ. *dō* / *dāre*, λιθουαν. *duo-mi*, παλαιοσλαβ. *дамь*), *-σ-* (πρβ. ινδοευρωπαϊκό σιγματικό αόριστο), *-α* (< ινδοευρ. **-m*)·
 - ετυμολογία μορφημάτων, λέξεων, φράσεων: ανάλυση, αρχικές λειτουργίες κλπ., πρβ. στις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες *δω-* = ‘δίνω’, πλήν της χεττιτικής όπου *dā-* = ‘παίρνω’ (πρβ. ετεροσημία).
- (5) Ανωμαλίες: κενά κατασκευών, εξαιρέσεις κλπ. (πρβ. και συγχρονικές κανονικότητες – αδύνατες κατασκευές), αναλογία (π.χ. *μεθαύριο* κατά το *μεθ’ ημέραν* κλπ.), επιβιώσεις (π.χ. *αντρός* κοντά στη γεν. *άντρα*), αναμειξεις συστημάτων (πρβ. δημοτικά – λόγια – λαϊκά – ξένα στοιχεία στην KNE), κενά κλίσης (π.χ. γενική πληθυντικού: *ζάχαρες* – **ζαχαρών*).
- (6) Δανεισμός (ξένες επιδράσεις, αναμειξεις πληθυσμών με διαφορετικά γλωσσικά συστήματα): λέξεων και παραγωγικών καταλήξεων (πρβ. στην KNE λέξεις από τα εβραϊκά, ιταλικά, τουρκικά, γαλλικά, αγγλικά κλπ., *βιολι-τζής* < βενετική λέξη *violin* + επίθημα *-τζής* < τουρκική κτλ.).
- (7) Νεολογισμοί (πρβ. και αναδυόμενη γραμματική): νέα γλωσσικά στοιχεία βάσει γλωσσικού συστήματος, νέες αναλύσεις, νέες κατηγορίες (π.χ. παρακείμενος με *έχω* + απαρέμφατο, διπλός μέλλων, συντάγματα με άρθρο + επίθετο + άρθρο + ουσιαστικό).
- (8) Επίπεδα γλώσσας: φορτίσεις, χρήσεις, ειδικές σημασίες, πρβ. δημοτικά – λόγια – λαϊκά – ξένα – διαλεκτικά – αρχαία ελληνικά και καθαρευουσιάνικα στοιχεία στην KNE.
- (9) Ακαταστάλακτη κατάσταση: πρβ. δήλωση μέλλοντα χρόνου με ποικιλία γλωσσ-

σικών μέσων κατα τη μεσαιωνική ελληνική ως τη δημιουργία του διπλού μέλλοντα της ΚΝΕ. Κατα την εξέλιξη μίας γλώσσας η πορεία προς συστηματικότητα και οργάνωση μπορεί να περνά από στάδια χαώδους – ως έναν βαθμό και σε κάποιες περιοχές – οργάνωσης.

(10) Συνδυασμοί των ανωτέρω.

2.3 Μέθοδος

(1) Δυσερμήνευτα δεδομένα

Όταν οι παρατηρήσεις στο συγκεντρωμένο υλικό παρουσιάζουν μία δυσερμήνευτη κατάσταση (κάποια ανωμαλία, π.χ. μερική συμμετρία, κάτι το παράδοξο κλπ.), θα πρέπει:

- να χρησιμοποιηθεί διαφορετική μέθοδος: νέες αρχές, φαντασία·
- να διατυπωθεί η υπόθεση ότι το υλικό ή η περιγραφή είναι ατελής, πρβ. αττική σύνταξη: ρήμα σε γ' εν. προσ. + πληθυντικός ουδετέρου σε -α < ινδοευρ. *-(e)h₂, πρβ. *τριᾶ-κοντα*, εξέταση όλων των συνθηκών, των δυνατών εκφορών (πρβ. επικράτηση σαφέστερων εκφράσεων), ερμηνεία ως ινδοευρωπαϊκή κατάληξη άψυχων περιληπτικών ενικού αριθμού·
- να εξεταστούν όλες οι θεωρίες, για να δούμε ποιά είναι αδύνατη και ποιά περισσότερο ή λιγότερο πιθανή, ποιά είναι απλούστερη και 'ομορφότερη' (πρβ. φυσικές επιστήμες)·
- να ληφθούν υπόψη στοιχεία που δέν δηλώνονται στη γραπτή γλώσσα (π.χ. προσωδιακά: επιτονισμοί κλπ.)·
- να διατυπωθεί εικασία νόμου: υποθέσεις εργασίας (ποιά από τις πολλές απόψεις είναι η σωστή)·
- να ελεγχθεί το πότε και το γιατί·
- να χρησιμοποιηθεί πείραμα, επειδή η θεωρία μπορεί να δίνει μία ερμηνεία των φαινομένων, αλλά να μη συμφωνεί με την πραγματικότητα·
- να εισαχθούν νέες κατηγορίες.

(2) Ερωτήματα

Σχετικά με τη μέθοδο στη γλωσσολογία, εμφανίζονται κατα περίπτωση θεωρητικά ερωτήματα, όπως:

- υπάρχει πάντα δομική (με βάση κανόνες συστήματος) ερμηνεία ανωμαλιών; πρβ. τα κινηματικά σημεία άρνησης κατα πολιτισμούς (ανάνευση – shake his head)·
- κάθε ποικιλία κρύβει κανόνα;
- μπορεί μία ποικιλία να διαφοροποιεί λειτουργικά αλλά να μὴν αποτελεί κανόνα (εκτός αν η αναλογία δημιουργεί παρόμοιους τύπους, δηλαδή λειτουργεί ως πρότυπο);
- συμβαίνει προοδευτική συστηματοποίηση ανωμαλιών, νεολογισμών κλπ. ή απότομη αλλαγή συστήματος;
- τί συμβαίνει από στατιστική άποψη με τις ανωμαλίες, τις αδύνατες κατασκευές κλπ.; Πώς ερμηνεύονται συνήθειες (στοιχεία) που επιβιώνουν (π.χ. *αντρός*, *μηνός* κλπ., *δέκα χρονώ παιδί*, πρβ. και φρασεολογία), κενά σχηματισμών κλπ.; Οι παρό-

- μοιες περιπτώσεις ακολουθούν κανόνα (δηλαδή έχουν πιθανώς γενική ερμηνεία);
- μπορεί η ερμηνεία (κανόνας κλπ.) να μην είναι ενιαία; Π.χ. μπορεί να αναφέρεται σε συνδυασμούς κανόνων (φωνητικών, μορφολογικών, συντακτικών, πραγματολογικών κλπ.);
- μπορεί η ερμηνεία να μην είναι αυστηρά γλωσσική; (πρβ. πολιτισμικές διακρίσεις)·
- μπορεί ο κανόνας να είναι η αποφυγή του περιττού;
- τί αποφεύγεται με τον κανόνα;
- η ερμηνεία πρέπει να είναι απλή ή περίπλοκη και σε ποιο βαθμό;
- μπορεί να κατασκευαστεί αλγόριθμος πραγματώσεων;
- υπάρχουν πραγματικά ανερμήνευτα στη γλώσσα; Πρβ. ότι (α) η αυθαιρετότητα των γλωσσικών σημείων θέτει το πρόβλημα των πρώτων γλωσσικών σημείων, δηλαδή της γενέσεως της γλώσσας (πρβ. και αποκαταστάσεις της ινδοευρωπαϊκής, π.χ. απο τα αρχ. *éǵw* / *sú* – ινδ. *ahám* / *tvám* – αγγλ. *I* / *thou* κλπ. η ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία συμπεραίνει τα **h₁eg(oH, -Hom)*, **tuHam*, βλ. Beekes 1995)· (β) η εξέλιξη των γλωσσών δεν είναι πάντα σαφής στις λεπτομέρειές της, π.χ. γιατί το *ἀκμήν* έγινε *ἀκόμη* / *ἀκόμα*· (γ) υπάρχουν δύσκολες ετυμολογίες κλπ., επειδή δεν διαθέτουμε όλα τα απαραίτητα στοιχεία απο όλες τις διαχρονικές εποχές της εξέλιξης μίας γλώσσας (πρβ. επαφές με ξένες γλώσσες και επιδράσεις απο αυτές, ανάπτυξη διαλέκτων, γνώση διαλέκτων, επιπέδων της γλώσσας και γραμματικών ειδών κλπ.)· (δ) οι φωνολογικές και φωνητικές εξελίξεις σε αντίθεση με την αναλογία, δανεισμό, δομική αλλαγή κλπ. είναι δυσκολότερο να ερμηνευθούν· (ε) παρατηρείται αύξηση – μείωση της συχνότητας γλωσσικών στοιχείων, μεταξύ συνώνυμων τύπων κλπ.· (ς) κάποιες φορές είναι ‘σκοτεινή’ η έκφραση περιεχομένων.

2.4 Πλευρές θεώρησης

Μετά τις προκαταρκτικές γλωσσολογικές εργασίες, δηλαδή τη συλλογή του υλικού, τη διαπίστωση των γλωσσικών φαινομένων της έκφρασης και αντίστοιχα των διακρίσεων από την πλευρά του περιεχομένου, που καταλήγουν στην εξακρίβωση των δομών και λειτουργιών (κανόνες έκφρασης κλπ.), έρχεται η σειρά της ερμηνευτικής διαδικασίας (πρβ. τη λαϊκή ιατρική και τα φάρμακά της με την επιστημονική και τα ιατρικά της παρασκευάσματα, την αποκρυπτογράφηση του γονιδιώματος και τη μελλοντική ανακάλυψη των λειτουργιών του κλπ.).

Η ανάγκη για ερμηνεία προκύπτει σε όλες τις περιοχές της γλωσσολογικής έρευνας, όπως, π.χ., για να εξεταστούν:

- δυνατές και αδύνατες κατασκευές: βάσει του γλωσσικού συστήματος·
- κενά κατασκευών: π.χ. στην κλίση·
- ποικιλία ισοδύναμων κατασκευών: τύποι με διαφορετικές φορτίσεις, χρήσεις κλπ., κοινοί τύποι (με επαρχιασμούς στην κοινή γλώσσα, π.χ. *γ’ εν. ερχόταν* / *έρχονταν* – *γ’ πληθ. έρχονταν*)·
- τα μέρη του λόγου: βλ. 4·
- οι περιοχές του γλωσσικού συστήματος: φωνολογία – μορφολογία – σύνταξη – πραγματολογία – λεξιλόγιο και φρασεολογία·

- τα επίπεδα της γλώσσας: για την ΚΝΕ αυτά είναι δημοτικά – λόγια – λαϊκά – ξένα – διαλεκτικά – αρχαία και μεσαιωνικά στοιχεία (κάποτε και καθαρευουσιάνικα) με αντίστοιχες φορτίσεις·
- η διαχρονική εξέλιξη: πότε πρωτοεμφανίζεται ένα στοιχείο, τί συνεχίζει κλπ., πρβ. σκοτεινές εξελίξεις (ετυμολογία, δομικές αλλαγές κλπ.)·
- η διαλεκτική ποικιλία: πρβ. διαλεκτικά στοιχεία στη λογοτεχνία·
- η σύγκριση γλωσσών: πρβ. ιστορικοσυγκριτική, τυπολογική γλωσσολογία, αντι-παραθετική γλωσσολογία.

3. Ερμηνεία και φορτίσεις

Η ερμηνεία των φορτίσεων και των διαφοροποιήσεων ισοδύναμων στοιχείων (βλ. 2.1, 2.4) δέν είναι πάντοτε εύκολη, όπως σε περιπτώσεις των επιπέδων της γλώσσας, όπου τα λόγια στοιχεία δηλώνουν συνήθως (άν δέν πάρουν ημιδημοτική φόρτιση, πρβ. δέν έχω διάθεση – δι-άθεση χρημάτων / ρήματος) επισημότητα, τεχνικότητα, και τα λαϊκά απλοϊκότητα, χυδαιότητα, αγοραίες εκφράσεις κλπ.

Με την καταγραφή και την περιγραφή συγκεντρώνονται δυνατές εκφορές, διατυπώνονται οι κανόνες που τις διέπουν, αλλά πολύ συχνά δέν ερμηνεύονται οι διαφορές που παρατηρούνται, ακόμη και όταν εντοπίζεται και χαρακτηρίζεται η διαφορά φορτίσεων μεταξύ τους, δηλαδή δέν εξηγείται πώς προήλθαν και πού οφείλονται.

Οι διαφορές γίνονται αισθητές (πρβ. αίσθημα της μητρικής γλώσσας), αλλά η ερμηνεία τους δέν είναι πάντοτε εύκολη, επειδή οι φορτίσεις είναι συχνά ακαθόριστες, όπως κάποια αισθήματα και συναισθήματα (πρβ. έμφαση – υποτονισμός κλπ.).

Τα γλωσσικά στοιχεία που συμβάλλουν στις διαφοροποιήσεις μπορούν να ενεργούν σε συνδυασμούς, π.χ. *ο καλο¹ς πατε²ρας μου* – *ο καλο²ς πατε²ρας μου* – *ο καλο²ς μου πατε²ρας*.

Ο ρυθμός της εκφοράς του λόγου μπορεί επίσης να συμβάλλει στις διαφοροποιήσεις των φορτίσεων.

Σημαντικά είναι και τα κενά κατασκευών (αδύνατες κατασκευές, έλλειψη τύπων κλπ.), π.χ. *τίποτε δέν του βρίσκεις καλό*; – **τίποτε δέν βρίσκεις καλό του*;

4. Παραδείγματα

Όλα τα στοιχεία της γλώσσας απαιτούν, λίγο πολύ, ερμηνεία (αιτίες των φαινομένων), που καλείται να δώσει η γλωσσολογική έρευνα (με τη βοήθεια και άλλων επιστημών, όπως η σημειολογία, η ανθρωπολογία, η ιστορία κλπ.). Στη συνέχεια δίνονται μερικές περιπτώσεις παραδειγμάτων απο την ΚΝΕ, απλές και σύνθετες (συνδυασμοί στοιχείων), χωρίς να υπάρχει πάντα η ερμηνεία (γλωσσολογικά προβλήματα).

(1) Αρθρα

Επανάληψη: *το παλιό βιολί* (ενότητα) – *το παλιό το βιολί* (όπως ξέρουμε)· *μαζί με τον θρησκευόμενο ελληνικό λαό* (αμφισημία: μέρος ή όλο) – *μαζί με τον θρησκευόμενο τον ελληνικό λαό* (όλος ο λαός)· πρβ. *ο Πέτρος Δημητριάδης* – *ο Πέτρος ο Δημητριάδης*.

(2) Ονόματα

Σειρά όρων, π.χ. συγκέντρωση όλων των απαραίτητων σε μιά ερμηνεία στοιχείων (η λέξη ερμηνεία αναφέρεται στη λέξη απαραίτητων) – συγκέντρωση σε μιά ερμηνεία όλων των απαραίτητων στοιχείων (η λέξη ερμηνεία αναφέρεται στη λέξη συγκέντρωση).

(3) Αντωνυμίες

- Ως αντικείμενο: *δέ μου σε περιέγραψε – δέ μου περιέγραψε εσένα / δέ σε περιέγραψε σ' εμένα (βλ. Σετάτος 2009)· *δέ σε βλέπεις να τα καταφέρνεις; – δέ βλέπεις τον εαυτό σου να τα καταφέρνεις; (βλέπεις τον εαυτό σου ως θεατής· βλ. Σετάτος 1995)· με βλέπω να (μην) το προλαβαίνω – δέ με βλέπω να το προλαβαίνω (βλέπω ως θεατής σαν να βλέπω άλλο πρόσωπο)· ? με βλέπω στον καθρέφτη – βλέπω τον εαυτό μου στον καθρέφτη (πρβ. *σε βλέπεις στον καθρέφτη; ? βλέπεσαι / κοιτάζεσαι στον καθρέφτη;)· *με ξύρισα – ξύρισα τον εαυτό μου – ξυρίστηκα – ξυρίστηκα στον κουρέα / απο τον κουρέα· αυτά να λές στον ίδιο τον εαυτό σου (αυτοπαθείς αντωνυμίες) – *αυτά να σου λές·
- κτητικές: ένα παλιό σακάκι του κρεμόταν (ενότητα επιθέτου και ουσιαστικού) – ένα παλιό του σακάκι κρεμόταν (έμφαση στον επιθετικό προσδιορισμό, η ενδιαφέρουσα πλευρά) – ? ένα παλιό του σακάκι του κρεμόταν – το παλιό σακάκι του κρεμόταν (ως ένδυμα, χαρακτηριστικό σακακιού, πρβ. γενική αναφοράς, ενδιαφέροντος, ηθικής) – το παλιό του σακάκι κρεμόταν (ως ενδυμασία, χαρακτηριστικό ατόμου, πρβ. γενική κτητική)· στο παλιό τετράδιό μου (χαραριστικό που ξεχωρίζει) – στο παλιό μου τετράδιο (ενδιαφέρουσα πληροφορία) – στο παλιό μου το τετράδιο (ουδέτερη έκφραση) – στο τετράδιό μου το παλιό (και όχι άλλο) – στο τετράδιο το παλιό μου (έμφαση στο κτήμα και στο χαρακτηριστικό) – στο παλιό μου το τετράδιό μου (έμφαση στον κτήτορα)· μιλούσαν για τα μικρά εγγόνια τους (όχι τα μεγάλα) – μιλούσαν για τα μικρά τους εγγόνια (που ήταν μικρά)· ήρθε με τα καλά του ρούχα (τα επίσημα) – ήρθε με τα καλά ρούχα του (όχι τα παλιά)· τα μακριά χέρια του (ψυχρότερη έκφραση, πρβ. αί μακραί χείρες αὐτοῦ) – τα μακριά του χέρια (θερμότερη έκφραση, ενδιαφέρον, πρβ. αί μακραί αὐτοῦ χείρες) – τα μακριά, οστεώδη χέρια του (οστεώδη χέρια = μιά ενότητα, δύο προσδιορισμοί) – τα μακριά, οστεώδη, χέρια του (οστεώδη = χαρακτηριστικό που ξεχωρίζει απο το μακριά) – τα μακριά του οστεώδη χέρια (μακριά και οστεώδη = μιά προσδιοριστική ενότητα) – τα μακριά του, οστεώδη, χέρια (μακριά και επιπλέον οστεώδη) – τα μακριά τα χέρια του (που όλοι γνωρίζουμε) – τα μακριά του τα χέρια του (απρόσεκτη έκφραση)· ο καλο¹ς πατε²ρας μου (ουδέτερος τονισμός, βλ. και παρακάτω στο 7) – ο καλο²ς μου πατε²ρας (τονισμός επικέντρωσης της προσοχής, ενδιαφέρον) – ο καλός μου, ο πατέρας (επεξήγηση του καλός, απο πλήθος καλών) – ο καλός μου, ο πατέρας μου (επεξήγηση ως άλλη έκφραση) – ο καλός μου ο πατέρας μου (νοητική ενότητα)· τα μικρά μάτια του, τα παχιά χείλη του, η γαμψή μύτη του (διαδοχικές ματιές) – τα μικρά μάτια, τα παχιά χείλη, η γαμψή μύτη του (συνολική ματιά) – τα μικρά του μάτια, τα παχιά του χείλη, η γαμψή του μύτη (τα γνωστά σε όλους). Το κτητικό μου κλπ. ίσως να μην είναι ψυχρά κτητικό, αλλά να δηλώνει συναισθηματική εξάρτηση βάσει της ερμηνείας ή να σημαίνει 'δοτική ή γενική πτώση' (πρβ. γραμματική πτώσεων) ανάλογα με τη θέση του (ανάμεσα σε ονόματα ή στο τέλος τους), πρβ. και οι δύο μας / τα δύο μας / μόνοι μας κλπ·

- κτητικές με έμφαση: το δικό μου βιβλίο (έμφαση στην κτήση) – *το δικό βιβλίο μου·
- αυτοπαθείς: έλεγα μέσα μου – ? έλεγα μέσα στον εαυτό μου· κοίταξε μέσα στον εαυτό του / να βεβαιωθεί πως είναι αυτός ο ίδιος ο εαυτός του (προβάλλεται σάν κάτι ξεχωριστό η έννοια του εγώ, παραστατικότερα η έννοια του ατόμου)·
- οριστικές: το ίδιο παιδί του (όχι άλλο, ουδέτερη έκφραση) – το ίδιο του παιδί (όχι άλλο, φορτισμένη έκφραση) – το ίδιο του το παιδί (ακόμη κι αυτό) – το ίδιο του το παιδί του (έμφαση στην κτήση και στο κτήμα)·
- ελλειπτικές εκφορές: ώ τον καλό μου! (τον κ. Π.)· οι καλές του πράξεις ήταν λίγες, οι κακές του πολλές – οι καλές του ήταν λίγες, οι κακές του πράξεις πολλές (διαφορά έμφασης στις κακές πράξεις)· φορούσε τα καλά του (ρούχα)·
- φρασεολογία: δέν είναι στα καλά του (χούγια κλπ.)· μας γράφει στα παλιά του τα παπούτσια – ? μας γράφει στα παλιά τα παπούτσια του (φαίνεται να θυμίζει τη διαφορά γενικής + ουσιαστικό από το ουσιαστικό + γενική, βλ. παρακάτω, πρβ. και μας γράφει στα παλαιότερα των υποδημάτων του: ψυχρή ειρωνεία).

(4) Σειρά όρων: γενική + ουσιαστικό – ουσιαστικό + γενική: απ' του Χάρου τα δόντια – απο τα δόντια του Χάρου· της γριάς το μαλλί (συμπύκνωση) – απο το μαλλί / τα μαλλιά της γριάς (ανάπτυξη) κλπ., πρβ. στην ποίηση (π.χ. της αυγής το δροσάτο ύστερο αστέρι [...] του ουρανού σε κανένα απο τα μέρη [...] μέσ' της καρδιάς τα φύλλα [Δ. Σολωμός, Ο Λάμπρος], σε γνωρίζω απο την κόψη του σπαθιού την τρομερή [Δ. Σολωμός, Ύμνος εις την Ελευθερίαν] κλπ.), σε χαιρετισμούς (π.χ. καλημέρα σας! – καλή σας μέρα! – *καλή μέρα σας!)· θέση προσωπικών αντωνυμιών, π.χ. μου το έδωσε – δώσε μου το! / δώσ' μου το!, πρβ. γράφοντάς το.

(5) Ρήμα: τηλεφωνώ – κάνω τηλεφωνο (τυποποιημένη ενέργεια).

(6) Συντάξεις: δέν βλέπω τη Μαρία να έρχεται (δεν τη διακρίνω να έρχεται) – δέ βλέπω η Μαρία να έρχεται (μάλλον δεν θα έρθει).

(7) Άκλιτα (προθέσεις, σύνδεσμοι, επιρρήματα, μόρια, επιφωνήματα): ήρθε με τον φίλο του (έφερε και τον φίλο του) – ήρθε μαζί με τον φίλο του (καί οι δύο μαζί, ισότιμα) – ήρθε με τον φίλο του μαζί (ενιαίος ερχομός, πρβ. ήρθε, κι ο φίλος του μαζί: προσθήκη) – ήρθαν μαζί, με τον φίλο του (επεξήγηση)· όταν έρθει (στην περίπτωση που) – όταν θα έρθει (βεβαιότητα)· υπέρ μας (χρησιμοποιείται απο κάποιους ομιλητές), γειά σου!, αλίμονό μου! (γενική ηθική, ενδιαφέροντος)· στον κήπο που παίζαμε (προφορικό ύφος) – στον κήπο όπου παίζαμε – στον κήπο στον οποίο παίζαμε (επίσημο ύφος).

(8) Τονισμός: η χρήση των υπερτεμαχικών και προσωδιακών στοιχείων για ουσιώδεις διαφοροποιήσεις και διακρίσεις στην ΚΝΕ είναι πολύ μεγάλη, όπως στα εξής: δέν πάει να κάνει ό,τι θέλει! (ενδιαφέρον) – δεν πάει να κάνει ό,τι θέλει! (αδιαφορία)· ε'χει γούστο να μήν το ξέρει! (ανησυχία) – ε³χει γούστο να μήν το ξέρει! (διασκέδαση)· θέλει δε θέλει πρέπει να πάει (αδιαφορία για το αν θα γίνει έτσι ή αλλιώς) – θέλει, δέ θέλει πρέπει να πάει (δέν γνωρίζω ποιό απο τα δύο)· κα²νε υπομονή! (όπως σου λέω) – κα³νε υπομονή! (όπως σου είπα)· που³ να πάρει ο διά(β)ολος! (πού είναι να το πάρει) – που να πάρει ο διά(β)ολος! (τέτοιο που είναι...)· θα του το είπε αφού τον συνάντησε (μετά τη συνάντηση) – θα του το είπε αφού τον συνάντησε (ήταν επόμενο να του το πεί από τη στιγμή που τον συνάντησε)· άν το ήξερε θα μας το έλεγε (μόνο στην περίπτωση που το ήξερε) – αν το ήξερε θα μας το έλεγε (είναι φυσικό)· α²λλο πάλι τούτο (που ακολουθεί) – α³λλο πάλι τούτο (που προηγήθηκε)· κα²τσε κάτω! (ανέμφατο) –

κα³τσε κάτω! (εμφατικό)· δέν ήταν εκεί κανε²νας λοχαγός ήταν ο διοικητής (κάποιος λοχαγός, ήταν ο ίδιος ο διοικητής) – δέν ήταν εκεί κανε³νας λοχαγός ήταν ο διοικητής (ούτε ένας λοχαγός, μόνο ο διοικητής)· άν ει²ναι δυνατό (υποθετικό) – αν ει³ναι δυνατό! (δέν είναι δυνατό)· λέω μήν έρθει και δέ μας βρεί (αρνητικό μή(ν), πρβ. μήν πάει κανε¹νας / κανε²νας σας!) – φοβάμαι μην έρθει και δέ μας βρεί (ενδοιαστικό μη(ν)).

(9) Κενά κλίσης, σχηματισμών κλπ.: γενικής πληθυντικού ουσιαστικών (π.χ. *ζα-χαρών), ψηλός – ψηλότερος αλλά γραφτός – *γραφτότερος / *γραμμενότερος.

(10) Αδυναμίες σχηματισμού: κοφτός – άκοφτος αλλά κομμένος – *ακομμένος.

(11) Ποικιλία: γυναικάς / γυναικός και μερικά άλλα (ποιά η διαφορά;).

5. Συμπεράσματα

Τα στάδια μιάς γλωσσολογικής έρευνας περιλαμβάνουν:

- παρατήρηση κάποιου γλωσσικού φαινομένου: πρβ. και αυτά που περνούν απαρατήρητα·
- συλλογή υλικού: όσο το δυνατό εξαντλητική, πρβ. την καταγραφή όλων των καταρχήν δυνατών συνδυασμών γλωσσικών στοιχείων·
- κατάταξη του υλικού: κατηγορίες έκφρασης και περιεχομένου, στατιστική, επίπεδα της γλώσσας·
- ομαδοποίηση ως προς φορτίσεις, χρήσεις, σημασίες, μορφές·
- περιγραφή: π.χ. της αττικής σύνταξης·
- ερμηνεία: ιστορική εξέλιξη (π.χ. της αττικής σύνταξης απο την ινδοευρωπαϊκή, ή ποιο ρόλο μπορεί να παίζει μιά παλαιότερη μορφή στη νεότερη γλώσσα, π.χ. επιβίωση στην ΚΝΕ των τύπων αντρός, γυναικός κλπ.), λογική ανάλυση (αναζήτηση του όλου των μερών), λειτουργικές διαφοροποιήσεις (η ερμηνεία αναφέρεται στη λειτουργία των γλωσσικών δομών), νέες κατηγοριοποιήσεις (π.χ. ο πληθυντικός ευγενείας στην ΚΝΕ, που λείπει απο τις νεοελληνικές διαλέκτους και την αρχαία ελληνική), κρυφοί κανόνες (ρόλος γλωσσικών στοιχείων που δέν πραγματώνονται, π.χ. τον πόλεμο [tom bólemo] / [to bólemo] κλπ.)·
- ένταξη στο γλωσσικό σύστημα: θέση στο σύστημα και σχέση με άλλα φαινόμενα·
- σύγκριση με παρόμοια φαινόμενα σε άλλες γλώσσες: π.χ. θέση αντωνυμιών, πρβ. ρουμαν. *doi-li* ('οι δυό τους')·
- σύγκριση και αξιολόγηση προσπαθειών ερμηνείας: πρβ. και όρια ερμηνείας και κατανόησης στην επιστήμη (πλήθος απόψεων, περιορισμένος χρόνος, τί μπορεί να ελπίζει να μάθει κανείς για τη γλώσσα)·
- διατύπωση νέων θεωριών για τη γλώσσα: πρβ. θέμα – σχόλιο – εστία, γραμματική πτώσεων, πραγματολογία της γλώσσας (πρβ. χρήσεις γλωσσικών στοιχείων που πρέπει να ερμηνευθούν όπως και τα άλλα στοιχεία της γλώσσας).

Η περιγραφή πρέπει να εξακριβώνει και να καταγράφει τη γλωσσική πραγματικότητα (προφορική ή/και γραπτή), να προβληματίζεται ως προς την καταλληλότητα του πληροφορητή (ή του γραπτού κειμένου), να διαπιστώνει τις συνθήκες εκφοράς του λόγου και της γραφής. Η ερμηνεία πρέπει να εξετάζει τον γλωσσολογικό κώδικα της περιγραφής (θεωρίες, όροι κλπ.), όπως και τη θεωρία και τη γλωσσολογική κατάρτιση

του καταγραφέα, ενώ πρέπει να αποφεύγεται η ιδεολογική επιρροή στην ερμηνεία, να υπάρχει συνέπεια ως προς τη γλωσσολογική θεωρία που ακολουθείται κλπ.

Η ερμηνευτική γραμματική συμπληρώνει την περιγραφική (ή την κανονιστική / ρυθμιστική), ολοκληρώνοντας τη γλωσσολογική μελέτη ενός γλωσσικού συστήματος, όταν σε αυτή εντάξουμε την εξέταση όλων των επιπέδων της γλώσσας (αξίες γλωσσικών στοιχείων και δομών, ισοτιμία και συνωνυμία, βλ. 2.1, 2.4), στο πλαίσιο μιάς σημειωτικής γλωσσολογικής έρευνας.

Βιβλιογραφία

- Beekes, R. S. P. 1995. *Comparative Indo-European Linguistics: an Introduction*. Άμστερνταμ & Φιλαδέλφεια: Benjamins.
- Hopper, P. 1987. «Emergent grammar», *Proceedings of the Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 13, 139–157.
- Σετάτος, Μ. 1995. «Παρατηρήσεις στα άρθρα και στις αντωνυμίες της κοινής νεοελληνικής», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 5, 181–214.
- . 2009. «Περιγραφή και ερμηνεία: οι προκλιτικές προσωπικές αντωνυμίες με ρήματα της κοινής νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 29, 183–192.
- . 2010. «Κρυφοί κανόνες στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 30: *Μνήμη Μ. Τριανταφυλλίδη*, 541–559.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Η αποτελεσματικότητα του λόγου στην κοινή νεοελληνική

1. Εισαγωγικά

Οι γλωσσικές πραγματώσεις είναι ποικιλότητες: απο τυποποιημένες κραυγές και επιφωνήματα ως περίπλοκα μακροπερίοδα κείμενα, απο ελλειπτικό λόγο ως πολυσύνθετο νοηματικά, απο λακωνικό, ολιγόλογο, βραχύ λόγο ως φλύαρο, πολύλογο, μακροσκελή κλπ.

Τα περιεχόμενα μπορούν να εκφραστούν με ποικίλους τρόπους, συνήθως ανάλογα με την περίσταση της γλωσσικής επικοινωνίας και με τα στοιχεία που την αποτελούν. Οι ομιλητές, διαρκώς ή κατα περίπτωση, διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τη χρήση της γλώσσας και παρουσιάζουν διαφορετικές ικανότητες στον χειρισμό της, για βιολογικούς, μορφωτικούς, ιδιοσυγκρασιακούς λόγους. Η γλωσσική ικανότητα μπορεί να βελτιωθεί, και σε αυτό αποσκοπεί η εγκύκλια εκπαίδευση, επειδή, ενώ όλοι μαθαίνουν να μιλούν τη μητρική τους γλώσσα, μόνο ορισμένοι έχουν έμφυτη ικανότητα εντυπωσιακής γλωσσικής έκφρασης, που έχει μεγάλη σημασία για την ατομική και κοινωνική ζωή (ατομική σκέψη, ομαδικές ενέργειες κλπ.).

Ορισμένοι πιστεύουν οτι κάθε περίπτωση γλωσσικής επικοινωνίας, κάθε περιεχόμενο προς έκφραση, έχει τη δική του μοναδική, συγκεκριμένη γλωσσική διατύπωση. Αυτό σημαίνει, απο άλλη οπτική γωνία, οτι κάθε διαφορετική γλωσσική έκφραση έχει διαφορετικό περιεχόμενο, οτι δηλαδή δέν υπάρχει απόλυτη γλωσσική συνωνυμία, εκτός ίσως σε 'γλώσσες' όπως τα μαθηματικά στη μητρική και σε μια ξένη γλώσσα. Η φωνητική έκφραση θα διαφέρει, πράγμα που αρκεί για να μήν είναι ισοδύναμες οι εκφράσεις, πρβ. *δέν ξέρω – δέ ξέρω* (ελαφριά έμφαση – ανέμφατη έκφραση της καθημερινής γλώσσας), *τί ήταν αυτό; – τί 'ταν αυτό;* (= πού ακούστηκε κλπ.), *τριών χρονών παιδί – τριώ(ν) χρονώ παιδί, άν και δέν τον είδα – *εάν και δέν τον είδα* κλπ.

1.1 Αποτελεσματικότητα των χρήσεων

Η αποτελεσματικότητα των χρήσεων μιάς γλώσσας παρουσιάζει κλίμακα: απο την εξασφάλιση των απαραίτητων περιεχομένων ως την καλλιτεχνική έκφραση. Έτσι μπορούμε να διακρίνουμε ικανοποιητική και μή ικανοποιητική χρήση της γλώσσας, με ποικίλες μορφές και είδη, δηλαδή:

- ικανοποιητική: αποτελεσματική για την περίσταση γλωσσικής επικοινωνίας (ανάλογα με τις συνθήκες, τους συνομιλητές, τα επίπεδα γλώσσας βάσει αξιών κλπ.).
- μή ικανοποιητική: πρβ. αοριστίες, ακυρολεξίες, αδόκιμες εκφράσεις, σόλοικη γλώσσα, βαρβαρισμούς, 'μαργαριτάρια' κλπ. ή αδόκιμο ύφος (στόμφος, επιτήδευση, λεξιθηρία, πλαδαρότητα, πλατειασμός, πολυλογία, ξηρότητα, ασάφεια, σκοτεινότητα, μονοτονία, κοινοτυπία, ύφος περισπούδαστο, επισημοφανές, εξεζητημένο, αφύσικο, κακόζηλο, άκομψο, ακαλαίσθητο, στρυφνό, περίπλοκο, άτονο κλπ.).
- ιδανική: εκείνη που ταιριάζει στην περίσταση γλωσσικής επικοινωνίας, σε όλες τις μορφές της: προφορικές (ομιλία, συζήτηση, διδασκαλία, διάλεξη, αφήγηση κλπ.) και γραπτές (σημείωμα, επιστολή, έγγραφο, λογοτεχνικό κείμενο, επιστημονική εργασία, δημοσιογραφικό άρθρο κλπ.).

Επιπλέον, μπορεί να παρατηρούνται άλλες χρήσεις όπως:

- υποδειγματική: επιβλητική και αξιομνημόνευτη, πρότυπο ύφος·
- καλλιτεχνική: ελκυστική διατύπωση, προσωπικό ύφος κλπ·
- υπερφορτωμένη: έκφραση πολλών στοιχείων μαζί (πληροφορίες με υπαινιγμούς και αναφορές κλπ.)·
- λακωνική: ολιγόλογη, επιγραμματική κλπ·
- δύσκολη: επίπονη και κουραστική στην κατανόηση, υπερσυνθετική (υπερσύμπτυξη κλπ.)·
- ξενόγλωσση (ομιλία ξένων): υποτυπώδης (πρβ. και κινηματικά σημεία που χρησιμοποιούνται μαζί), ‘τσάτρα πάτρα’ με ξένα στοιχεία, αγραμμάτιστη, ασύντακτη, ατελής, ακαταλαβίστικη.

1.2 Απαραίτητα στοιχεία για αποτελεσματική χρήση της γλώσσας

Ορισμένα γλωσσικά στοιχεία πρέπει οπωσδήποτε να υπάρχουν για να έχει κάποια αποτελεσματικότητα ο λόγος, όπως:

- καθολικά γλωσσικά χαρακτηριστικά: σειρά όρων (γραμματικότητα), ρίζες (βασικό λεξιλόγιο: άνθρωπος – κόσμος, αριθμητικά κλπ.), γραμματικοί δείκτες (προθέσεις, σύνδεσμοι, αρνήσεις κλπ.), προσωδιακά στοιχεία (οροθετικά περιγράμματα, επιτονισμοί, παύσεις κλπ., πρβ. και επιφωνήματα), πρβ. και εξωγλωσσικά στοιχεία της περίπτωσης γλωσσικής επικοινωνίας·
- στοιχεία που επιβάλλονται από την περίπτωση γλωσσικής επικοινωνίας: απλές πληροφορίες (πρβ. τουρίστες κλπ.), στοιχειώδης συνομιλία (πρβ. συνταξιδιώτες κλπ.), ικανοποιητική πληροφόρηση (πρβ. διδασκαλία, ξενάγηση κλπ.).

Στην επικοινωνία βοηθούν και άλλα σημειωτικά συστήματα, όπως κινηματικά σημεία (πρβ. εκεί + κινηματικό σημείο δείξης, έλα να σου δείξω πού είναι + παράλληλες χειρονομίες κλπ.), πρβ. γλώσσα νευμάτων των κωφαλάλων.

1.3 Επιλογές αποτελεσματικότητας

Ανάλογα με τις επιλογές, τις προθέσεις, την προετοιμασία κλπ. του εκφωνήματος απο τον ομιλητή, έχουμε ομιλία:

- ενστικτώδη: γλωσσικές αντιδράσεις χωρίς πολλή σκέψη·
- προσεγμένη: σε κάθε περίπτωση (π.χ. λογίων), για λόγους ακρίβειας και σαφήνειας, λόγω εντυπωσιασμού (πρβ. μόρφωση κλπ.)·
- επιμελημένη: σε προφορικές διαλέξεις κλπ·
- προετοιμασμένη: πρβ. «σκέψου πρίν μιλήσεις!»·
- αδιάφορη: πρβ. βαριεστημένη·
- ουδέτερη: συνηθισμένη, που δέν προκαλεί την προσοχή·
- συναισθηματικά φορτισμένη: αγχώδης κλπ. (πρβ. επίπεδα της γλώσσας)·
- ψιθυριστή / χαμηλόφωνη – υψηλόφωνη: για λόγους κρυπτότητας, για να μή διακοπεί άλλη ομιλία ή συζήτηση κλπ., για καλύτερη ακρόαση·
- με ποικιλία άρθρωσης: καθαρή, τραυλισμός, βραδυγλωσσία / κόμπιασμα, ψευδισμός, ρινοφωνία (πρβ. όμως κυπριακή διάλεκτο), ρωτακισμός·

- ελεύθερη – αναγκαστική: πρβ. ανακρίσεις κλπ.

Οι ομιλητές όμως δεν επιδιώκουν πάντοτε, συνειδητά ή ασύνειδα, την αποτελεσματικότητα του λόγου τους. Είναι δυνατόν εξίσου ενσυνειδητά (αλλά και υποσυνείδητα, ασύνειδα) να αποσκοπούν στη μη αποτελεσματικότητά του (ή στην αποτελεσματικότητά του σχετικά με κάποιον άλλο σκοπό), π.χ. όταν σιωπούν και δεν απαντούν, όταν απαντούν με μισόλογα, όταν δίνουν αμφίσημες απαντήσεις, όταν εκφράζονται σκοτεινά ή συγκεχυμένα, αοριστολογικά ή διφορούμενα ή αδιευκρίνιστα.

1.4 Ιδιολεξία – ιδιογραφία

Η ιδιολεξία δεν σταματά ούτε εμποδίζει τη γλωσσική επικοινωνία, ενώ η ιδιογραφία αρκετά συχνά δεν επιτρέπει την απρόσκοπτη ανάγνωση (πρβ. όμως τις ποικίλες οικογένειες τυπογραφικών γραμμάτων, που δεν δυσκολεύουν συνήθως την ανάγνωση, ενώ οι διάλεκτοι δυσκολεύουν ή απαγορεύουν την κατανόηση, αν θεωρηθούν ως κάτι ανάλογο στον προφορικό λόγο).

2. Αποτελέσματα χρήσης της γλώσσας

Η χρήση της γλώσσας στην καθημερινή ζωή αλλά και αλλού μπορεί να έχει θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα ως έκφραση κάποιου περιεχομένου (όχι ως αποτέλεσμα του περιεχομένου). Ο λόγος μπορεί να είναι αφελής, γοργός, άρτιος, διακριτικός, εναργής, ευγενικός, οικείος, ζηρρός, ήρεμος, παραστατικός, σοβαρός, με λεπτότητα, μετριοφροσύνη κλπ. Μπορεί επίσης ο ομιλητής να διαθέτει ευφράδεια, ευγλωττία, γλαφυρότητα, εκφραστικότητα, ρητορική δεινότητα, πειστικότητα, ακριβολογία, σαφήνεια, χιούμορ κλπ. (πρβ. χάρισμα λόγου, ομιλητικότητα κλπ.).

2.1 Θετικά αποτελέσματα

Τα θετικά αποτελέσματα των χρήσεων μιάς γλώσσας σχετίζονται με τα εξής:

- την περίσταση γλωσσικής επικοινωνίας: πρόσωπα που συμμετέχουν (ηλικία, μόρφωση, φύλο κλπ.), έκφραση και περιεχόμενο των γλωσσικών πραγματώσεων, συνθήκες γλωσσικής επικοινωνίας κλπ.
- την προετοιμασία ομιλίας: γενικά (άσκηση στη χρήση της γλώσσας) και ειδικά (στη συγκεκριμένη περίπτωση).
- τα επίπεδα της γλώσσας: κατάλληλη χρήση της κανονικής γλωσσικής ποικιλίας, που καλύπτει τις ανάγκες και απαιτήσεις της περίπτωσης (πρβ. τις περιπτώσεις όπου παραβαίνονται οι κανόνες των επιπέδων της γλώσσας: απο προσποιητή προφορά ως αδιάφορη ομιλία).
- την οικονομία μέσων: ταχύτητα ομιλίας, χωρίς παρεκβάσεις και περιττά στοιχεία, πρβ. και συμφωνία προς τη διαμορφούμενη κατάσταση κατά την πορεία του διαλόγου.
- τη σαφήνεια και την ακρίβεια: πληροφόρησης, έκθεσης περιεχομένου, γλωσσικής εκφοράς και σύνταξης λόγου.
- την επίτευξη του σκοπού της γλωσσικής επικοινωνίας: αποφυγή δημιουργίας νέων προβλημάτων.

- τις προσωπικές γλωσσικές ικανότητες: ταλέντο στη γλωσσική έκφραση (πρβ. και άλλες ικανότητες όπως αντίληψη, σκέψη κλπ.).
Πρβ. εξάλλου και τα εξής:
- τα αξιώματα της συνομιλίας (του Grice): αρχές συνεργασίας, όπως ποιότητα (απουσία λανθασμένης ή ελλειπτικής πληροφόρησης), ποσότητα (απουσία λιγότερης ή περισσότερης πληροφόρησης), σχέση (απουσία άσχετων στοιχείων), τρόπος (σύντομος και με τάξη λόγος, απουσία ασάφειας και σκοτεινότητας)·
- τις συνεπαγωγές (implicatures): συνομιλιακή (περιεχόμενο που συμπεραίνεται πέρα από ό,τι λέγεται συγκεκριμένα σε μία πρόταση), εξειδικευμένη (που αρμόζει μόνο σε μία συγκεκριμένη περίπτωση, όπου εκφωνείται μία πρόταση), γενικευμένη (που ισχύει για όλες τις περιπτώσεις), πρβ. και συμβατική (όψη του περιεχομένου μίας πρότασης, την οποία αντανakλά το περιεχόμενο μίας ειδικής λέξης, αλλά δέν αποτελεί μέρος των όρων αληθείας της, π.χ *ήταν φτωχός αλλά τίμιος – ήταν φτωχός και τίμιος*, έχοντας τους ίδιους όρους αληθείας).

2.2 Αρνητικά αποτελέσματα

Τα αρνητικά αποτελέσματα της προφορικής ομιλίας ή του γραπτού λόγου μπορεί να οφείλονται σε:

- απωθητικό λόγο: βλ. 2.3 στο 1·
- κακή διατύπωση: αποτέλεσμα κακής γλωσσικής μόρφωσης και έλλειψης γλωσσικής άσκησης·
- παράβαση των κανόνων των επιπέδων της γλώσσας: συνηθισμένη αιτία της αναποτελεσματικότητας του λόγου·
- ασάφεια, σκοτεινότητα της έκφρασης: όταν δέν επιδιώκεται ενσυνείδητα για διαφόρους λόγους (βλ. 1.3), απο κακή εκτίμηση της κατάστασης, απο γλωσσική ανεπάρκεια κλπ·
- αντίθεση προς το περιεχόμενο: πρβ. μεγαλοπρεπείς και μεγαλόσχημες προτάσεις για ευτελές περιεχόμενο (αλλά και αυτό μπορεί κάποτε να είναι το απαιτούμενο, π.χ. σε απαξιωτικό υπαινιγμό κλπ.)·
- ανεπαρκή γνώση της γλώσσας: πρβ. αλλόγλωσσους, ομιλητές διαλέκτων κλπ·
- παράβαση κανόνων της ρητορικής: στην επιχειρηματολογία κλπ., όπου ο ομιλητής χρειάζεται ειδική εξάσκηση·
- λόγους ανεξάρτητους της ομιλίας: προσωπικές σχέσεις (κακές, εχθρικές κλπ.), κοινωνικοπολιτισμικοί κανόνες (π.χ. παράβαση ή άγνοια των κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς), κατάσταση πραγμάτων (έλλειψη χρόνου, αναταραχή), συνθήκες ακρόασης (πρβ. θορύβους, απόσταση μεταξύ ομιλητών κλπ.), βιολογικοί λόγοι (αδύνατη φωνή, ασθένεια κλπ.)·
- κακή πραγμάτωση λόγου / κακή γραφή: στην άρθρωση / στον γραφικό χαρακτήρα απο βιολογικούς λόγους, κακή συνήθεια, αδιαφορία κλπ.

2.3 Ειδικές περιπτώσεις

(1) Η ομιλία μπορεί να γίνει απωθητική λόγω:

- θέματος περιεχομένου: πρβ. αφηγήσεις αισχρών πράξεων, προσβλητικών στάσεων·
- ποιότητας της φωνής: βλ. παρακάτω στο 2·
- στοιχείων της έκφρασης: λεξιλόγιο (χυδαίο κλπ.), επίπεδα της γλώσσας·
- συναισθηματικής φόρτισης: π.χ. ομιλία με περιφρόνηση, αδικαιολόγητο θυμό, ομιλητής με αγροίκο χαρακτήρα κλπ·
- ξενικής προφοράς: συχνά παρά την καλή διάθεση των ντόπιων ομιλητών·
- διαλεκτικής προφοράς: πρβ. την ερρινότητα των Κυπρίων ή την κωφωτική προφορά ομιλητών των βόρειων ιδιωμάτων, όταν χρησιμοποιούν την ΚΝΕ·
- απρόσεκτης άρθρωσης: μισοαρθρωμένα λόγια, μουρμουρητά·
- υποχρέωσης ακρόασης: όταν ο συνομιλητής κατέχεται απο βιασύνη ή αδιαφορία·
- προσποιητής εκφώνησης: πρβ. επισημοφανές ύφος, ‘ανθηρό’ ύφος·
- μη ανταπόκρισης στις προσδοκίες πραγμάτωσης λόγου του συνομιλητή: ο ακροατής αλλιώς περιμένει να μιλήσει ο συνομιλητής του και «πέφτει απο τα σύννεφα».

(2) Προσωπική φωνή

Η προσωπική φωνή συμβάλλει στο αποτέλεσμα της γλωσσικής χρήσης. Άλλοι ομιλητές θέλγουν με την τονικότητα της φωνής τους (πρβ. την προφορά [accent], δηλαδή τη γενική ακουστική εντύπωση διάφορων γλωσσών), που χρειάζεται ιδιαίτερη γλωσσολογική έρευνα (πρβ. και ηλικία, φύλο κλπ.).

(3) Ιδανική έκφραση

Κατα καιρούς έχουν διατυπωθεί απόψεις σχετικά με την ιδανική έκφραση, πρβ. «σοφόν το σαφές», σαφήνεια και ακρίβεια (R. Descartes) κλπ.

Παρ’ όλα αυτά, το ασαφές, περίπλοκο, περισπούδαστο κλπ. ύφος εντυπωσιάζει πολλούς· πρβ. ακόμη ότι:

- το ασαφές μπορεί να αποδίδει την πραγματικότητα των σκέψεων και διαλογισμών, τη ‘ροή της συνειδήσεως’ κλπ·
- το ασαφές μπορεί να είναι ένα ελλειπτικό εκφώνημα, που γίνεται σαφές απο το θέμα, το πλαίσιο επικοινωνίας, τους ομιλητές, την ιστορία κλπ·
- ορισμένοι (μισομορφωμένοι, κουφιοκέφαλοι κλπ.) νομίζουν οτι αυτό που δέν καταλαβαίνουν, αλλα έχει τη μορφή βαθυστόχαστων και υπερεκλεπτυσμένων εκφορών, αποτελεί κείμενο με σημαντικό περιεχόμενο, ιδίως αν συνεπικουρούνται σε αυτό και απο παρόμοιες αντιδράσεις άλλων, απο τη συμπεριφορά και αυτοπεποίθηση των ομιλητών ή συγγραφέων κλπ.

3. Βελτίωση εκφωνημάτων

Ο ομιλητής μπορεί να βελτιώνει τα εκφωνήματά του, π.χ. επαναλαμβάνοντας μέρος του εκφωνήματος με τροποποιήσεις, όπως *είχε επιτηρήσει, καλύτερα επιστατήσι στην κατασκευή του κτιρίου*. Κάποτε η βελτίωση δέν διακρίνεται, διότι ισοδυναμεί με προσθήκη.

Ο συνομιλητής μπορεί να διορθώνει, να βελτιώνει, να συμπληρώνει, να προεκφέρει (τα) λόγια του ομιλητή, βάσει:

- κανόνων της συμπεριφοράς: κατα διακρίσεις ηλικίας, μόρφωσης, ιεραρχίας κλπ., π.χ. —*Τί θέλεις εδώ; —Τί θε³λετε!* (= για ποιόν με παίρνεις και μου μιλάς στον ενικό;,, πρβ. και απηχητικό λόγο):
- προσωπικών χαρακτηριστικών: εγωιστικών ή μη κλπ.·
- συναισθηματικής φόρτισης: βιασύνη, συγκίνηση, αγωνία κλπ., π.χ. περιμένοντας να ακούσει κάτι που τον ενδιαφέρει άμεσα (επιτυχία – αποτυχία ενέργειας).

Η εξέταση των περιπτώσεων επιτρέπει τη διάκριση ιδιαίτερων προβλημάτων, όπως:

(1) Εμπλουτισμός – απλοποίηση ομιλίας

Η αποτελεσματικότητα του λόγου απαιτεί κατα περίπτωση εμπλουτισμό ή απλοποίηση της ομιλίας, που επιτυγχάνονται με τη χρήση τυποποιημένων ή μη στοιχείων και διαδικασιών, όπως είναι:

- εμπλουτισμός: με στοιχεία προσωδιακά (π.χ. επιτονίσεις, επιτονισμούς) ή φωνητικά (π.χ. βραχύνσεις, επιμηκύνσεις κλπ.), με φρασεολογικές ενότητες και ιδιωτισμούς (πρβ. *μιλά φαρσί τα αγγλικά*), με σημασιακές φορτίσεις, διακρίσεις και εξειδικεύσεις·
- απλοποίηση: με συντμήσεις (ελλειπτικές εκφράσεις κλπ., πρβ. και συντομογραφίες) ή απλή γλώσσα (βασικό λεξιλόγιο, που διαθέτει φυσικότητα κλπ.).

(2) Θωράκιση ομιλίας – προσβλητική ομιλία

Ανάλογα με το τί επιδιώκει κανείς με τον λόγο του, μπορούμε να διακρίνουμε διάφορες στάσεις του ομιλητή και αντίστοιχες μορφές και μέσα του λόγου, όπως:

- θωράκιση ομιλίας: ομιλία πάντα ευγενική, ήρεμη, προσηνής κλπ., αποφυγή στοιχείων που κρίνονται ενοχλητικά για τον συνομιλητή / ακροατή (πρβ. και τα επίπεδα της γλώσσας), αποφυγή προσωπικών θέσεων, γνωμών, δέσμευσης κλπ.·
- προσβολή με την ομιλία: ομιλία αγενής και χυδαία, λόγια υβριστικά για τον συνομιλητή, αδιάφορη στάση (δέν παρακολουθεί τον λόγο του συνομιλητή, δέν δείχνει ενδιαφέρον αλλά βαρεμάρα κλπ.), ενοχλητική ομιλία (ακατάσχετη φλυαρία, κενολογική), κοροϊδευτική, περιφρονητική, χωριάτικη (συχνά ελαφρώς χρωματισμένη διαλεκτικά, παρόλο που δέν συμβαίνει απο επιλογή), κλαψιάρικη και παραπονιάρικη (ιδίως χωρίς να το θέλει ο ομιλητής, γιατί αυτή είναι η φωνή του), περιαντολογική / καυχησιάρικη / κομπαστική (πρβ. αντίστοιχες ιδιοσυγκρασίες και συμπεριφορές), κουβεντολόγι και ‘κουβεντούλα’, παιγνιώδης ομιλία κλπ., ενώ απαιτείται σοβαρός λόγος, εντελώς τυποποιημένη (πρβ. μηχανική συμπεριφορά, σχέσεις κλπ.).

Γενικά, η αποτελεσματικότητα επιτυγχάνεται με γλωσσικά στοιχεία (βλ. και παρακάτω στο 5) κατάλληλα για την περίπτωση (πρβ. κοινωνικά στοιχεία, επίπεδα της γλώσσας), αλλά και με προεξέταση των πιθανών και δυνατών αντιδράσεων (γνώση των συνομιλητών, κοινωνικές επαφές κλπ.), προετοιμασία των κύριων σημείων της ομιλίας απο πολύ πρίν ή πρίν απο τη πραγμάτωση του λόγου και επιλογή της απαιτούμενης συμπεριφοράς.

(3) Προσθήκες, διορθώσεις

Οι ομιλητές χρησιμοποιούν συχνά προσθήκες ή διορθώσεις (πρβ. και προεξαγγελτική ή επακολουθητική εκφορά, π.χ. *θα σου πώ κάτι, αλλά μή θυμώσεις κλπ., ένας της*

χωροφυλακής ή μάλλον της στρατιωτικής αστυνομίας κλπ., πρβ. και βουνά, ψηλά βουνά κλπ.).

(4) Στερεότυπα και αυτονόητα εκφωνήματα

Ορισμένα γλωσσικά στοιχεία συμβάλλουν στην ομαλή εξέλιξη της γλωσσικής επικοινωνίας (αυτή είναι η αποτελεσματικότητά τους), όπως φράσεις φατικής επαφής (π.χ. χαιρετισμοί, ευχές κλπ.), εισαγωγικά στοιχεία της συνομιλίας (π.χ. *βρέχει σήμερα, βράδιασε και σήμερα, τα χρόνια περνούν* κλπ., πρβ. λαϊκή σοφία), παροιμίες, ρητά, γνωμικά κλπ. (π.χ. *όχι Γιάννης Γιαννάκης* κλπ.), πάγκοινες γνώσεις (π.χ. *δύο και δύο κάνουν τέσσερα*, ως επίρρωση των λεγομένων + είναι κάτι που δέν αμφισβητείται, πρβ. αλήθειες του J. de La Palice κλπ.).

Τα τυποποιημένα αυτά στοιχεία, που μοιάζουν περιττά, χρησιμοποιούνται κάποτε με ιδιαίτερες σημασίες, υποβάλλοντας κάτι ουσιαστικότερο, π.χ. *ο ήλιος βγαίνει απο την Ανατολή* (= απο την Κίνα και το ιδεολογικό πιστεύω της), *η γή γυρίζει γύρω απο τον ήλιο* (= είναι πασίγνωστο), *η Μαρία είναι η Μαρία* (= που ξέρουμε όλοι και συνεπώς μήν εκπλήσσει), *ο πόλεμος είναι πόλεμος* (πρβ. παραδείγματα λογικής και γραμματικής, όπως *κλέβω, κλέβεις, κλέβει* = όλοι είναι κλέφτες). Πρβ. και παροιμιακές φράσεις όπως *τρία πουλάκια κάθονται* (= *τρέχα γύρευε!*, αλλοπρόσαλλα), *χαίρε βάθος αμέτρητον* (= τί να καταλάβει κανείς απο αυτό;), *φωνή βοώντος εν τη ερήμω* (= ποιός με ακούει; κανείς), *κοντός ψαλμός αλληλούια* (= σύντομα θα φανεί η κατάσταση των πραγμάτων), *τα πολλά λόγια είναι φτώχεια* (= δεν χρειάζεται πολυλογία).

(5) Απροσδόκητα στοιχεία

Η απροσδόκητη χρήση γλωσσικών στοιχείων μπορεί να συμβάλει στην αποτελεσματικότητα του λόγου, λόγω της έκπληξης, της προσοχής, του ενδιαφέροντος που μπορεί να δημιουργήσει, όπως στις περιπτώσεις:

- παιγνιώδους ομιλίας: βλ. Σετάτος (1997α)·
- τροποποιήσεων τυποποιημένων εκφορών: επιζήτηση πρωτοτυπίας·
- νεολογισμών: π.χ. ...και πάσης Ελλάδος! (= τί άλλο θέλεις να σου πω;)
- ιδιολεκτισμών: πρβ. *delenda Carthago!* (μονομανής σκέψη)·
- στοιχείων εκτός θέματος συνομιλίας: πρβ. επίπεδα εκφοράς του λόγου, αναγκαστικές διακοπές του λόγου κλπ.

(6) Ουδέτερη – φορτισμένη έκφραση

Η πραγμάτωση του γλωσσικού συστήματος γίνεται κατα τους κανόνες που το διέπουν ως προς τις σημειωτικές διαστάσεις: σημαντική, συντακτική, πραγματολογική, αξιολογική κλπ. Η αξιολογική διάσταση της γλώσσας προκύπτει από τη βασική ιδιότητά της να αποκτά ο λόγος ποικίλες φορτίσεις από στοιχεία όπως τα εξής:

- τα επίπεδα της γλώσσας (βλ. Σετάτος 1997β· 2004)·
- τροποποιήσεις καθιερωμένων εκφράσεων: π.χ. *έκανε μιά τρύπα στο νερό* → *έκανε μιά οπή εις το ύδωρ* (η καθαρευουσιάνικη έκφραση υποβάλλει συγκεκριμένες φορτίσεις, με την άνευ λόγου επισιμότητά της, την ασημαντότητα, τη δυσανασχέτηση κλπ.)·
- ψυχολογικές εκτονώσεις: πρβ. *τράβα τώρα που θα μου πείς δέν το ξέρω!*
- 'λάθη', σφάλματα: π.χ. *παρήγγειλέ μου έναν καφέ!* (αλλα και ενσυνείδητα, που υποβάλλει το *ας πω έναν καφέ!*), της εισαγγελέας, την οδό·

- αποκλίσεις από τη νόρμα: πρβ. καθαρευσιάνικα και διαλεκτικά στοιχεία στη νεοελληνική λογοτεχνία (π.χ. αφηρημένα ουσιαστικά σε -σις, γενικές σε -τητος κλπ., λέξεις όπως *αβδέλλα, αγγόι, γκρεμνός, πίτουρο* κλπ., βλ. Τριανταφυλλίδης 1991), επαρχιωτισμούς στην καθημερινή ομιλία (π.χ. *σε χαρίζω ό,τι θέλεις, φαινόσαντε* κλπ.)·
- βιολογικές καταστάσεις: πρβ. κακή άρθρωση ομιλητή που βρίσκεται σε κατάσταση μέθης·
- ξενικούς ή διαλεκτικούς χρωματισμούς: π.χ. *προσοχή στα πέναλτις!, τί είνι πιδάκι μ;* (ειρωνικά)·
- μιμήσεις: ιδιολεκτικών εκφορών (π.χ. *δέν δικαιούσθε δια να ομιλείτε*).

Οι φορτίσεις μπορεί να είναι:

- μόνιμες – περιστασιακές: πρβ. *η κατάσταση των πραγμάτων – δημιουργεί καταστάσεις* (= προβλήματα και φασαρίες)·
- ατομικές – ομαδικές: πρβ. ‘προσφιλείς’ λέξεις ιδιολέκτων (π.χ. *μπάχαλο* κλπ.), κοινωνικές διαλέκτους (π.χ. η συχνή χρήση του *εντάξει* κλπ.)·
- έκφρασης – περιεχομένου: ιδιολεκτικά στοιχεία (προσωδιακά κλπ.), επεξηγηματικές προσθήκες, δημιουργία νέων αξιολογικών στοιχείων – προσωπικές εμπειρίες (ερμηνεύοντα), προσωπικές διασυνδέσεις, προσωπική αντίληψη κόσμου.

(7) Μεταγλωσσική λειτουργία

Η μεταγλωσσική λειτουργία της γλώσσας αναφέρεται στον κάθε είδους σχολιασμό των εκφωνημάτων της, προφορικών ή γραπτών, ο οποίος συμβάλλει στην αποτελεσματικότητα του λόγου, όπως στις περιπτώσεις:

- απηχητικής χρήσης της γλώσσας: π.χ. —*Δέν του το είπες*. —*Δεν του το ει³πα;!*·
- προφορικής δήλωσης γραπτών σημείων: π.χ. *η λύση σε εισαγωγικά* (πρβ. στον γραπτό λόγο: *η ‘λύση’*), *το ‘έγγραφο’* γράφηκε από κάποιον ανίδεο, με πιθανώς μικρή παύση μετά το [έηγραφο] στον προφορικό λόγο, ...*αναφέρω κατά λέξη*... (ακολουθεί το παράθεμα, στο γραπτό κείμενο μέσα σε εισαγωγικά), ...*ανοίγω μιά παρένθεση*... (στο γραπτό κείμενο μέσα σε παρένθεση)·
- ιδιαίτερων εκφράσεων: π.χ. *νίκη, με όλη τη σημασία της λέξης* (= με όλα τα απαραίτητα χαρακτηριστικά)· *νίκη και τίποτε παραπάνω* (= δέν χρειάζεται τίποτε παραπάνω, εφόσον αυτό επιτεύχθηκε)· *νίκη, μάλιστα, νίκη* (= πρέπει να το αναγνωρίσουμε)· *νίκη, ελληνικά μιλάω* (= δέν καταλαβαίνεις τί εννοώ;)· *νίκη, όχι ήττα* (= δέν μπορεί να υπάρξει καμιά σύγχυση)· πρβ. και *νίκη, νί, γιώτα, κάπα, ήτα* (πρβ. υπογράμμιση κλπ.)·
- συνώνυμων εκφράσεων σε καθαρεύουσα, διάλεκτο, ξένη γλώσσα: π.χ. *πού κέφι, διάθεση για εκδρομή· το έχει ρίξει στην άσκηση, στα σπόρ*.

(8) Σχολιασμός ομιλίας

Ο σχολιασμός ενός εκφωνήματος μπορεί να διακριθεί σε σχολιασμό του εκφωνήματος από τον ομιλητή (αυτοσχολιασμός) και σχολιασμό των λόγων άλλων από τον συνομιλητή ή τον ακροατή (βλ. 4.3).

Οι λόγοι και οι αιτίες του αυτοσχολιασμού είναι η επιδίωξη:

- διόρθωσης: για σωστή εκφορά (π.χ. *κακεχεντρός, συγγνώμη, κακεντρεχής*), ακριβέστερη εκφορά (π.χ. *ο αξιωματικός που συναντήσαμε εκεί, υπολοχαγός του πυροβολικού*), ή για βελτίωση έκφρασης (π.χ. *μας είπε, μας εξέθεσε τις απόψεις του*)·

- απόρριψης, 'διαγραφής' προηγούμενων λόγων: π.χ. *έ περίμενα λίγο, τί λίγο, δυό ώρες·*
- πρόληψης κριτικής του ακροατή: π.χ. *θα σου πώ τί έκανε, αλλά μή μου πείς πάλι οτι δέ με πιστεύεις!*
- δήλωσης συναισθήματος: π.χ. *δέν του έγγραψα τότε, το λέω με λύπη μου, διότι...*
- επεξηγηματικών προσθηκών: π.χ. *τη χρονιά εκείνη, τον χρόνο της μεγάλης πείνας της Κατοχής.*

4. Ιδιαίτερες αιτίες της αποτελεσματικότητας ή αναποτελεσματικότητας του λόγου

4.1 Ενίσχυση και αποδυνάμωση ομιλίας

Η ενίσχυση (ενδυνάμωση, τόνωση, υποβοήθηση κλπ.) και η αποδυνάμωση (χαλάρωση, εξασθένηση, συγκράτηση, περιστολή ως την αναχαίτιση) του λόγου επιδρούν στην αποτελεσματικότητά του.

Το θέμα έχει ερευνηθεί απο τον Στάθη (1973). Ο Στάθης διακρίνει δηλωτική (χρήσεις που πηγάζουν αποκλειστικά απο το θέμα της ομιλίας) και απηχητική (κυρίως πρόκληση επιθυμητών εντυπώσεων στον αποδέκτη της ομιλίας) αξία των γλωσσικών σημείων, αποδίδοντας σε αυτά επίσης παραδηλωτικές (φωνή, φύλο, ηλικία, καταγωγή, επάγγελμα, μόρφωση, ιδεολογική τοποθέτηση κλπ.) και συνδηλωτικές (που αναφέρονται στους όρους και στις συνθήκες με τις οποίες έγινε η πρόσληψη: ατομικές εμπειρίες, τυχαία περιστατικά, ψυχολογικά τραύματα κλπ.) ιδιότητες. Απηχητική είναι η *σημαντική* αξία κάθε γλωσσικής χρήσης που (α) υπαγορεύεται απο τον αποδέκτη του λόγου, (β) αναφέρεται στον τρόπο (και όχι στο είδος) της πληροφόρησης, (γ) αποτελεί συνειδητή ενέργεια του επικοινωνητή I, με σκοπό τη δημιουργία επιθυμητής εντύπωσης στον επικοινωνητή II. Η απηχητικότητα (effectiveness) δημιουργεί ένα δεύτερο κριτήριο επιλογής γλωσσικών μορφών και μιά δεύτερη περιοχή *σημαντικών* (ή και καθαρά υφολογικών) αναζητήσεων. Ο λόγος διαμορφώνεται απηχητικά κατα δύο τρόπους: τα απηχητικά στοιχεία του λόγου είτε αντικαθίστανται είτε αναβαθμίζονται (υποκατάσταση – προσθήκη). Ο μετριασμός και η επαύξηση του λόγου κάνουν την επικοινωνία πιά αποτελεσματική.

Στην εμπεριστατωμένη αυτή εξέταση του θέματος προσθέτω παρακάτω μερικά συμπληρωματικά στοιχεία.

Η ενίσχυση και η αποδυνάμωση του λόγου μπορούν να εξεταστούν απο τις εξής οπτικές γωνίες:

- ως προς το σύστημα της γλώσσας: δομικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται, φρασολογικά και λεξικά στοιχεία·
- ως προς τον ομιλητή: τί νομίζει οτι ενισχύει τον λόγο του, π.χ. *αυτά που σου λέω δέν τα βρήκα εγώ, αλλά είναι απόψεις ειδικών επι του θέματος·*
- ως προς τον συνομιλητή / ακροατή: κρίση των λόγων του ομιλητή·
- ως προς τον ομιλητή και τον ακροατή: πρβ. χρήση διαλεκτικών ή ξένων στοιχείων μεταξύ συμπατριωτών, επαγγελματιών, επιστημόνων κλπ·
- ως προς τη λογοτεχνική κλπ. έκφραση: π.χ. χρήση σχημάτων λόγου (μεταφορών κλπ.).

4.1.1 Ενίσχυση

Κατα τις περιοχές της γλώσσας, η ενίσχυση εμφανίζεται ως:

- φωνηματική: π.χ. *τρέχaaa!* (πρβ. μακρά και βραχεία φωνήεντα, μάκρυνση φθόγγων), *άιντε!* – *άντε!*, *αερίκο* – *αγερίκο*, *ρέ* – *βρέ* (ενισχυμένο – αποδυναμωμένο), πρβ. *τέττιξ* → *τζίτζικας*·
- προσωδιακή: πρβ. emphaticό τόνο (τόνος 3, βλ. Σετάτος 2012), παύσεις, συλλαβισμό (π.χ. *ό-μί-χλή*, *δέ-μού-τό-εί-πές*, πρβ. υπογράμμιση, έμφαση)·
- μορφολογική: πρβ. *εμένα* – *εμένανε*, *έχουν* – *έχουνε* (αντίθεση δημοτικών – λαϊκών), *τρέχε!* (ο ‘ορθός’ τύπος, υπογράμμιση της όψης, αντί *τρέχα!*, που είναι ο συνηθισμένος τύπος), *το παρέδωσε* – *το παράδωσε* (αντίθεση λόγιου – δημοτικού), θηλυκά σε -ος, γενική σε -εως (π.χ. *της αιμιμήτου αυτής εκφράσεως*, λόγιοι τύποι αντί δημοτικών), πρβ. και *αντρός* / *γυναικός* – *άντρα* / *γυναίκα*s, *παρήγγειλέ μου έναν καφέ!*, πρβ. *περιέγραψέ μου!* – *περίγραψέ μου!*·
- συντακτική: πρβ. *τον Γιάννη τον είδα χθές βράδυ* (θέμα + σχόλιο)· *τον φίλο τον καλό τον γνωρίζεις απο...* (υπογράμμιση της λέξης καλό, πρβ. *τον καλό φίλο...*)· *το σπίτι στο οποίο μέναμε* – *το σπίτι που μέναμε* (νοηματική ενότητα σπιτιού και ενοίκων)· *του τα έδωσα, του Γιάννη, τα χρήματα* (διευκρινιστικές προσθήκες)·
- λεξιλογική: πρβ. αναδιπλώσεις και διπλασιασμούς που υπογραμμίζουν την έκταση και την ένταση ενέργειας, την άμεση ανάγκη κλπ., π.χ. *χε³ρι χε¹ρι, πα³νω πα¹νω, αύριο αυ³ριο τι γίνεται;*, *ψάχνει ψάχνει τίποτε!*, *τό ‘γραψε και το καλόγραψε* (= δέν θέλω αντιρρήσεις), *το ξέρει και το παραξέρει* (= βαρέθηκα να του το λέω), *το είπε και το ξαναείπε δέκα φορές* (= βαρεθήκαμε να τον ακούμε), *τον Γιώργο τον Γιωργάκη* (= που όλοι γνωρίζουμε), πρβ. και συνωνυμικά στοιχεία επιπέδων της γλώσσας, π.χ. *σιδηρόδρομος* αντί *τρένο*, με επιστημονικούς όρους, π.χ. *αρνησικυρία* αντί *βέτο*, με δημοτικά – λόγια – ξένα στοιχεία, π.χ. *και έχει δουλειές, επιχειρήσεις, μπίζνες, κατάλαβες;*)·
- φρασεολογική: π.χ. *ομιχλώδης ομίχλη όπως βλέπω, βράσ’ τα!*, πρβ. περιφράσεις, σχήματα λόγου·
- φραστική / προτασιακή: πρβ. παροιμιακές φράσεις (π.χ. *είπα και ελάλησα, να μήν το ξαναπώ*), παραθέσεις (π.χ. *ο ξεναγός, απόφοιτος της Φιλοσοφικής*), ρητορικούς τρόπους (πρβ. επιχειρηματολογία κλπ.)·
- σημασιακή: πρβ. *δημιουργεί καταστάσεις* (= δύσκολες, προβληματικές), πρβ. *κύριε λοχαγέ!* αντί *κύριε υπολοχαγέ!*·
- ρητορική, υφολογική: πρβ. ομοιοκαταληξία, μέτρο κλπ. (π.χ. *εστέφθη υπο επιτυχίας και πολλοστής βλακειάς*), άρθρωση προς κατεύθυνση άλλης λέξης (π.χ. *απέτυχε καλά* αντί *επέτυχε καλά*), πρβ. και ...έτσι (το έτσι στο τέλος της πρότασης προεξοφλεί τη συγκατάθεση του ακροατή), σατιρικές μιμήσεις έργων και ύφους (π.χ. *κάτσε καλά Γεράσιμέ!*, απο σύνθημα μαθητών προς τον υπουργό Παιδείας Γεράσιμο Αρσένη).

4.1.2 Αποδυνάμωση

Ο γενικός και βασικός σκοπός της γλωσσικής επικοινωνίας είναι η αποτελεσματικότητα του λόγου, δηλαδή η διαμόρφωσή του έτσι ώστε να ανταποκρίνεται κατα τον καλύτερο τρόπο στις ανάγκες της επικοινωνίας, που αφορούν κάθε φορά τους συνο-

μιλητές, τους ακροατές, τις συνθήκες, το θέμα, τους επιδιωκόμενους σκοπούς κλπ. Η τελειότητα του λόγου δέν είναι πάντα αποτελεσματική, μπορεί μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις η ομιλία να είναι τελείως αντιπαθητική, π.χ. αν δίνει την εντύπωση επίδειξης, αν είναι δυσνόητη κλπ. Τα στοιχεία της γλωσσικής επικοινωνίας μπορούν συνεπώς να επιβάλουν κάποτε, αντί της ενίσχυσης, την αποδυνάμωση της ομιλίας, π.χ. μιά ασάφεια για αποφυγή σαφούς αναφοράς σε δυσάρεστα για τον συνομιλητή γεγονότα κλπ.

Κατα τις γλωσσικές περιοχές η αποδυνάμωση μπορεί να είναι:

- φωνηματική: π.χ. *λέω* αντί *λέγω* (επισημότερο), *βρέ* αντί *ρέ* (πρβ. *άντε τράβα βρέ!* αντί *άντε τράβα ρέ!* (αντίθεση φιλικής – εχθρικής διάθεσης)·
- προσωδιακή: ασθενής άρθρωση / εκφορά (πρβ. συνήθως *συγγραφείς* [siɣrafis]), αποκοπή φωνέντων (π.χ. *πού 'ν' τος;*, *κορυφή* → *κορφή*), αφαίρεση στη συμπροφορά (π.χ. *πού 'ναι;*)·
- μορφολογική: π.χ. *πάνε να δείς!* (αντί *πήγαινε να δείς!*), πρβ. έλλειψη γενικής πληθυντικού (π.χ. *σίδερο* / **σίδερων* αλλά *σιδήρων*), *έκανα* αντί *έκαμα* (πρβ. και παρατατικό *έκανα*)·
- συντακτική: πρβ. ελλειπτικά συντάγματα (π.χ. *για καλή τύχη* – *για καλή του τύχη*)·
- προτασιακή: πρβ. ελλειπτικές προτάσεις (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953)·
- λεξιλογική: πρβ. *αδελφια* (αντί *αδελφούς και αδελφές*), *ο αρμόδιος υπάλληλος* δέν *είχε ιδέα* (αντί *ο διευθυντής της υπηρεσίας*)·
- φρασεολογική: *των φρονίμων τα παιδιά...* (με αποσιώπηση της συνέχειας: *πρίν πεινάσουν μαγειρεύουν*)·
- σημασιακή: πρβ. αντιτύπους (π.χ. *το πράμα που αύτωσε* κλπ.), πρβ. και *κύριε υπολοχαγέ!* (κυριολεξία αντί του συνηθέστερου *κύριε λοχαγέ!*, παρόλο που αυτό δέν αντιστοιχεί στην πραγματικότητα του βαθμού)·
- ρητορική / υφολογική: πρβ. *έ, πήγε και τον είδε, τί έγινε; τίποτε, πήγε και τον είδε* (αλλά *τι³ποτε!*, *πήγε και τον είδε* = μήν υποστηρίζεις το αντίθετο!)· *πήγε και τον είδε, όχ τώρα!* / *σιγά το ζήτημα!* (κρίση για γεγονός)· *εντάξει, πήγε και τον είδε* (= τί θέλεις να εννοήσω; αυτό το δέχομαι, αλλά τί σημαίνει;)· *είναι...*, *θα έλεγα...* (ενώ το λέει, = όπως θα έλεγα σε παρόμοιες περιπτώσεις, περίπου όπως τώρα)· *κάπου δέ μας τα λέει καλά* (= σε κάποιο σημείο, αλλά συνήθως αντί του *κάπως δέ μας τα λέει καλά*)· πρβ. σατιρικές μιμήσεις έργων και ύφους (πρβ. σκηνές θείας λειτουργίας στον Παπαδιαμάντη, *Βατραχομουμαχία*), αστειευτικές παραποιήσεις (τροπές στοιχείων: δημοτικά ↔ λόγια, δημοτικά ↔ λαϊκά, δημοτικά ↔ διαλεκτικά, δημοτικά ↔ ξένα, δημοτικά ↔ αρχαία ελληνικά).

4.1.3 Θετικό και αρνητικό περιεχόμενο

Ενίσχυση και αποδυνάμωση μπορούν να αφορούν θετικά ή αρνητικά περιεχόμενα.

(1) Θετικό περιεχόμενο

(α) Ενίσχυση:

- *ε¹να σπίτι μα τι³ σπίτι!*, *ε¹να σπίτι αλλά σπι³τι* (= όχι αστεία), *σπι³τι τί να σας πώ;!*, *σπίτι που³ να σας τα λέω;!*, *σπίτι καλε¹ σπι³τι!*, *σπίτι μια² φορά!*, *σπίτι των σπιτιών!*, *σπίτι το λές αυτό; παλα³τι!*, *σπίτι και τί σπίτι*, *σπίτι σπιταρόνα* κλπ·

- δουλειά χάρμα· καιρός χαρά Θεού / καιρός θαύμα· ...που πάει στράφι (= χαραμίζε-
ται εδώ, ταιριάζει κάπου καλύτερα).
(β) Αποδυνάμωση: ...αλλά δόξα νά 'χει ο Θεός!· ...και έχει ο Θεός.
(2) Αρνητικό περιεχόμενο
(α) Ενίσχυση:
■ σπίτι να σου πετύχει! (= να μή σου πετύχει τέτοιο σπίτι), σπίτι κλάψ' τα Χαράλαμπε
(= κλάψ' τα κακομοίρη μου!, πιθανός υπαινιγμός στην ετυμολογία), ο Θεός να το
κάνει σπίτι, σπίτι για τα πανηγύρια!, 'σπίτι' και δέ συμμαζεύεται, σπίτι το λές αυτό,
στα³βλος!·
■ ατυχία να μή σου πώ! (= να μήν την περιγράψω σε λεπτομέρειες, γιατί θα φρίξεις),
ατυχία του κακού καιρού! (= όπως στον κακό καιρό), ατυχία απο κείνες που δέ λέ-
γονται, ατυχία των ατυχιών, ατυχία να σου πετύχει!·
■ καιρός βράσ' τα· σφυρί για τα πανηγύρια (= όχι για επαγγελματική δουλειά)·
■ ξεφτίλα του διαβόλου / του κερατά, ξεφτίλα της ξεφτίλας (αλλά όχι *των ξεφτιλών)·
■ δουλειά με φούντες·
■ σκοτάδι πι³σσα (πρβ. και όχι σκοτάδι πίσσα αλλά μαύρο κατράμι)· το αίμα πάει πο-
τάμι (πρβ. και το αίμα πάει όχι ποτάμι, αλλά κατακλυσμός).
(β) Αποδυνάμωση:
■ σπίτι, ένα σπιτάκι (ήταν)·
■ η απώλεια δέν ήταν μεγάλη (σχήμα λιτότητας)·
■ φοβάται μήν έπαθε τίποτα (σχήμα ευφημισμού)·
■ έξυπνος που είσαι! (σχήμα ειρωνείας, = δέν είσαι και τόσο έξυπνος)·
■ δέ χάλασε ο κόσμος (= μήν απελπίζεσαι! κλπ.)·
■ εντάξει (στην αρχή φράσεων που δηλώνουν αρνητικά περιεχόμενα: γεγονότα κλπ.,
δείχνοντας ότι δέν αποθαρρύνουν τον ομιλητή).

4.1.4 Ενίσχυση – αποδυνάμωση και φορτίσεις

Όπως φαίνεται απο τη φρασεολογία της ΚΝΕ, ενίσχυση και αποδυνάμωση είναι φο-
ρείς ποικίλων συναισθηματικών και σημειωτικών φορτίσεων και αξιών (πρβ. τα επί-
πεδα της γλώσσας), όπως στις ακόλουθες περιπτώσεις:

(α) Σχολιασμός καταστάσεων:

- δηλαδή, με άλλα λόγια, κατα το δή λεγόμενον (παιγνιώδης χρήση καθαρεύουσας),
τουτέστιν (επισημοφάνεια), ό έστιν μεθερμηνευόμενον (παιγνιώδης χρήση καθα-
ρεύουσας), σάν να λέμε (= θα μπορούσαμε να πούμε), μαθές (αυτονόητη συνέπεια,
= αυτά θέλουν να πιστέψουμε, έτσι θέλουν να το δεχτούμε)·
■ καλομελέτα κι έρχεται (= μήν το αναφέρεις γιατί τελικά θα έρθει)· περίμενε τώρα!
(= τη λύση της κατάστασης, που θα αργήσει)·
■ χαρά στο πράμα! (= δέν είναι τίποτε σπουδαίο)· βάλ' του ρίγανη! (υποτίμηση, ίσως
εννοεί «μήπως κάτι γίνει και διορθωθεί το κακό»), μούντζω τα!·
■ αυτό μας έλειπε! (= δέν μας έφταναν τα άλλα κακά)· πα³λι καλα¹ (= μπορούσε να
είναι χειρότερα)· αυτό που σου λέω! (= άσε τις δικαιολογίες)· ορίστε κατάσταση!
(= ποιός το περίμενε αυτό)· α³παπα δέν κάνει (έντονη απόρριψη)·
■ τί άλλο να πώ;! (= είμαι σε αμηχανία, δέν μπορώ να πώ τίποτε)· ναί, θα το πώ κι
αυτό (προεξαγγελία αρνητικού στοιχείου)·

- αλλού αυτά! (= εγώ δέν τα χάβω)· σε ποιόν τα λές αυτά; (απειλητικότητα)· γιά πα-
ράτα με! (αποπομπή συνομιλητή)·
- τόσο το καλύτερο! (= ακόμη καλύτερα)· τόσο το χειρότερο (= ακόμη χειρότερα)·
μπράβο! (επιδοκιμασία)·
- σε καλό σου! (= πώς το έκανες αυτό);· τρομάρα σου! (έκπληξη)· χτύπα ξύλο!·
- πού το βρήκες γραμμένο; (= σάν να ήταν νόμος)· ούτε να λέγεται! (= είναι αυτο-
νόητο).

(β) Ποικίλες αντιδράσεις:

- άκου λέει! (= φυσικά το δέχομαι)· ακούς εκεί! (προεξαγγελτικά σε φράσεις που δη-
λώνουν παράδοξο, άτοπο κλπ.)· ο³χι δά! (= μή μου λές τέτοια!)·
- εδώ σε θέλω! (= εδώ πρέπει να δείξεις τί αξίζεις)· που³ να χαθείς! (αποπομπή)·
- μέγας είσαι Κύριε! (και θαυμαστά τα έργα σου!)·
- μήν τα ρωτάς! (= καλύτερα να μή σου πώ)·
- μή χειρότερα! (= άς ευχηθώ)· και πού_εις' ακόμα! (= αυτά δέν είναι τίποτα)· σε καλό
μας! (= σε καλό να μας βγει)·
- Θεο³ φυλάξει! / ο Θεός να βάλει το χέρι του!·
- αν αγαπάτε (= αν το επιθυμείτε)· να σε χαρώ (έκφραση τρυφερότητας)· να ζήσεις! /
να χαρείς! / να έχω την ευχή σου!·
- σκοτίστηκα! (= δέν με νοιάζει καθόλου, πρβ. πολύ που με νοιάζει!)·
- τε³λος πάντων! (= άς είναι, άς το δεχτούμε κι αυτό).

(γ) Κρίσεις περιεχομένου:

- αέρας κοπανιστός (= προσπάθεια χωρίς αποτέλεσμα)· α³λλο πάλι! (έκπληξη για
κάτι καινούργιο που προστίθεται στα γνωστά δυσάρεστα)· α¹λλο_τίποτε; (= δέν
έφταναν τα άλλα);· με όλη τη σημασία της λέξης (= όχι σάν παρομοίωση κλπ.)· μια²
χαρά! (= πολύ καλά)· και με το παραπάνω (= πέρα απο ό,τι απαιτούνταν)· παρα-
μύθια της Χαλιμάς (= όπως της Χαλιμάς, δηλαδή ψέματα)·
- τελεία και παύλα (= δέν χρειάζεται τίποτε παραπάνω, το θέμα έληξε)·
- μέχρι αηδίας (= ώσπου να το βαρεθεί κανείς)· δέν πιστεύω στ' αφτιά μου· άνω πο-
ταμών (= απίστευτο)·
- μ' άλλα λόγια + συνώνυμο (καταλληλότερο και πιο συγκεκριμένο συνώνυμο)·
- πα³ει κι έρχεται (= είναι ανεκτό, ταιριάζει κάπως, είναι συζητήσιμο)· ως εδώ και μή
παρέκει! (= δέν χρειάζονται άλλα δυσάρεστα).

4.1.5 Παραπλήσια φαινόμενα

Η εξέταση των μορφών της ενίσχυσης και αποδυνάμωσης φανερώνει τις σχέσεις τους με άλλα γλωσσικά φαινόμενα (πρβ. Τζάρτζανος 1946–1953, 2, 291–308), όπως:

- έμφαση: πρβ. εμφατικό τόνο (τόνος 3) και θαυμαστικό οροθετικό περίγραμμα στα παραδείγματα της 4.1.4·
- διακοσμητική προσθήκη / παρέκταση λόγου για επιβεβαίωση κλπ.: π.χ. τη Δούκαι-
να, του Δούκα τη γυναίκα· η Μαρία τώρα, άν θέλεις να ξέρεις, είναι...· σακάτης άν-
θρωπος, με ένα μάτι·
- ενίσχυση – ελάττωση νοήματος: όχι, διόλου / καθόλου· παρα τρίχα να...· είναι κομ-
ματάκι στενό (= κάπως, λίγο)· τί χρόνια κι εκείνα (= είναι βέβαια και άλλα, αλλά
καί εκείνα)·

- επίταση έννοιας: *έχει κα³τι σκυλιά, κάτι θηρία / σωστά θηρία*·
- καλλωπισμός λόγου: για ψυχολογικούς και αισθητικούς σκοπούς, αναζήτηση προσοχής κλπ. με σχήματα λόγου, ρητορικά σχήματα, πρβ. απόλυτη μετοχή στην ποίηση κλπ.
- πλεοναστική εκφορά: π.χ. *μεγάλα και όχι μικρά*.

4.2 Κλονισμός και επανόρθωση ομιλίας

Όταν η αποτελεσματικότητα κλονίζεται, η γλώσσα διαθέτει κατάλληλα μέσα για την ακύρωση, ανασκευή, επανόρθωση εκφωνημάτων, όπως: ... *Τί λέω;!* (συνειδητοποίηση μη λειτουργικής εκφοράς)· ..., *αλλα πάλι...* (= μπορεί να σκεφτεί κανείς και κάτι αντίθετο)· ..., *αν δεν ήταν...* (= υπάρχει κάποιος ενδοιασμός)· *σιγά τα ωά* (= η υπερβολική επιφυλακτικότητα δέν αρμόζει)· ... *τέλος πάντων κάτι τέτοιο* (προσωρινή λύση, = προς το παρόν άς δεχτούμε αυτό)· *για να μίν πώ οτι...* (και το λέει στη συνέχεια, = που θα μπορούσα να το αποσιωπήσω)· *για να εκφραστώ με ευγενικό / ανώδυνο κλπ. τρόπο* (= αλλιώς θα έπρεπε να επιλέξω τον σωστότερο, υβριστικό / οδυνηρό τρόπο)· *συγγνώμη, έκανα λάθος...* *ήθελα να πώ* (πρβ. *άλλα ήθελα να πώ και άλλα είπα*)· ... *ή καλύτερα* (βελτίωση έκφρασης). Κάποτε το υφολογικό αυτό μέσο αποτελεί ιδιολεκτικό χαρακτηριστικό (πρβ. *Το υπόγειο* του Φ. Ντοστογιέφσκι).

4.3 Σχολιασμός ομιλίας

Εκτός απο τον αυτοσχολιασμό του λόγου (βλ. 3 στο 8), μπορούμε να διακρίνουμε σχολιασμό λόγων (εκφωνημάτων, έκφρασης και περιεχομένου):

- τρίτου προσώπου: κριτική του ιδιολέκτου κάποιου τρίτου προσώπου απο τον ομιλητή προς συνομιλητή ή ακροατή·
- συνομιλητή: κριτική του ιδιολέκτου του συνομιλητή με ποικίλους τρόπους, π.χ. διορθώνοντάς τον καθώς αρθρώνει ή αμέσως μετά, ασύνειδα και ακούσια ή συνειδητά, γιατί κάποια στοιχεία ενοχλούν τον ομιλητή κλπ.

Ο σχολιασμός είναι μία μεταγλωσσική, παικτική ή ακόμη επιχειρηματολογική λειτουργία της γλώσσας (πρβ. σχολιασμό καταστάσεων του κόσμου, πολιτισμικών πλευρών κλπ.) και παρουσιάζει αντιθετικές πλευρές, δηλαδή μπορεί να είναι:

- θετικός – αρνητικός: αξιολογικός (π.χ. εγκριτικός – κατακριτικός)·
- μετριαστικός – ενισχυτικός: πρβ. κριτική λόγου·
- λογικός – συναισθηματικός: εξαιτίας λογικής ανάλυσης ή ανάλυσης του συναισθήματος προς τον συνομιλητή (ως πρόσωπο)·
- ιστορικός (διαχρονικός) – συγχρονικός (πολιτισμικός: σε σχέση με τη θρησκεία, φιλοσοφία, επιστήμη κλπ.)·
- σοβαρός – παιγνιώδης: π.χ. εμβριθής – εύθυμος / φαιδρός / χαρωπός·
- αυθόρμητος – ηθελημένος: ακούσιος – συνειδητός.

Τα γλωσσικά και μή γλωσσικά μέσα που χρησιμοποιούνται είναι:

- ιδιαίτερα εκφωνήματα, που αναφέρονται στην έκφραση (επι λέξει, π.χ. *ακολουθεί παράθεμα*, ή περιφραστικά), στο περιεχόμενο (π.χ. *είπαμε / έχουμε και λέμε*, στην

αρχή περιληπτικής απαρίθμησης), στη γενική κατάσταση (π.χ. *για να μὴν τα πολυλογώ* = για να συντομεύω, *αυτά προς το παρόν* = υπάρχουν και άλλα, αλλά αυτά είναι αρκετά για τώρα, ...και δέ *συμμάζευεται* = αυτά και μόνο δείχνουν ότι δέν διορθώνεται, ...και τω Θεώ *δόξα* = οριστικό τέλος, *ουδέν σχόλιον* = δέν έχω να πώ τίποτε για αυτά).

- κινήματα σημεία: π.χ. κλείσιμο ματιού, που δηλώνει ότι ο συνομιλητής δέν πρέπει να πάρει τα λεγόμενα στα σοβαρά (σάν να ήταν συνεννοημένοι).
Οι σκοποί και τα αποτελέσματα του σχολιασμού αφορούν:
- κριτική ομιλίας παράλληλα με αυτήν: *εγώ να του λέω κι αυτός να μου λέει* (αντίθεση συνομιλητών)· *αρκετά είπαμε για τα... άς περάσουμε στο κύριο θέμα· θα περιοριστώ στο... δέν θα επεκταθώ στο...* (= υπάρχουν και άλλα, εξίσου σημαντικά θέματα, πρβ. *δέν θα αναφερθώ σε αυτά τώρα εδώ*)· — *Ήρθε η ώρα να...* ή *ήρθε η ώρα να...* — *Καλά, τά 'κουσα, παρακάτω!*
- εκτόνωση: ...για να μὴ σου πώ καμιά κουβέντα (έτσι αποφεύγει να πεί βαριές κουβέντες)· *νά τα μας!* (= αυτό δέν το περίμενα, ιδίως εγώ)· *α³λλο πάλι!* (= δέν μας έφταναν τα άλλα, έχουμε τώρα κι αυτό)· *και πού_εις' ακόμα!* (= ακόμη δέν τελειώσαμε)
- πρόσθετες φορτίσεις: ...και εις τους αιώνας των αιώνων (= δέν πρόκειται να αλλάξει τίποτε)· *αν θέλετε συνεχίζω* (= αν δέν σας φτάνουν αυτά τα αποκαλυπτικά)· *άκουσον άκουσον!* (= περίμενες να ακούσεις τέτοια);
- ακούσιες ή εκούσιες στάσεις απέναντι στην κατάσταση συνομιλίας: *ισα_ίσα που...* (= το αντίθετο συμβαίνει)· *ακούς εκεί!* (= δέν περίμενα να το ακούσω)· *μὴ χειρότερα!* (πρβ. *όχι δά!*)· *αλήθεια;!* (= δέν το πιστεύω)· *τι³ λές;!* (= δέν είναι δυνατό!)
- ζωνρότητα λόγου: *τί να πρωτοπεί κανείς το... το... το...*· *πού να σ' τα λέω!* (ενώ συχνά τα λέει).

4.4 Αυτοσυνειδησία ομιλίας

Ο ομιλητής είναι και αποδέκτης της ομιλίας του, γνωρίζει τα χαρακτηριστικά της ή παρακολουθεί τις πραγματώσεις της και τις κρίνει, τις διορθώνει, προσπαθεί να κάνει τον λόγο του πιό αποτελεσματικό. Αυτό φαίνεται απο γλωσσικά στοιχεία, όπως:

- διορθώσεις και βελτιώσεις (βλ. 3) του λόγου που μόλις άρθρωσε, πρβ. *τί λέω;!, δέν το είπα καλά, καλύτερα* + επανάληψη της φράσης του με τη σωστή μορφή αυτή τη φορά, *δέν εννοούσα αυτό αλλα...*, πρβ. *για να το πώ πρόχειρα / κατα προσέγγιση* κλπ. (εξασφαλίζοντας την κάθε κριτική για την έκφρασή του)
- έλεγχο της αποτελεσματικότητας: *έγινα κατανοητός;*, πρβ. *δέν ξέρω αν ακούγομαι καλά / αν με ακούτε, να μιλήσω πιό δυνατά; / πιό καθαρά;* κλπ.
- ύπαρξη στιγμών, ημερών κλπ. όπου ο λόγος είναι ικανοποιητικότερος (πρβ. ευεξία, καθαρό μυαλό κλπ.) και άλλες όπου φαίνεται να χωλαίνει
- αλλαγή του επιπέδου της γλώσσας, ύστερα απο καλύτερη διάγνωση του συνομιλητή / ακροατή (της μόρφωσής του κλπ.), πρβ. και παραβάσεις των κανόνων των επιπέδων της γλώσσας.

Η κακή έκφραση επηρεάζει τη συνέχεια του λόγου: αφήνει μιά αίσθηση ελλείψεως,

ανικανοποίητης διατύπωσης, και είναι σάν να προετοιμάζει όμοια συνέχιση του λόγου, απέλπιδα προσπάθεια αποτελεσματικής επικοινωνίας που συνεχώς αποτυχαίνει.

4.5 Κρίσεις για την αποτελεσματικότητα του λόγου

Οι κρίσεις για την αποτελεσματικότητα του λόγου μπορεί να είναι σωστές ή λανθασμένες, επειδή οι προσωπικές γνώμες διαφέρουν (θετικές ή αρνητικές αντιλήψεις). Πολλοί θεωρούν πρότυπα ομιλίας και επικροτούν περιπτώσεις έκδηλα προσποιητού και αφύσικου λόγου, εκτός των κανόνων των επιπέδων της γλώσσας κλπ. ή κρίνουν ως βαθυστόχαστα και σημαντικά κείμενα που οι ίδιοι δέν καταλαβαίνουν, αλλά που τους εντυπωσιάζουν με το ύφος, τη σύνταξη, το λεξιλόγιό τους (π.χ. κείμενα φιλοσόφων όπως των J. Derrida, M. Blanchot κλπ.). Νομίζουν ότι επειδή δέν τα καταλαβαίνουν πρέπει να περιέχουν βαθιά νοήματα (σάν τα ανώτερα μαθηματικά), ενώ αυτά είτε εκφράζουν τα αυτονόητα και απλά με σκοτεινό τρόπο είτε περιλαμβάνουν αστήρικτα, παράδοξα, εξεζητημένα ή ανόητα περιεχόμενα (περιπτώσεις αγραμματοσύνης και εγωισμού, αυτοπροβολής κλπ.).

5. Συμπεράσματα

Συμπεραίνοντας, μπορούμε να διακρίνουμε τα κριτήρια της αποτελεσματικότητας του λόγου, που έχει βασική θέση στη γλωσσική επικοινωνία, και που είναι:

- η πλήρης κατανόηση·
- η απαιτούμενη ενέργεια του συνομιλητή / ακροατή·
- η έλλειψη κάθε είδους αρνητικών αντιδράσεων·
- η σημασιακή ικανοποίηση (χωρίς προσοχή στη γλώσσα) για καθημερινά θέματα·
- η απουσία στοιχείων που ενοχλούν ή τραβούν την προσοχή από την έκφραση·
- η αχρηστία επανάληψης του λόγου·
- η ιδιολεκτική ομιλία·
- η ικανοποίηση του ομιλητή από τον λόγο του, σε σύγκριση με άλλες περιπτώσεις·
- η θετική κρίση ειδικών (φιλόλογων, επαγγελματιών κλπ.) και μή ειδικών (του μέσου ομιλητή κλπ.)·
- η επικοινωνιακή διευκόλυνση κοινωνικών σχέσεων·
- η πολιτισμική ομαλότητα.

Βιβλιογραφία

- Σετάτος, Μ. 1997α. «Η παιγνιώδης χρήση της γλώσσας», *Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία* 13, 85–98.
- . 1997β. «Φορτίσεις και αποφορτίσεις στη γλώσσα», στο Δ. Λυπουρλής & Κ. Μηνάς (επιμ.), *Φιλερήμου Αγάπησις. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Αγαπητό Γ. Τσοπανάκη*. Ρόδος: Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, 497–509.
- . 2004. «Η αξιολογική διάσταση των σημειωτικών συστημάτων», στο Κ. Τσουκαλά, Ε. Χοντολίδου, Α. Χριστοδούλου & Γ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Σημειωτικά συστήματα και επικοινωνία: πράξη, διάδραση, περίσταση και αλλαγή*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 36–47.
- . 2012. «Γενικές κατηγορίες προσωδιακών στοιχείων στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 32, 337–353.

Στάθης, Μ. 1973. *Μετρίασμός και επαύξηση του λόγου*. Διδ. διατριβή, ΑΠΘ.

Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.

Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Γλωσσικοί πρωτείες: παρατηρήσεις στα *που, πως, να, και, οτι, σάν, αν, άς, θα*

1. Εισαγωγικά

Ορισμένα γλωσσικά στοιχεία της κοινής νεοελληνικής (ΚΝΕ) χρησιμοποιούνται πολύ συχνά και σε ποικιλία χρήσεων: συντακτικών, σημασιακών, πραγματολογικών, φρασεολογικών αποτελούν – όπως ονομάστηκαν κάποτε (Α. Κοραής) – «γλωσσικούς πρωτείες» και ανήκουν σε διάφορα μέρη του λόγου (άρθρα, αντωνυμίες, βοηθητικά ρήματα, επιρρήματα, προθέσεις, συνδέσμους, μόρια).

Η ποικιλία των χρήσεων τους (πρβ. προθέσεις κλπ.) φαίνεται ανεξάντλητη, η μελέτη τους όμως οδηγεί στον εντοπισμό κάποιων γενικών γλωσσικών κατηγοριών, συσχετισμών (ομοιοτήτων και αντιθέσεων), φορτίσεων και λειτουργιών, που αποτελούν διαστάσεις του γλωσσικού συστήματος.

Απο τα πίο χαρακτηριστικά παρόμοια στοιχεία είναι οι ‘λειτουργικές’ λέξεις, στοιχεία όπως οι σύνδεσμοι και τα μόρια, οι προθέσεις και ορισμένα επιρρήματα, που έχουν σημαντικό ρόλο στη διάρθρωση των προτάσεων, όπως φαίνεται απο την εξέταση των συχνότερων απο αυτά, των *που, πως, να, και, οτι, σάν, αν, άς, θα* και μερικών άλλων (πρβ. δά κλπ.).

Ορισμένα απο τα στοιχεία αυτά έχουν ήδη απασχολήσει πολλούς μελετητές της ΚΝΕ, όπως τους Χριστίδη (1982 και 1985: *που* = δηλώνει αμεσότητα, μικρότερο βαθμό γεγονοτικότητας συγκριτικά με το *οτι*, προϋποτιθέμενα συμπληρώματα αντικειμενικά αληθή για υποκείμενο και ομιλητή, *οτι* = εισάγει συμπληρώματα αντικειμενικά αληθή για υποκείμενο), Μοσχονά (1989: *να* = αμεσότητα κλπ.), Svalberg (1992: *οτι* = δηλώνει πραγματικό γεγονός αλλά υποβάλλει και γεγονότα ενός εναλλακτικού κόσμου, *που* = δηλώνει απλό γεγονός, εκφράζει μεγαλύτερο βαθμό αμεσότητας αλλά μικρότερο βαθμό γεγονοτικότητας συγκριτικά με το *οτι*, *να* = δηλώνει αμεσότητα, αποτελεί δείκτη υποκειμενικότητας, δηλαδή έκφρασης του ‘εγώ’ του ομιλητή) κ.ά. Στις εργασίες αυτές δέν εξετάζεται η λειτουργία και άλλων παρόμοιων μορίων, όπως των *και, αν* κλπ. (βλ. Σετάτος 1985).

2. Υλικό

Η εξέταση των στοιχείων που μας ενδιαφέρουν στηρίζεται σε ένα τεράστιο υλικό μεγάλης ποικιλίας χρήσεων, δυνατών συνδυασμών, σειράς όρων, ρόλου προσωδιακών στοιχείων κλπ. (πρβ. και Svalberg 1992), στο οποίο ιδιαίτερα χρήσιμα για τη γλωσσολογική ανάλυση είναι τα κριτήρια που αναφέρονται στη συνέχεια.

2.1 Δυνατότητα εμφάνισης στην ίδια θέση

Η εμφάνιση πολλών απο τα στοιχεία αυτά στην ίδια θέση της πρότασης θέτει το ερώτημα των λειτουργικών ομοιοτήτων και διαφορών τους, πέρα απο τη δομική ανάλυση, όπως στα παρακάτω παραδείγματα:

- βλέπω *να* / *που* έρχεται, βλέπω *πως* / *οτι* / *και* / $\emptyset$ / *αν* / *μην* / δέν ήρθε (βλ. Χριστί-

δης 1982· Σετάτος 1985)· είδα ? να (δέν είδα να) / που / πως / οτι / *και / Ø / αν ήρθε· *βλέπω / *δέν βλέπω να ήρθα (απαιτείται ετεροπροσωπία) αλλά δεν βλέπω να έρχομαι·

- ακούω να / που / πως / οτι / και / Ø / αν έρχεται (όπου πρέπει να ληφθεί υπόψη και η σημασία 'πληροφορούμαι', όπως με το πως)·
- δείχνω οτι / να / που / πως / αν / *Ø / *και (στο δείχνω δέν χρειάζονται προσθήκες) τον αγαπά·
- το σκυλί φαίνεται οτι / που / πως / *και / να / θα είναι πεινασμένο, πρβ. και το σκυλί φαίνεται πεινασμένο·
- ξέρει οτι / που / πως / *να / *και / Ø σου μίλησα, πρβ. και ξέρει να / και βγάζει δόντια (= μπορεί)· έμαθα οτι / που / πως / *να / *και / Ø σου μίλησε, πρβ. και δέν έμαθα οτι / που / πως / να (σχετικά με την δυνατότητα να) / *και / *Ø σου μίλησε·
- φαίνεται οτι / πως / *που / να / ? και / θα (εύλογη υπόθεση) / Ø θύμωσε, πρβ. και φαίνεται που θύμωσε (δέν μπορεί να το αρνηθεί κανείς)·
- χάριξε / αγανάκτησε *οτι / που / *πως / *να (τον δει) / *και / *Ø / σάν τον είδε·
- καμώνεται οτι / ? που / πως / *να / *και δέν με βλέπει·
- αδιαφορώ οτι / που / πως / *να / *και / αν με είδε· μ' ενδιαφέρει οτι / που / ? πως / να / *και / αν με είδε· ενδιαφέρομαι να / που / ? οτι / ? πως / *και / ? αν με είδε· κοιλακεύομαι οτι / που / πως / *να / *και / αν με είδε·
- δέχομαι οτι / που / πως / *να / *και / *αν με είδε, πρβ. και δέχομαι να με βλέπει, το δέχομαι αν με είδε, δέχομαι να τον δώ (ταυτοπροσωπία)·
- κουράστηκα να / ? που / *οτι / *πως / *και / *αν του μιλώ·
- βλέπω οτι είς οιωνός άριστος αμύνεσθαι περι πάτρης / οτι των φρονίμων τα παιδιά πρίν πεινάσουν μαγειρεύουν / πως... / *που... (εκτός αν χρησιμοποιήθηκε προηγούμενος απο τον συνομιλητή, απηχητική χρήση) / *και... / *να... / αν... (το οτι φαίνεται να αντιστοιχεί με εισαγωγικά)·
- που το ξέρει, τι¹_ε²γινε; (άν πάρουμε υπόψη) / να το ξέρει, τι¹_ε²γινε; (αν αληθεύει η δυνατότητα) / ας το ξέρει, τι¹_ε²γινε; (αδιαφορία) / αν το ξέρει, τι¹_ε²γινε; (αν υποθέσουμε, πιθανότητα) / θα το ξέρει, τι¹_ε²γινε; (δέχομαι οτι το ξέρει γιατί είναι εύλογο) / και να το ξέρει, τι¹_ε²γινε; (παραχώρηση)·
- να το ξέρει_να μήν το ξέρει; / να το ξέρει_δέ θα το ξέρει; / ας το ξέρει_δέ θα το ξέρει; (αφού έτσι κι αλλιώς το ξέρει) / θα το ξέρει_δέ θα το ξέρει·
- ίσως Ø / να / θα / και / αν γράψει, πιθανώς να / θα / ? αν γράψει, όταν θα / Ø / *να γράψει, πρίν να / Ø / *θα γράψει, όποιος θα / Ø / *να γράψει, ποιός να / θα / *Ø γράψει·
- κρασί_να το πίνεις και να ευλογείς τον Θεό (πρβ. κρασί ευλογία Θεού, κρασί βάλσαμο: κατατάκτης) / κρασί που το πίνεις και ευλογείς τον Θεό (πρβ. με προσδιορισμό: ευλογημένο, με συσχετιστή: κρασί ευλογίας του Θεού)·

Τα λίγα αυτά παραδείγματα δίνουν μία εικόνα της ποικιλίας των συντακτικών εκφορών, των σημασιακών και λειτουργικών διαφορών, των προσωδιακών παραμέτρων κλπ., και θέτουν το πρόβλημα της συστηματικότητας των διαφοροποιήσεων.

2.2 Συνδυασμοί

Απο την εξέταση των δυνατών συνδυασμών διακρίνονται:

(1) Ομάδες με μέλη που δέν συνδυάζονται μεταξύ τους: *θα, να, ας – που, πως, οτι – δέν, μή* (στα *μη δέν έρθει* κλπ. το *μη* είναι ενδοιαστικό) – *σάν, αν*.

(2) Συνδυασμοί μελών απο διαφορετικές ομάδες.

Εκτός απο τις συνεκφορές λόγω των απαιτήσεων της φράσης (π.χ. αρνητικά μόρια με άλλα, όπως τα *θα, που* κλπ., καθαρά συμπλεκτικές χρήσεις του *και* κλπ.), έχουμε συνδυασμούς: *που να· σάν να· και να, και άν / άν και, και που· και σάν που*.

(3) Ποικιλία ως προς τη θέση στους συνδυασμούς.

Εκεί όπου παρουσιάζονται συνδυασμοί η σειρά των όρων μπορεί να είναι:

- σταθερή, π.χ. *που να* (π.χ. *βρές κάποιον που να ξέρει*), πρβ. *που δέν, που να μή* (πρβ. *να μήν έρθει! – να μην έρθει!*), *έτσι που να, όχι πως να, σάν να* (π.χ. *σάν να βρέχει*), *σάν που* (π.χ. *σάν που τον ξέρεις*), *και να, και άς*, πρβ. *μιά και*.
- ποικίλη, π.χ. *άν και – και άν* (εναντιωματική – παραχωρητική πρόταση), π.χ. *άν και τον ξέρει δέν του μιλά* (παρόλο που συμβαίνει να τον ξέρει) – *και άν τον ξέρει δέν του μιλά* (ακόμη και αν συμβαίνει να τον ξέρει), πρβ. *διαφορά πεδίου (scope)*.

(4) Συνδυασμοί με άλλα στοιχεία

Τα στοιχεία που εξετάζονται εδώ συνδυάζονται με ποικίλα άλλα στοιχεία για την έκφραση όμοιων, παρόμοιων και διαφορετικών λειτουργιών, όπως:

- *που: εκεί / κάθε / κάθε φορά / όχι / μιά / μόνο / μονάχα / είναι / έτσι / τόσο / ως (ώσπου) / καλά / ευτυχώς / πολύ που* κλπ.
- *πως: όχι πως (δέν)·*
- *οτι: όχι / παρά (το) / παρόλο / μόνο / μονάχα οτι·*
- *να: άιντε / ακόμα / έτσι / μακάρι / όχι μόνο / μήτε / μόνο / για / λές / προτού / όσο / όχι / παρά / τάχα / ώστε / με το να* κλπ.
- *και: ακόμη / μάλιστα / ως / μιά / νά / ούτε / εδώ / ώσπου και· και όμως / νά / ούτε / πάλι·*
- *σάν: σάν και τώρα·*
- *άν: άν τυχόν, αν όχι, αν μή, όσο κι άν, εκτός κι άν.*

(5) Συνδυασμοί με μέρη του λόγου

Τα στοιχεία που εξετάζουμε μπορούν να συνδυαστούν με:

- *άρθρα: το να* (π.χ. *το να μή διαμαρτύρεται μου κάνει εντύπωση*), *το οτι* (π.χ. *το οτι δέ διαμαρτύρεται μου κάνει εντύπωση*), *το που* (π.χ. *το που δέ διαμαρτύρεται μου κάνει εντύπωση*), *το αν* (π.χ. *το αν δέ διαμαρτύρεται δέν μ' ενδιαφέρει*), *το πως* (π.χ. *το πως δέ διαμαρτύρεται μή σε νοιάζει*, πρβ. *και το πώς δέ διαμαρτύρεται μή σε νοιάζει*), πρβ. *και ως προς το να...*
- *ουσιαστικά: ουσιαστικό + που (να)* (αναφορικές προτάσεις, π.χ. *άνθρωπος που (να) καταλαβαίνει*), *+ σάν* (παρομοιώσεις, π.χ. *σπίτι σάν παλάτι*), *+ να* (φρασεολογήματα, όπως *πράμα να*, π.χ. *πράμα να γελάς και να κλαίς, κρασί να το πίνεις και να ευχαριστιέσαι, κυνηγός να σου πετύχει!* = *αδέξιος* κλπ. *κυνηγός*), *+ και τίποτε παραπάνω!* (π.χ. *άνθρωπος / κυνηγός και τίποτε παραπάνω!* = απλώς ένας άνθρωπος / κυνηγός), πρβ. *και μή + ουσιαστικό + άλλα* (π.χ. *μή στρατιωτικός άλλα ετοιμοπόλεμος*)·

- επίθετα: επίθετο + που (να) (π.χ. *ωραία που δέ λέγεται / που δέν έχει παρόμοια!*, *έξυπνος που δέν πιάνεται!*), + σάν (παρομοίωση, π.χ. *ωραία σαν ζωγραφιά, έξυπνος σάν διάβολος*), + να (π.χ. *ωραία να χάνεις τα μυαλά σου, έξυπνος να μή σου πώ!*), + και (φρασεολογήματα: π.χ. *ωραία και πού είσ' ακόμη!*, *έξυπνος και δέ συμμαζεύεται!*), πρβ. αρνητικό *μή* + επίθετο + για να μήν πώ (π.χ. *μή ωραία για να μήν πώ άσχημη*).
- αντωνυμίες: αντωνυμία + που (αναφορική πρόταση, π.χ. *εσύ που τον ξέρεις να του το πείς, τέτοιος που είσαι τί να σου πώ!*, *τόσο που έκανε πάλι καλά, αυτός που, κάθε που, κάποιος που (δέν) κλπ.*), + και (π.χ. *αυτός κι αν δεν είναι βλάκας!*), + που να (π.χ. *τέτοιο που να χωράει στο κουτί, κάποιος που να μήν τον ξέρει κλπ.*).
- αριθμητικά: αριθμητικό + και (π.χ. *μιά και*), + που (π.χ. *μιά που*).
- ρήματα: πρβ. συμπληρώματα ρημάτων με *οτι, που, πως, να, και, αν* κλπ., αρνητικά μόρια + ρήματα, καθώς και σχήματα όπως *ήρθες που ήρθες* (πρβ. *ήρθε δεν ήρθε άρχισε τις φωνές*), *τρε²χει και τρε¹χει*, *που λές, θα πεί, είναι που λέει ο λόγος* κλπ.
- επιρρήματα: επίρρημα + που (τόσο / όσο / εκεί / μόνο / κάθε φορά / καλά / μα ίσια ίσια / έτσι που, π.χ. *βλέπω τα πράγματα, τότε που δέν μίλησες* κλπ.), + να (όσο / έτσι / κοντά / τάχα / τότε να (μή) κλπ., πρβ. *πρίν / προτού να*), + πως (μόνο πως δέν, τάχα πως, έτσι πως βλέπω), + και (ίσως / έτσι και (δέν) / εδώ και), + και να (όπου / όσο και να), + κι αν (όπου / όσο κι αν).
- προθέσεις και εμπρόθετα: + να (για να, *ίσαμε να, με τη συμφωνία να* κλπ.), + που (π.χ. *ώσπου τέλος τον βρήκε, εκτός που, σε περίπτωση που*), + που να (π.χ. *ώσπου να τον βρεί*), + αν (π.χ. *εκτός αν*).
- συνδέσμους: + να (π.χ. *ώστε / ούτε / μήτε να*), + που (π.χ. *αλλα / μα που*), + και (π.χ. *αλλα / ως και*), πρβ. και + σύνδεσμος (π.χ. *και όμως*).
- επιφωνήματα: + να (π.χ. *είθε / μακάρι να*), + που (π.χ. *ά που να πάρει ο διάβολος!*), + και (π.χ. *άντε και βραδιαστήκαμε!*).
- μόρια: + που (π.χ. *όχι που... μα και να (μή)*), + πως (π.χ. *όχι πως (δεν)... αλλα*), πρβ. και τους πολυπληθείς συνδυασμούς με τα αρνητικά μόρια (αρνητικά επιρρήματα κατα τον Τριανταφυλλίδη 1991), π.χ. *όχι μόνο να μή... αλλα ούτε και να* κλπ. (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, πρβ. *μήν το ξεχάσεις!* = αποτροπή – *μην το ξεχάσεις!* = φόβος).

2.3 Επικαλύψεις

Η δυνατότητα εμφάνισης δύο μορίων στην ίδια θέση, σε αντίθεση με τις περιπτώσεις όπου αυτό δέν είναι δυνατό, αν και μοιάζει με επικάλυψη, στην πραγματικότητα δεν είναι, επειδή οι λειτουργίες των δύο εκφορών διαφέρουν, π.χ. *δέν θυμούμαι που το είπα* (ο ομιλητής δέν αμφισβητεί οτι το είπε) – *δέν θυμούμαι να το είπα* (ο ομιλητής το παρουνισιάζει ως αμφίβολο), *αρκεί που το θέλει* (πραγματικό) – *αρκεί να το θέλει* (δυνητικό), *δέ θα βρεθεί άνθρωπος που ξέρει απο αυτά* (προσδιοριστικό πραγματικό) – *δέ θα βρεθεί άνθρωπος να ξέρει απο αυτά* (ενδεχόμενο, δυνατό), *βλέπω οτι (ουδέτερο, πραγματικό)* – *που (πραγματικό)* – *πως (συναισθηματική συμμετοχή)* – και (ταυτόχρονη, παράλληλη ενέργεια) – $\emptyset$ (σύμπτωση ενεργειών) – αν (υπόθεση) *έρχεται* κλπ.

Συγκρίνοντας έτσι τις λειτουργίες, π.χ. των *να, που* κατα τον Τζάρτζανο (1946–1953, 2, 177–215), παρατηρούμε οτι εμφανίζεται:

- μόνο το να: σε προτάσεις τελικές (*ήρθα να εργαστώ*), βουλευτικές (*θέλω να φάω*),

ερωτηματικές (εισαγωγικό να, π.χ. να μου πείς; να του τηλεφωνήσω;), υποθετικές (να το ήξερα, θα το έφερνα), δυνητικό να (τί να έλεγα; ποιός να τό 'λεγε!), διηγηματικό να (και η Μαρία να κλαίει και να φωνάζει)·

- μόνο το που: σε προτάσεις αιτιολογικές (θύμωσε που δέν πήγες), εναντιωματικές (πώς θα την πάρω που είμαι φτωχός; και που πήγα τί βγήκε;), με επιρρήματα (εκεί που), ισοδύναμο με εμπρόθετο που δηλώνει τόπο, χρόνο, αναφορά (στον δρόμο που πήγαινε, εκείνο που είμαι βέβαιος), αναφορικό τροπικό (που λέει ο λόγος, τό 'κανες που τό 'κανες, καλά έκανες που ήρθες), αοριστολογικό (οπ' έχει μάτια βλέπει), ισοδύναμο με τα τέτοιος / τόσοσ που (π.χ. σιωπή βαθιά που δέν σάλευε φύλλο)·
- που, (που) να: σε προτάσεις αποτελεσματικές (δέν είμαι μικρό παιδί να φοβηθώ το σκοτάδι – ελαφρόμυαλες που τις γελά ένα μικρό παιδί = έτσι / τόσο που), αναφορικές (έχω πολλά να σου πώ, δέν υπάρχει άνθρωπος να δέχεται – δέν υπάρχει άνθρωπος που (να) δέχεται = ο οποίος), ευχητικές (νά 'μουν πουλί να πέταγα!, να μή σώσει! – που να σε χαρούν οι γονείς σου!), ειδικές (λές να το πεί; – τον είδε που χαμογέλασε, ευτυχώς που με πλεονασμό του που, κρίμα που, νά που ξύπνησε κι αυτός!), χρονικές (ήταν δυό ώρες να φέξει, να πέσει ο ήλιος και θα φύγω – το πρωί που σηκώθηκα), επιφωνηματικές (εγώ να τον περιμένω κι αυτός να περιδιαβάξει! – συφορά που με βρήκε!, βροχή που θα ρίξει!, ωραία που είναι!), αναφορική του 'ως προς τί' (να φάω δέν έφαγα, ήταν αργά να το μάθει – που έφαγα δέν μ' άρεσε), πρβ. και το να ως «συνδεδετικό λεξίδιο» (π.χ. θέλω να φάω = θέλω φαΐ· βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, 2, 188) με το μεταβατικό που (που αυτή λέει = και αυτή λέει, όπου το που = και πράγματι, λοιπόν· βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, 2, 210)·
- που να: σε παραχωρητικές προτάσεις (δέν το δίνω που να με κάνει χρυσή: υπόταξη παράθεσης, πρβ. δέν το δίνω να με κάνει χρυσή = που είναι μιά δυνατότητα για αυτόν).

2.4 Προσωδιακές διαφοροποιήσεις

Τα προσωδιακά στοιχεία διαφοροποιούν όμοια κατα τα άλλα γλωσσικά στοιχεία, π.χ. γέρος – γερός κλπ.· αλλά και αφου² (χρονικός σύνδεσμος) – αφου⁽¹⁾ (αιτιολογικός σύνδεσμος), πρβ. αφου² τό 'γραψε με το χέρι του, τον ρώτησα – αφου⁽¹⁾ τό 'γραψε με το χέρι του, τον ρώτησα· μή (αρνητικό μόριο) – μη (ενδοιαστικός σύνδεσμος), π.χ. κοίτα μήν πάει να τον δεί – κοίτα μην πάει να τον δεί· άν – αν, π.χ. θα τον ρωτήσω, άν έρθει (σε περίπτωση που θα έρθει, πρβ. και που δέν το πιστεύω) – θα τον ρωτήσω αν έρθει (πλάγια ερώτηση) κλπ. Έτσι και με στοιχεία που εξετάζονται εδώ, π.χ. βλέπω πως έρχεται – βλέπω πώς έρχεται (= με ποιόν τρόπο)· βλέπω που πηγαίνει – βλέπω πού πηγαίνει (σε ποίο μέρος)· βλε¹πω οτι ε²ρχεται (ουδέτερο) – βλε²πω οτι ε²ρχεται (= δέν μου διαφεύγει)· βλε¹πω που ε²ρχεται (= και θα έχει συνέπειες απο στοιχεία του παρελθόντος) – βλε²πω που ε²ρχεται (= δέν χρειάζεται να μου το πείς / αλλά τί να σου κάνω;)· βλε¹πω πως ε²ρχεται (= αυτό βλέπω εγώ) – βλε²πω πως ε²ρχεται (= το σκέφτομαι κι εγώ)· βλε¹πω να ε²ρχεται (= για να δούμε τί θα γίνει / τί θέλει, συνέπειες για το μέλλον) – *βλε²πω να ε²ρχεται (τα ρήματα δέν μπορούν να είναι ισοδύναμα πραγματολογικά) – δέν βλε²πω να ε²ρχεται (= κάτι άλλο βλέπω)· βλε¹πω και ε²ρχεται (= αυτός για τον οποίο λέγαμε / λέμε) – *βλε²πω και ε²ρχεται – βλε²πω, και ε²ρχεται (= εκεί που έβλε-

πα, ξαφνικά έρχεται, πρβ. βλέπω και τί να δώ;!, έρχεται ο Χ.: ανεξάρτητες προτάσεις, *είδε και ήρθε ο Π. – ? είδε και ερχόταν / έρχεται ο Χ. κλπ.).

2.5 Οπτική γωνία για τη ρηματική έννοια

Ανάλογα με την ετεροπροσωπία – ταυτοπροσωπία, με τον ρηματικό τύπο και με τη σημασία των δύο ρημάτων, υποβάλλονται διαφορετικές καταστάσεις, όπως:

- *ξε³ρει* *οτι γράφει ποιήματα* (γνώση για ένα τρίτο πρόσωπο: ετεροπροσωπία)· *ξε³ρει* *που γράφει ποιήματα* (= δέν χρειάζεται να του το πείς: ταυτοπροσωπία)· *ξε³ρει πως γράφει ποιήματα* (= έχει επίγνωση οτι γράφει ποιήματα: ταυτοπροσωπία, αλλά και = έχει προσωπική γνώση και ενδιαφέρον: ετεροπροσωπία)· *ξε³ρει να γράφει ποιήματα* (ταυτοπροσωπία = μπορεί, είναι σε θέση)· *ξε³ρει και γράφει ποιήματα* (ταυτοπροσωπία = τα καταφέρνει, όταν παρουσιαστεί η ευκαιρία)· *ξέρω_γράφει ποιήματα* (για τρίτο πρόσωπο)· *ξέρω_θα γράφει ποιήματα* (όπως μαθαίνω)· πρβ. *δέν ξέρω να γράφει ποιήματα* (= δέν γνωρίζω, δέν το άκουσα ποτέ)· *δέν ξέρω αν γράφει ποιήματα* (= δέν γνωρίζω, πρβ. ερωτηματικές προτάσεις: *γράφει ποιήματα*;)·
- *τί ήταν να το πείς!* (εστίαση σε ό,τι ακολούθησε, υστερόχρονα, πρβ. *είναι να + ρήμα*)· *τί ήθελε και το είπε!* (εστίαση σε ό,τι προηγήθηκε: σκέψεις κλπ.).

2.6 Χρόνος και όψη, υποκείμενο και αντικείμενο

Οι ρηματικές κατηγορίες όπως χρόνος, όψη, πρόσωπο, υποκείμενο – αντικείμενο παίζουν ρόλο στις δυνατότητες των συνδυασμών και εκφορών, όπως και η σημασία του ρήματος, πρβ. τα εξής:

- *βλέπω / είδα να τη χαιρετά* (= βλέπω / είδα αυτή την ‘εικόνα’) / **χαιρετούσε* / **χαιρέτησε* κλπ.· *βλέπω / είδα που τη χαιρετά* (= δέν αμφισβητείται) / *βλέπω που τη ? χαιρετούσε* / *είδα που τη χαιρετούσε*, *βλέπω που τη χαιρέτησε* (= καταλαβαίνω) / *είδα που τη χαιρέτησε*, *βλέπω / είδα που την έχει χαιρετήσει* (στο εκάστοτε παρελθόν)· πρβ. *δέν βλέπω να τη χαιρετά* (= δέν περιμένω, δέν πιστεύω να τη χαιρετήσει) / *δέν βλέπω που τη χαιρετά* (= απο δώ που βρίσκομαι κλπ.) / **δέν είδα που τη χαιρετά* / *δέν είδα που τη χαιρετούσε* / *χαιρέτησε* κλπ.·
- *βλέπω να τρέχουν* / **βλέπω να τρέξουν*· *δέν βλέπω να τρέχουν* / *δέν βλέπω να τρέξουν* (= προβλέπω) / *δέν βλέπω να έτρεξαν* (= συμπεραίνω)· *βλέπω που τρέχουν* / **βλέπω που τρέξουν* / *βλέπω που έτρεξαν* (= καταλαβαίνω)·
- *ξέρω οτι γράφει* / *που γράφει* / **να γράφει*· *δέν ξέρω οτι γράφει* / *που γράφει* / *να γράφει* (= πιστεύω, δυνατότητα)· *ξέρω οτι / πως / που θα γράφει* / *γράφει*· *δέν ξέρω αν έρχεται / ήρθε*· **ξέρω αν έρχεται* / *ήρθε να μας δεί* αλλά *εγώ ξέρω αν έρχεται / ήρθε να μας δεί*· **ξέρω οτι / να / πως / που έρθει*·
- *πιστεύω θα έρχεται / ήρθε*· *πιστεύω να έρχεται / ήρθε*· *πιστεύω έρχεται / ήρθε*· **πιστεύω / δέν πιστεύω που έρχεται* (= όπως ισχυρίζεσαι)·
- *λυπούμαι οτι (επισημότητα) / που / *πως* (με το *λυπούμαι* δέν ταιριάζει το *πώς*, που δηλώνει συμμετοχή) / **να (μή)* / *αν δέν με βρήκες*· *φοβούμαι οτι θα / πως θα / μην έρθει*·
- *τον είδα να τρέχει* / *που τρέχει* / *που έτρεχε*· **(δεν) τον είδα οτι τρέχει* / *έτρεχε* – *είδα οτι τρέχει* / *έτρεχε*·

- νομίζω πως ήρθε / *οτι ήρθε* / **που ήρθε* / **να ήρθε*·
- σκέφτομαι πως / *οτι* / *που* (το γεγονός) / $\emptyset$ / **να έρχεται*· σκέφτομαι να έρθω·
- έλα που (= είναι αλήθεια) / *και* (= υπάρχει λόγος να εκμεταλλευτώ την ευκαιρία) σε θέλω!· *τράβα που* θα μου πείς *οτι...*! – *τράβα να* του πείς *οτι...*! (= δέν υπάρχει καμιά πιθανότητα να δεχτεί κλπ.)· *φύγε (να) μή σου πώ καμιά κουβέντα!* (απειλή δυνατής πράξης) – *φύγε που να μή σώσεις!* (απευχή)·
- λέω *οτι κλαίει* / *πως κλαίει* / *που κλαίει* (= αναφέρομαι σε αυτό το γεγονός) / *να κλαίει* (= έχω την εντύπωση ότι κλαίει), πρβ. *λέω και κλαίει* (= εγώ λέω κι αυτός κλαίει).

2.7 Αρνήσεις

Τα ρήματα που παίρνουν μέρος στις εκφορές που εξετάζουμε μπορούν να εμφανιστούν με αρνήσεις, όπως:

- *δέν βλέπεις οτι* (ουδέτερο) / *που* (συναίσθημα = σου είναι αδιάφορο;) / *πως* (= κοίταζε κι εσύ όπως εγώ!) / ? *και* (= πού είναι η προσοχή σου;) / *να* (= τώρα ή στο μέλλον) / *αν* (= κοίταξε) *έρχεται*· *δέν ξέρω να διαβάξει πολύ* (= αγνώω τα σχετικά με αυτή τη δυνατότητα, πρβ. **ξέρω να διαβάξει πολύ*)· ? *δέν ξέρω που διαβάξει πολύ* (= όπως ισχυρίζεσαι, πρβ. *ξέρω που διαβάξει πολύ*)· **δέν ξέρω πως διαβάξει πολύ* (πρβ. αντίθετα *ξέρω πως διαβάξει πολύ*: προσωπικό ενδιαφέρον, που λείπει στην περίπτωση της άγνοιας)· *δέν ξέρω αν διαβάξει πολύ* (= σχετικά με αυτό το ερώτημα, πρβ. **ξέρω αν διαβάξει πολύ*, αλλά και *εγω*³ *ξέρω αν διαβάξει πολύ*)·
- *βλέπω οτι δέν* (ουδέτερη διαπίστωση) / *που δέν* (= όπως κι εσύ) / *πως δέν* (= και με ανησυχεί) / *να μή* (αρνητική δυνατότητα) / *και δέν* (? = αυτό μας έλειπε τώρα) / $\emptyset$ *δέν* (= είναι πολύ απλό...) *έρχεται*· *ελπίζω οτι δέν* (πιθανή κατάσταση, ουδέτερη, ψυχρότητα) / **που δέν* (δέν μπορεί κανείς να ελπίζει για κάτι που έγινε γνωστό) / *πως δέν* (προτίμηση) / **και δέν* (δέν υπάρχει παραλληλία) / *να μήν* (ανησυχία για δυνατότητα) / $\emptyset$ *δέν* (= είναι φανερό οτι) *το έγραψε ακόμη*· *βεβαιώνω οτι δέν* / *πως δέν* / *που δέν* (κάποιο ισχυρισμό) / **και δέν* (ελλιπές το δεύτερο ρήμα, αν έχουμε σύνδεση φράσεων) / **να μήν* (η βεβαίωση δέν αναφέρεται σε κάτι δυνητικό) / $\emptyset$ (πρβ. όμως *βεβαιώνω το «δέν κοιμάται»*) *έγραψε*· *ξέρω οτι δέν* (ουδέτερο) / *που δέν* (= δέν χρειάζεται να μου το πείς) / *πως δέν* (= δέν με ξεγελάς κλπ.) / **να μήν* (η γνώση δέν επιτρέπει δυνατότητα) / $\emptyset$ *δέν έγραψε κανείς γι' αυτό*·
- *δέν ξέρω οτι δέν* (το γεγονός αυτό) / *που δέν* (= όπως ισχυρίζεσαι) / **πως δέν* (ίσως απηχητικά: «...») *έγραψε κανείς τίποτε γι' αυτό*, πρβ. και *δέν ξέρει πως δέν έγραψε κανείς γι' αυτό* (= δέν γνωρίζει όπως εγώ) / *που δέν* (= όπως εσύ κι εγώ) / *οτι δέν* (= όπως ξέρουν όλοι) / **να μήν* (αλλά πρβ. *να μη δει...*, με ενδιαστικό *μη*).

Ως προς το πεδίο της άρνησης, παρατηρούμε αντιστοιχίες όπως: προσωπικής στάσης, π.χ. *δέν ξέρω να ήρθε να με δει* (= δέν έχω αμφιβολίες για αυτή τη δυνατότητα) / **ξέρω να μήν ήρθε να με δει*, **δέν ξέρω πως ήρθε να με δει* / *ξέρω πως δέν ήρθε να με δει* (= ξέρω και το συναισθάνομαι), πρβ. και *δέν ξέρω οτι ήρθε να με δει* / *ξέρω οτι δέν ήρθε να με δει*, *δέν ξέρω που ήρθε να με δει* / *ξέρω που δέν ήρθε να με δει*.

2.8 Τροπικότητες και φρασεολογία

Τροπικά ρήματα (απρόσωπα, τριτοπρόσωπα κλπ.) παρουσιάζουν ποικίλες δυνατότητες εκφορών, όπως (βλ. Σετάτος 1994):

- *αρχίζει να* (αρχή ενέργειας) / *και* (π.χ. *αρχίζει και τί κάνει; γυμνάζεται*) / *και να* (= ακόμη και) / $\emptyset$ (= μήν ανησυχείς!) *γυμνάζεται*
- *φτάνει οτι* (= όπως το βλέπω) / *που* (= άς πάρουμε τη θέση του για μιά στιγμή) / *να* (= αν υποθέσουμε, με την προϋπόθεση) / **πως* (δέν πρόκειται για προσωπική γνώμη) / **και* (το φτάνει δέν επιτρέπει κάτι επιπλέον) *θέλει*
- *είναι οτι δέν* / *που δέν* / **πως δέν* / **και δέν* / *να μή θέλει* (= γιατί όταν θέλει τότε...)
- *κάνει οτι* (= προσποιείται με επιτυχία) / *πως* (= δέν θα έπρεπε, αλλά ποιός τον πιστεύει) / **που* (εφόσον δέν αντιστοιχεί σε πραγματικό) / **και* / **να μή θέλει* (αλλά με ετεροπροσωπία και με διαφορετική σημασία στο ρήμα: *τον κάνει να μή θέλει* / *και δέν θέλει* / *να μή θέλει*).
- *φαίνεται οτι* (= δέν μπορεί κανείς να το αμφισβητήσει, πρβ. *φαι³νεται οτι...*, έμφαση) / *φαι³νεται που* (= το βλέπεις κι εσύ) / *φαι^{3/2}νεται* (= το βλέπω καθαρά) *να* (υπόθεση, πρβ. *φαίνεται να θύμωσε αλλά δέν...*) / **και* / $\emptyset$ *θύμωσε*· *δέν φαίνεται να* / *οτι* / *που ήρθε* (= απο την κατάσταση των πραγμάτων)· **δέν φαίνεται πως ήρθε* (αλλά φαίνεται πως δέν ήρθε).
- *μην τύχει και φύγει χωρίς να τον δώ!*
Παρόμοια και σε περιπτώσεις φρασεολογικών ενοτήτων, όπως:
 - *λές και* (= σάν να) / *θαρρείς και*
 - *λές να (μή)* (= νομίζεις όπως εγώ...)
 - *λε²ει και λε¹ει* (= δέν παύει να λέει) / *λε²ει που λε¹ει ό,τι του κατέβει* (= δέν φτάνει που λέει ό,τι του κατέβει) / *λε²ει δε λε¹ει* (= σε κάθε περίπτωση) *σ' εμένα θα το πεί*·
 - *κάθε που* (= κάθε φορά που)· *μόνο που δέν* (= λίγο έλειψε να)· *καλά που* (= ευτυχώς)·
 - *μιά και* (= με το δεδομένο οτι) / *μιά που* (= αφού)·
 - *πές πως (δέν)* / *πές οτι (δέν)*.

2.9 Λειτουργίες

Η εξέταση των επιμέρους λειτουργιών οδηγεί με αφαιρετικές γενικεύσεις στη διάκριση γενικών λειτουργιών (σημασιακών διαστάσεων), όπως:

- *και*: παράταξη, παραλληλία, ενότητα (αριθμός κλπ.), παραστατικότητα, επιδοτικό, συνδετικό ($A \cup B$), πρβ. και χρόνο·
- *να*: παράθεση, εξάρτηση ($A \setminus B$), επαλληλία, σχέση (τάξη, προσδιοριστής, συμπλήρωμα), δυνητικότητα (πρβ. βούληση), πρβ. αντικατάσταση άλλων συνδέσμων, όπως *για να* (τελικός), *αν* (υποθετικός), *και αν* (παραχωρητικός), *όταν* (χρονικός) κλπ., και *να* ως εξασθενημένο και αχρωμάτιστο, που καταντά «συνδετικό λεξίδιο» (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, 2, 188), πρβ. και σκοπό·
- *που*: υπόταξη ($A \supset B$, ενέργεια μέσα σε ενέργεια) ή υπαλληλία (δνύ ενέργειες σε ένα όλο), ρεαλιστικότητα, ενδιαφέρον (π.χ. *εδώ που βρισκόμαστε* κλπ.), πρβ. αντικατάσταση άλλων συνδέσμων, όπως στις μή καθαρές αναφορικές (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, 2, 205–211), καθώς και τόπο·

- *πως*: συμμετοχή ($A \cap B$), ένταξη, συναίσθημα (υποκειμενικότητα), εκφραστικότητα, δοξαστικό (προσωπική γνώμη), πώς έχουν τα πράγματα, αδυναμία αμφισβήτησης, πρβ. και τρόπο·
- *οτι*: ουδετερότητα (αδιάφορο), αίσθημα ανάξιο εκτιμήσεως (μή ενδιαφέρον), κρίση, δήλωση, πραγματικότητα, αναφορικότητα, εισαγωγή παραθέματος·
- *σάν (να)*: παρομοίωση ενεργειών·
- *αν*: υπόθεση·
- $\emptyset$: σύμπτωση, συνύπαρξη, συγκυρία, αντιπαράταξη στον ίδιο χρόνο, απρόοπτο·
- *άς / ας*: προτροπή, παραδοχή·
- *θα*: εύλογο, τυπικότητα $\rightarrow$ βεβαιότητα.

3. Προβλήματα

Οι συνδυασμοί των ανωτέρω μορίων και συνδέσμων με ποικίλα γλωσσικά στοιχεία είναι ποικιλότατοι και μεγάλου αριθμού, έτσι ώστε δέν μπορεί εκ των προτέρων να γνωρίζει κανείς τη δυνατότητα εμφάνισης και τον βαθμό αποδεκτότητάς τους. Πρόκειται για μιá περιοχή όπου υπάρχει έντονη γλωσσική δημιουργία και δυνατότητες εξελίξεων, επειδή λειτουργούν πολλές δυνάμεις, όπως αναλογία, εκμετάλλευση νέων συνδυασμών (ιδίως με προσωδιακά στοιχεία), επέκταση ιδιολεκτικών χρήσεων και παρεμβολών κάθε είδους (δανεισμοί απο διαλέκτους, ξένες γλώσσες κλπ.), νέες αναλύσεις της εξωγλωσσικής πραγματικότητας που απαιτούν νέες εκφραστικές μορφές (πρβ. λογοτεχνία κλπ.), μεταγλωσσικές χρήσεις (πρβ. το **δέν ξέρω που ήρθε να με δεί με το δέν ξέρω «που ήρθε να με δεί»*, που έχει ακουστεί προηγουμένως, *τώρα που ήρθε να σε δεί*, δηλαδή εννοείται «όπως λές», πρβ. και απηχητικές εκφορές).

Τα προβλήματα που συναντά η γλωσσολογική έρευνα είναι:

(1) αποδεκτότητα εκφορών (εκφωνημάτων: διαφοροποιήσεις ομιλητών, ομάδων, περιοχών της κοινής [substandards], ηλικιών κλπ.)·

(2) σημασιακές (υποδηλώσεις κλπ.) και λειτουργικές διαφορές: κατα τα επίπεδα της γλώσσας, τα φρασεολογήματα και τους φρασεολογισμούς·

(3) χρήση παραφράσεων, συνωνυμικών διαφορών κλπ.: χρήσιμες για τον καθορισμό των παραπάνω διαφορών, στις οποίες κατα κάποια άποψη ανήκουν (βλ. παραδείγματα παραπάνω)·

(4) συλλογή υλικού: εξαντλητικότητα δύσκολη, αν όχι ανέφικτη (πρβ. πλήθος δημοσιευμάτων, προφορικών χρήσεων, νεολογισμών κλπ.), πρβ. την πρωτοποριακή συλλογή του Τζάρτζανου (1946–1953, 2, 131–253) και τα λεξικά της κοινής νεοελληνικής πέρα απο το λεξικό του Δημητράκου (1964), όπως της *Πρωίας* (1933), του Κριαρά (1995), του Μπαμπινιώτη (1998), το *AKN* (1998).

4. Συμπεράσματα

Η εμφάνιση μορίων στη διαχρονία της ελληνικής (πρβ. και απώλεια μορίων της αρχαίας ελληνικής) συμβαδίζει με τις αλλαγές του συστήματος, ως χαρακτηριστικό της αναλυτικότητας της νέας ελληνικής, αλλά δημιουργεί και νέες δυνατότητες, π.χ. η δημιουργία του μορίου *θα* οδήγησε στις συντάξεις *θα* + ιστορικό χρόνο ρήματος, όπως

θα του μιλούσε (δυνατότητα στο παρελθόν), θα του μίλησε (πιθανότητα στο παρελθόν), κοντά στα θα του μιλά (εξακολουθητικός μέλλοντας) και θα του μιλήσει (στιγμικός μέλλοντας), πρβ. και θα του είχε μιλήσει (δυνατότητα στο προτερόχρονο παρελθόντος), θα του έχει μιλήσει (προτερόχρονο μέλλοντος ή δυνατότητα σε προτερόχρονο παρόντος). Με τις νέες λειτουργίες ορισμένα μόρια μεταβλήθηκαν σε γενικότερους δείκτες, πίο αφηρημένους συνδέτες κλπ., όπως και (παράταξη), να (παράθεση), που (υπόταξη).

Οι εκφραστικές ανάγκες καθώς και οι προσπάθειες των ομιλητών για την αποτελεσματική κάλυψή τους και για τη δημιουργία νέων γλωσσικών δυνατοτήτων οδηγούν στην εμφάνιση νέων χρήσεων, νέων μορίων και συνδυασμών τους, κάποτε και νέων γλωσσικών κατηγοριών, πρβ. το έτσι και (ως σύνδεσμο). Η περιοχή των μορίων είναι απο τις πίο δημιουργικές στη γλώσσα, όπως δείχνει η πραγματολογική διάστασή της.

Βιβλιογραφία

- Δημητράκος, Δ. 1964. *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, 9 τ. Αθήνα: Ελληνική Παιδεία.
- Κριαράς, Εμμ. 1995. *Λεξικό της σύγχρονης ελληνικής δημοτικής γλώσσας*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- ΛΚΝ = *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. 1998. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Μοσχονάς, Σ. 1989. «Συμπληρωματικές προτάσεις και ρήματα αισθήσεως σημαντικά», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 9, 315–336.
- Μπαμπινιώτης, Γ. 1998. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Πρωία = *Λεξικόν νέας ελληνικής γλώσσης*, 2 τ. 1933. Αθήνα: Δημητράκος.
- Σετάτος, Μ. 1985. «Τροπικότητες των ρημάτων στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 6, 175–182.
- . 1994. «Γλωσσολογικές παρατηρήσεις σε ρήματα της κοινής νεοελληνικής», *Ελληνικά* 44, 423–445.
- Svalberg, A. 1992. «Functions and encodings of complements in Modern Greek from a cross-linguistic perspective», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 13, 295–310.
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Χριστίδης, Α.-Φ. 1982. «ότι / πως – που: επιλογή δεικτών συμπληρωμάτων στα νέα ελληνικά», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 2, 113–177.
- . 1985. «Πρόσθετες παρατηρήσεις στις συμπληρωματικές προτάσεις της νέας ελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 3, 47–72.

Η καθαρεύουσα

1. Γλωσσικό σύστημα

Ένα γλωσσικό σύστημα μπορεί να εξεταστεί απο ποικίλες οπτικές γωνίες: συγχρονικά, διαχρονικά, ιστορικοσυγκριτικά, τυπολογικά κλπ.

1.1 Μορφές ενός συγχρονικού γλωσσικού συστήματος

Ένα γλωσσικό σύστημα μπορεί να έχει συγχρονικά τις εξής μορφές:

- κοινή: επίσημη γλωσσική μορφή χώρας / κράτους, που χρησιμοποιείται απο όλους τους πολίτες για επικοινωνιακούς σκοπούς, ως γλώσσα της εγκύκλιας εκπαίδευσης κλπ.· πρβ. και κοινή χρωματισμένη κατα τόπους, δηλαδή κοινή με διαλεκτικά στοιχεία (πρβ. ελληνιστική εποχή)·
- *ratois*: τοπικές ποικιλίες (ενός χωριού κλπ.), επαρχιωτικές, τοπικές μορφές της κοινής (π.χ. *γράφουμε – γράφομε, κρατούσαμε – κρατάγαμε* κλπ.)·
- γεωγραφικές διάλεκτοι: γλωσσικές μορφές περιοχών·
- κοινωνικές διάλεκτοι: γλωσσικές μορφές επαγγελματιών, εφήβων, στρατιωτών, κακοποιών κλπ., πρβ. *αργκό / σλάχκ*·
- καθομιλούμενη: γλώσσα καθημερινής επικοινωνίας·
- καλλιεργημένη: επιμελημένη γλώσσα (πρβ. γραπτή)·
- λαϊκή: γλώσσα της 'πιάτσας' κλπ.·
- λογοτεχνική: ποιητική κλπ.·
- διάλεκτοι με στοιχεία της κοινής: π.χ. με όρους της διοικητικής, θρησκευτικής κλπ. γλώσσας·
- ιδιόλεκτος: γλωσσική μορφή ενός οικογενειακού κύκλου·
- ιδιόλεκτο: γλώσσα ενός ατόμου (πρβ. χαρακτηριστικά ατομικής φωνής κλπ.)·
- ανάμεικτες μορφές: μεταναστών (π.χ. Εβραίων της Νέας Υόρκης με στοιχεία *yiddish* κλπ.), οικογενειών όπου πατέρας και μητέρα έχουν διαφορετικές μητρικές γλώσσες κλπ.·
- διγλωσσική: ατόμων που ως έναν βαθμό γράφουν ακόμη στην καθαρεύουσα.

1.2 Διαχρονική εξέταση

Η ποικιλία μορφών που παρουσιάζει μία γλώσσα στην εξέλιξή της, κατα τη διαχρονική πορεία της, είναι μεγάλη και πρέπει να μελετηθεί σε όλα τα στοιχεία που διασώζονται, επειδή έχει μεγάλη σημασία για τη μελέτη της σημερινής της μορφής ή μιάς συγχρονικής μορφής του παρελθόντος. Έτσι πρέπει να συγκεντρωθούν τα στοιχεία από περιοχές όπως:

- μικροτοπωνυμία: σε διαλέκτους (χωριά κλπ.) και στην κοινή (κωμοπόλεις, πόλεις)·
- τοπικά αρχεία: εκκλησιαστικά, σχολικά, κοινοτικά κλπ.·
- οικογενειακή αλληλογραφία: παλιές επιστολές κλπ.·
- ηλικιωμένα πρόσωπα: αναμνήσεις, οικογενειακή γλώσσα παλαιότερων εποχών·

- λαογραφικά κείμενα: άσματα, παραμύθια, παραδόσεις κλπ.
- γραμματεία: είδη, ύφος κλπ., αναμειξίς γλωσσών κλπ.
- επαφές με ξένες γλώσσες: γειτονικές ξένες γλώσσες που μιλιούνται στην περιοχή όπου ζούν οι ομιλητές της γλώσσας που εξετάζουμε, μεταναστευτικές και ταξιδιωτικές επιδράσεις, επιδράσεις από ξένες γλώσσες με μεγάλη πολιτισμική παράδοση ή ιστορική σημασία
- επιδράσεις σε ξένες γλώσσες: όπως οι επιδράσεις της ελληνικής
- αναβιώσεις παλαιών στοιχείων: πρβ. τα λόγια στοιχεία (και με νέες σημασίες) της κοινής νέας ελληνικής (ΚΝΕ), αλλά και ολόκληρες γλώσσες, όπως τα εβραϊκά στο σημερινό Ισραήλ

Έτσι για την ΚΝΕ διακρίνονται:

- αρχαϊσμοί: παροιμιακές φράσεις (π.χ. *πάν μέτρον άριστον*), λεξιλογικά στοιχεία (π.χ. στοιχεία αρχαίου ελληνικού πολιτισμού όπως *δόρυ*, *τείχη* κλπ., κύρια ονόματα όπως *Πλάτων* κλπ.)
- νεολογισμοί: ενδεικτικοί εξελίξεων, π.χ. *ευρώ*, *έμπορος* με προφορά [έβορος] αντί [έμπορος], πρβ. *διάθεση* (δέν έχω διάθεση κλπ.) – *δι-άθεση* (διάθεση του ρήματος / χρημάτων κλπ.), μή καθιερωμένα στοιχεία (καινοπρεπή, ανεγκλιμάτιστα, π.χ. *ντιμπέιτ*), δάνειες λέξεις με ελληνικά συνώνυμα (π.χ. *φίλμ* – *ταινία*, *μπάσκετ* – *καλαθόσφαιρα*, *τρένο* – *σιδηρόδρομος* κλπ.)
- δημοτικά στοιχεία που δεν ανήκουν στην ΚΝΕ: διαλεκτικά (πρβ. και επαρχιωτισμούς της ΚΝΕ), μορφές και τύποι της δημοτικής που εμφανίζονται στη λογοτεχνία πριν από τον σχηματισμό της σημερινής ΚΝΕ, π.χ. σε δημοτικιστές συγγραφείς διαφόρων αντιλήψεων και ύφους (πρβ. Κ. Θεοτόκη, Κ. Χατζόπουλο, Α. Καρκαβίτσα κ.ά.), διαλεκτικοί όροι (ονομασίες εργαλείων κλπ., μέρη πλοίων κλπ.), διαλεκτικά στοιχεία που κατά την αντίληψη των ομιλητών ανήκουν στην ΚΝΕ (πρβ. και ανάμεικτη με διαλεκτικά στοιχεία ομιλία της ΚΝΕ, π.χ. με χρήση του *ήσαντε* κλπ., έτσι ώστε η ΚΝΕ να παίρνει ανάμεικτο χρωματισμό)
- λόγια στοιχεία αρχαίας ελληνικής ή καθαρευουσιάνικης φωνητικής ή μορφολογίας (εκτός των καθιερωμένων), που εμφανίζονται σε φρασεολογικές ενότητες (π.χ. *δια τον φόβον των Ιουδαίων*), σε σποραδικές χρήσεις για την κάλυψη κενών (π.χ. *βαρύ ύδωρ*, *ισχύς*), σε ‘παρακαταθήκη’ για πιθανή χρήση.

2. Κοινή νεοελληνική

Η ΚΝΕ είναι η βασική γλωσσική μορφή που χρησιμοποιούν οι Έλληνες σήμερα για κοινωνικούς και πολιτιστικούς σκοπούς. Η κοινή αυτή γλώσσα θέτει στη γλωσσολογία ένα πλήθος προβλημάτων, όπως είναι η προέλευση και η δημιουργία της, η καθιέρωσή της, η δομική και συστηματική μορφή της, τα επίπεδα χρήσης της κλπ.

Ένα από τα προβλήματα που αφορούν την ΚΝΕ είναι και το τί ανήκει σε αυτήν. Για να εξετάσουμε το θέμα αυτό χρειαζόμαστε έναν αριθμό κριτηρίων, όπως είναι:

- οι συνηθισμένες διακρίσεις επιπέδων της γλώσσας (αξίες): στοιχεία δημοτικά (βάση της ΚΝΕ, φυσικότητα, αναλυτικότητα) – λόγια (επισμηότερα, λογικότερα, ψυχρότερα, συνθετικότερα) – λαϊκά (συναισθηματικότερα, ιδιωματικότερα) – αρχαία και μεσαιωνικά ελληνικά (ιστορικότερα, αναφορές σε χαρακτηριστικά παλαιότερων

εποχών) – καθαρευουσιάνικα (ειρωνικές, παιγνιώδεις, επισημοφανείς χρήσεις, π.χ. *εις την Βουλήν*) – διαλεκτικά (στοιχεία παλαιότερης δημοτικής λογοτεχνίας, κάποιιοι επαρχιωτισμοί της ΚΝΕ) – ξένα (διεθνείς όροι, παγκοσμιοποίηση)· επίσης, συνδυασμοί: δημοτικά + λόγια (ουδέτερος λόγος, γραπτός και προφορικός), δημοτικά + λαϊκά (καθημερινός οικογενειακός κλπ. λόγος, λογοτεχνία δημοτικιστών, 'χυμώδης' δημοτικός λόγος, πρβ. *Το 10* του Μ. Καραγάτση), δημοτικά + λόγια + ξένα (εκσυγχρονισμένος, διεθνώς φορτισμένος λόγος), δημοτικά + λόγια + καθαρευουσιάνικα (συναισθηματικά φορτισμένος λόγος, με ειρωνεία, παικτική διάθεση, επισημοφάνεια, π.χ. *της πόλεώς μας, γήπεδο του Άρεως* κλπ.)·

- οι τυποποιημένες, καθιερωμένες εκφράσεις: φρασεολογικές ενότητες, ιδιωτισμοί κλπ.·
- το αίσθημα καινοφανούς, εξαιρετέου, σπάνιου, περίεργου, μή άμεσα αποδεκτού·
- οι εξεζητημένες εκφράσεις·
- το προσωπικό ύφος: έντονα ιδιότυπο κλπ.·
- τα γραμματικά βοηθήματα δημοτικού – γυμνασίου – λυκείου: πρβ. κανονιστική γραμματική·
- ό,τι γίνεται αντικείμενο κριτικής, ειρωνείας, αρνητικών σχολίων κλπ., π.χ. στοιχεία όπως *το πράμαν, φάγαμαν, του πιδί* κλπ.·
- ιδιολεξία: η επιφανειακή γλωσσική πραγματικότητα, με ποικίλα στοιχεία.

2.1 Αποδεκτότητα των στοιχείων της ΚΝΕ

(1) Εκτιμήσεις και αξιολογήσεις

Ομιλητές και συνομιλητές / ακροατές είναι πομποί και δέκτες των γλωσσικών πραγματώσεων (προφορικών και γραπτών), ανάλογα με τα βιολογικά (πρβ. άτομα με προβλήματα άρθρωσης και ακοής κλπ.) και κοινωνικά χαρακτηριστικά τους (ανατροφή, εκπαίδευση, ομάδα, ψυχολογία, ενδιαφέροντα, σχέσεις κλπ.).

Παρά το ότι αποτελεί την κοινή γλώσσα των σημερινών Ελλήνων, η καθημερινή προφορική και γραπτή ΚΝΕ παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία, η οποία οφείλεται όχι μόνο σε επαρχιωτισμούς (τοπικές ποικιλίες) που έχει ενσωματώσει, αλλά και στις ποικίλες αναμειξεις και προελεύσεις των ομιλητών, με χαρακτηριστικές τις περιπτώσεις ιδιολεκτικών διαφορών. Η διδασκόμενη ΚΝΕ δέν τηρείται απο όλους, ιδίως απο λογοτέχνες, που παρουσιάζουν στα έργα τους πολλούς επαρχιωτισμούς και διαλεκτισμούς (πρβ. και τη δημοτική των παλαιότερων Ελλήνων συγγραφέων, με πολλά διαλεκτικά τοπικά στοιχεία, ίσως επειδή δέν είχαν αναπτυχθεί ακόμα τα μεγάλα αστικά κέντρα).

Οι συνομιλητές συνεννοούνται παρά τις διαφορές των διαλέκτων τους, αλλά συχνά ποικίλλει η αποδεκτότητα των διαφορετικών πραγματώσεων της μητρικής γλώσσας. Οι αιτίες των διαφορετικών εκτιμήσεων και αξιολογήσεων μπορεί να είναι οι εξής:

- μόρφωση: πρβ. διαφορές γενεών που διδάχτηκαν την καθαρεύουσα, ανάλογα με τις εποχές (πρίν και μετά την επικράτηση και καθιέρωση της δημοτικής)·
- πρότυπα γλώσσας: μπορεί να είναι διαφορετικά κατα τους ομιλητές·
- επιδράσεις: σχολείου, δασκάλων, ιδεολογιών κλπ.·
- περιβάλλον: κοινωνικές ομάδες (επαγγελματικές, κοινωνικών σχέσεων, ομίλων, τάξεων, παρειών κλπ.)·

- πνευματικά ενδιαφέροντα: αναγνώσματα (Τύπος, βιβλία κλπ.), τηλεόραση κλπ.
- προσδοκία από τη συνομιλία: πρβ. μακροχρόνιες σχέσεις ατόμων κλπ.
- ένταση αποτελεσμάτων: περίεργοι τύποι, εκφράσεις, προσωδιακά χαρακτηριστικά κλπ.
- καθαρότητα κοινής γλώσσας: πρβ. διαλεκτικά στοιχεία ΚΝΕ, ρυθμός κλπ.
- κατανόηση ή μή κατανόηση: πρβ. οτι ορισμένοι ενδιαφέρονται για τη γενική εντύπωση των λόγων, αδιαφορώντας αν τους κατανοούν ή όχι.
- απουσία πλήρους αποδεκτότητας: όταν ο λόγος δέν ελκύει την προσοχή του δέκτη, πρβ. αντίθετα περιπτώσεις παραφωνίας, ιδιορρυθμιών, παραδόξων κλπ. που κεντρίζουν την προσοχή.
- εντυπωσιακό ύφος: προφορικό ή γραπτό, π.χ. με πολλές παροιμιακές φράσεις κλπ.

(2) Αποδοχή

Ορισμένα στοιχεία της κοινής παρουσιάζουν ομοιότητες και διαφορές όσον αφορά την αποδοχή τους. Έτσι, σχετικά με την αποδοχή στην ΚΝΕ στοιχείων της καθαρεύουσας (βλ. 3.2), διαλέκτων αλλά και ξένων γλωσσών, παρατηρούμε:

(α) Διαλεκτικά στοιχεία: δέν ανήκουν στην ΚΝΕ αλλά χρησιμοποιούνται:

- αυθόρμητα: απο διαλεκτικούς ομιλητές της ΚΝΕ, π.χ. *φιλούθκια!*
- απο συγγραφείς: για διαλεκτικό χρωματισμό διαλόγων κλπ., π.χ. — *Μπάρμπα, η γ'ναίκα σ' έφκι* (Α. Παπαδιαμάντης, *Η Νοσταλγός*), σε ελεύθερο πλάγιο λόγο, π.χ. χαιρετισμοί, επιφωνήματα, τοπικό λεξιλόγιο κλπ. ή στην περίπτωση αναφοράς σε πολιτισμικά στοιχεία (πρβ. λαογραφία): κάποια δύσκολα ξεχωρίζουν απο επαρχιωτισμούς της ΚΝΕ, ενώ ορισμένα άλλα, που χρησιμοποιούνται στη λογοτεχνία, 'ενοχλούν' στην ΚΝΕ, διότι δέν αντιπροσωπεύουν τη σημερινή γλωσσική πραγματικότητα, π.χ. *κάτου*, *νειρεύομαι* κλπ. (βλ. διαλεκτικά στοιχεία στη λογοτεχνία).

(β) Ξένα στοιχεία: χρησιμοποιούνται:

- για επίδειξη.
- απο συνομιλητές γνώστες της ξένης γλώσσας.
- απο επιστήμονες για όρους που δέν έχουν αποδεκτή απόδοση στην ΚΝΕ.

(γ) Καθαρεύουσα: σχετικά με το αίσθημα που ανακαλεί στον ακροατή ή αναγνώστη:

- ανακαλεί δυσάρεστες εμπειρίες (ερμηνευόντων) παλαιότερης εκπαίδευσης (πρβ. σχολικά εγχειρίδια, εκθέσεις μαθητών κλπ.) και διοικητικής γλώσσας (διατάξεις, αποφάσεις κλπ.).
- είναι ψυχρή, αυστηρή, άχρωμη, αφύσικη, νεκρή γλώσσα (εφόσον χρησιμοποιούνταν σε ειδικές περιπτώσεις: πανεπιστημιακά μαθήματα, δικαστήρια, ειδησεογραφία, κηρύγματα κλπ., με πενιχρά αποτελέσματα και συνεχή λάθη).
- εμφανίζει δυσκολίες χρήσης και κατανόησης: πρβ. και διαλεκτικά στοιχεία στην παλαιότερη (κυρίως) δημοτική λογοτεχνία.
- είναι γλώσσα γραπτή: εν μέρει κατανοητή απο ξένους που γνωρίζουν τα αρχαία ελληνικά, πρβ. σήμερα τη χρήση της αγγλικής σε επιστημονικά δημοσιεύματα (πρβ. και συνέδρια).
- παρατηρείται αντίθεση αισθήματος καθαρεύουσας – διαλέκτων σε ορισμένες περιπτώσεις: π.χ. κατάληξη γ' πληθ. -ουσι (πρβ. κρητική διάλεκτο).
- παρουσιάζει αντίθεση με τα αρχαία ελληνικά: πρβ. τη σύνταξη της καθαρεύουσας,

που πλησιάζει τη σύνταξη της δημοτικής, με εξαίρεση την αρχαϊκή καθαρεύουσα, που πλησιάζει την αρχαία ελληνική (άν δέν την ξεπερνά κάποτε σε εκζήτηση περίπλοκων εκφράσεων), η αποδοχή της οποίας όμως είναι διαφορετική (πρβ. και τις ποικιλίες της αρχαίας σε διάφορους συγγραφείς, όπως Όμηρο, Πίνδαρο, Θουκυδίδη – Ξενοφώντα, Πλάτωνα – Αριστοτέλη, Ηρόδοτο, ρήτορες, και άλλες γραμματειακές γλώσσες, αλλά και τη νεοελληνική προφορά της αρχαίας ελληνικής).

3. Καθαρεύουσα

Η νέα ελληνική περιέχει στοιχεία δημοτικά, λόγια, λαϊκά, ξένα, διαλεκτικά (πρβ. νεοελληνικές διαλέκτους), αρχαία και μεσαιωνικά, ιδιολεκτικά (πρβ. ατομική γλώσσα συγγραφέων και ατομική γλώσσα ομιλητών), στοιχεία καθιερωμένα και τυποποιημένα (πρβ. μεταφορές κλπ., φρασεολογικές ενότητες και παροιμιακές φράσεις κλπ.) ή μη καθιερωμένα (πρβ. παροδικές μορφές και χρήσεις, που εμφανίζονται, διαρκούν ένα διάστημα και τελικά φθίνουν και παύουν να χρησιμοποιούνται), ζωντανά και νεκρά (πρβ. *κιλό* – *οκά* κλπ.), επιβιώσεις (πρβ. *άντρα*, *γυναικάς* κλπ. με *αντρός*, *γυναικός* κλπ.), αναλυτά και μη (πρβ. *εν μέρει*, *εντωμεταξύ*, *καλωσόρισες!*, *ορίστε!*, *Θεός χωρὲς τον!*, *άμποτε!* κλπ.), παλιά και νέα (πρβ. λόγια, καθαρευουσιάνικα, αρχαία ελληνικά – νέα ελληνικά, λαϊκά, διαλεκτικά, ξένα κλπ.).

3.1 Δημοτικά – λόγια – καθαρευουσιάνικα – αρχαία ελληνικά στοιχεία

(1) Τα συστατικά της KNE

Στην KNE συναντούμε τέσσερα συστατικά της γλωσσικής δομής, δημοτικά, λόγια, καθαρευουσιάνικα, αρχαία ελληνικά, με κύρια την αντίθεση δημοτικών – λόγιων. Παρατηρούμε δηλαδή:

- δημοτικά στοιχεία: φωνολογικά χαρακτηριστικά (τόνοι ο – 1 – 2 – 3, εξακολουθητικά – στιγμικά σύμφωνα, καθοδικές δίφθογγοι [ελάχιστες στις ρίζες των λέξεων – αρκετές στα τέρματα, σε ακολουθίες του τύπου Φ + Φ [Σ] κλπ.]), άρθρο (ο / η / το και *ε'νας* / *μια'* / *ε'να*, άρθρο + κύριο όνομα)· μορφολογικά: ουσιαστικά (αρσενικά σε -Φς, γεν. -Φ – θηλυκά σε -Φς, γεν. -Φς, προστακτική ως ουσιαστικό κλπ.), επίθετα (διάκριση γενών -ος, -η / -α, -ο, περιφραστικός συγκριτικός *πιό* + επίθετο, ρηματικά επίθετα που εκφράζουν ρηματική διάθεση, σειρά όρων, π.χ. *το καλό το παιδί* κλπ.), αντωνυμίες (*εμείς* – *εσείς*, προκλιτικές – εγκλιτικές), ρήμα (όψη, π.χ. μέλλοντας διαρκείας – μέλλοντας στιγμικός, παρακείμενος με *έχω* + απαρέμφατο, φωνές: ενεργητική – παθητική κλπ.), επίρρημα (-οντας, -α κλπ.), προθέσεις (*απο* – *σε*, *με* – *χωρίς* / *δίχως*, *για* / *προς*, επίρρημα + πρόθεση), σύνδεσμοι (πολλαπλών λειτουργιών, π.χ. *και*, *που*, *άμα* κλπ.), αριθμητικά, μόρια (*θα*, *να*, *άς*), επιφωνήματα· φρασεολογικές ενότητες (πρβ. αντιθέσεις ουσιαστικό + γενική – γενική + ουσιαστικό κλπ.)· πρόταση και κείμενο (πρβ. παρατακτική σύνταξη κλπ.)·
- λόγια στοιχεία: π.χ. *βαρύ ύδωρ*, *ισχύς*, γεν. *ισχύος* κλπ., πρβ. τάση αφομοίωσής τους με δημοτικά (πρβ. *διάθεση* = *κέφι* – *δι-άθεση χρήματος* / *ρήματος* κλπ.)· τα λόγια στοιχεία δέν είναι απολύτως καθορισμένα, επειδή μπορούν να χρησιμοποιηθούν μορφές της αρχαίας ελληνικής και της καθαρεύουσας: ατομικοί τύποι, ιδιόκλιτα

στοιχεία (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 256–257), στοιχεία της καθαρεύουσας για συγκεκριμένες λειτουργίες και χρήσεις π.χ. επισημοφάνεια, πρβ. *όπως εδήλωσα χθές εις την Βουλή*, αντί του ανέμφατου *όπως δήλωσα χθές στη Βουλή* ή του emphaticού *όπως δήλωσα χθές στην Βουλή*, πρβ. και *όπως εδήλωσα χθές εις την Βουλήν* των σπάνιων σήμερα καθαρευουσιάνων), επιστημονικοί όροι, παιγνιώδεις χρήσεις (υπερκαθαρεύουσα, βλ. παρακάτω, πρβ. διαλεκτοποιήσεις, π.χ. ουρανική προφορά [Λ], [η] των λ, ν πριν από μπροστινό φωνήεν [i] με σκωπτική διάθεση)·

- καθαρευουσιάνικα στοιχεία: σε ποικίλες μορφές (αρχαϊκή, απλή, απλοποιημένη, υποτυπώδης καθαρεύουσα, πρβ. τη γλώσσα του Α. Παπαδιαμάντη: αρχαϊκή σε ποιητικές περιγραφές κλπ., απλή στην αφήγηση, με δημοτικά και διαλεκτικά στοιχεία σε διαλόγους ή σε ελεύθερο πλάγιο λόγο), συνδυασμούς (αμιγής, με αρχαία ελληνικά / δημοτικά / λαϊκά / ξένα / διαλεκτικά στοιχεία) και λειτουργίες (για όλες τις λειτουργίες / σε όλα τα επίπεδα λόγου, για ορισμένες λειτουργίες, πρβ. νομικά κείμενα, γλώσσα δημόσιων υπηρεσιών, επαγγελματική ορολογία, λογοτεχνική, π.χ. στην καθαρευουσιάνικη ποίηση και πεζογραφία κλπ., ιδίως για επισημοφάνεια: *όπως εδήλωσα εις την Βουλήν, η διαλεύκανσις της υποθέσεως, δια να*, πρβ. και τη χρήση καθαρεύουσας στον λόγο προσώπων υψηλής θέσης που απευθύνονται σε απλούς ομιλητές, π.χ. χωρικούς κλπ.)· επίσης, ως κατάλοιπο (πρβ. επίσημα κείμενα και γραπτή γλώσσα εκκλησίας, κηρύγματα), για ειρωνεία, αστεϊσμό, σε παιγνιώδεις χρήσεις (καταστάσεις που υποβάλλει η καθαρεύουσα κλπ., πρβ. και υπερκαθαρεύουσα, π.χ. *τί μοι λέγητε!; φρονώ γάρ...*), παρερμηνευμένη (από κάποιους αμόρφωτους ή μισομορφωμένους ομιλητές, πρβ. *τους ποδοσφαιριστάς / διαιτητάς* κλπ.), ακόμα και με διαλεκτική προφορά (π.χ. με κώφωση, βλ. παραδείγματα στην Αργώ του Γ. Θεοτοκά κ.α.)·
- αρχαία ελληνικά στοιχεία: στοιχεία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού (π.χ. Πλάτων κλπ.).

(2) Αναμειξίς

Εκτός απο την κανονική ανάμειξη στοιχείων δημοτικής και λόγιας γλώσσας κατα τα επίπεδα της γλώσσας, παρατηρούμε στην ΚΝΕ:

- χρήση καθαρεύουσας στην ΚΝΕ: π.χ. *εν* + δοτική (*εν είδει / εκτάσει / λόγω / μέρει / όλω / ονόματι / πάση περιπτώσει / πομπή και παρατάξει / συνεχεία / τω άμα / τω γίνεσθαι / γνώσει / εντάξει / ενόψει / εντούτοις / εντωμεταξύ* κλπ.), *συν* + δοτική (*συν τοις άλλοις*), που θα μπορούσαν να θεωρηθούν λόγια (πρβ. και *με λαμβάνεις*; στην ασύρματη επικοινωνία), πρβ. και *δια* + γενική (*δια πυρός και σιδήρου, δια βίου*), *εκ* ή *εξ* + γενική (*εκ του προχείρου / εξ αίματος / εξαιτίας / εξάλλου / εξαρχής*), *επι* + γενική (*επι τούτου / Φραγκοκρατίας*), *προ* + γενική (*πρό Χριστού / ολίγου*), *υπέρ* + αιτιατική (*υπέρ το μέτρο*, πρβ. και *τα υπέρ και τα κατά*) κλπ.
- χρήση δημοτικών στοιχείων στην καθαρεύουσα: π.χ. σε ελεύθερο πλάγιο λόγο (τοπικοί όροι, πρβ. γνησιότητα, συναίσθημα), σε χρονογραφήματα (π.χ. του Φ. Πολίτη), σε λογοτεχνικά κείμενα (πρβ. Ι. Κονδυλάκη και άλλους, που χρησιμοποιούν απλή καθαρεύουσα)·
- χρήση κάποτε και αρχαίων ελληνικών ή νεοελληνικών διαλέκτων: αναφορές σε ειδικούς πολιτισμικούς κόσμους.

(3) Διάκριση λόγιων και καθαρευουσιάνικων στοιχείων

Σε αρκετές περιπτώσεις υπάρχουν δυσκολίες στη διάκριση λόγιων και καθαρευουσιάνικων στοιχείων (βλ. παραπάνω στο 2), π.χ. στην κατάληξη -εως (πρβ. την εκμετάλλευση αρχαίων ελληνικών τύπων στην ατομική ομιλία). Η καθαρεύουσα παρουσιάζει παντού λόγια και αρχαία ελληνικά στοιχεία, με λίγα (και εγκλιματισμένα ή ξεχωρισμένα με εισαγωγικά κλπ.) δημοτικά, ενώ η ΚΝΕ παρουσιάζει δημοτικά και λόγια (μαζί με λαϊκά, ξένα και κάποια διαλεκτικά ή αρχαία ελληνικά). Η καθαρεύουσα έχει κανονιστική γραμματική με βάση την αρχαία ελληνική μορφολογία και τη νεοελληνική σύνταξη.

Η εμφάνιση καθαρευουσιάνικων στοιχείων είναι συχνότερη σε παλαιότερα λογοτεχνικά και γραμματειακά κείμενα, πριν από την καθιέρωση της δημοτικής, ενώ σήμερα η λογοτεχνική γλώσσα παρουσιάζει ποικιλία κατά συγγραφείς ως προς τα λόγια στοιχεία (βλ. 4.3, 4.4).

Ειδικότερα, στοιχεία της καθαρεύουσας διακρίνονται από τα λόγια στα εξής:

- φωνητική: έλλειψη συνιζήσεων (ανοδικών και καθοδικών διφθόγγων)·
- μορφολογία: καταλήξεις (αιτιατική σε -ν, δοτική, πρβ. και τις γενικές σε -ης / -εως της ΚΝΕ), τριτόκλιτα (αγών, πατήρ, ουσιαστικά σε -εύς, -τήρ, -τωρ κλπ.), ημείς - υμείς, ρηματικές καταλήξεις (-μεν / -ον / -μεθα / -σθε / -όμην / -εσο / -ετο), υποτακτική, μετοχές, άκλιτα (οιονεί, ότε) κλπ·
- σύνταξη: χρήση δοτικής (εν Αθήναις κλπ.), μετοχών (-ων, -σόμενος, -σας, -θη-σόμενος, -θείς)·
- λεξιλόγιο: όροι πανίδας και χλωρίδας, όργανα, πρβ. ερμηνείες και λήμματα παλαιών λεξικών·
- φρασεολογία: πρβ. λόγια στοιχεία·
- φορτίσεις: πρβ. αξία γλωσσικών στοιχείων (πρβ. επίπεδα της γλώσσας)·
- λάθη: οι ομιλητές της ΚΝΕ κάνουν λάθη στα λόγια και καθαρευουσιάνικα στοιχεία, δείχνοντας έτσι εμμέσως πού στηρίζεται το αίσθημα της ΚΝΕ (στο σύστημα της δημοτικής).

3.2 Αποδοχή της καθαρεύουσας

(1) Παράγοντες αποδοχής

Η αποδοχή συνδέεται με βιώματα, εμπειρίες κλπ., όπως (πρβ. επίπεδα της γλώσσας):

- αισθήματα: αισθητήρια όργανα σώματος, αισθήσεις, πρβ. δημοτικά στοιχεία·
- συναισθήματα: προσωπικές εντυπώσεις, προσδοκίες, επιθυμίες, πρβ. λαϊκά στοιχεία·
- στάσεις: επιτηδευμένα, αφύσικα, τετριμμένα, αρχαϊστικά / πεπαλαιωμένα, μελοδραματικά (μεγαλόσχημα, στομφώδη) λόγια·
- αισθητικά χαρακτηριστικά: καλαισθητικά βιώματα, ωραιότητα κλπ., πρβ. παραθέματα, αδόκιμα, εξεζητημένα·
- πνευματικά χαρακτηριστικά: νοητική ικανοποίηση, πρβ. χιλιοειπωμένα, κακόζηλα, άχρηστα, φλύαρα, πλατειαστικά, περιττολογικά λόγια κλπ.

Ειδικά η αποδοχή της καθαρεύουσας εξαρτάται απο:

- τη μορφή: αρχαϊκή (αρχαία κλίση όπως γ' πληθ. -ουσι, δοτική, μονολεκτικός μέλλοντας, απαρέμφατο, κλιτές μετοχές όλων των χρόνων, συντάξεις, λεξιλόγιο), απλή (π.χ. -ν, -ις, -ευσ κλπ.), απλοποιημένη (γλώσσα διοίκησης, νομοθεσίας κλπ.), ανάμεικτη (πρβ. ποσοστά καθαρευουσιάνικων τύπων και δημοτικών ή διαλεκτικών), υποτυπώδης (π.χ. με τήρηση του τελικού -ν, του εις κλπ.), 'αδιόρατη' (π.χ. στον *Πατούχα* του Ι. Κονδυλάκη, στη *Στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι* κλπ.)·
- την πραγμάτωση: προφορική – γραπτή (πρβ. επισημότητα κλπ. παλαιού γραπτού λόγου, επίδειξη μόρφωσης, πρβ. το *μακράν ο καλύτερος*, που εμφανίστηκε τελευταία ως καινοτομία)·
- τους ομιλητές / συγγραφείς: ηλικία, ιδεολογία (καθαρευουσιάνοι, εκκλησιαστικά πρόσωπα σε επίσημες εμφανίσεις, περιπτώσεις επισημοφάνειας, πρβ. και περιπτώσεις επίδειξης γλωσσομάθειας, όπως με ορισμένα ξένα δάνεια, π.χ. *το ντιμπέιτ* αντί *η διαλογική συζήτηση* [δύο προσώπων]), μόρφωση (πρβ. απόψεις διαφόρων για τη γλώσσα), παρερμηνευμένη καθαρεύουσα (στον λόγο κάποιων αμόρφωτων ή μισομορφωμένων, κάποιων καθαρευουσιάνων)·
- το είδος λόγου: πρβ. παλαιότερα καθαρεύουσα για όλα τα επίπεδα γλώσσας, καθαρεύουσα για ορισμένες μόνο γλωσσικές λειτουργίες (π.χ. δημόσια έγγραφα, πρβ. λόγια και δημοτική προσωπική ποίηση), ως κατάλοιπο (π.χ. γραπτή γλώσσα εκκλησίας)·
- την εμφάνιση σε ιστορικά κείμενα: λογοτεχνικά κλπ., παλαιά λαϊκά αναγνώσματα (μεταφράσεις όπως των *Άθλων του Ροκαμβόλ* του P. Du Terrail, των *Αθλίων* του V. Hugo κλπ.)·
- τη λειτουργία: ειρωνεία, αστεϊσμοί, μιμήσεις (αναφορές σε καταστάσεις που υποβάλλει, υπαινιγμοί σε παλαιά κείμενα, π.χ. *η λέξις του Καμπρόν*), πρβ. επισημοφάνεια·
- την αρνητική εντύπωση: ψυχρή, εξεζητημένη καθαρεύουσα ολόκληρων κειμένων, ανάκληση εποχών της καθαρεύουσας (δημόσια έγγραφα, επίσημοι λόγοι, γλώσσα σχολικής εκπαίδευσης, ραδιοφωνικές ειδήσεις κλπ.), πρβ., αντίθετα, διαλεκτικά στοιχεία (π.χ. στο διήγημα *Αγάπη στο χωριό* του Κ. Χατζόπουλου, όπου τα στοιχεία αυτά δέν 'ενοχλούν' γιατί εμφανίζουν την πραγματικότητα του πολιτισμού του χωριού)·
- αυθόρμητες αντιδράσεις σε γλώσσα ειδήσεων παλαιών εφημερίδων, ηλικιωμένων ατόμων (δημοσίων υπαλλήλων, π.χ. αστυνομικών κλπ.), ή αντίδραση σε ιδιόλεκτο με μίμησή του (έμμεση κριτική).

(2) Ανεκτές και μή χρήσεις της καθαρεύουσας

Η αποδεκτότητα της καθαρεύουσας ποικίλλει σήμερα (πρβ. 2.1) κατα τα άτομα που έχουν μητρική τους γλώσσα την ελληνική, βάσει χαρακτηριστικών τους, όπως η ηλικία, η μόρφωση, η ιδεολογία, τα αναγνώσματά τους, οι διαλεκτικές επιδράσεις, το επάγγελμα κλπ.

Στατιστικά, η καθαρεύουσα είναι σε ποικίλους βαθμούς σήμερα ακατανόητη (ιδίως στον νεότερο πληθυσμό) και απωθητική, όπως αντίστοιχα η ψυχαρακή δημοτική στη σημερινή λογοτεχνική γλώσσα. Οι λόγοι αυτής της αίσθησης είναι οι εξής:

- περιέχει αρχαϊκά στοιχεία σε αφθονία: αντικείμενα κλπ. με αρχαίες ελληνικές ονο-

μασίες, π.χ. η λέξη *βλωμός* στην *Μπογάτσα* του Ά. Βλάχου, πρβ. όρους χλωρίδας και πανίδας σε καθαρευουσιάνους συγγραφείς·

- χρησιμοποιούνται καθαρευουσιάνικοι όροι για πράγματα και καταστάσεις της καθημερινότητας: πρβ. παλαιότερη γλώσσα του καθημερινού Τύπου, του ραδιοφώνου (ειδήσεις κλπ.), της λογοτεχνίας στην καθαρεύουσα (π.χ. *βουκιά* και *βλωμός* στον Ά. Βλάχο)·
- θυμίζει τα ‘ανεκδιήγητα’ κείμενα που αποτελούσαν κάποτε την καθημερινή εμπειρία των Ελλήνων: σχολικά αναγνώσματα (πρβ. την υποχρέωση να χρησιμοποιείται στην εκπαίδευση η καθαρεύουσα), Τύπος, δημόσια έγγραφα, ανάμεικτες μορφές (πρβ. *τα είπε περι διαγραμμάτων*)·
- υποβάλλει τη νοοτροπία των καθαρευουσιάνων·
- αποτελεί ένδειξη των μισομορφωμένων: παλαιοί δημόσιοι υπάλληλοι, παλαιοί πολιτικοί (πρβ. *δέν δικαιούσθε δια να ομιλείτε* κλπ., που δήλωνε επισημοφάνεια, αλλά σήμερα δηλώνει ειρωνεία), ποδοσφαιριστές κλπ.

Η καθαρεύουσα είναι ανεκτή / αποδεκτή στις εξής περιπτώσεις:

- με σκοπό την ειρωνεία: προσφέρεται για αυτήν επειδή είναι αφύσικη (δέν ταιριάζει στον καθημερινό λόγο), επειδή θυμίζει την ‘ξύλινη’ γλώσσα παλαιότερων καθαρευουσιάνων λογίων, λόγω επισημοφάνειας εκτός τόπου, λόγω των αντιφραστικών χαρακτηριστικών της (πρβ. τη λειτουργικότητα των παραβάσεων των κανόνων), πρβ. την υπερκαθαρεύουσα (βλ. 3.1 και 4.3, όπως και η [υπερ]λαϊκή γλώσσα, π.χ. *είναι μεγάλα προσώπατα*), π.χ. *καλά όλα αυτά αλλά πώς να το κάνουμε είναι και λίγο βλακίστατος* (πρβ. *είναι λίγο βλάκας*, όπου το *λίγο* δείχνει πρόθεση μη προσβολής, ενώ το *βλακίστατος*, ως καθαρευουσιάνικο και υπερθετικό, ανατρέπει τα προηγούμενα)·
- σε παιγνιώδεις χρήσεις: πρβ. υπερκαθαρευουσιανισμούς (π.χ. *άσε τας παλαβομάρας!*, *εκαβουρδίσθημεν*), παραποιήσεις της καθαρεύουσας (π.χ. στη γλώσσα των γελοιογραφημάτων του Μπόστ, στην *Κενή Διαθήκη* του Π. Τακόπουλου)·
- σε κείμενα με ελάχιστα μορφολογικά στοιχεία της καθαρεύουσας, π.χ. τελικό -ν (*πρώτον... δεύτερον...*), θηλ. σε -ις (*η κυβέρνησις! παντού η κυβέρνησις!*)·
- σε φρασεολογισμούς και παροιμιακές φράσεις: π.χ. *κατόπιν εορτής*·
- με σκοπό τη νοσταλγική υποβολή ζωής παλαιότερων εποχών: π.χ. σε προσωπικές επιστολές (π.χ. *μετα τιμής, σας ασπάζομαι εκ βάθους καρδιάς*, πρβ. και τα *Γήθιος* αντί *Γκέτε*)·
- σε αυστηρό, κατηγορηματικό ύφος: π.χ. —*Τί πετύχαμε; —Ουδέν!*·
- στην εκκλησιαστική γραπτή γλώσσα: ως γλώσσα της επίσημης εκκλησίας, πρβ. αντίθετα την προφορική εκκλησιαστική γλώσσα σήμερα, όταν δέν χαρακτηρίζεται απο επισημοφάνεια·
- σε ορισμένους καθαρευουσιάνους συγγραφείς όπως ο Ε. Ροΐδης (πρβ. το σατιρικό στοιχείο και το χιούμορ κλπ. του έργου του), ο Α. Παπαδιαμάντης (μεικτές μορφές: χρησιμοποιεί αρχαϊκή καθαρεύουσα σε περιγραφές, απλή καθαρεύουσα σε αφηγήσεις, δημοτικά και διαλεκτικά στοιχεία σε διαλόγους, ελεύθερο πλάγιο λόγο κλπ.).

3.3 Καθαρεύουσα και ιδιολεξία

Η ιδιολεκτική χρήση της καθαρεύουσας ή στοιχείων της καθαρεύουσας, εφόσον η συνεπής χρήση της στον προφορικό λόγο ποτέ δεν είναι συστηματική (πρβ. την ιστορία του γλωσσικού ζητήματος της διγλωσσίας), παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία, όπως άλλωστε και η χρήση διαλεκτικών χαρακτηριστικών. Η μελέτη των περιπτώσεων αυτών έχει θεωρητικό ενδιαφέρον, καθώς άπτεται ποικίλων γενικών προβλημάτων της γλώσσας, όπως η συγχρονική και διαχρονική διαφοροποίησή της, ο ανταγωνισμός παλαιών και νέων τύπων, η λειτουργικότητα των γλωσσικών εκφορών κλπ., η συστηματικότητα και σταθερότητα των εκφορών.

Παρατηρώντας σήμερα συγχρονικά τις πραγματώσεις των ομιλητών της ΚΝΕ, διαπιστώνουμε ιδιολεκτική χρήση της καθαρεύουσας σε περιπτώσεις όπως:

(1) Προφορική γλώσσα:

- με βάση ηλικία, ανατροφή, μόρφωση, επάγγελμα κλπ.: π.χ. σε ορισμένες εκφορές ηλικιωμένων ατόμων (εκκλησιαστικών λειτουργών, αστυνομικών, πολιτικών κλπ.) εμφανίζονται τύποι όπως θηλ. σε -της, γεν. -τητος, τους ποδοσφαιριστάς κλπ., που ερμηνεύονται συχνά ως επισημοφανείς·
- στην οικογενειακή γλώσσα: π.χ. υπάρχουν ηλικιωμένα άτομα που μεγάλωσαν σε μεγαλοαστικές οικογένειες (π.χ. σε ελληνικές οικογένειες του εξωτερικού, που ζούσαν μεταξύ αλλοφώνων, ή μάθαιναν στα ελληνικά σχολεία την καθαρεύουσα, ενώ στην οικογένεια μιλούσαν διάλεκτο), όπου ήταν συχνή η χρήση της καθαρεύουσας και έτσι χρησιμοποιούν τύπους όπως *ήτο*, *ενδιεφέρετο* κλπ.

(2) Γραπτή γλώσσα:

- με βάση ηλικία, μόρφωση, επάγγελμα: πρβ. όσους ανατράφηκαν με την καθαρεύουσα στην εγκύκλια μόρφωση και όσους άκουσαν στο πανεπιστήμιο παραδόσεις στην καθαρεύουσα (νομικοί, φιλόλογοι του Πανεπιστημίου Αθηνών κλπ.)·
- στη λογοτεχνία: πρβ. λογοτέχνες που έγραψαν στην καθαρεύουσα (π.χ. Αθηναϊκή Σχολή στην ποίηση κλπ.)·
- σε άλλα γραμματειακά είδη: φιλοσοφία, θεολογία κλπ., όπου παρουσιάζεται κλίμακα αρχαιότητας (βλ. Τριανταφυλλίδης 1993 [1938]).

Γενικά, ανάλογα με τα επίπεδα της γλώσσας (πρβ. ανάλογες και ομόλογες χρήσεις), παρατηρούνται:

- διαλεκτισμοί: π.χ. *ήσαντε*, *φάγαμαν* / *έφαγάμε*, ελαφρώς κωφωτική προφορά κλπ., που δημιουργούν συνήθως αρνητική εντύπωση·
- ξενισμοί: πρβ. ομιλητές που θέλουν να επιδείξουν τη γλωσσομάθειά τους (π.χ. *τα πέναλτις* κλπ.), νεολογισμούς (π.χ. *το ντιμπέιτ*, πρβ. παροδικούς όπως *το άουσβάις* κατά την Κατοχή), παλαιότερα ξένες επιδράσεις όπως στις *Εφημερίδες* του Π. Κοδρικά, στο *Χρονικό των Σερρών* του Παπασυναδινού κλπ.), όρους ιδιαίτερων περιοχών του λεξιλογίου (πρβ. όρους μαγερικής όπως *κονσομέ*, *ποσέ*, *αλ ντέντε* κλπ.)·
- αρχαϊσμοί: ομιλητές που έμαθαν στην εγκύκλια παιδεία αρχαία ελληνικά, φιλόλογοι και νομικοί (πρβ. και λατινικούς όρους και εκφράσεις, π.χ. *modus vivendi*, *tabula rasa* κλπ.).

4. Ιστορική διάσταση

4.1 Γενικά

Εξετάζοντας την πορεία της καθαρεύουσας και τις μορφές (καθαρισμός, βλ. 4.2) που πήρε διαχρονικά (βλ. Τριανταφυλλίδης 1993 [1938]), κατα την εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής και των ποικιλιών της (πρωτοελληνική, ομηρική κλπ., αττική και αρχαίες ελληνικές διάλεκτοι, αττική κοινή, ελληνιστική Κοινή, μεσαιωνική ελληνική, νέα ελληνική και νεοελληνικές διάλεκτοι), μπορούμε να διακρίνουμε τη σταδιακή εμφάνιση της καθαρεύουσας ως εξέλιξης της αττικίζουσας γλώσσας της ελληνιστικής εποχής. Οι κοινές μορφές της ελληνικής είναι προφορικές (αττική κοινή, ελληνιστική Κοινή, μεσαιωνική κοινή, ΚΝΕ) και γραπτές (αρχαϊκή καθαρεύουσα, πρβ. μεσαιωνική κοινή, απλούστερη και απλή, δημοτικίζουσα, δημοτική κλπ.). Η νεότερη εποχή μπορεί να διαιρεθεί στις εποχές της Τουρκοκρατίας (1453–1828), του καθαρισμού (1828–1900) και του δημοτικισμού (20ός αι.). Οι μορφές είναι καθαρές, ανάμεικτες, με διάμεσους γλωσσικούς τύπους (μεταφράσεις: *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*, *Τύχαι Τηλεμάχου υιού του Οδυσσέως*, Α. Κοραΐς, Ν. Δούκας κλπ.), ή απλοποιημένες μορφές καθαρεύουσας (προσπάθειες εισαγωγής στην καθαρεύουσα δημοτικών στοιχείων που ανήκουν στο ζωντανό γλωσσικό αίσθημα), πρβ. και σχολική καθαρεύουσα (γλώσσα παιδείας), Γ. Βηλαρά, Στ. Κομμητά κλπ. Κατα την εξέλιξη αυτή εμφανίζονται προμηνύματα της νέας ελληνικής.

Η εξέλιξη οδήγησε απο αρχαϊκές μορφές σε λόγια στοιχεία της ΚΝΕ, μέσα απο έναν συνεχή αγώνα ποικίλων τύπων σε συναγωνισμό, λόγιων και δημοτικών (πρβ. δημοτικά στοιχεία παλαιότερης προς νεότερη λογοτεχνία, όπου χαρακτηριστικά είναι τα διαλεκτικά και ξένα στοιχεία και οι τύχες τους). Έτσι, μετά την απελευθέρωση, τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και την εμφάνιση στην παιδεία κλπ. αρχαϊστικών τάσεων, παρουσιάζεται μιά μετατόπιση των ξένων στοιχείων της νεότερης ελληνικής ως προς τη φόρτισή τους, δηλαδή τα τουρκικά και δυτικοευρωπαϊκά (ιταλικά κυρίως) στοιχεία αποκτούν λαϊκή φόρτιση, καθώς αντικαθίστανται απο συνώνυμα αρχαία ελληνικά, δηλαδή τα λόγια στοιχεία της ΚΝΕ, π.χ. *μινίστρος* → *υπουργός*, *κέφι* → *διάθεση*, εκτός εκείνων που είναι ουδέτερα (πρβ. τα παλαιά λατινικά δάνεια όπως *hospitium* → *σπίτι*, *arma* → *άρματα*).

Παρόμοιες εξελίξεις εμφανίζονται και στη χρήση διαλεκτικών στοιχείων, κατα τη διαχρονία ως την τελική απώλειά τους με την επικράτηση της ΚΝΕ. Έτσι, παρακολουθώντας π.χ. τη γλώσσα μιάς ποντιακής οικογένειας κατα τη διάρκεια των τελευταίων τριών γενεών, παρατηρούμε:

- παππούδες στο χωριό: η γιαγιά (μισόκουφη) μιλά μόνο διάλεκτο (και μάλιστα αρχαϊκή), ο παππούς (που διαβάζει εφημερίδες κλπ.) χρησιμοποιεί κάποτε (ιδίως με ομιλητές που δέν γνωρίζουν την ποντιακή, με τα εγγόνια του κλπ.) την ΚΝΕ (ανάμεικτη), ενώ μεταξύ τους και με ηλικιωμένους συγχωριανούς τους μιλούν ποντιακά·
- γονείς στην πόλη: μιλούν την ΚΝΕ με μή συγγενείς ή συμπατριώτες, μεταξύ τους την ΚΝΕ και τη διάλεκτο (ανάμεικτα, κατα τη φόρτιση του λόγου), με τα παιδιά τους την ΚΝΕ (μπορεί μάλιστα να απαγορεύουν στα παιδιά τη χρήση της διαλέκτου, γνωρίζοντας τις συνηθισμένες αρνητικές αντιδράσεις των πολλών στη χρήση διαλεκτικού λόγου)·

- παιδιά στην πόλη: χρησιμοποιούν την ΚΝΕ με γονείς, στο σχολείο, με άλλους ομιλητές, χρησιμοποιούν τη διάλεκτο μόνο για αστεϊσμό ή για τελική κατανόηση με παππούδες, μεταξύ τους αργότερα για έκφραση συναισθηματικών καταστάσεων (πρβ. φορτίσεις διαλεκτικών εκφορών), για παιγνιώδη χρήση, ειρωνεία κλπ.

Η διάδοση σήμερα της τηλεόρασης στα χωριά και ο θάνατος των ηλικιωμένων (που προσπαθούν να μιλήσουν την ΚΝΕ) αλλάζει την κατάσταση.

4.2 Γλωσσικό ζήτημα

Το πρόβλημα της διπλογλωσσίας, που κυριαρχεί στην πνευματική ζωή της νεότερης Ελλάδας ως την καθιέρωση της δημοτικής (με τη μορφή της ΚΝΕ, βλ. Τριανταφυλλίδης 1993 [1938]), έχει παλαιές αρχές, πρβ. αττικισμό, γλώσσα της *Καινής Διαθήκης* κλπ. (πρβ. Λουκιανός, *Δημώνακτος βίος* 26: «καὶ μὴν κάκεινων καταγελᾶν ἤξιον τῶν ἐν ταῖς ὁμιλίαις πάνν ἀρχαίοις καὶ ξένοις ὀνόμασι χρωμένων· ἐνὶ γούν ἐρωτηθέντι ὑπ’ αὐτοῦ λόγον τινὰ καὶ ὑπεραττικῶς ἀποκρίθῃντι, Ἐγὼ μὲν σε, ἔφη, ὦ ἑταῖρε, νῦν ἠρώτησα, σὺ δέ μοι ὥς ἐπ’ Ἀγαμέμνονος ἀποκρίνη» [βλ. Harmon 1913, 158]).

Στοιχεία της καθαρεύουσας εμφανίζονται και σε δημοτικά μεσαιωνικά κείμενα, π.χ. στη *Διήγηση Αλεξάνδρου του Μακεδόνα* παρατηρούμε τύπους όπως *εις*, τελικό -ν στην κλίση ονομάτων, αιτ. -ας αντί -ες, *ήτον*, *ὡς δαίμων*, *έπεσεν εις αρρωστίαν*, *εσηκώθη ευθύς και επήρεν ένα σκαμνίον*, *και πώς θέλομεν να ποιήσωμεν*, *εσέβη εις λογισμόν*, *βασιλεύς και αυτοκράτωρ* κλπ., αλλά πρβ. και *τες ημέρες*, *οπου* αντί *που*, *λαϊκά* στοιχεία όπως *αμή*, *ατός του*, *φουσάτα* κλπ. (βλ. Βελουδής 1977).

Διπλογλωσσία παρουσιάζεται και στην ιστορία άλλων γλωσσών, δημιουργώντας και εκεί ανάλογα προβλήματα: πρβ. επιχειρήματα καθαρευουσιάνων, όπως ότι η δημοτική δεν διαθέτει κοινή μορφή (πρβ. όμως αρχαίες ελληνικές διαλέκτους και αττική διάλεκτο στην ελληνιστική εποχή), ότι η δημοτική είναι φτωχή, πρβ. τη διακωμώδησή της (π.χ. το δήθεν δημοτικό *παρακατιανή τεντώστρα* αντί *υποτεινουσα* κλπ., χωρίς να παίρνει υπόψη της τα αδύνατα *ύδωρ*, *μήτηρ* κλπ. για βασικές έννοιες του νεοελληνικού λεξιλογίου κλπ.) κλπ., με απόψεις δημοτικιστών, όπως του Ε. Ροΐδη (*Είδωλα*, βλ. Ροΐδης 1987, 350): «Κατα τούτο τω ὄντι διαφέρει η καθαρεύουσα απο πάσαν άλλην γλώσσαν, οτι δύναται μὲν να γραφεί και να απαγγελθεί ὄχι ὁμως και χωρίς πρόκλησιν γέλωτος να λαληθεί. Ο αμφιβάλλων ἄς δοκιμάσει να ζητήσῃ “έν ποτήριον ὕδατος” ή και “νερού”, να εἰπει οτι “τον ‘έδηξε” σκύλος”, οτι “πονεί την ‘κεφαλήν” του”, οτι “ησθένησεν η ‘γυνή” του” [...], ενώ απανταχού θεωρεῖται σήμερον η ταυτότης του γραπτοῦ και του λαλουμένου λόγου ως πλεονέκτημα [...].»

4.3 Λογοτεχνία και καθαρεύουσα

Οι νεότερες αρχαϊστικές τάσεις (πρβ. πρόβλημα διπλογλωσσίας), με τις ποικίλες μορφές τους σε όλες τις περιοχές του γραπτού λόγου (δημόσια έγγραφα, παιδεία, Τύπος κλπ.), επέδρασαν και στη γλώσσα της λογοτεχνίας, όπως:

- (1) Στην ποίηση

Παρά τα δημοτικά τραγούδια, την κρητική λογοτεχνία (*Ερωτόκριτος*, *Θυσία Αβραάμ*, *Ερωφίλη* κλπ.) κλπ. και παρά την πρώιμη εμφάνιση δημοτικιστών ποιητών (Γ. Βη-

λαράς, Α. Χριστόπουλος, Επτανησιακή Σχολή κλπ.) ο ορμητικός καθαρισμός εμφανίζεται με τους Φαναριώτες και την Αθηναϊκή Σχολή (Ι. Ρίζος Νερουλός, Α. Ρίζος Ραγκαβής, Π. Σούτσος κλπ. – Θ. Ορφανίδης, Δ. Βαλαβάνης, Ι. Καρασούτσας, Α. Παράσχος, Δ. Παπαρρηγόπουλος, Σπ. Βασιλειάδης κλπ.).

Ορισμένοι ποιητές θεωρήθηκαν καθαρευουσιάνοι επειδή χρησιμοποιούν τύπους της καθαρεύουσας και αρχαίας ελληνικής στα ποιήματά τους, όπως ο Κ. Καβάφης (πρβ. όμως τη φόρτιση που εκφράζουν αυτά τα στοιχεία, βλ. παρακάτω στο 3), ο Α. Κάλβος (ο οποίος έχει τελείως προσωπική γλώσσα, όπου καθαρευουσιάνικα στοιχεία χρησιμοποιούνται με ιδιαίτερες φορτίσεις, πρβ. «υψηλή ποίηση με επισημότητα») κ.ά. Γενικά η χρήση της καθαρεύουσας δικαιολογείται από την ιδιαίτερη φόρτιση που έχουν τα στοιχεία της, καθώς «εκφράζουν όλο τον κόσμο που [αυτή] αντιπροσωπεύει» (Σετάρτος 1973, 88). Σε ορισμένους ποιητές, όπως ο Α. Εμπειρίκος, είναι δύσκολη η εξέγηση της συστηματικής και πυκνής χρήσης της καθαρεύουσας.

(2) Στην αφηγηματολογία / πεζογραφία

Στα πεζά λογοτεχνικά έργα παρατηρούμε:

- αυστηρή καθαρεύουσα: Σπ. Ζαμπέλιος·
- απλή καθαρεύουσα: Ι. Κονδυλάκης, *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*, Κλ. Παλαιολόγος, Α. Μωραϊτίδης, Γ. Δροσίνης·
- ανάμεικτη καθαρεύουσα: πρβ. Α. Παπαδιαμάντη (αρχαϊκή σε περιγραφές, απλή σε αφήγηση, δημοτική και διαλεκτικά στοιχεία σε διαλογικά μέρη)·
- προσωπική καθαρεύουσα: Ε. Ροΐδης, Μ. Μητσάκης.

(3) Σε ειδικές περιπτώσεις

Σε ορισμένα κείμενα παλαιότερων περιόδων της νεοελληνικής λογοτεχνίας η καθαρεύουσα είναι πολύ κοντά στη δημοτική (απλή, αναλυτική σύνταξη, λίγα αρχαϊκά χαρακτηριστικά κλπ.), π.χ. στο *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*. Αρκετά από τα κείμενα αυτά διαβάζονται ακόμη σήμερα για ποικίλους λόγους, όπως:

- γιατί παρουσιάζουν συστηματική ποικιλία γλωσσικών μορφών, π.χ. τα διηγήματα του Α. Παπαδιαμάντη (με αρχαϊκή καθαρεύουσα σε λυρικές συνήθως περιγραφές – απλή καθαρεύουσα σε ελεύθερο πλάγιο λόγο – δημοτικά και διαλεκτικά στοιχεία σε διαλόγους)·
- γιατί είναι κωμικού, σατιρικού, παιγνιώδους, αστειευτικού περιεχομένου (πρβ. και αντίστοιχες χρήσεις της καθαρεύουσας στην ΚΝΕ), π.χ. στα έργα του Ε. Ροΐδη [σατιρικά κλπ.]·
- γιατί διαθέτουν εντελώς προσωπικό ύφος, όπως οι Ωδές του Α. Κάλβου (χρήση αρχαίων ελληνικών – καθαρευουσιάνικων – δημοτικών – διαλεκτικών – ιδιολεκτικών στοιχείων).

Σε κείμενα της ΚΝΕ (στην καθημερινή αλλά και σε εξειδικευμένη συνομιλία ή στον γραπτό λόγο) συναντούμε:

- ειρωνικές εκφορές, όπου όμως η διάκριση λόγιας και καθαρεύουσας γλώσσας γίνεται μόνο στη μορφολογία, επειδή η φόρτιση είναι η ίδια (συνήθως εντονότερη και σαφέστερη στην καθαρευουσιάνικη μορφή)·
- φορτίσεις που συνταυτίστηκαν με την καθαρεύουσα: περιπτώσεις επισημοφάνειας (πρβ. αντίστοιχες χρήσεις από εκκλησιαστικά και πολιτικά πρόσωπα)·

- παραθέματα: παροιμιακές φράσεις κλπ. (π.χ. *ο νοών νοείτω*), αναφορές (π.χ. *ύπαγε οπίσω μου Σατανά*).
- επιφανειακή ομοιότητα με καθαρεύουσα: π.χ. διαλεκτικά χαρακτηριστικά που μοιάζουν με καθαρεύουσα στην ομιλία Κυπρίων (π.χ. τελικό -ν, πρβ. διαλεκτικά στοιχεία στην ΚΝΕ).
- κατάλοιπα παλαιάς διοικητικής γλώσσας σε ηλικιωμένους δημόσιους υπαλλήλους (π.χ. συνταξιούχους αστυνομικούς κλπ.).
- ψευδόφιλες λέξεις (*faux amis*): πρβ. στην ΚΝΕ *άθλιοι* (ηθικό αρνητικό χαρακτηριστικό) – *Άθλιοι* (κατα λέξη *Οι αξιολύπητοι* = *Les Misérables* του V. Hugo).
- προσωδιακά χαρακτηριστικά: πρβ. καθαρευουσιάνικα ποιήματα χωρίς παύσεις κλπ.
- υπερκαθαρεύουσα / υπερδημοτική: πρβ. παραποιήσεις καθαρεύουσας / δημοτικής με κατεύθυνση τη χρήση κάθε μορφής για ειρωνεία, αστεϊσμό, παιγνιώδη ομιλία κλπ., π.χ. *τί θέλητε; αυτής της γυνής, άσε τας παλαβομάρας!; εκαβουρδίσθημεν, πρβ. άν δέν ήσθο ό,τι ήσθε τί ηθέλασθε να ήσθο; ή τί φάγαταν περικαλώ;* κλπ.

4.3.1 Λόγια, δημοτικά, καθαρευουσιάνικα και διαλεκτικά στοιχεία στη λογοτεχνία

Οι πραγματώσεις της γλώσσας παρουσιάζουν χρήσεις και συνδυασμούς στοιχείων (σε ποικίλα ποσοστά), που ανήκουν σε διαφορετικά επίπεδα της γλώσσας, επιτυγχάνοντας έτσι μεγάλη ποικιλία φορτίσεων και αποκτώντας εκφραστικές δυνατότητες για κάθε είδους απλά και σύνθετα περιεχόμενα. Στη λογοτεχνία η επιλογή, οργάνωση και επεξεργασία των στοιχείων αυτών γίνεται ασύνειδα (έμπνευση) και ενσυνείδητα από τους δημιουργούς, με αποτέλεσμα την αποτελεσματικότερη, πληρέστερη και πιό εντυπωσιακή έκφραση.

Αντίθετα από τα δημοτικά – λόγια – λαϊκά – ξένα στοιχεία της ΚΝΕ, που αποτελούν βασικές κατηγορίες της σύστασης του λεξιλογίου της, τα στοιχεία που ανήκουν στην καθαρεύουσα και σε διαλέκτους εμφανίζονται στη λογοτεχνία με τις φορτίσεις της φύσης τους. Διαχρονικά παρατηρούμε μία προοδευτική απομάκρυνση και αποβολή τους, όπως φαίνεται από τη συνεχή απλοποίηση της καθαρεύουσας και τον διαρκή καθαρισμό του νεοελληνικού λόγου από διαλεκτικά στοιχεία. Οι εξελίξεις αυτές καταλήγουν στο να πλησιάζει σήμερα η λογοτεχνική γλώσσα την ΚΝΕ, παρόλο που διαφέρει συνήθως από αυτή σε λεξιλογικά, φρασεολογικά, μορφολογικά και συντακτικά στοιχεία. Αυτό οφείλεται στη χρησιμοποίηση από τους συγγραφείς όλων των δυνατοτήτων που προσφέρει η νέα ελληνική (κάποτε και η αρχαία και μεσαιωνική ελληνική). Συνειδητά ή ασύνειδα οι δημιουργοί χρησιμοποιούν τα στοιχεία αυτά με τις φορτίσεις και τους χρωματισμούς τους και με τις ανακλήσεις πολιτισμικών στοιχείων που προκαλούν, τα οποία είναι στοιχεία της πραγματικότητας, της κοινωνικής και πνευματικής ζωής που τους περιβάλλει.

Τα λογοτεχνικά κείμενα μπορούν να καταταχθούν σε διάφορες κατηγορίες βάσει των καθαρευουσιάνικων και διαλεκτικών στοιχείων που χρησιμοποιούν καθώς και βάσει των ποσοστών χρήσης των στοιχείων αυτών, των λειτουργιών, της αποδοχής τους κλπ. Χαρακτηριστικά είναι τα λαϊκά στοιχεία στους παλαιούς δημοτικιστές πεζογράφους (με πολλά λαϊκά και διαλεκτικά στοιχεία: Ι. Μακρυγιάννης, Κ. Χρηστομά-

νος), και σε νεότερους (Π. Πρεβελάκης, Στρ. Μυριβήλης). Στη λογοτεχνική γλώσσα του 20ού αι. παρατηρούμε καθαρή ΚΝΕ (π.χ. Μ. Καραγάτσης, *Γιούγκερμαν*), ΚΝΕ με πολλά λαϊκά στοιχεία (π.χ. Μ. Καραγάτσης, *Το 10*), με παλιά λεξιλογικά στοιχεία (σε ιστορικά μυθιστορήματα, π.χ. Ά. Τερζάκης, *Η πριγκιπέσσα Ιζαμπώ*), με τοπικά διαλεκτικά στοιχεία (π.χ. Μ. Ιορδανίδου, *Η Λωξάντρα*).

5. Συμπεράσματα

Η καθαρεύουσα (λόγια γλώσσα με χαρακτηριστικά αρχαιοελληνικής δομής), που χαρακτήρισε μιά στάση Ελλήνων λογίων απέναντι στη γλώσσα για αιώνες και προσπάθησε να επιβιώσει με ποικίλες αλλαγές και αναδιαμορφώσεις (πρβ. απλή καθαρεύουσα κλπ.), καταργήθηκε επίσημα (με κυβερνητική απόφαση που επέβαλε την ΚΝΕ), αλλά κατάλοιπά της εξακολουθούν να εμφανίζονται στον προφορικό και γραπτό λόγο των σημερινών Ελλήνων (σε κάποιους παλαιότερους και νεότερους καθαρευουσιάνους, με διαφορετικές αφετηρίες, ιδεολογίες, θεωρίες κλπ., οι οποίοι χρησιμοποιούν κυρίως τύπους και εκφορές που διατηρούν μορφές της καθαρεύουσας). Ειδικότερα, είναι σήμερα αποδεκτές ή χρησιμοποιούνται στην ΚΝΕ μορφές που αφορούν ή σχετίζονται με:

- σατιρική / ειρωνική χρήση: π.χ. *διατί;*, *ουχί!* (πρβ. Ε. Ροΐδη, βλ. 4.3)·
- φρασεολογία: π.χ. *λόγω εκτάκτου ανάγκης* (το *έκτακτης ανάγκης* θα ήταν ασαφές)·
- παροιμιακές φράσεις: π.χ. *δυστυχώς επτωχεύσαμεν*·
- ‘ελαφρότερη’ χρήση: πρβ. Ι. Κονδυλάκη κ.ά·
- παιγνιώδη χρήση: π.χ. *είναι της προσκολλησεως* (πρβ. και σε άλλες γλώσσες, π.χ. χρήση του αορίστου στην προφορική γαλλική)·
- επισημοφάνεια: π.χ. *όπως εδήλωσα χθές εις την Βουλή* (αντί του *όπως δήλωσα χθές στη Βουλή*), πρβ. δημοτική πεζογραφία·
- διάφορες μιμήσεις: γραπτής γλώσσας παλαιότερων εποχών.

Οι εμφανίσεις τύπων, συντάξεων κλπ. της καθαρεύουσας δημιουργούν διαφορετικές κατα τους ακροατές και δέκτες εντυπώσεις, συνήθως αρνητικές σε ποικίλους βαθμούς, π.χ. είναι ανεκτότερη όταν πλησιάζει ή συμπίπτει με λόγια στοιχεία της ΚΝΕ (πρβ. *ισχύς*, *-θησαν* κλπ.), ιδίως όταν συμπληρώνει κενά σχηματισμού των λόγιων λέξεων (π.χ. *των σακχάρων*, *προέβη*, *επρόκειτο* κλπ.), πρβ. και την επαναφορά των επιθέτων σε *-ης*, *-ης*, *-ες*. Η αρνητική επίδραση της καθαρεύουσας φαίνεται και στην αποδοχή των αρχαίων ελληνικών από τον Νεοέλληνα: η καθαρεύουσα επιδρά στην αίσθηση της αρχαίας ελληνικής (κυρίως της αττικής πεζής), γιατί δέν γίνεται δεκτή ως ζωντανή κοινή γλώσσα καθημερινής επικοινωνίας, διαμορφωμένη σε επίπεδα γλώσσας κατα γραμματειακά είδη.

Η καθαρεύουσα κατέχει σήμερα, με τις σποραδικές εμφανίσεις της, μιά θέση μεταξύ των ποικίλης προελεύσεως και φορτίσεως στοιχείων της προφορικής και γραπτής ΚΝΕ (πρβ. επίπεδα της γλώσσας): δημοτικών – λόγιων – λαϊκών – ξένων – διαλεκτικών – αρχαίων και μεσαιωνικών ελληνικών, με τους συνδυασμούς και τις ποικίλες χρήσεις τους, κοντά στους ιδιολεκτισμούς και νεολογισμούς, στις φωνητικές ποικιλίες (επιτονισμούς, τονικότητα), στα λάθη, στη γλώσσα μεταναστών κλπ.

Οι γλώσσες εξελίσσονται και οι παλαιότερες μορφές αλλάζουν ή σιγά σιγά εγκαταλείπονται, εφόσον δέν ανταποκρίνονται πιά στο γλωσσικό αίσθημα των νεότερων ομιλητών. Η ιστορία της καθαρεύουσας αποτελεί ένα παράδειγμα για το μέλλον της ελληνικής γλώσσας.

Βιβλιογραφία

- Βελουδής, Γ. (επιμ.). 1977. *Η φυλλάδα του Μεγαλέξαντρου. Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδό-
νος* [Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, ΔΠ 39]. Αθήνα: Ερμής.
- Harmon, A. M. 1913. *Lucian*, τ. 1. Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Heinemann & Macmillan.
- Ροΐδης, Ε. 1987. *Άπαντα*, τ. 4: *Τα Είδωλα*. Επιμ. Ά. Αγγέλου. Αθήνα: Ερμής.
- Σετάτος, Μ. 1973. «Η φαινομενολογία της καθαρεύουσας», *ΕΕΦΣΠΘ* 12, 73–95.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. [1938] 1993. *Άπαντα*, τ. 3: *Νεοελληνική γραμματική. Ιστορική εισαγωγή*.
Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Η λογοτεχνικότητα

1. Εισαγωγικά

Ο πολύς κόσμος γράφει και διαβάζει λογοτεχνία χωρίς δυσκολία, και πολλοί είναι σε θέση να συζητούν μεταξύ τους με άνεση για αυτή. Η εγκύκλια παιδεία προάγει την επαφή και τη διάδοση της λογοτεχνίας στο ευρύ κοινό, όπως και εξειδικευμένοι εκδοτικοί οίκοι (έκδοση, διακίνηση, διαφήμιση λογοτεχνικών έργων). Οι περισσότεροι αναγνώστες δεν διακρίνουν τα γραμματειακά είδη ούτε ενδιαφέρονται για την κατηγορία στην οποία ανήκουν τα κείμενα που διαβάζουν και οδηγούνται στις επιλογές τους από τα ενδιαφέροντα, την ευχαρίστηση που νιώθουν, από τις συζητήσεις, τις φήμες, τις διαφημίσεις κλπ. και από τη μητρική τους γλώσσα, η οποία περιλαμβάνει στο λεξιλόγιό της λέξεις όπως *λογοτεχνία*, *λογοτέχνης*, *ποίηση* / *ποιητής*, *πεζογραφία*, *μυθιστόρημα* κλπ.

Οι ειδικοί επιστήμονες, αντίθετα, όπως και οι διάφοροι θεωρητικοί μελετητές, δηλαδή όλοι όσοι ανήκουν στον χώρο της θεωρίας της λογοτεχνίας και των εφαρμογών της, συναντούν δυσεπίλυτα προβλήματα, που αφορούν το αντικείμενο των ερευνών, τη μέθοδο έρευνας, την αξιολόγηση, τη διδασκαλία της λογοτεχνίας (πρβ. την έννοια του *κανόνα* [canon], των κλασικών και χαρακτηριστικών έργων μιάς λογοτεχνίας σε μιά γλώσσα και σε μιά παράδοση), τη θέση του κλάδου στις επιστήμες του ανθρώπου κλπ. Ένα από τα βασικότερα προβλήματα είναι το θέμα του ορισμού και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της λογοτεχνίας, δηλαδή η *λογοτεχνικότητα*.

2. Δυσκολίες ορισμού

Η λογοτεχνία αποτελεί μέρος της γραμματείας μιάς γλώσσας, η οποία περιλαμβάνει πολλά και διάφορα γραμματειακά γένη και είδη. Πρέπει συνεπώς να αναζητηθούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας, έτσι ώστε βάσει αυτών να μπορεί κανείς να αποφανθεί αν ένα συγκεκριμένο κείμενο είναι λογοτεχνικό ή όχι.

Η αναζήτηση των χαρακτηριστικών της λογοτεχνίας, πάνω στα οποία στηρίζεται η φύση της, η λογοτεχνικότητα, συναντά ποικίλες δυσκολίες, όπως είναι οι ακόλουθες.

(1) Επικαλύψεις χαρακτηριστικών

Ορισμένα χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας μπορεί να εμφανίζονται και σε άλλα γραμματειακά είδη (μή λογοτεχνικά κείμενα), σε ενσυνείδητη ή ασυνείδητη χρήση, π.χ. στο εκλαϊκευτικό ύφος επιστημονικών έργων (πρβ. δοκίμιο), αλλά μπορεί να συμβεί και το αντίστροφο, δηλαδή να συναντούμε χαρακτηριστικά άλλων γραμματειακών ειδών σε λογοτεχνικά κείμενα (όπου το συνολικό έργο χαρακτηρίζεται ως λογοτεχνικό), για ορισμένους σκοπούς και αποτελέσματα, π.χ. πειστικός διάλογος, υποβολή καταστάσεων σχετικά με το πρόβλημα του αφηγητή κλπ.

(2) Ασυμφωνία δεκτών / αναγνωστών.

Οι δέκτες συμβαίνει να μη συμφωνούν ως προς τον χαρακτηρισμό ενός έργου ως λογοτεχνικού και αυτό οφείλεται σε:

- διαφορετική μόρφωση: σχολεία, προγράμματα, ηλικία, ιστορικές τύχες, πρωτοβουλίες·

- διαφορές εκτίμησης: π.χ. τα αστυνομικά μυθιστορήματα, η επιστημονική φαντασία κλπ. κατατάσσονται απο πολλούς στην παραλογοτεχνία·
- διαφορετική θεωρία: παλαιές – νέες θεωρίες·
- έλλειψη καλαισθητικών αισθητηρίων: μερικοί αναγνώστες προσέχουν μόνο το θέμα και το περιεχόμενο των λογοτεχνικών κειμένων·
- τοποθέτηση απέναντι στο πρόσωπο του συγγραφέα: ορισμένοι αναγνώστες απορρίπτουν τον συγγραφέα και το έργο του (πρβ. κριτική *ad hominem*)·
- εντολές, οδηγίες: ανάλογα με διδασκαλία κλπ·
- περιεχόμενο: πρβ. έργα αντίθετα προς τις ιδεολογικές θέσεις αναγνωστών, διαμάχες για ‘πορνογραφικά’ έργα κλπ·
- χαρακτηριστικά που συνηθίζονται σε άλλα γραμματειακά είδη: πρβ. τα πεζογραφήματα που ονομάζονται ‘πρωτόκολλα’.

(3) Έκταση λογοτεχνικής παραγωγής

Η λογοτεχνικότητα δέν είναι απαραίτητο να υπάρχει στην ίδια έκταση σε όλες τις εποχές και για όλους τους ανθρώπους και τις κοινωνίες. Είναι πιθανότερο να διακρίνονται αρχικά μόνο ορισμένα γραμματειακά είδη, π.χ. στην καθημερινή ή ιερατική γλώσσα, και μόνο αργότερα μέσα σε αυτά ή σε αντίθεση με αυτά να αναπτύσσονται σιγά σιγά άλλα είδη και η έννοια της λογοτεχνικής γλώσσας και της λογοτεχνικότητας.

(4) Ποικιλία εξέλιξης

Παράλληλα με την εξέλιξη της γλώσσας και του πολιτισμού, παρατηρείται και εξέλιξη της λογοτεχνίας, των λογοτεχνικών ειδών και του ύφους ειδών και συγγραφέων (πρβ. προσωπικό ύφος), καθώς και εμφάνιση και ανάπτυξη λογοτεχνικών σχολών και κινήσεων (πρβ. κλασικισμό, ρομαντισμό, ρεαλισμό, συμβολισμό κλπ.).

(5) Φύση της λογοτεχνίας

Η δυσκολία καθορισμού της λογοτεχνικότητας μπορεί να οφείλεται στην ίδια τη φύση της λογοτεχνίας, δηλαδή να είναι αποτέλεσμα των εξής στοιχείων:

- ελευθερία επιλογής μέσων και θεμάτων: π.χ. χρήση αντίθετου ύφους απο το συνηθισμένο σε ένα είδος·
- ελευθερία πειραματισμών: με τη γλώσσα, με την αντίληψη του κόσμου κλπ·
- ελευθερία καθιέρωσης νέων αρχών, αξιών κλπ.: πρωτοτυπία στη στάση ζωής, ερμηνείας του κόσμου κλπ·
- εξισορρόπηση ανάμεσα σε ποικίλα σύνολα των γραμματειακών ειδών: πρβ. πρωτότυπες μορφές έκφρασης με ανάμειξη γλωσσικών στοιχείων.

3. Χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας

Ο καθορισμός της λογοτεχνικότητας μπορεί να ξεκινήσει απο μία προκαταρκτική καταγραφή χαρακτηριστικών της λογοτεχνίας, δηλαδή απο την αναζήτηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της.

3.1 Δυνατές οπτικές γωνίες

Τα χαρακτηριστικά της λογοτεχνικότητας μπορούν να αναζητηθούν απο τις εξής οπτικές γωνίες:

- κειμένου: πρβ. κειμενογλωσσολογία·
- δημιουργού: τί επιδιώκει·
- αναγνώστη: τί βλέπει, τί αναζητά σε αυτό που θεωρεί λογοτεχνία·
- δασκάλου: τί υπογραμμίζει, τί δείχνει κλπ. στους μαθητές·
- εκδότη: άν θα την ενισχύσει κοντά σε άλλες κατηγορίες κλπ·
- βιβλιοπώλη: πώς θα την προβάλλει, πώς θα την παρακολουθεί κλπ·
- κριτικού: πώς θα την κρίνει σύμφωνα με αρχές, θεωρητικές βάσεις, αναγνωστική πείρα, ιστορικές γνώσεις κλπ·
- μορφωμένου μή αναγνώστη: π.χ. επιστήμονα·
- αμόρφωτου μή αναγνώστη: που διαβάζει μόνο για ευχαρίστηση·
- παιδιών: που χαίρονται με τη φανταστική ζωή και τα παιχνίδια με ήρωες λογοτεχνικών έργων·
- προσποιητού αναγνώστη: που διαβάζει για τη μόδα, τη συζήτηση·
- ιστορικού: που αναζητά συζητήσιμες πληροφορίες·
- ασύνειδου αναγνώστη: που ασχολείται με τυχαίες αναγνώσεις δίχως επαύριο·
- αδηφάγου αναγνώστη: που τον ενδιαφέρει η μανιώδης ανάγνωση και η γνωριμία με λογοτεχνικά έργα·
- υποχρεωμένου αναγνώστη: για εξετάσεις πανεπιστημίου κλπ·
- αναγνώστη των πάντων: απλώς ως εντύπων.

3.2 Πλευρές του λογοτεχνικού έργου

Τα χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας μπορούν να αναζητηθούν σχετικά με:

- την προέλευση: απο την παράδοση (πρβ. ομηρική ποίηση), απο θρησκευτικές τελετές κλπ·
- τον σκοπό του έργου: π.χ. δέν είναι επιστημονικό (πρβ. ψυχολογική ανάλυση) αλλα λογοτεχνικό (πρβ. δημιουργία ζωντανού προσώπου)·
- την αξία: σε σύγκριση με περιγραφές συμβάντων στον Τύπο κλπ·
- την αιτία γραφής: ιδιαίτερος φανταστικός κόσμος (πρβ. όμως και κάποιες επιστολές)·
- την ανεξαρτησία ή συνάρτηση: συχνά εκτός πολιτισμικών και κοινωνικών επιταγών·
- την αναγκαστικότητα ή προαιρετικότητα: πρβ. βιογραφικό σημείωμα – αυτοβιογραφία.

Επίσης, τα λογοτεχνικά χαρακτηριστικά μπορούν να αναζητηθούν σχετικά με τις αντιθέσεις ανάμεσα σε:

- θέμα (fabula) – πλοκή (sjuzet): πρβ. πολλές ‘Αντιγόνες’ (βλ. Steiner 1984), σύγχρονος κόσμος – κόσμος παρελθόντος, μέλλοντος·
- γλώσσα – ύφος: πρβ. ιδιολεκτική πρωτοτυπία, κοινός / εμπειρικός κόσμος – προσωπικός / ιδεολογικός κόσμος·

- σημασία – νόημα: πρβ. αξιολόγηση, επιφανειακή σημασία – βαθύτερο νόημα (συμβολισμός)·
- πρόθεση – πρόσληψη: πρβ. ερμηνεία, σκοπός συγγραφέα – ερμηνεύματα αναγνώστη·
- πληρότητα – αποσπασματικότητα: πρβ. το ‘νέο μυθιστόρημα’ – τμήματα μυθιστορήματος χωρίς σειρά·
- σαφήνεια – σκοτεινότητα / αντικειμενική συσχέτιση (Th. Eliot) / οπτασία (M. Proust) / παρουσία (J. Joyce)·
- σκηνή – φαντασία: πρβ. J. Keats, *Fancy: Ever let the Fancy roam | Pleasure never is at home*·
- συγγραφέας αφηγητής – προσωπείο – υποδηλούμενος συγγραφέας (πρβ. και γραφέας)·
- θεματικός χρόνος – λεκτικός χρόνος.

3.3 Γλωσσικό σύστημα

Τα χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας μπορούν να διακριθούν με βάση το γλωσσικό σύστημα, δηλαδή ανάλογα με:

(1) Γλωσσικές περιοχές:

- φωνητική: π.χ. μετρικές και ρυθμικές μορφές όπως ομοιοκαταληξία, διάφορα μέτρα, στίχοι, παρήχηση κλπ·
- μορφολογία: πρβ. παραφωνίες (dissonances)·
- σύνταξη: τμήματα, ασυνέχεια, πυκνότητα, parallelismus membrorum·
- σημασιολογία: δυνατότητες, σημασιακή ισοτιμία (στην ίδια θέση)·
- λεξιλόγιο: νεολογισμοί (π.χ. νέα σύνθετα), ρητορικά σχήματα·
- συνδυασμοί: ακραίοι (πρβ. σουρεαλιστική ποίηση), αποτελεσματικοί: ανοίγουν ορίζοντες συσχέτισεων, αντιστοιχούν σε εσωτερικές, απροσδιόριστες αλλά εντυπωσιακές, συνειδησιακές καταστάσεις (πρβ. ανακόλουθα, ελλείψεις, ασυνταξίες, ακυρολεξίες)·
- παραδειγματικές και συνταγματικές σχέσεις στην έκφραση και στο περιεχόμενο καθώς και στους συνδυασμούς τους (πρβ. τυποποιημένα και ιδιολεκτικά ερμηνεύματα)·
- γραπτή μορφή: τυπογραφική διάταξη·
- ξένα γλωσσικά στοιχεία: ανάμειξη γλωσσών (π.χ. στο *Πόλεμος και Ειρήνη* του Λ. Τολστόι τμήματα στα γαλλικά ή γερμανικά, σε νεοελληνικά κείμενα τμήματα με αρχαία ελληνικά + καθαρεύουσα + νέα ελληνικά + νεοελληνικές διαλέκτους), γλώσσα ψυχασθενών, μωρών – υπέργηρων κλπ., υποβολή ξένων στοιχείων (σε διαλόγους με αλλόγλωσσα πρόσωπα κλπ.), παραθέματα.

(2) Γλωσσικές λειτουργίες:

- αναφορική (πρβ. αντικείμενο αναφοράς): χαρακτηριστικά θέματα κειμένου·
- εκφραστική (πρβ. πομπός): προθέσεις·
- κατευθυντήρια (πρβ. δέκτης): προσδοκίες·
- ποιητική (πρβ. μήνυμα): μορφή λογοτεχνικού κειμένου·

- φατική (πρβ. αγωγός): βιβλία, περιοδικά, στήλες εφημερίδων, ραδιοφωνικές εκπομπές, τηλεοπτικές εκπομπές·
- μεταγλωσσική / παικτική (πρβ. κώδικες): επίπεδα της γλώσσας·
- συμφραστική (πρβ. συγκείμενο): διακειμενική κριτική·
- κοινωνικοπολιτισμική (πρβ. υποσύστημα): γραμματειακές γλώσσες·
- επιχειρηματολογική / λογική (πρβ. συνομιλία): π.χ. *οι αναγνώστες αυτού... τους διαβεβαιώνω ότι*·
- νοητική (πρβ. σκέψη): φαντασία, συναίσθημα, εκφραστικότητα·
- διαδικαστική (πρβ. άρθρωση): απαγγελία κλπ.

Συχνά η λογοτεχνία επιλέγει εκφραστικά μέσα σε αντίθεση με τα καθιερωμένα ή που ανήκουν σε άλλα είδη λόγου.

3.4 Κριτική της λογοτεχνίας

Η κριτική της λογοτεχνίας μπορεί να μας δώσει στοιχεία για τη λογοτεχνικότητα, απο τα σημεία που εξετάζει (βλ. και 3.6 και 6 στο 3), όπως:

- γλώσσα: έκφραση, επίπεδα της γλώσσας·
- περιεχόμενο: φιλοσοφία, νόημα ζωής·
- είδος (genre): ιδιαίτερες μορφές κειμένου·
- συγκρίσεις με έργα του ίδιου συγγραφέα: κάποια κρίνονται απο αναγνώστες και ειδικούς κριτικούς ως καλύτερα, π.χ. *Η Ασάλευτη Ζωή* θεωρείται καλύτερη απο τους *Καημούς της Λιμνοθάλασσας* του Κ. Παλαμά·
- συγκρίσεις με έργα άλλων συγγραφέων της ίδιας εποχής, π.χ. του Δ. Σολωμού με έργα του Α. Χριστόπουλου·
- συγκρίσεις με έργα άλλων συγγραφέων της ίδιας κατηγορίας: π.χ. του Δ. Σολωμού με του Α. Βαλαωρίτη·
- επιδράσεις που δέχτηκε ή προκάλεσε ένας συγγραφέας ή ένα έργο: π.χ. ο J. Joyce·
- βαθμός πρωτοτυπίας ή μίμησης: π.χ. *Αντιγόνη* του Σοφοκλή·
- αισθητικό αποτέλεσμα: ανεπανάληπτη έκφραση βασικών συναισθημάτων, π.χ. Σαπφώ, *Εκκλησιαστής*, Δ. Σολωμός, Α. Κάλβος, F. Hölderlin, San Juan de la Cruz κλπ·
- αποδοχή απο αναγνώστες: όταν όλοι συμφωνούν σε θετική εκτίμηση·
- δημιουργία προσώπων και καταστάσεων που μένουν στη μνήμη: π.χ. ορισμένα πρόσωπα μυθιστορημάτων είναι πιο ζωντανά απο ιστορικά πρόσωπα (ο Άμλετ του Σέξπιρ, ο Pierre του Λ. Τολστόι κλπ.)

3.5 Σημασία της λογοτεχνίας

Ο σκοπός, η αξία κλπ. της λογοτεχνίας μπορεί να βοηθήσει στην έρευνα της λογοτεχνικότητας, με στοιχεία όπως:

- πληροφόρηση για τον κόσμο μέσω μιάς ατομικής εμπειρίας (ατομική οπτική γωνία του συγγραφέα για τον κόσμο)·
- επικέντρωση στο ίδιο το έργο (πρβ. το *L'aventure sémiologique* του R. Barthes)·

- ασύνειδη δημιουργία έργου τέχνης: πρβ. Οβίδιο (ό,τι έλεγε ήταν ποίημα), λαϊκούς δημιουργούς, τεχνίτες·
- συνειδητοποίηση του αναγνώστη (που έχει παρόμοιες εμπειρίες αλλά αδυνατεί να τις εκφράσει): διαβάζοντας καταλαβαίνει ό,τι δέν είχε αντιληφθεί παρά μόνο επιφανειακά και παροδικά·
- συνολικότερη εικόνα του κόσμου: πρβ. φιλοσοφία κλπ·
- ασαφή αισθήματα και συναισθήματα σε αδιόρατες οργανώσεις κλπ.: πρβ. έργα των N. Sarraute, J. Joyce κλπ·
- κοινωνική συνοχή με τη διαρκή βίωση πολιτισμικού συστήματος: πρβ. τον Δάντη και την τελική ένωση της Ιταλίας, στην οποία συνέβαλε·
- ανθρώπινη συνοχή με την ομοιότητα ανθρώπινων εμπειριών: πρβ. κλασική παγκόσμια λογοτεχνία (Όμηρος, Σέξπυρ, Μουρασάκι Σικίμπου κλπ·)
- πρωτοτυπία, προβολή κλπ.: ατομική παρουσία (παροδικής ζωής κλπ·)
- επανάληψη: πρβ. προσευχή, στερεότυπες πράξεις, τραγούδι, δημιουργική πορεία συγγραφής·
- επιδίωξη του ωραίου, του οργανωμένου, του συστηματικού, του αντι-χάους.

3.6 Γραμματεία και λογοτεχνία

Η λογοτεχνία περιλαμβάνεται στη γραμματεία και η σύγκριση των γραμματειακών πραγματώσεων μπορεί να οδηγήσει (πρβ. γραμματολογία) στη διάκριση ειδών (όπως η λογοτεχνία) και των χαρακτηριστικών τους (όπως και της λογοτεχνικότητας). Τα γραμματειακά είδη είναι σε ορισμένες γραμματείες αυστηρά καθορισμένα, ενώ σε άλλες μπορεί να επικαλύπτονται (π.χ. να εισχωρούν σε άλλους χώρους όπως η ποίηση σε επιτύμβιες επιγραφές, στη διαφήμιση, στην διδακτική ύλη εκτός λογοτεχνίας κλπ.), γεγονός που δείχνει τουλάχιστο ορισμένα χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας, αλλά και τα αμφισβητεί ως απλές τεχνικές με γνωστά αποτελέσματα (πρβ. χρήση μετρικής μορφής για εύκολη απομνημόνευση κειμένου). Γραμματειακά είδη (κειμένα) μπορεί να διακρίνονται σε κοινωνικά (π.χ. νόμοι, έγγραφα κλπ.), πολιτιστικά (π.χ. θρησκευτικά κλπ.), προσωπικά (π.χ. οικογενειακά κλπ.), διδακτικά (π.χ. σχολικά κλπ.), πληροφοριακά (π.χ. Τύπος, αγγελίες κλπ.) κλπ.

Η έρευνα αναγνωρίζει διακριτικά χαρακτηριστικά στη λογοτεχνία, εξετάζοντας στοιχεία όπως τα εξής:

- έκφραση: γλωσσικά χαρακτηριστικά·
- περιεχόμενο: θεματικά έργα, ιδεολογικά, φαντασίας κλπ·
- έκφραση και περιεχόμενο: ενότητα μορφής και νοήματος·
- λειτουργίες της γλώσσας: π.χ. ποιητική γλώσσα·
- χαρακτηρισμό του κειμένου: απο τον συγγραφέα, απο μελετητή κλπ·
- παράδοση: π.χ. ειδών·
- κριτική: αναλύσεις κειμένων ως λογοτεχνικών·
- αποδοχή / πρόσληψη: ο δέκτης θεωρεί ένα έργο ως λογοτέχνημα, κατα την ιστορική παράδοση το εντάσσει στη λογοτεχνία κλπ·
- θεωρίες λογοτεχνίας: πρβ. το σύνολο των χαρακτηριστικών που τονίζει η καθεμιά·
- χρήση: καλλιέργεια, μή πρακτικοί σκοποί·

- χρησιμότητα: πρβ. «τέχνη για την τέχνη», αναψυχή·
- αξιολόγηση (βλ. και 3.4 και 6 στο 3): αντίθετες απόψεις για λογοτεχνικό έργο, ενώ ένα δημόσιο έγγραφο έχει συνήθως την ίδια αξία για όλους (πρβ. αντίθετα έργα τέχνης πρωτότυπα κλπ., αλλά και πρώτες εκδόσεις)· βλ. και Σετάτος 2025·
- ενδιαφέρον.

4. Λογοτεχνικότητα

4.1 Κριτήρια και μέθοδοι εξακρίβωσης της λογοτεχνικότητας

Για την εξακρίβωση των χαρακτηριστικών της λογοτεχνικότητας έχουν χρησιμοποιηθεί (βλ. θεωρία λογοτεχνίας) και μπορούν να χρησιμοποιηθούν κριτήρια και μέθοδοι διαφορετικών κατηγοριών και σημασίας, όπως:

(1) Μοναδικότητα, δηλαδή καταξίωση του ιδιολεκτικού κειμένου, ως συνδυασμού μορφής και περιεχομένου (προσωπικό ύφος και αντίληψη του κόσμου) και με την έννοια του προσωπικού έργου ενός συγγραφέα (πρβ. όμως περιπτώσεις πολλών συγγραφέων, θεωρίες και υποθέσεις για πολλούς διαφορετικούς συγγραφείς, π.χ. σχετικά με τον Όμηρο, Σέξπιρ κλπ., όπως επίσης κάποτε και τον ρόλο του εκδότη, π.χ. του Ν. Πολίτη για τα δημοτικά τραγούδια κλπ.). Η μοναδικότητα ενός έργου δέν συνεπάγεται την αξία του, που βέβαια, όταν υπάρχει, ενισχύει το αποτέλεσμα της αναγνώρισης της λογοτεχνικότητας. Η μοναδικότητα σημαίνει την ύπαρξη του λογοτεχνικού έργου ως ενός όντος του κόσμου (πρβ. αντικείμενα ζωγραφικής τέχνης, μουσικής, γλυπτικής κλπ.).

(2) Σύγκριση και διάκριση απο άλλα κειμενικά / γραμματειακά είδη, ύφη κλπ. (πρβ. επίπεδα της γλώσσας σε ένα σύστημα διαμορφώσεως του λόγου): ιδιαίτερη ποιότητα, αίσθηση κλπ. του ύφους (που μπορεί να εισχωρεί και σε άλλα κείμενα), τροποποιήσεις των επιπέδων της γλώσσας, επιδιώκοντας βελτίωση (στην έκφραση και στο περιεχόμενο: μορφή του κειμένου, θεματική του κειμένου κλπ.), ενίσχυση, διαφοροποίηση, διάλυση / υπονόμηση, ατομικότητα / προσωποποίηση, πρβ. νέες πραγματολογικές χρήσεις που μπορούν να τυποποιηθούν και να οδηγήσουν στη δημιουργία ειδών. Επίσης, οργάνωση μορφής (υποβολή σημασίας με παράλληλα αναλογικά χαρακτηριστικά, φορτίσεις, ατομική ιδιαιτερότητα και μοναδικότητα αποτελεσμάτων, υποβλητικότητα, τυποποίηση λογοτεχνικών ειδών σε παραδοσιακές λογοτεχνίες) – περιεχομένου (πρβ. νοηματικούς συσχετισμούς, ατομικές, ιδιαίτερες νοηματικές καταστάσεις, προσωπικά βιώματα, ομαδικά πολιτισμικά βιώματα), διάκριση γραμματειακών ειδών για ορισμένες περιοχές της ζωής κλπ. Κείμενα που προκαλούν και δημιουργούν άλλα κείμενα, που τα αναλύουν, τα αξιολογούν, τα διευκρινίζουν, φιλοσοφούν επι αυτών, εκφράζουν τις εντυπώσεις και τα κινήματα της ψυχής που προκάλεσαν, δημιουργούν κείμενα συνωνυμικά, ανάλογα, ομόλογα (πρβ. κριτική λογοτεχνικών έργων).

(3) Παιχνίδι: απαλλαγή απο αναγκαιότητα και άμεση χρησιμότητα (αλλά πρβ. θρησκευτικούς ύμνους για τη λατρεία, ρόλο του royal poet στην Αγγλία κλπ.), σύγκριση με παιχνίδια για ανεύρεση χαρακτηριστικών (πρβ. οπτική).

(4) Συστηματική και εκτεταμένη χρήση στοιχείων που χρησιμοποιούνται ακανόνιστα στον καθημερινό λόγο, αλλά και συστηματική παραμέληση απαραίτητων κανο-

νικών γλωσσικών στοιχείων, καθώς και απόκλιση από τη νόρμα (πρβ. φόρτιση, οργάνωση – ανοργανωσιά – χάος, περιπτώσεις που το έργο τραβά την προσοχή ως μορφή / γλωσσική δομή και περιεχόμενο / δομή θέματος).

(5) Σχέση με την πραγματικότητα: δημιουργία νέων αντικειμενικών μορφών (νέα αντικείμενα στον κόσμο, πρβ. φανταστικούς κόσμους, απέναντι στα απτά αντικείμενα του πολιτισμού κλπ.) και κόσμων (δυνατοί κόσμοι κλπ.), προσωπική αντίληψη του κόσμου (στάση απέναντι στον κόσμο με προσωπικές εμπειρίες και ερμηνεία των καταστάσεων), άνοιγμα οριζόντων θέασης της πραγματικότητας, ιδιαίτερος κόσμος αξιών (πολιτισμικών, εθνικών, πρβ. και θρησκευτικό κόσμο, που μπορεί να εκφράζεται λογοτεχνικά), συγκέντρωση ερμηνευόντων / ερμηνευμάτων από όλες τις περιοχές του κόσμου, της φαντασίας, της σκέψης, των συναισθημάτων (συνειδητοποίηση και συγκεκριμενοποίηση της εσωτερικής ζωής, της ανάγκης έκφρασης των ώσεων κλπ.).

(6) Δήλωση, υπόδειξη του συγγραφέα (που έχει συνείδηση ότι γράφει λογοτεχνικό έργο), του μελετητή / κριτικού, του εκδότη (χαρακτηρισμός του δημοσιευμένου εντύπου, πρβ. λογοτεχνικές σειρές) κλπ. οδηγούν τον αναγνώστη στην εκ προοιμίου αποδοχή της λογοτεχνικότητας του έργου ή στην ανακάλυψή της (ως κρυμμένης ιδέας, συμβολισμού, μορφής κλπ.), γιατί αλλιώς θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι το έργο ανήκει σε άλλο γραμματειακό είδος. Αν κάτι δηλώνεται με άμεσο ή έμμεσο τρόπο (πρβ. τίτλους κλπ.) ως λογοτέχνημα, πρέπει να το δούμε στα πλαίσια του λογοτεχνικού συστήματος που διαθέτουμε ή να φανταστούμε κάτι καινούργιο, που εμφανίζεται ως λογοτέχνημα.

(7) Έκφραση, μορφή: υφολογικά χαρακτηριστικά κλπ., αλλά πρβ. στα λογοτεχνικά είδη κάποτε τη χρήση ύφους που ανήκει σε άλλο γραμματειακό είδος (π.χ. τα 'πρωτόκολλα' σε αντίθεση με τα διηγήματα). Το λογοτεχνικό έργο μπορεί να χρησιμοποιεί συνθετότερες και ιδιαίτερες για το είδος μορφές (πρβ. μετρική, παρομοιώσεις και μεταφορές, ειδικό λεξιλόγιο κλπ.) ή απλούστερες και τελείως απλές, που υποβάλλουν σύγκριση με πιο σύνθετες που αναμένονταν κλπ.

(8) Περιεχόμενο: πρβ. κοινωνιολογική ανάλυση – μυθιστόρημα (που παρουσιάζει πυκνότητα νοήματος, πολυεπίπεδη αμφισημία, αδιόρατη και δυσδιάκριτη θεματική κλπ.). Υπάρχουν θέματα εκτός λογοτεχνίας, όπως η πυρηνική φυσική κλπ., πρβ. και κείμενα με εκλαϊκευτικό επιστημονικό περιεχόμενο, φυσική ομιλία, προσωπικές απόψεις κλπ., αλλά και θεματικές περιοχές που δημιουργούνται από τη φαντασία, π.χ. στα έργα επιστημονικής φαντασίας, που στηρίζονται σε επιστημονικές περιοχές, όπως αρνητικοί και φανταστικοί αριθμοί, χώροι με περισσότερες από τρεις διαστάσεις κλπ., 'κρυμμένοι' κόσμοι, όπως ο υποατομικός της φυσικής, ο μοριακός της χημείας, ο βιολογικός του γονιδιώματος κλπ.

(9) Παράδοση: ποικίλες μορφές του ίδιου κειμένου κατά την πορεία συγγραφής, κοινά θέματα έργων διαφορετικών συγγραφέων (πρβ. αρχαίες ελληνικές τραγωδίες, π.χ. *Ηλέκτρα* από διάφορους ποιητές), μιμήσεις, διδασκαλία (πρβ. διαλέξεις), κριτικές (προσωπικές – ομαδικές εκτιμήσεις), μόδα και σχολές, γνώμες 'αρμοδίων' κλπ.

(10) 'Δημιουργική' ερμηνεία: δυνατότητες πέρα από την επιφανειακή ανάγνωση. Το λογοτεχνικό έργο προκαλεί μεγαλύτερη ανάκληση ερμηνευόντων από τα ουδέτερα (άν και κάποτε ειδικά) κείμενα. Τα ερμηνεύοντα αυτά όμως μπορούν να φέρνουν μία συγκινησιακή και σημασιακή διαταραχή, που εξισορροπείται μόνο με το τελικό αποτέλεσμα του έργου στον αναγνώστη / ακροατή.

(11) Χρήση πολλών επιπέδων της γλώσσας: φορτίσεις πέρα από την κανονική γλωσσική έκφραση.

(12) Το λογοτέχνημα θα μπορούσε να θεωρηθεί ως απόδειξη άγνωστου (απόντος) θεωρήματος (αντίστροφα από την επιστημονική πορεία προς τη λύση ενός προβλήματος, π.χ. στα μαθηματικά οι 'κομψές' λύσεις, στη φυσική τα πειράματα για την απόδειξη μιάς θεωρίας, που λησμονούνται όταν γίνει αποδεκτή ως αλήθεια κλπ., και χρησιμοποιούνται στη σκέψη και σε πρακτικές χρήσεις, πρβ. λογοτεχνήματα με ιστορικά θέματα), δηλαδή το θεώρημα είναι αυτό που μένει ως τελική εντύπωση, παραμένει και συνεχίζει να ενεργεί, ως σύνθετο συναίσθημα ανθρώπινης εμπειρίας (πρβ. αλήθειες ζωής), που ανακτάται κάθε φορά με το λογοτεχνικό έργο και μπορεί να τροποποιείται στο μέλλον από τον ίδιο αναγνώστη, όπως και οι 'αποδείξεις' (πρβ. Muldoon [2006, 374]: «The poem itself is, after all, the solution to a problem only it has raised, and our reading of it necessarily entails determining what that problem was»), ή να παίρνει ποικίλες φορτίσεις με κάθε νέα ανάγνωση κλπ. (πρβ. όμως και τους τίτλους των λογοτεχνημάτων, που εμφανίζονται σάν εκφώνηση θεωρημάτων, και 'σκοτεινά' κείμενα, που περιμένουν τη 'λύση' τους από τους αναγνώστες, πρβ. και άλλες τέχνες, όπως η μουσική). Ο επιστήμονας χρησιμοποιεί το θεώρημα για τη λύση άλλων προβλημάτων, ενώ ο αναγνώστης λογοτεχνικών έργων χρησιμοποιεί τα λογοτεχνήματα για ανάκληση συγκινήσεως ή για νέες συγκινήσεις και πνευματική καλλιέργεια.

(13) Το λογοτεχνικό έργο είναι σάν μιά καλλιτεχνική φωτογραφία (πρβ. παλιές φωτογραφίες, ημερολόγια, αυτοβιογραφίες), που διασώζει μιά εσωτερική κατάσταση του δημιουργού, στιγμήαία, αυθόρμητη ή επεξεργασμένη, για τον ίδιο (πρβ. εξασθένηση της μνήμης) και για τον αναγνώστη, που μπορεί έτσι να την επανακτά και να την εμβαθύνει (πρβ. ανάκληση ερμηνευόντων) σε όλη του τη ζωή (πρβ. όμως κάποτε και αλλαγές στάσης απέναντι στο λογοτεχνικό έργο), εντονότερα από την απλή ανάμνηση (πρβ. λεπτομέρειες του λογοτεχνικού έργου που αλλιώς ξεχνιούνται, αναμνήσεις κλπ.).

(14) Ύπαρξη λογοτεχνικού κανόνα (literary canon): τα λογοτεχνικά έργα του κανόνα λειτουργούν ως δείγματα της λογοτεχνίας, πρβ. ότι οι χρήστες μιάς γλώσσας θεωρούν ως λογοτεχνικά τα κείμενα που η κοινωνία αποδέχεται ότι ανήκουν στη λογοτεχνία ανεξάρτητα από τα αρχικά τους συμφραζόμενα (πρβ. τη χρήση που τους επιφυλάσσει: διδασκαλία, πρότυπα, υφολογική ανάλυση αντίθετα από τη χρήση τους ως ιστορικών πηγών κλπ.).

(15) Ιστορία: αντιλήψεις κατά εποχές (τί θεωρείται λογοτεχνία, έλλειψη διάκρισης ή έννοιας της λογοτεχνίας), συνέχεια όμοιων αντιλήψεων στη διαχρονία, θέση στο πολιτισμικό σύστημα, λογοτεχνικές παραδόσεις, προέλευση της λογοτεχνίας (πρβ. Βίβλο κλπ., φιλοσοφία κλπ.).

(16) Τί δέν είναι λογοτεχνία: κείμενα που αμέσως χαρακτηρίζονται ως μή λογοτεχνικά, αλλά πρβ. κείμενα μή λογοτεχνικά με λογοτεχνική μορφή και λογοτεχνικά κείμενα σε επίπεδο γλώσσας μή λογοτεχνικό.

(17) Σύγκριση με άλλες καλές τέχνες: πρβ. ζωγραφική και γλυπτική (π.χ. σκηνή Αποκαθήλωσης και Βούδας, ως αναπαραστάσεις του Θείου, εφόσον αυτό που είναι αθέατο το παρουσιάζουν εντυπωσιακά), μουσική με θόρυβους ή κραυγές κλπ., χορό με περπάτημα κλπ. (στη λογοτεχνία παρουσιάζονται επιπλέον των κανονικών σχήματα, φορτίσεις σημείων, οργάνωση μορφής, πρβ. τέχνη – φωτογραφία).

(18) Εξέταση αδιαφιλονίκητων και αξιόλογων λογοτεχνικών έργων (π.χ. του Δ. Σολωμού, για τα οποία όλοι συμφωνούν ότι είναι λογοτεχνικά και αξιόλογα, πρβ. τη διαπίστωση του γλωσσικού συστήματος με την ανάλυση γνήσιων και υποδειγματικών γλωσσικών κειμένων), δηλαδή αναλύοντας συγκεκριμένα λογοτεχνικά έργα για την ανεύρεση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων και κριτηρίων αρχικά των λογοτεχνικών ειδών και τελικά της λογοτεχνίας. Η εξέταση διαφορετικών έργων και διαφορετικών ειδών ενισχύει και εξασφαλίζει τα αποτελέσματα της έρευνας (πρβ. γλωσσολογικές τυπολογικές έρευνες), και εξίσου βοηθητικά είναι τα λογοτεχνικά κείμενα όπου επανέρχονται πολλοί αναγνώστες και ενθουσιασμένοι συμφωνούν στην αξιολόγησή τους (πρβ. τη χρήση του *Οιδίποδα Τυράννου* του Σοφοκλή απο τον Αριστοτέλη στην *Ποιητική* του).

4.2 Λογοτεχνικότητα και επίπεδα της γλώσσας

Ο καθορισμός της λογοτεχνικότητας μπορεί να γίνει βάσει παλαιότερης μελέτης των επιπέδων της γλώσσας μιάς πολιτισμένης κοινότητας (κοινωνίας) σε μιά ορισμένη εποχή (στον βαθμό που έχουμε αρκετές πληροφορίες), όπου περιλαμβάνεται και η άποψη των μελών της (γιατί οι μεταγενέστερες μελέτες μπορούν να κάνουν άλλες εκτιμήσεις). Μια τέτοια μελέτη δίνει τη διαμόρφωση του λόγου βάσει κανόνων, ανάλογα με τον σκοπό της ομιλίας κλπ., και προσδιορίζει ποια είναι κάθε φορά η κατάλληλη, αρμόδια και ουδέτερη χρήση (λειτουργικό ύφος). Η λογοτεχνία χρησιμοποιεί αυτά τα επίπεδα της γλώσσας δευτερογενώς (πρβ. R. Barthes) με τα εξής αποτελέσματα:

(1) χρήση λειτουργικού ύφους σε άλλη περιοχή, π.χ. το αρχαιακό, διοικητικό κλπ. για τα διηγήματα 'πρωτοκόλλου' (πρβ. αντίστροφα, ίσως για εμάς μόνο σήμερα, έμμετρα φιλοσοφικά έργα)·

(2) ανάμειξη χαρακτηριστικών: με σκοπό τη ρεαλιστική απόδοση της πραγματικότητας (π.χ. διάλογος, έγγραφα κλπ.), την επιδίωξη υποβολής αντίστοιχου επιπέδου γλώσσας (π.χ. αδιαφορία συγγραφέα)·

(3) δημιουργία νέων δομών ως αποτέλεσμα συνδυασμού στοιχείων από τα επίπεδα της γλώσσας και από το περιεχόμενο, π.χ. δημοτικά τραγούδια + χορός → νέα μέτρα (± χορός), θρησκευτικές τελετές → θέατρο, πρβ. διακόσμηση οργάνων, επίπλων κλπ. (απαρχές τέχνης)·

(4) πειραματισμοί με εκμετάλλευση των δυνατοτήτων του γλωσσικού συστήματος και γενικά της γλωσσικής εμπειρίας του δημιουργού (+ δάνεια), με κατεύθυνση προς συνθετότερες δομές, απλότητα ιδιαίτερης μορφής κλπ.

Η δευτερογένεια της λογοτεχνίας ως προς τα επίπεδα της γλώσσας στηρίζεται στη μή άμεσα απαραίτητη χρησιμότητά της (πρβ. όμως παραλογοτεχνία), στη διερεύνηση νέων περιοχών ανάπτυξης της πνευματικής ζωής και τελικά στην τροποποίηση του πολιτισμικού συστήματος (πρβ. ιδανικά κλπ.)· χρησιμοποιεί στοιχεία καθιερωμένα απο την παράδοση των επιπέδων της γλώσσας, που προέρχονται απο:

- γλώσσα που πήρε αρχαιογενή χαρακτηριστικά·
- γλώσσα της αρχικής δημιουργίας του είδους, πρβ. αρχαία ελληνική ποιητική γλώσσα με τις ποικιλίες κατα είδος·
- προσωπική γλώσσα που καθιερώνεται·
- ηθελημένα διαφορετική γλώσσα, π.χ. για ερμητική ποίηση.

5. Παράγοντες και όρια δημιουργίας

Η λογοτεχνικότητα εμφανίζει συχνά και έντονα τα χαρακτηριστικά της γλώσσας της γραμματειακής δημιουργίας και φαίνεται να είναι συναρτημένη με τη μορφή των γλωσσικών δημιουργημάτων (μύθοι, αφηγήσεις, ποίηση, τραγωδία) και γενικά των πολιτισμικών χαρακτηριστικών της πνευματικής ζωής μιάς ορισμένης εποχής· στο πλαίσιο αυτό σχετίζεται με στοιχεία όπως τα παρακάτω:

(1) Νέες λέξεις για νέες έννοιες, που μπορούν να γίνουν αποδεκτές (άν και αρχικά αποτελούν προσωπικά δημιουργήματα) από άλλους ομιλητές / αναγνώστες (σε συγκεκριμένες χρήσεις, επίπεδα της γλώσσας κλπ.) και να επικρατήσουν (εισαγωγή στη γλώσσα της νόρμας με τις λειτουργικές ποικιλίες τους) ή να αποτελέσουν νεκρούς σχηματισμούς (που στο μέλλον μπορεί να αναβιώσουν).

(2) Νέα είδη κειμένων, όπως η επικράτηση και διάδοση ενός λογοτεχνικού κειμένου, που μπορεί να εισαγάγει ένα νέο λογοτεχνικό είδος με ανεξαρτησία (στον βαθμό που είναι τέλειο) στο σύνολο της λογοτεχνικής παραγωγής, με μεταγενέστερες αλληλεπιδράσεις με άλλα είδη και πιθανό τέλος.

(3) Δυνατότητες του συστήματος της γλώσσας (κάποτε μαζί με άλλα σημειωτικά συστήματα), δηλαδή λειτουργική και ανανεωτική έκφραση της πραγματικότητας (π.χ. πεζογραφία – διάλογος), δυνατότητες μετάφρασης (τί χάνεται στη μετάφραση), αφαιρετικότητας (πρβ. γλυπτικό έργο), επανάληψης, πρβ. και το ερώτημα τί δέν μπορεί να αποτελέσει αισθητικό σημείο (πρβ. επιστημονικό, τεχνικό λόγο).

(4) Διαστάσεις, όπως:

- καινοτομία (για έμφαση, ισχυρή έκφραση, νέες έννοιες / τάσεις, συστηματική αντιστροφή χρήσεων κλπ.) – αρχαιότητα (ιερατική γλώσσα, λόγω συντηρητικότητας κλπ.), παραδοσιακές τάσεις, αλλαγή παραστάσεων (dépaysement)·
- ουδετερότητα και διαφάνεια – φόρτιση και αμφισημία, μεγαλύτερη οργάνωση·
- χρησιμότητα, πρακτικότητα – εφεδρικότητα·
- χαρακτηρισμός (λογοτεχνικός ή μή), πρόθεση, εμφάνιση ως λογοτέχνημα – αξιολόγηση (καλό – κακό λογοτέχνημα, «είναι πραγματικό λογοτέχνημα» κλπ.)·
- αντίθεση γενικού (αντικειμενικά αισθητικά αποτελέσματα, δεκτά από πολλούς, άσχετους μεταξύ τους) – ατομικού (ιδιολεκτικά αισθητικά αποτελέσματα, πρβ. οικογενειακή εικόνα)·
- αντίθεση καθολικού (π.χ. κωμικές ταινίες με το Σαρλό) – επιμέρους (παιδική λογοτεχνία, Καραγκιόζης).

(5) Αντιπροσώπηση πολιτισμού: άμεση και έμμεση (πρβ. αντίθετα, επιστημονικά και θρησκευτικά έργα, όπου μπορούν να συμμετέχουν και άτομα άλλων πολιτισμών, π.χ. καθολικοί).

(6) Απαντήσεις σε γενικά ζητήματα του ανθρώπου: βαθμιαία ή ξαφνική εμφάνιση του λογοτεχνήματος στον δημιουργό του (έμπνευση, πυρήνας του έργου, σταδιακή συγκρότηση, πιθανώς εμπειρίες / ερμηνεύοντα συνδυάζονται στο υποσυνείδητο και ζητούν μία συμβολική έκφραση κλπ.), ανθρώπινα χαρακτηριστικά (πρβ. «οι φωνές των αιώνων»), πρβ. όμως και φιλοσοφία, θρησκεία.

(7) Αντίκτυπος στον δέκτη / αναγνώστη: ‘αδελφή ψυχή’, έμμεση κοινωνική κλπ. κριτική προς συνθήκες, πρόσωπα, θεωρίες.

(8) Κοινωνικές ομάδες: παραγωγών, οπαδών, αναγνωστών, χρηστών, συλλόγων κλπ., που θεωρούν ότι ασχολούνται με τη λογοτεχνία.

(9) Εκμετάλλευση από τον κινηματογράφο, τηλεόραση κλπ.

6. Προβληματισμοί

Η θεωρία της λογοτεχνίας δίνει την ευκαιρία σε ποκίλες σκέψεις, απόψεις και οπτικές γωνίες στη μελέτη της, που η συνολική τους εξέταση συμβάλλει στην καλύτερη διαπίστωση της φύσης και των δυνατοτήτων της.

(1) Τα λογοτεχνικά κείμενα παρουσιάζουν:

- άλλοτε μεγαλύτερη φόρτιση και εκμετάλλευση των γλωσσικών στοιχείων και ιδιαίτερα στοιχεία που δημιουργούν νέα σύμβολα, άλλοτε λιγότερη φόρτιση και ελλειπτικότητα και λιγότερα απαραίτητα στοιχεία, υποβάλλοντας περισσότερες ερμηνείες και συνειρμούς, πρβ. ελλειπτική ομιλία για τους ομιλητές και για τους ακροατές (γνώση θέματος – υποθέσεις για ερμηνεία)·
- δέσμευση και καθοδήγηση της φαντασίας (πρβ. το μέτρο, την ομοιοκαταληξία κλπ.) – επιβολή μεγαλύτερης αυτενέργειας στον αναγνώστη για κατανόηση, μαζί με την αίσθηση του καινούργιου, του μυστηριακού κλπ., που κινεί την ερμηνευτική φαντασία·
- αυτοαναφορά (πρβ. N. Hawthorne): λογική (πρβ. παρωδία, σάτιρα), κειμενική αμφιταλάντευση (βύθισμα στο κείμενο και συνείδηση κειμένου), μυθοπλαστική (πρβ. *Life and Opinions of Tristram Shandy* του L. Sterne)·
- την ‘ψυχή’ του λογοτεχνήματος: πρβ. J. S. Welhaven, *Digitets Aand* [Το πνεύμα του ποιήματος]: «Hvad ei med Ord kan nævnes | I det rigeste Sprog, | Det Udsigelige, | Skal Digitet røbe dog. || Af Sprogets strenge Bygning, | Af Tankeformers Baand, | Stiger en frigjort Tanke, | Og den er Digitets Aand.»

(2) Δυσκολία καθορισμού της λογοτεχνίας:

- με κριτήριο κανόνες / βάσεις: λογοτεχνικότητα (κανόνες τέχνης) – ηθικότητα (κανονιστική ηθική, συμπεριφορά) – θρησκευτικότητα (θρησκευτικοί κανόνες) – πραγματικότητα (επιστημονική αλήθεια, φυσικοί νόμοι), πρβ. το πρόβλημα της αναγνώρισης έργων που ανήκουν σε είδη όπως το αστυνομικό μυθιστόρημα, η επιστημονική φαντασία, τα πορνογραφήματα κλπ. ως λογοτεχνικών (αξιολόγηση ως άτεχνα και ωμά, απαγορευμένα, με ειδική ορολογία και ύφος, προσβλητικά κλπ., πρβ. ατομικές οπτικές γωνίες και προσλήψεις αναγνωστών)·
- με βάση το αποτέλεσμα: πρβ. εφαρμογή / πείραμα → αλήθεια πραγματικότητας (δηλαδή πληρέστερη πληροφόρηση και έλεγχος του κόσμου), φιλοσοφική σκέψη που συμπληρώνει το κενό μεταξύ των ήδη γνωστών στοιχείων της πραγματικότητας και της «πλήρους πληροφόρησης» (Ch. S. Peirce), φυσική θεωρία → επιστημονική πλήρης πληροφόρηση, ηθική → κοινωνική συμπεριφορά, θρησκευτική θεώρηση → φιλοσοφική, λογοτεχνία → αισθητική ζωής·
- με βάση τις δημιουργίες: επιστημονικές γνώσεις → επιστημονικές εφαρμογές / εφευρέσεις / τεχνολογικές εφαρμογές, λογοτεχνική γλώσσα και γλωσσολογική υφολογία → λογοτεχνικά έργα, ρεύματα, είδη, θρησκευτικές εμπειρίες → θρησκείες, φιλοσοφία → φιλοσοφικά συστήματα, ηθική → συστήματα νόμων, αρχών.

(3) Έδρα λογοτεχνικότητας

Η μορφή καθορίζει τη λογοτεχνικότητα ή την αξιολόγηση:

- σύγκριση: πρβ. τους συγγραφείς επιστημονικής φαντασίας A. Clarke – O. Stapledon ως προς το ύφος ή συγγραφείς αστυνομικών μυθιστορημάτων της σειράς και λογοτεχνικών·
- αξιολόγηση (βλ. και 3.4, 3.6): περιεχόμενο σπουδαίο – ασήμαντο, έκφραση εντυπωσιακή (πρβ. απροσδόκητη και απροσδιόριστη αρμονία έκφρασης και περιεχομένου) – πρόχειρη, ανύπαρκτη.

(4) Επάρκεια λογοτεχνικότητας (πρβ. καθολικά χαρακτηριστικά)

Η λογοτεχνικότητα μπορεί να θεωρηθεί ένα μόνο χαρακτηριστικό της λογοτεχνίας κοντά σε άλλα, όπως:

- καταξίωση του ιδιολεκτικού στοιχείου: προσωπικές εμπειρίες, ιδιολεκτικά γλωσσικά χαρακτηριστικά, προσωπικό ύφος (πρβ. και επιστημονικό, δικανικό, φιλοσοφικό κλπ. ύφος ως στοιχείο της λογοτεχνικότητας)·
- μορφές της γνώσης που περιέχει («Form des Erkenntnis», βλ. Heißenbüttel 1972)·
- λειτουργία ως όργανο διαφωτισμού («Instrument der Aufklärung», βλ. Heißenbüttel 1972)·
- χαρακτηριστικά άλλων σημειωτικών συστημάτων: μουσικής (πρβ. μουσική αρμονία ήχων, συνδυασμών, ρυθμού κλπ.), τραγουδιού (πρβ. ότι επαναλαμβάνουμε αγαπητά ποιήματα).

Αντίστροφα, άλλα γραμματειακά είδη μπορεί να παρουσιάζουν λογοτεχνικά χαρακτηριστικά, όπως η αυτοβιογραφία, το απομνημόνευμα, το δοκίμιο, η ιστορία, η διαφήμιση κλπ., ιδίως όταν ενσυνείδητα αποκτούν λογοτεχνικό ύφος, λόγω της διάπρωσης των αποτελεσμάτων της λογοτεχνίας.

(5) Λανθασμένες παραστάσεις

Ένα γραπτό ή προφορικό κείμενο δέν είναι λογοτεχνικό λόγω ιδιολεξίας ούτε λόγω επιδράσεων, μιμήσεων απο τη λογοτεχνία, ούτε επειδή μπορεί να συμπίπτει εν μέρει με λογοτεχνικά κείμενα (π.χ. ένας οδηγός τρένων μπορεί να δημιουργεί σε κάποιους αναγνώστες αισθήματα φυγής, εξωτισμού κλπ., όπως ορισμένα λογοτεχνικά είδη [πρβ. ταξιδιωτική λογοτεχνία με ταξιδιωτικούς οδηγούς, ταξιδιωτικές διαφημίσεις κλπ.]).

7. Συμπέρασμα

Ως συμπέρασμα μπορούμε να δεχτούμε οτι ένα λογοτεχνικό έργο δημιουργείται όταν το κείμενο που το αποτελεί λειτουργεί ως αντικείμενο αναφοράς (πρβ. μοναδικότητα, Anschauung), που μορφοποιείται (πρβ. Urteilstkraft) ως έκφραση και περιεχόμενο, ως 'κομψή' απόδειξη θεωρήματος που προκύπτει στο μυαλό του δέκτη (βλ. 4.1 στο 12), έτσι ώστε να αποκτήσει αξία συμβόλου (πρβ. Idee), σάν να υπάρχει άμεση σχέση με-ταξύ έκφρασης και αντικειμένου αναφοράς (αντίθετα απο τη συνηθισμένη γλωσσική χρήση, πρβ. και ιδιαίτερα μέσα που χρησιμοποιούνται, πέρα απο την καθημερινή χρήση της γλώσσας). Η λογοτεχνικότητα παρουσιάζει αντίθετη φορά απο τη δημιουργία των γλωσσικών σημείων, δηλαδή όχι απο το αντικείμενο αναφοράς προς το γλωσσικό σημείο, αλλα απο το γλωσσικό σημείο προς το αντικείμενο αναφοράς, δηλαδή δη-

μιουργεί νέα αντικείμενα αναφοράς (λογοτεχνικά γλωσσικά κείμενα), πολιτισμικού, καλλιτεχνικού χαρακτήρα χωρίς πρακτική χρησιμότητα, αλλά με μεγάλη πνευματική σημασία, πρβ. τους μύθους, που αποτελούν ως περιεχόμενο ‘αποδείξεις’ ανέκφραστων θεωρημάτων, που είναι σημαντικοί για τη ζωή και τον κόσμο στην αντίληψη των ανθρώπων.

Βιβλιογραφία

- Heissenbüttel, H. 1972. *Über Literatur Aufsätze*. Μόναχο: DTV.
- Muldoon, P. 2006. *The End of the Poem: Oxford Lectures in Poetry*. Λονδίνο: Faber & Faber.
- Σετάτος, Μ. 2025. «Αξιολόγηση της λογοτεχνίας», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα 2*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη], \$\$–\$\$.
- Steiner, G. 1984. *Antigones: The Antigone Myth in Western Literature, Art and Thought*. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Η περιοχή του λεξιλογίου μεταξύ λέξεων και προτάσεων στην κοινή νεοελληνική

1. Έκφραση και περιεχόμενο των γλωσσικών μονάδων

Η γλώσσα είναι σημειωτικό σύστημα, όπου η ομιλία δηλώνει την ικανότητα έκφρασης περιεχομένων του ανθρώπινου εγκεφάλου, με την πραγμάτωση σε λόγο. Οι πραγματώσεις της γλώσσας, εκτός των καθολικών χαρακτηριστικών, παρουσιάζουν οργάνωση κατά το σύστημα της συγκεκριμένης γλώσσας (πρβ. σημαντική – συντακτική – πραγματολογική – αξιολογική, και άλλες σημειωτικές διαστάσεις) και ποικίλες κοινωνικοπολιτισμικές μορφές: διάλογος – μονόλογος, διάλεξη – συζήτηση, κουβέντα (φίλων, συγγενών) – κοζερί (ευχάριστη, φιλική) – τέτ-α-τέτ (δύο προσώπων κατ' ιδίαν) – ελαφριά συνομιλία (συναδέλφων, γνωστών), αφήγηση – πληροφόρηση κλπ., προφορική – γραπτή επικοινωνία κλπ.

Τα περιεχόμενα δηλώνονται με τις εκφράσεις (εκφωνήματα, κείμενα) της γλώσσας. Ένα περιεχόμενο μπορεί να δηλωθεί με ποικιλία εκφράσεων (πρβ. σχήματα λόγου και φορτίσεις, επίπεδα της γλώσσας και αξίες) και αντίστροφα μιά έκφραση μπορεί να δηλώνει ποικίλα περιεχόμενα (πρβ. πολυσημία, μεταφορά κλπ.). Έτσι επιτυγχάνεται οικονομία στη γλώσσα, η οποία μπορεί να εκφράσει τα πάντα, όχι όμως με την ίδια αποτελεσματικότητα και οικονομία μέσω σε κάθε περίπτωση (πρβ. τη γλωσσική περιγραφή ενός συγκεκριμένου χρώματος ζωγραφικού πίνακα, του συνολικού αισθήματος αφηρημένου ζωγραφικού πίνακα, ενός μουσικού κομματιού κλπ.). Ανεβαίνοντας την κλίμακα των γλωσσικών σημείων (βαθμίδες γλωσσικών μονάδων), οι δυνατότητες έκφρασης περιεχομένων αυξάνουν (σύνθετα γλωσσικά σημεία κλπ.).

Ένα περιεχόμενο, απλό (έννοια, αντικείμενο αναφοράς κλπ.) ή σύνθετο (κατάσταση πραγμάτων, ρήμα, πρόταση), μπορεί να εκφραστεί με:

- επιφώνημα, κραυγή·
- μόρφημα: π.χ. *οι όητες δέν μου αρέσουν* (πρβ. στη γλωσσολογία τους αγγλικούς όρους *emic – etic*)·
- λέξη: απλή (ριζική, πρωτότυπη) – σύνθετη, όροι (λαϊκοί – επιστημονικοί, παλαιοί – νέοι κλπ.)·
- σύνταγμα: πρβ. και φρασεολογική ενότητα, παράθεμα·
- φράση: πρβ. περιφράσεις, παραφράσεις·
- πρόταση: απλή – σύνθετη·
- κύρια ονόματα: ανθρωπωνύμια, τοπωνύμια, παρατσούκλια·
- αριθμούς: πρβ. στην αστρονομία για δήλωση ουράνιων σωμάτων·
- συντεταγμένες: για ονομασία, αναφορά σε σημεία του πλανήτη·
- συντμήσεις: πρβ. *αστυνομικοί κλητήρες* → *αστυνομικοί*·
- συντομογραφίες: π.χ. *αρκτικόλεξα* (ΟΗΕ, ΠΑΟΚ, ΟΤΕ, ΤΤΤ, πρβ. και *τριατατικοί*)·
- περιγραφές: λεπτομέρειες, σε περιβάλλον κλπ. (πρβ. κείμενα), π.χ. μιάς γεύσης, ενός αρώματος, μιάς μουσικής σύνθεσης κλπ., πρβ. *στη διασταύρωση της αρτηρίας με τον εξοχικό δρόμο της Δροσοπηγής* κλπ.·
- σχήματα λόγου: μεταφορά κλπ., παρήχηση (π.χ. *ένας γερός γέρος*) κλπ.·

- φρασεολογικές ενότητες (πρβ. ιδιωτισμούς): π.χ. *αραιά και πού, ο³λα κι ο¹λα!* κλπ.
- παροιμιακές φράσεις: ρητά, γνωμικά, παροιμίες και άλλες στερεότυπες φράσεις, π.χ. *τρεις κι ο κούκος, σιγανό ποτάμι* κλπ.
- ξένα δάνεια: π.χ. *σπόρ, μπάσκετ*
- αρχαία ελληνικά ή λατινικά δάνεια: π.χ. *(βαρύ) ύδωρ, άρματα*
- διαλεκτικά δάνεια (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 192–197): π.χ. *στάθη* ‘στάθηκε’, ταυτόσημες λέξεις (π.χ. *γιαγιά* – *νόνα*, πρβ. και με κάποια διαφορά *κανάτια* – *γρίλιες*), φωνητικά διπλόμορφα (π.χ. *γεμάτος* – *γιομάτος*)
- κρυπτωνυμία: κρυφοί και μυστικοί τρόποι γλωσσικής έκφρασης περιεχομένων μεταξύ συνεννοημένων ομιλητών
- αναφορές: υπαινιγμοί, υποδηλώσεις
- ακροστιχίες: αρχικά φωνήματα στίχων πολύστιχου ποιήματος
- προσωρινές / πρόχειρες ή παλιές ονομασίες: π.χ. *Περσία* (σήμερα *Ιράν*), *δόρυ* (πρβ. *λόγχη, κοντάρι*), πρβ. και *Είναι άγνωστο προς το παρόν το όνομά του, αλλά άς τον ονομάσουμε Παπαδόπουλο. Ο Παπαδόπουλος λοιπόν...*
- παιγνιώδεις ονομασίες: πρβ. χαϊδευτικά βαφτιστικά, π.χ. *Μπόμπος, Λάκης*.

2. Κλίμακα και βαθμίδες γλωσσικών μονάδων

Οι γλωσσικές μονάδες παρουσιάζουν κλίμακα με αρθρώσεις και βαθμίδες. Έτσι στην κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ) διακρίνουμε (εκτός των ιδιολεκτικών χαρακτηριστικών):

(1) Δεύτερη άρθρωση (μονάδες με διακριτική λειτουργία):

- διακριτικά φωνητικά χαρακτηριστικά: διάκριση φωνημάτων αλλά και αντιθέσεις φορτίσεων (πρβ. δημοτικά – λόγια στοιχεία)
- φωνήματα / αλλόφωνα: διάκριση λέξεων αλλά και όμοια σημασία με αντιθέσεις φορτίσεων, π.χ. *γλυκό* – *γρικώ, ο Μέγας Αλέξανδρος* – *ο μεγάλος Αλέξαντρος*
- τόνοι: θέση τόνου (πρβ. *γέρος* – *γερός*), ατονία – έμφαση ($\emptyset$ – τρίτος τόνος): πρώτος (1) – δεύτερος (2): διακριτική λειτουργία, π.χ. *κανε¹νας* (‘κάποιος’) – *κανε²νας* (‘ούτε ένας’)
- προσωδιακά στοιχεία: επιτονίσεις / επιτονισμοί (πρβ. διαφορετικές φορτίσεις), παύσεις (πρβ. γραπτά κείμενα χωρίς παύσεις και οροθετικά περιγράμματα, που παρουσιάζουν δυσκολίες)
- συλλαβές: πρβ. *βίος* – *βίος*.

(2) Πρώτη άρθρωση (σημασιακή λειτουργία μονάδων):

- λεξιλογικά μορφήματα: πρβ. διαφορά σημασιών ή/και φορτίσεων, π.χ. *διάθεση* (‘κέφι’) – *δι-άθεση* (του *ρήματος, των χρημάτων* κλπ.)
- γραμματικά μορφήματα: π.χ. *του άντρα* – *του αντρός* (ουδέτερο – φορτισμένο), πρβ. *ποιού* – *ποιανού, άλλου* – *αλλουνού* (δημοτικά – λαϊκά)
- λέξεις: ριζικές / πρωτότυπες – παράγωγες, σύνθετες, πρβ. και κυριολεκτικές – μεταφορικές σημασίες
- συντάγματα: συχνά – τυποποιημένα – με μεταφορές, περιεχόμενο ως προερχόμενο απο τη σημασία των μελών τους (πρβ. ορίσματα του *ρήματος*)
- φρασεολογικές ενότητες / μονάδες: φρασεολογήματα / φρασεολογισμοί, παροι-

μιακές φράσεις (πρβ. ιδιωτισμούς), πρβ. διαφορετική σημασία απο τη σημασία των μελών τους·

- φράσεις / προτάσεις: κυριολεκτικές – μεταφορικές σημασίες, απλές – σύνθετες (ανεξάρτητες – παρατακτικές – υποτακτικές)·
- παραγωγή: πρβ. λέξεις·
- σύνθεση: πρβ. λέξεις, συντάγματα, φρασεολογικές ενότητες·
- σχήματα λόγου: θέση λέξεων – πληρότητα λόγου – λεκτικοί τρόποι, πρβ. μετατροπismούς σημασίας με εκφραστικά μέσα·
- επίπεδα της γλώσσας: κώδικες – στρώματα – είδη λόγου, κλίμακες – διαβαθμίσεις – προσωπικό ύφος, τυποποιημένες και καθιερωμένες ποικιλίες όλων των βαθμίδων, πρβ. ποικιλία σειράς όρων στην πρόταση·
- διακειμενικά: παραθέματα – περιφράσεις – παραφράσεις, βραχυλογία – μακρολογία (πρβ. σύντομη, άμεση πληροφόρηση και επικοινωνία – άνετη, όχι βιαστική ομιλία – φλυαρία, περιττά στοιχεία, κανονικά κατα τα επίπεδα της γλώσσας και τις συνθήκες γλωσσικής επικοινωνίας), πρβ. διαφορές συνθετότητας προτάσεων (πρβ. *Δέν τη βρήκα σπίτι. Γιατι δέν της είπες να με περιμένει. – Δέν τη βρήκα σπίτι, γιατι δέν της είπες να με περιμένει. – Δέν τη βρήκα σπίτι, γιατι δέν της είπες «Περίμενε τον Γιάννη!»*).

3. Εξέλιξη γλωσσικών συστημάτων

Τα γλωσσικά συστήματα, εφόσον δέν είναι νεκρά, εξελίσσονται με ποικίλους ρυθμούς μέσα στον χρόνο, μαζί με τις κοινωνίες που τα χρησιμοποιούν.

3.1 Αλλαγές

Οι αλλαγές στα γλωσσικά συστήματα οφείλονται σε ποικίλες αιτίες, π.χ. σε ανεξιχνιάστες φωνητικές αλλαγές, δομική πίεση, δανεισμό, πολιτισμικές επιδράσεις κλπ. (πρβ. ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία). Αλλαγές παρουσιάζονται σε όλες τις περιοχές του γλωσσικού συστήματος, εκτός των καθολικών γλωσσικών χαρακτηριστικών, όπως:

- φωνητικές: πρβ. αλλοφωνικές πραγματώσεις·
- φωνολογικές: πρβ. τονικότητα (γενική εντύπωση προφοράς της γλώσσας), φωνολογικό σύστημα, διαφορές απο συγγενικές γλώσσες·
- μορφολογικές: πρβ. τυπολογικά χαρακτηριστικά, διαφοροποιήσεις απο συγγενικές γλώσσες·
- συντακτικές: πρβ. τυπολογικά χαρακτηριστικά, διαφοροποιήσεις απο συγγενικές γλώσσες·
- πραγματολογικές: πρβ. πληθυντικό ευγενείας, ιδιολεκτικά χαρακτηριστικά·
- λεξιλογικές: πρβ. καθολικά χαρακτηριστικά του ανθρώπου, πολιτισμικά χαρακτηριστικά (περιβάλλον κλπ.)·
- φρασεολογικές: πρβ. ιδιωτισμούς, πολιτισμικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά·
- πολιτισμικές: δάνεια στοιχεία (π.χ. πολιτισμικά χαρακτηριστικά, κύρια ονόματα κλπ.), ιστορικά στοιχεία (πρβ. φυσικούς ομιλητές, μετανάστες κλπ.)·

- επιπέδων της γλώσσας: πρβ. αξίες, μετατροπισμούς, ύφος κλπ.
- σχημάτων λόγου: πρβ. ύφος κλπ.

3.2 Νέες δημιουργίες

Νέες λεξικές μονάδες για νέες έννοιες (περιεχόμενα) δημιουργούνται απο ριζικές (πρωτότυπες) λέξεις και θέματα του γλωσσικού συστήματος με τις εξής διαδικασίες:

(1) Παραγωγή: δημιουργία νέων μονάδων των μερών του λόγου με παραγωγικά επιθήματα, που δηλώνουν γενικές σημασιακές κατηγορίες (πρβ. κατηγορίες του Αριστοτέλη, με αφετηρία τα μέρη του λόγου, βλ. Benveniste 1958) και φορτίσεις (υποκοριστικά – μεγεθυντικά κλπ.), πρβ. και γραμματική των πτώσεων.

(2) Σύνθεση: δημιουργία νέων λέξεων με σύνθεση δύο ή περισσότερων λέξεων, ριζών, θεμάτων, που βρίσκονται μεταξύ τους σε συντακτικές σχέσεις (πρβ. συντάγματα, ορίσματα ρήματος), συνήθως με περιορισμό σημασίας ή/και φόρτιση (π.χ. *ανοιχτομάτης*, *λυκόσκυλο* κλπ.)· τα σύνθετα διακρίνονται (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991) σε:

- παρατακτικά: ζευγαρωτά κλπ.· δηλώνουν συγχρονικές ή διαδοχικές ενέργειες, π.χ. *στριφογυρίζω*, *τρεμοσβήνω*, *ανοιγοκλείνω*, ή αντικείμενα αναφοράς, π.χ. *γυναικόπαιδα*·
- προσδιοριστικά: το πρώτο συνθετικό λειτουργεί ως προσδιορισμός του δεύτερου, και ισοδυναμεί με: επίθετο (π.χ. *νεοελληνική*) – επίρρημα (π.χ. *κατεβαίνω*, *σιγοτραγουδώ*) – προθετική φράση (π.χ. *χαροπαλεύω*, *κονταροχτυπιέμαι*, πρβ. *με· μεσόστρατο*, *μεσοχείμω*, πρβ. *σε· θεόσταλτος*, *θαλασσοχτυπημένος*, πρβ. *απο· ροδοκόκκινος*, *φεγγαροπρόσωπος*, πρβ. *σάν*) – πτωτικά (= γενική πτώση [πρβ. τον *σανσκριτικό* όρο *tatpuruṣa*], π.χ. *κρασσοπότηρο*)·
- κτητικά: δηλώνουν αυτόν που έχει το δηλωνόμενο απο το σύνθετο, π.χ. *ασπροπρόσωπος*, *καλόκαρδος*·
- αντικειμενικά: το πρώτο ή το δεύτερο συνθετικό ισοδυναμεί με αντικείμενο του άλλου, π.χ. *χασομέρης*, *καντηλανάφτης*.

Άλλες κατηγορίες συνθέτων είναι:

- σύνθετα με αχώριστα μόρια ως πρώτο συνθετικό: *α-* / *αν-* / *ανα-* (πρβ. λογικές λειτουργίες), *ξε-*, *ανα-*, πρβ. και αρχαίες ελληνικές προθέσεις ως πρώτα συνθετικά σε λόγια στοιχεία της ΚΝΕ·
- ευχетικά: με φορτίσεις, π.χ. *σιδεροκέφαλος*·
- υποκοριστικά ρήματος: π.χ. *κουτσοπίνω*, *ψευτοκλαίω*·
- επιτακτικά: π.χ. *θεόφτωχος*, *μοσχοβολώ*·
- υποκοριστικά: *σπιτάκι* (με φόρτιση), ενώ *μικρό σπίτι* (χωρίς φόρτιση)·
- αριθμητικά: με αριθμό ως πρώτο συνθετικό κλπ., π.χ. *οχτασέλιδος*, *τρίγωνο*, *δύβουλος*.
Πρβ. επίσης:
- χαλαρά σύνθετα: π.χ. *παλιοσκούπα* (πρβ. *παλιόσκουπα*)·
- γνήσια – καταχρηστικά σύνθετα: πρβ. *αστραπόβροντο* – *Νεάπολη*, *Χριστούγεννα*·
- διπλότυπα: π.χ. *κεφαλόπονος* – *πονοκέφαλος* (πρβ. *κεφαλιού πόνος* – *πονά το κεφάλι*)·
- παρασύνθετα: όχι μόνο παράγωγα απο σύνθετα αλλά και απλό + σύνθετο, σύνθετο + σύνθετο, παράγωγο + σύνθετο κλπ.

- σύνθετα με λογικές αντιθέσεις: π.χ. *μικροκτηματίας – μεγαλοκτηματίας, μικροπρέπεια – μεγαλοπρέπεια*.

(3) Φρασεολογία: δημιουργία λεξικών μονάδων από τυποποιημένα και καθιερωμένα συντάγματα και φράσεις, π.χ. *ένας κατέβα-να-φάμε*, πρβ. ιδιωτισμούς, π.χ. *μιά τρύπα στο νερό* (δημοτικό), *κλαίει και οδύρεται* (λόγιο), *άκρες μέσες, από δουλειά α'λλο τι'ποτε*.

(4) Παροιμιακές φράσεις (βλ. Τριανταφυλλίδης 1965): παροιμίες (π.χ. *ράβε ξήλωνε δουλειά να μή σου λείπει*), γνωμικά (π.χ. *καθαρός ουρανός αστραπές δέ φοβάται*), ιστορικές φράσεις (π.χ. *οι βιολιτζήδες άλλαξαν, ο χαβάς μένει ο ίδιος*, λόγος του Κολοκοτρώνη), λογοτεχνικές φράσεις (π.χ. *του κύκλου τα γυρίσματα*, πρβ. τον Ερωτόκριτο του Β. Κορνάρου).

(5) Σχήματα λόγου: με ποικίλες φορτίσεις (πρβ. ειρωνεία κλπ.), αναφερόμενα:

- στην έκφραση: γραμματικά (ιδιορρυθμίες σύνταξης, π.χ. *έλη*), θέση λέξεων και φράσεων (π.χ. *κύκλος* κλπ.), πληρότητα λόγου (βράχυνση – πλεονασμός).
- στο περιεχόμενο: λεκτικοί τρόποι.

(6) Συντμήσεις, συντομογραφίες, αρκτικόλεξα: π.χ. [*ρίσι*] (αντί *παραδείγματος χάρη*), *ΟΗΕ* (αντί *Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών*), πρβ. *ΤΤΤ* / *τριατατικός* κλπ., πρβ. και σειρά λέξεων σε συντάγματα.

(7) Χρήση δεικτών:

- φωνητικών: πρβ. ηχηροποίηση και αφομοίωση (π.χ. *ο μελτές < τον πελτέ < τουρκ. pelte*), φαινόμενα στη συνοχή, στο όριο λέξεων (πρβ. *καλός γέρος*, με παύση μεταξύ των δύο τόνων, ενώ *καλόγερος* ως μία λέξη).
- γραμματικών: π.χ. *νερό απο το ποτάμι* αντί *νερό του ποταμού*.
- συντακτικών: χρήση αντιτύπων, π.χ. *το αύτωσε το αυτό, υπέβαλε την αίτηση*.
- λεξικών: χρήση κατατακτών (συσχετιστές, τελεστές, ενδείκτες, βλ. Σετάτος 1992), π.χ. *πέντε κεφάλια πρόβατα*.

(8) Δάνεια: ξένα στοιχεία (πρβ. όμως και ενσωμάτωση, π.χ. *το ταξί / τα ταξιά*), διαλεκτικά στοιχεία (π.χ. *αλλού βαρούν τα κούρταλα* κι *αλλού γίνεται γάμος*), αρχαία ελληνικά στοιχεία (π.χ. [*βαρύ*] *ύδωρ*).

(9) Μεταφρασισμοί: πρβ. μεταφραστικά δάνεια (*calques*), π.χ. *ουρανοξύστης < αγγλ. skyscraper*.

(10) Παικτικές μορφές (βλ. Σετάτος 1997): π.χ. *αινίγματα* (π.χ. *θέλεις ένα βαρελάκι πῶχει δυό λογιών κρασάκι; = θέλεις ένα αβγό;*) κλπ.

4. Η περιοχή του λεξιλογίου μεταξύ λέξεων και προτάσεων

Εξετάζοντας την κλίμακα των γλωσσικών μονάδων (βλ. 2), μπορούμε να διακρίνουμε μία περιοχή βαθμίδων, μεταξύ λέξεων και προτάσεων, όπου εντάσσονται: φρασεολογικές ενότητες, παροιμιακές φράσεις, σχήματα λόγου, παραθέματα, περιφράσεις, παραφράσεις, εκφράσεις της μόδας, μεταφραστικά δάνεια ξένης φρασεολογίας, επιφωνηματικές εκφράσεις (πρβ. και επιφωνήματα από ονοματοποιία, π.χ. *πλίτς πλάτς*), νέα επιφωνήματα (π.χ. στα κόμικς, όπως *μπλάου*, *κρανγές*).

Η γλωσσολογική ανάλυση των γλωσσικών αυτών μονάδων παρουσιάζει προβλήματα στη διάκριση και κατάταξή τους, εξαιτίας και της επικάλυψης με άλλες γλωσσι-

κές βαθμίδες (π.χ. με σύνθετες λέξεις και φράσεις) κλπ., ενώ εμφανίζουν κοινά στοιχεία, όπως η δομή του συντάγματος (πρβ. συνταγματικές ενότητες που συναποτελούν την πρόταση), έχουν συνήθως φορτίσεις (πρβ. αξίες), γι' αυτό ανήκουν σε διάφορα επίπεδα της γλώσσας, ή εμφανίζουν ιδιαίτερες επιτονώσεις (πρβ. χαρακτηριστικά κουβέντας) κλπ.

Έτσι, οι φρασεολογικές ενότητες, που μαζί με την παραγωγή και τη σύνθεση αποτελούν την περιοχή της συνεχούς δημιουργικότητας της γλώσσας βάσει του γλωσσικού συστήματος, αλλά και πέρα από αυτό (πρβ. δάνεια στοιχεία, δομικές αλλαγές γλωσσικής εξέλιξης), παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά και επικαλύψεις με:

- παροιμιακές φράσεις: παροιμίες, γνωμικά ως ολόκληρες φράσεις και προτάσεις, π.χ. *μολών λαβέ, αυτός έφα, ζεί και βασιλεύει, είς οιωνός άριστος αμύνεσθαι περι πάτρης*·
- ιδιωτισμούς: εκφράσεις με ξεχωριστή σημασία, π.χ. *ε²τσι κι ε¹τσι* ('μετρίως'), *χειμω²να καλοκαι¹ρι* ('όλο τον χρόνο'), *μια² για πα¹ντα* ('οριστικά')· εκφράσεις με λειτουργία επιρρήματος, π.χ. *μια² και καλη¹* ('οριστικά'), *στον βρόντο* ('όπως τύχει, ατελέσφορα'), *στ' αλήθεια, τις προάλλες, στα χαμένα, μια³ χαρα²*.

Επίσης, παρατηρούνται επικαλύψεις με:

- λέξεις: σύνθετες (σε μεταφορική χρήση, π.χ. *κλοτσσοκούφι, μυρμηγκοφωλιά, κωλοπετωμένη γυνάικα* κλπ.), που ανήκουν σε συνωνυμικές σειρές (πρβ. *δώρο – κανίσκι – μπιναμάς – πεσκέσι – φιλοδώρημα* κλπ.), αλλά και απλά κύρια ονόματα μεταφορικά (π.χ. *Κέρβερος, Μαθουσάλας, Γολγοθάς, Λαβύρινθος*). Πολλά σύνθετα φαίνεται να προήλθαν από φρασεολογικές ενότητες, π.χ. *κοιμούμαι σάν λαγός* → *λαγοκοιμούμαι, καλώς όρισες* → *καλωσόρισες*, ενώ άλλα αντιστοιχούν σε φρασεολογικές ενότητες που δεν υπάρχουν (π.χ. *σκυλοπνίχτης, στραβόξυλο, κοντοπίθαρος*)·
- συντάγματα: π.χ. *μέλι γάλα, περασμένα μεγαλεία* (πρβ. παραθέματα: *περασμένα μεγαλεία και διηγώντας τα να κλαίς*), *βίος και πολιτεία, άρον άρον, στήλη άλατος, μέλας ζωμός* κλπ., πρβ. παροιμιακές φράσεις.

5. Η φρασεολογία

Αν ονομάσουμε *φρασεολογία* την περιοχή του λεξιλογίου που αναφέρθηκε στο 4, μπορούμε να εξετάσουμε τα εξής στοιχεία:

(1) Χαρακτηριστικά

- διπλή αυθαιρεσία: αυθαιρεσία μεγαλύτερων μονάδων από τη λέξη, π.χ. *τα βρήκε σκούρα* < από το χρώμα των χαρτιών, πρβ. *τα βρήκε μπαστούνια*, ή από το μαύρο ως χρώμα λύπης, πένθους κλπ.·
- μορφές: φρασεολογικά σχήματα (πρβ. συντακτικά σχήματα με συντακτική συνοχή στη σειρά όρων και ενότητα εκφοράς, αναδιπλώσεις κλπ., βλ. Σετάτος 1994α), φρασεολογήματα (παραγωγικά, τροπικά ρήματα + ουσιαστικά, πρβ. αναλογικούς σχηματισμούς με συνώνυμα κλπ., π.χ. *στα τυφλά / στα χαμένα*), φρασεολογισμοί (μοναδικές φρασεολογικές μονάδες, π.χ. *του Κουτρούλη ο γάμος*)·
- φορτίσεις: παραστατικότητα, ζωντάνια κλπ., π.χ. *τό 'βαλε στα πόδια, με μισή καρδιά, για πού τό 'βαλες*; (πρβ. την ουδέτερη έκφραση *πού πάς*;) , πρβ. και τα λαϊκά στοιχεία που συχνά παρουσιάζουν (π.χ. *αλλουνού παπά βαγγέλιο*)·

- επίπεδα της γλώσσας: έκφραση γλωσσικών αξιών, πρβ. φορτίσεις συνωνυμικών εκφράσεων, π.χ. *πού είναι ο φίλος μας / ο λεγόμενος / ο μάγκας* κλπ., *στην υγεία σας!* (ευχή σε οينوποσία) / *εις υγείαν!* (λόγιο, σπανιότερο) / *με τις υγείες σας!* (έτσι αναγγέλλει ο κουρέας το τέλος του κουρέματος, πρβ. γλώσσα κοινωνικών ομάδων, επαγγελματιών κλπ.)·
- στοιχεία της περιφέρειας του γλωσσικού συστήματος ή εκτός συστήματος / νόρμας: φωνητικά (π.χ. *Θεός τα σχωρεμένα του* αντί *σχωρεμένα*), μορφολογικά (π.χ. *ευχή γονέων έπαρε* και στο βουνό *περπάτει* αυτά είναι άλλα των *αλλών*), συντακτικά (π.χ. *Θεός σχωρέσ' τον!*· κάλλιο γιά το, παρά πού 'ν' το), λεξικά (π.χ. *ώς εδώ και μή παρέκει*· *ζεί και ζάινεται*· αλλού βαρούν τα *κούρταλα* κι αλλού γίνεται γάμος), πρβ. και συνδυασμούς τους όπως *τρέμει η γής μα δέ βουλάει τ' αρεσούμενο τ' ανθρώπου το καλύτερο του κόσμου*· *στη χάση πιάση* αρμένιζε *πεντέχτη* στο *λιμώνα*)·
- σημασιακές περιοχές: καθημερινή ζωή (ο γύρω κόσμος, κοινωνική και πολιτισμική συμπεριφορά, πρβ. θρησκευτική ζωή κλπ.), πολιτισμός (λαϊκή σοφία απο πείρα ζωής κλπ.), πρβ. και επαγγελματικές περιοχές·
- ισοδυναμία: φρασεολογική συνωνυμία, πρβ. *πήρε δρόμο* (πρβ. *έφυγε και πάει*) / *τό 'βαλε στα πόδια* (πρβ. *τράπηκε σε φυγή, λόγιο*) / *τό 'κοψε λάσπη* (= *έφυγε σάν δειλός*) κλπ·
- φρασεολογική κλίμακα: πρβ. συνωνυμικές εκφράσεις για το *πέθανε* (βλ. Σετάτος 1996), όπως *μας άφησε χρόνους / τον χάσαμε / σχωρέθηκε* κλπ., πρβ. και ποικίλες φορτίσεις, όπως *τρώει λάχανα / άχυρα / κουτόχορτο* κλπ·
- φρασεολογικές τροποποιήσεις για αστεισμό κλπ.: π.χ. *τό 'γραψε στα παλιά του τα παπούτσια* → *τό έγραψε εις τα παλαιότερα των υποδημάτων του* (οι λόγοι τύποι δίνουν στην έκφραση ειρωνική και παικτική επισημότητα) → *τό 'γραψε στα παλιά του τα τσαρούχια* (έμμεση αρνητική κριτική: είναι χωριάτης, αγροίκος)·
- φρασεολογικοί αρχαϊσμοί και νεολογισμοί: π.χ. *σπεύδε βραδέως!*, *του κάκου*, πρβ. αρχαϊστικά και διαλεκτικά στοιχεία·
- φρασεολογικά δάνεια: ξένα (π.χ. *enfant gâté*), διαλεκτικά (π.χ. *ζεί και ζάινεται*), αρχαία ελληνικά / λατινικά (π.χ. *μολών λαβέ, modus vivendi*), λαϊκά (π.χ. *τρία πουλάκια κάθονταν*, απο δημοτικά τραγούδια), πρβ. συγγένειες (ομοιότητες, αντιστοιχίες)·
- φρασεολογικά μεταφραστικά δάνεια: απο τα τουρκικά (βλ. Σετάτος 1990, π.χ. *γελώ κάτω από τα μουστάκια μου – biyik altından gülmek*), απο δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες (π.χ. *του οποίου έχω την τιμή να είμαι μέλος* < γαλλ. *dont j'ai l'honneur d'être membre (du comité)* κλπ., πρβ. επαφές με γλώσσες και πολιτισμούς·
- επινοητικότητα και εκφραστικότητα: πρβ. λαϊκές και λαϊκότερες εκφράσεις και φρασεολογικές μονάδες, π.χ. *μούτρα για σιδέρωμα*· *χέσε θέατρο κατούρα παράσταση!*· πρβ. εξελίξεις (παλιές και νέες)·
- τυποποιημένα / καθιερωμένα – ατυποποίητα / ακαθιέρωτα φρασεολογικά σχήματα·
- στοιχεία της κοινής – ανεξάρτητα (διαλεκτικά): πρβ. στην ΚΝΕ *δε³ βαριέσαι!* – στην ποντιακή *πώς κι οκνείς!*·
- με συνωνυμικά ή αντωνυμικά στοιχεία: με δύο στοιχεία (π.χ. *κόσμος και κοσμάκης, ζεί και βασιλεύει, δρόμο παίρνει δρόμο αφήνει, αργά ή γρήγορα*), με τρία στοιχεία

(π.χ. *κουτσά, στραβά κι ανάποδα*), πρβ. και δημοτικά + δημοτικά (π.χ. *πάνω κάτω, φαρδύς πλατύς, με³ρα γύχτα*), δημοτικά + λόγια (π.χ. *κλέφτης και λωποδύτης*), λόγια + λόγια (π.χ. *θρήνος και οδυρμός*), δημοτικά + λαϊκά (π.χ. *κόσμος και ντουινιάς*) κλπ.

- **ετυμολογικά χαρακτηριστικά** (βλ. Σετάτος 1994β): δυσκολίες ετυμολογίας (π.χ. *το έκοψε λάσπη*), πρβ. δάνεια ή ανεξάρτητους σχηματισμούς (πρβ. κοινούς φρασολογισμούς, όπως φαίνεται στην αντιπαραθετική ανάλυση γλωσσών, και πιθανούς καθολικούς φρασολογισμούς).

(2) Αιτίες δημιουργίας

Η φρασολογία (φρασολογικές ενότητες) καλύπτει ποικίλες ανάγκες:

- **λεξιλογικές**: αντί μίας νέας λέξης (παράγωγης, σύνθετης ή δάνειας) έχουμε μία φρασολογική ενότητα (πρβ. εξειδικεύσεις λεξιλογίου), π.χ. *παχύ έντερο, μήλο του Αδάμ, χτύπος της καρδιάς* (πρβ. *καρδιοχτύπι / χτυποκάρδι*, βλ. 4).
- **έκφραση κατηγοριών** τις οποίες δέν καλύπτει το γλωσσικό σύστημα: πρβ. την έλλειψη γραμματικών μέσων για τα μεταβιβαστικά ρήματα στην ΚΝΕ, που καλύπτεται με φρασολογήματα, π.χ. *κάνω να + ρήμα, βάζω να + ρήμα* κλπ.)
- **διακρίσεις επιπέδου γλώσσας**: πρβ. συνωνυμικές φρασολογικές ενότητες / εκφράσεις που ανήκουν σε διαφορετικά επίπεδα της γλώσσας, π.χ. *δέ βλέπει πέρα απο τη μύτη του / δέν κόβει ο νούς του / δέν έχει κουκου³τσι μυαλό / δέν έχει κοκόρου γνώση / είναι για τα πανηγύρια* κλπ.
- **φορτίσεις**: συναισθηματικές (π.χ. *δέν νιώθει πού του πάν τα τέσσερα*), παικτικές (π.χ. *χάφτει μύγες*), πρβ. τουρκικής προελεύσεως φρασολογία που τρέπεται σε λαϊκή, ενώ η λόγια και αρχαία ελληνική παίρνει τη θέση της, όταν η δημοτική δέν σχηματίζει δική της, και δηλώνει λόγιες φορτίσεις
- **χρωματισμός έκφρασης**: ζωντάνια (πρβ. μητρική γλώσσα), εκφραστικότητα, ευφράδεια, επινοητικότητα, φυσικότητα, πρβ. τα χαρακτηριστικά της καθημερινής κουβέντας
- **συγκεκριμένες αντιδράσεις** σε συγκεκριμένα γεγονότα, βιοτικές και πολιτισμικές καταστάσεις, φαινόμενα της ζωής και του περιβάλλοντος: π.χ. *η ζωή συνεχίζεται* (πρβ. *τί να κάνουμε, αυτά έχει η ζωή*), και *πάει λέ(γ)οντας* (= υπάρχουν και πολλά άλλα), *αυτός τι³ να σου πώ;!* (= αυτός δέν περιγράφεται) κλπ.
- **πραγματολογικές λειτουργίες**: ιδιολεκτική εκφραστικότητα, που μπορεί να διαδοθεί και να καθιερωθεί (πρβ. προσωπικό ύφος)
- **πολιτισμικά χαρακτηριστικά**: πρβ. αίσθημα μητρικής γλώσσας (π.χ. *τρελός αέρας*, βλ. Σετάτος 1996), κοινωνικοπολιτισμική συνοχή (πρβ. πολιτισμική ανθρωπολογία, συγχρονική – διαχρονική), αλλαγή νοοτροπίας, πεποιθήσεων κλπ. (πολιτισμικές αλλαγές φέρνουν αλλαγές και στη φρασολογία, π.χ. *το εντάξει σήμερα*, βλ. Σετάτος 2004, πρβ. αλλαγές σημασιών λέξεων με την εμφάνιση του χριστιανισμού, π.χ. *εκκλησία, άγγελος* κλπ., παροιμιακές φράσεις απο την Αγία Γραφή, π.χ. *γή της επαγγελίας, τα καλά και συμφέροντα, ζητείτε και ευρήσετε* κλπ.)
- **ξένη φρασολογία**: σήμερα εμφανίζεται ως μόδα και σε ορισμένες κοινωνικές ομάδες (νέοι, ξеноμανείς, γλωσσομαθείς, μισομορφωμένοι κλπ.), ενώ η παλαιότερη μπορεί να δηλώνει κοινές ιστορικές τύχες, ιδίως σε γλώσσες γειτονικών χωρών

(πρβ. αλληλοδανεισμούς, κοινά δάνεια απο τρίτη γλώσσα, π.χ. ελληνικά ή τουρκικά στοιχεία στις βαλκανικές γλώσσες).

(3) Διάκριση γλωσσικών μονάδων

Οι γλωσσικές μονάδες πρώτης άρθρωσης που εντάσσονται στο τμήμα της κλίμακας μεταξύ λέξης και πρότασης θέτουν το πρόβλημα της διάκρισής τους σε βαθμίδες ή άλλες γλωσσικές κατηγορίες, όπως στις περιπτώσεις:

(1) Φρασεολογικές μονάδες και σχήματα λόγου

Εξετάζοντας και συγκρίνοντας φρασεολογικές μονάδες και σχήματα λόγου, παρατηρούμε:

- ομοιότητες: τυποποιημένα και καθιερωμένα στοιχεία, κοινές χρήσεις (π.χ. στην ονοματοθεσία, όπως επιστημονικοί κλπ. όροι)·
- αντιθέσεις: οι φρασεολογικές ενότητες εμφανίζονται ως ατομικά γλωσσικά στοιχεία, που μπορούν να δημιουργήσουν πρότυπα, καλούπια, για παρόμοιες φρασεολογικές μονάδες (πρβ. φρασεολογήματα), ενώ τα σχήματα λόγου είναι μορφές σχηματικής έκφρασης και λογικής διατύπωσης περιεχομένου·
- ιδιαιτερότητες: οι φρασεολογικές μονάδες αποτελούν χαρακτηριστικά μίας γλώσσας (πρβ. ιδιωτισμούς, βλ. 4), ενώ τα σχήματα λόγου εμφανίζονται, ως κατηγορίες, σε πολλές γλώσσες (αν όχι σε όλες)·
- εξελίξεις: οι φρασεολογικές ενότητες εμφανίζουν αλλαγές κατα τις ιστορικές περιόδους μίας κοινωνίας και γλώσσας (πρβ. τουρκικές επιδράσεις στην (Κ)ΝΕ, ιταλικές, γαλλικές, αγγλικές επιδράσεις στην ΚΝΕ κλπ.), ενώ τα σχήματα λόγου ως είδη παραμένουν συνήθως τα ίδια, με πιθανή αυξομείωσή τους στατιστικά κατα εποχές και γραμματειακά είδη·
- προέλευση: οι φρασεολογικές μονάδες προέρχονται απο ατομικές (ιδιολεκτικές) πραγματολογικές χρήσεις της γλώσσας ή απο ελλειπτικές χρήσεις·
- χαρακτηριστικά: οι φρασεολογικές ενότητες αποτελούν λεκτικά σύνολα που λειτουργούν ως λεκτικές μονάδες με ιδιαίτερη φόρτιση (πρβ. επίπεδα της γλώσσας), ενώ τα σχήματα λόγου είναι τυπικές μορφοποιήσεις της έκφρασης ή του περιεχομένου, με ιδιαίτερες και αυτά φορτίσεις και χρωματισμούς (πρβ. *πήρε ράχες και βουνά* = *έν δια δυοίν, κάνω το σταυρό μου* = συνεκδοχή).

(2) Φρασεολογικές μονάδες και ιδιωτισμοί φανερώνουν εκφραστικές προτιμήσεις: ανήκουν στα χαρακτηριστικά γνωρίσματα μίας γλώσσας που δίνουν στη χρήση της ιδιαίτερο χρώμα, π.χ. στην ΚΝΕ *τρελός αέρας* (βλ. Σετάτος 1996).

(3) Φρασεολογικές μονάδες και επιρρηματικές εκφράσεις (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991): φορτισμένες και χαρακτηριστικές εκφράσεις αντί μονολεκτικών και ουδέτερων επιρρημάτων.

(4) Φρασεολογικές μονάδες και σύνθετες λέξεις: παρουσιάζουν επικαλύψεις, πρβ. και γραφές *καλώς όρισε!* / *καλωσόρισε!*

(5) Φρασεολογικές μονάδες και σειρά όρων: η σειρά όρων στην πρόταση, αλλά και σε μικρότερες βαθμίδες, ακολουθεί κανόνες του γλωσσικού συστήματος (πρβ. τυπολογικά χαρακτηριστικά). Οι κανόνες αυτοί παρουσιάζουν διάφορες κλίμακες αναγκαστικότητας: απο τελείως καθορισμένη και υποχρεωτική σειρά ως σειρές μεγάλης ελευθερίας (πρβ. σειρά φωνημάτων στη λέξη με σειρά όρων στην πρόταση).

Οι φρασεολογικές ενότητες (φρασεολογήματα, φρασεολογισμοί κλπ., βλ. και ιδιωτισμούς) παρουσιάζουν πραγματώσεις, οι οποίες, ενώ διαφέρουν σημασιακά, λαμβάνονται ως σημασιακές ενότητες που:

- ακολουθούν τους γενικούς κανόνες σειράς όρων, π.χ. *τρελός παπάς τη βάφτισε* (επίθετο + ουσιαστικό = υποκείμενο, προκλιτική αντωνυμία = αντικείμενο, ρήμα)·
- εμφανίζουν ιδιαίτερες πραγματώσεις, π.χ. *γεια χαρά!*·
- εμφανίζουν ομοιότητες με άλλες τυποποιημένες σειρές όρων, όπως κατατάκτες (βλ. 3.2 και Σετάτος 1992), εκφραστικές προτιμήσεις (βλ. Σετάτος 1996, π.χ. *καλός κακός δέ μ' ενδιαφέρει*)·
- σχετίζονται με εξωγλωσσικές πολιτισμικές διακρίσεις (π.χ. παικτικές χρήσεις, βλ. Σετάτος 1997), πρβ. *άντρες, γυναίκες, παιδιά με αντρόγυνο, γυναικόπαιδα*·
- διακρίνουν σχήμα / είδος – μονάδα: φρασεολογήματα – φρασεολογισμοί (βλ. Σετάτος 1994β).

6. Φρασεολογία και γλωσσικό σύστημα

Τα καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας (ομιλίας, πρβ. σημειωτικές διαστάσεις της γλώσσας), όπως έκφραση και περιεχόμενο, δομή και λειτουργία, δύο αρθρώσεις κλπ., με τις ποικίλες μορφές με τις οποίες εμφανίζονται κατα γλώσσες (πρβ. τυπολογία γλωσσών), παρουσιάζουν γενικές γλωσσικές κατηγορίες, όπως γλωσσικές μονάδες σε βαθμίδες κλίμακας, επίπεδα της γλώσσας (γλωσσικές αξίες) κλπ.

6.1 Αντιστοιχίες και ισοδυναμίες γλωσσικών κατηγοριών

Ιδιαίτερη σημασία για το θέμα που εξετάζεται εδώ έχουν τα εξής:

- αντίτυποι: μέρη του λόγου που αντιπροσωπεύουν γλωσσικές μονάδες ποικίλων βαθμίδων και παίρνουν τη θέση τους, π.χ. *το έμαθα* (π.χ. έμαθα ότι ο Γιώργος έφυγε για να σπουδάσει στην Αμερική), *το πράγμα είναι σοβαρό* (π.χ. η είδηση ανόδου της τιμής του πετρελαίου), *τί πράγματα είναι αυτά!* (π.χ. το γεγονός ότι δέν δέχεται να πληρώσει τις ζημιές που έκανε), *τί κάνει στη Γαλλία;* (π.χ. τί επαγγέλλεται;), πρβ. και *το αύτωσε το αυτό* (π.χ. διεκπεραίωσε την υπόθεση)·
- ισότυποι (ισοδύναμοι, ισότιμοι): γλωσσικές μονάδες διαφόρων βαθμίδων, που παίρνουν τη θέση μερών του λόγου, όπως σχήματα λόγου (π.χ. *ο Πατέρας της Ιστορίας* = *ο Ηρόδοτος*), παροιμιακές φράσεις (π.χ. *ο ήλιος της δικαιοσύνης* = *ο Θεός*), φρασεολογικές ενότητες (π.χ. *το διέρρηξαν μέρα μεσημέρι* = *όταν ο κόσμος κυκλοφορούσε / όταν υπήρχε άπλετο φώς* κλπ., *με μισή ψυχή* = *άψυχα*, *αυτός πέρα βρέχει* = *αδιαφόρησε, κάνε στο πλάι!* = *παραμέρισε!*), περιφράσεις (π.χ. *κάνω τηλεφωνο αντί τηλεφωνώ*)·
- πρόστυποι ή μετάτυποι: γλωσσικά στοιχεία που αναλύουν αντιτύπους, π.χ. *το εξοχικό, ένα συγκεκριμένο και γνωστό σε όλους παλιό σπίτι στην πάνω άκρη της πλαγιάς του λόφου*, πρβ. και *τό εξοχικό* = το πρότυπο της εξοχικής κατοικίας·
- συνώνυμα – αντώνυμα – ταυτόσημα: κανονικά δέν υπάρχει απόλυτη συνωνυμία, εφόσον η διαφορετική έκφραση έχει και διαφορετική φόρτιση ή μικρές έστω διαφορές στη σημασία και παίρνει μέρος σε διαφορετικά περιβάλλοντα (βλ. Σετάτος

- 1998), πρβ. άξονα αντιθετικών εννοιών (θετικών – αρνητικών, π.χ. *μικρός* – *μέτριος* – *μεγάλος* κλπ.)·
- παραφράσεις: πρβ. διασάφηση (π.χ. *σε απόγνωση, μή ξέροντας τί να κάνει...*), επεξήγηση (π.χ. *η αρνησικυρία, το βέτο...*), διερμηνεία (π.χ. *το charm, ο όρος αυτός της πυρηνικής φυσικής που σημαίνει...*), απόδοση (πρβ. έκφραση με άλλα λόγια του περιεχομένου ενός κειμένου)·
- κατατάκτες: βλ. Σετάτος 1992·
- αναλογικοί ή ομόλογοι σχηματισμοί: π.χ. *στα τυφλά / στα χαμένα* (βλ. 5)·
- υπερώνυμα – υπώνυμα (όλο και μέρος) λεξιλογικά πεδία: π.χ. *πέρασε ράχες και βουνά*·
- αντιφατικές έννοιες: πρβ. *ζώα* – *φυτά*.

6.2 Γενικές εξελικτικές τάσεις στο λεξικό υλικό

Παρατηρώντας διαχρονικά την έκφραση των περιεχομένων σε μία γλώσσα, το λεξιλόγιο και την ονοματοθεσία, δηλαδή τη δημιουργία νέων μονάδων διαφόρων βαθμίδων, διαπιστώνουμε:

- παραγωγή και σύνθεση: βλ. 3.2·
- αναδρομικούς σχηματισμούς: π.χ. *πασούμι* < *πασουμάκι*, πρβ. και *κοντός* > *Κόντος* (κύριο όνομα)·
- λεξικοποίηση συνταγμάτων: π.χ. *πόνος κεφαλιού* > *κεφαλόπονος*, *πονά το κεφάλι* > *πονοκέφαλος*, *μεγάλο σώμα* > *μεγαλόσωμος*·
- επιμέρους θέσεις στον άξονα σύνδεσης: πρβ. *παιδί του διαβόλου* – *διαβόλου παιδί* – *διαβολόπαιδο* – *διαβολοπαιδί* (φόρτιση), *θαλάσσια πουλιά* (ο λόγιος τύπος δηλώνει επισημότητα όρου) – *θαλασσινά πουλιά* (το επίθετο δηλώνει ένα χαρακτηριστικό των πουλιών αυτών) – *πουλιά της θάλασσας* (σχέση μεταξύ δυό εννοιών) – *της θάλασσας πουλιά* (η προτασόμενη γενική δηλώνει φόρτιση, στενή σχέση) – *θαλασσοπούλια* (γένος πουλιών)·
- ακλιτοποίηση: π.χ. *το / τα πάρε δώσε, του κάκου, εντωμεταξύ, εντούτοις*.

Γενικά παρατηρούμε μία εξελικτική πορεία σχηματισμών στην κλίμακα των γλωσσικών μονάδων, με διαφορετικές κατευθύνσεις, δηλαδή:

- *λεξιλόγιο* → *φρασεολογία* (πρβ. *πραγματολογία*) → *τροπισμοί* (πρβ. *τροπικά ρήματα* κλπ.) → *συντάξεις* (πρβ. *συντάγματα*) → *μορφολογία* (πρβ. *αντιτύπους*, π.χ. *οὐδὲν εἶδον* > *δέν εἶδα*)·
- *φωνητικές αλλαγές* → *φωνολογία* → *μορφολογία* → *σύνταξη* → *σχήματα λόγου* → *ουδέτερο λεξιλόγιο*·
- *προτάσεις* → *φράσεις* → *συντάγματα* → *φρασεολογικές ενότητες* → *λεξικές μονάδες* → *φθόγγοι* → *αλλόφωνα* → *αφομοιώσεις* → *νέες αναλύσεις / δομήσεις* → *φωνήματα*.

7. Συμπεράσματα

Η περιοχή της φρασεολογίας περιλαμβάνει ποικίλες μορφές γλωσσικών μονάδων (φρασεολογήματα – φρασεολογισμούς, ιδιωτισμούς, σχήματα λόγου), που διαθέτουν ιδιαίτερες φορτίσεις και αξίες (πρβ. ότι οι τεχνητές γλώσσες δέν διαθέτουν φρασεολογικές ενότητες, π.χ. η Basic English απλώς αναλύει και εκφράζει τις συνθετότερες έννοιες / λέξεις της αγγλικής με απλούστερες και βασικότερες της γλώσσας αυτής, περιορισμένου αριθμού) και είναι εξίσου πλούσια με άλλες περιοχές του λεξιλογίου. Η φρασεολογία αλλάζει με την πάροδο του χρόνου και αποτελεί ένδειξη πολιτισμικών αλλαγών (πολιτισμικές σχέσεις και επιρροές κλπ., ανεξάρτητες δημιουργίες κλπ.).

Βιβλιογραφία

- Benveniste, É. 1958. «Catégories de pensée et catégories de langue», *Les Études Philosophiques* 13(4), 419–429. [Ανατύπωση στο É. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, τ. 1, 1966, Παρίσι: Gallimard, 63–74.]
- Σετάτος, Μ. 1990. «Ελληνική και τουρκική: μερικές περιπτώσεις δανεισμού», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 10, 129–139.
- . 1992. «Συσχετιστές, τελεστές και ενδείκτες της κοινής νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 13, 351–369.
- . 1994α. «Επαναλήψεις και αναδιπλώσεις στην κοινή νεοελληνική», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές Μελέτες (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 203–222.
- . 1994β. «Φρασεολογήματα και φρασεολογισμοί στην κοινή νεοελληνική», στο Μ. Σετάτος *Γλωσσολογικές Μελέτες (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 167–184.
- . 1996. «Οι εκφραστικές προτιμήσεις στη γλώσσα», *Φιλόλογος* 86, 340–354.
- . 1997. «Η παιγνιώδης χρήση της γλώσσας», *Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία* 13, 85–98.
- . 1998. «Διαφοροποίηση και ισοδυναμία στη γλώσσα», στο *Σημειολογικές και γλωσσολογικές μελέτες. Τιμητικός τόμος Μ. Σετάτου (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας)*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 134–142.
- . 2004. «Νεολογισμοί και πολιτισμική εξέλιξη», *Φιλόλογος* 115, 119–123.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1965. *Παροιμιακές φράσεις από την ιστορία και τη λογοτεχνία, για τις ανώτερες τάξεις της Μέσης Παιδείας. Βιβλίο του μαθητή*, 2η έκδ. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- . 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Κανονικότητα στη γλώσσα (αξιώματα – νόμοι – κανόνες – διατάξεις)

1. Κανονικότητα και κανονιστικότητα

Ακόμη και η επιφανειακή εξέταση μίας γλώσσας δείχνει ότι οι γλώσσες παρουσιάζουν κανονικότητες, γι' αυτό μιλούμε για γλωσσικά συστήματα. Οι γλώσσες δηλαδή παρουσιάζουν στις πραγματώσεις τους (λόγος, ομιλία) κοινά όμοια χαρακτηριστικά, κοινές αλλαγές, κοινούς συνδυασμούς κλπ. διαφορετικών κατά τα άλλα γλωσσικών στοιχείων. Δεν αποτελείται η γλώσσα από τελείως διαφορετικά ατομικά στοιχεία, όπως θα ήταν αν κάθε κλιτικό στοιχείο είχε διαφορετική έκφραση, π.χ. αν κάθε πτώση ονόματος ή πρόσωπο ρήματος παρουσίαζε διαφορετική φωνητική μορφή ή αν το α' και το β' πρόσωπο των προσωπικών αντωνυμιών εκφράζονταν με την ίδια φωνητική μορφή (πρβ. τις δυσκολίες που παρουσιάζουν στην καθαρεύουσα τα *ημείς – υμείς*). Αυτό θα ήταν αντιοικονομικό αλλά και, το σπουδαιότερο, αντίθετο προς τη λειτουργία του μυαλού (πρβ. έννοιες κλπ.). Δεν παρουσιάζουν βέβαια όλες οι γλώσσες την ίδια κανονικότητα, τους ίδιους κανόνες (με την εξαίρεση των καθολικών χαρακτηριστικών της γλώσσας), αλλά συχνά συναντούμε παρόμοιους, πρβ. τα τυπολογικά χαρακτηριστικά των γλωσσών (π.χ. κλίση με πτώσεις, πρόσωπα, αριθμούς κλπ.) Η αξιολόγηση των γλωσσών μπορεί να γίνει μόνο ως προς τη δυσκολία εκμάθησης ξένων γλωσσών, αν και υπάρχουν θεωρίες γενικής εξέλιξης προς αναλυτικές μορφές (Ο. Jespersen), πρβ. ίσως και την επιστημονική σκέψη και εξέλιξη, αλλά και αντίθετες τάσεις αισθητικής ιδιομορφίας στις γλώσσες (π.χ. στη λογοτεχνία).

Η κανονιστικότητα οφείλεται στην ασύνειδη τάση των ομιλητών να οργανώνουν συστηματικά τη γλώσσα τους (πρβ. την εξέλιξη των πίτζιν σε κρεολές γλώσσες), να την προσαρμόζουν προς πρότυπα κλπ., ενώ η συνειδητή κανονιστικότητα παρουσιάζεται στην ιδιαίτερη διαμόρφωση και διδασκαλία ενός γλωσσικού προτύπου, π.χ. στη γλώσσα της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (βλ. 3.4)

Τα γλωσσικά συστήματα δημιουργούνται από τις κανονιστικές τάσεις και συνήθειες των ομιλητών σε μία κοινωνία και εξελίσσονται, δηλαδή αναδιοργανώνονται, παρουσιάζοντας νέες συμμετρίες και ασυμμετρίες, νέους κανόνες κλπ. Η κανονιστικότητα πρέπει συνεπώς να ακολουθεί την κανονικότητα.

Η κανονικότητα και η κανονιστικότητα εκφράζονται στη γλωσσολογία με ποικίλους όρους: *νόμοι, κανόνες, συνήθειες σχηματισμοί* κλπ., *νόρμα* (standard, substandard), *συμβατικές μορφοποιήσεις* κλπ. Σε άλλες επιστήμες συναντούμε τους όρους *αξιώματα* (πρβ. μαθηματικά), *νόμοι, κανόνες*, με διακρίσεις, όπως *φυσικοί νόμοι* (διαρκούς ισχύος, πρβ. καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας) – *νόμοι ενός κράτους* (πρβ. παροδικής ισχύος τυπολογικούς νόμους μίας γλώσσας, όπως ο νόμος του Grimm, του Verner) – *νόμοι κοινωνίας* (π.χ. άγραφοι πολιτισμικοί νόμοι) – *περιοδικής ισχύος κρατικοί κανόνες* (πρβ. *κανόνες της γλώσσας*). Στους νόμους της φύσης οι παραβάτες 'τιμωρούνται' από τα επακόλουθα άλλων νόμων (πρβ. νόμους της βαρύτητας και βιολογικής κατάστασης)· στους νόμους της γλώσσας η κατανόηση συνεχίζεται, ως έναν βαθμό, και με κάθε είδους παραβάσεις, αλλά και με αρνητικά αποτελέσματα (αναποτελεσμα-

τικότητα του λόγου), ενώ στους νόμους του κράτους η εφαρμογή των νόμων δέν γίνεται αυτόματα, μπορεί να είναι ελλιπής ή να παραβλέπεται.

Κανονικότητα και κανόνες εμφανίζονται σε όλες τις περιοχές του επιστητού και αφορούν γενικά τις επιστήμες (πρβ. αξιώματα, νόμους, τύπους κλπ.), τον άνθρωπο (πρβ. αρχές κλπ.), τις κοινωνίες και τους πολιτισμούς του. Η σχετική προβληματική, μεθοδολογία, ποικιλία θεωριών κλπ. (βλ. σχετική βιβλιογραφία) είναι πολύ μεγάλη. Έτσι στη γλωσσολογία (πρβ. τα λήμματα *Rules*, *Rule application*, *Rule ordering* στον Asher 1994) διακρίνονται:

(α) Γλωσσικοί κανόνες: σχέση με συμπεριφορά, γενικοί – ειδικοί κανόνες:

- συντακτικοί κανόνες: σύστημα κανόνων για την παραγωγή προτάσεων· η γραμματική αντιπροσωπεύει τους γλωσσικούς κανόνες των ομιλητών·
- σημασιακοί κανόνες: πρβ. λεξικό μιάς γλώσσας και κανόνες προβολής, κανόνες προσδιορισμού και αλήθειας (rules of designation – rules of truth, R. Carnap), επισημονική συζήτηση επι του πόσο οι σημασιακοί κανόνες καθορίζουν τη σημασία μιάς έκφρασης, κανόνες πράξεων λόγου·

(β) εφαρμογή και διάταξη κανόνων: βλ. παρακάτω.

Η έννοια του κανόνα επιδέχεται ποικίλους ορισμούς, π.χ. ως οικογενειακή ομοιότητα (L. Wittgenstein), ως κοινωνική λειτουργία και αποδοχή κλπ., και εξετάζεται σε σχέση με ποικίλες έννοιες, όπως με την εξουσία, με την αξιολόγηση (σωστό – λανθασμένο), με το οφείλουν (πρβ. δεοντική λογική, G. H. von Wright), με τα παιχνίδια (θεωρία παιγνίων, ρόλοι κλπ.), με τη στρατηγική (ενεργειών κλπ., πρβ. εμπειρικούς κανόνες [rules of thumb]), με την αυθαιρετότητα (δυνατότερη από τη νόρμα) κλπ. Η συζήτηση αφορά ποικίλες πλευρές της κανονικότητας: από το αν η γλωσσική πράξη ακολουθεί κανόνες ως τη συμβατικότητα και την έννοια της νόρμας, από τη γλωσσική ικανότητα του βάθους ως τις εφαρμογές και τη διάταξη κανόνων (άμεση αντιστοίχιση [direct mapping], κατευθυντικότητα και επανάληψη [directionality and iteration], σχήματα και σειρά κανόνων: κυκλικά, αντεστραμμένα κλπ.).

Η κανονικότητα στη γλώσσα πρέπει να εξεταστεί από ποικίλες οπτικές γωνίες εκτός των ανωτέρω: ως προς την έκταση, ποικιλία, διάρκεια, εξέλιξη, νέες δημιουργίες, βαθμούς κανονικότητας, σύστημα κανόνων (πρβ. σταθερότητα), σύγκρουση κανόνων (πρβ. εξέλιξη). Κάποτε η κανονικότητα διαπιστώνεται μέσω αδύνατων ή λανθασμένων κατασκευών.

2. Κανονικότητα

2.1 Αντίληψη κανονικότητας

Όπως σε κάθε σημειωτικό σύστημα, έτσι και στη γλώσσα, η παρατήρηση δείχνει ότι οι πραγματώσεις της παρουσιάζουν κάποια οργάνωση: μορφολογικοί τύποι επαναλαμβάνονται, συντακτικά σχήματα παρουσιάζουν συστηματικές διαφοροποιήσεις, ορισμένες εκφορές γίνονται αποδεκτές από τους ομιλητές, άλλες όχι κλπ. (πρβ. ομαδικά παιχνίδια και αθλήματα). Η αντίληψη κανονικότητας είναι δυνατή και όταν η γλώσσα που εξετάζουμε είναι άγνωστη, πρβ. μεθόδους αποκρυπτογράφησης γλωσσών, όπως η στατιστική στοιχείων (γραφημάτων, ακολουθιών και συνδυασμών γραφημάτων,

σταθερών μονάδων κλπ.), η διαπίστωση δομών (π.χ. στοιχείων που εμφανίζονται σε σταθερά σχήματα, πρβ. μέθοδο ανάλυσης σε άμεσα συστατικά του Z. Harris), ξένων στοιχείων κλπ. (π.χ. ξένα δάνεια για έννοιες που λείπουν από τη δανειζόμενη γλώσσα).

Η γλωσσολογική έρευνα αποσκοπεί στη διαπίστωση των κανονικοτήτων μίας γλώσσας, που συντελούνται στο σύστημά της, σε μία ορισμένη χρονική περίοδο, σε ένα κείμενο, σε ομιλητές της. Η αντίληψη και οι διαπιστώσεις των γλωσσολόγων μπορούν να διαφέρουν από τις αντιλήψεις των γηγενών ομιλητών της γλώσσας. Οι ομιλητές της μητρικής γλώσσας, παρά τις διαφορές που μπορούν να παρουσιάζουν μεταξύ τους (πρβ. διαλεκτικές επιδράσεις και επαρχιωτισμούς της κοινής γλώσσας), θεωρούν τις πραγματώσεις τους κανονικές, ενώ αντίθετα οι ξένοι γίνονται αντιληπτοί παρά την τέλεια γνώση που μπορούν να έχουν της γλώσσας, υπάρχει δηλαδή μία υποσυνείδητη αίσθηση της κανονικότητας, ενώ ό,τι διαφέρει γίνεται αντιληπτό (ιδιολεκτικό, υφολογικό κλπ.), πρβ. τη φυσικότητα του καθημερινού λόγου, αλλά και μιμήσεις μη κανονικής ομιλίας (π.χ. ξένων, διαλεκτικών ομιλητών κλπ.).

Η αντίληψη της κανονικότητας επεκτείνεται και στις κοινωνικές ποικιλίες μίας γλώσσας, πρβ. τις γλωσσικές διακρίσεις της οικογενειακής γλώσσας, της γλώσσας των συγγενών και φίλων, των συναδέλφων, των γειτόνων κ.ά. κοινωνικών διαφορών.

2.2 Κανονικότητα και απόκλιση

Ορισμένα γλωσσικά φαινόμενα, όπως ελλειπτικές εκφορές, αποσιωπήσεις, ανακόλουθα, απρόσεκτη εκφώνηση, ποικιλία γλωσσικών κωδίκων κλπ., δέν πρέπει να θεωρούνται παραβάσεις της κανονικότητας (R. Jakobson), διότι δηλώνουν χαρακτηριστικά διαφορών επιπέδων της γλώσσας (βλ. Σετάτος 1994).

Αποκλίσεις από την κανονικότητα ή τη συστηματική μη κανονικότητα εμφανίζονται στις εξαιρέσεις (πρβ. ανωμαλίες κλίσης κλπ., τονισμός ρωσικής, προφορά και γραφή της αγγλικής κλπ.), στη διφυΐα λεξιλογίου και γραφής (πρβ. λόγια, λαϊκά, ξένα στοιχεία της κοινής νεοελληνικής [KNE]), στη σύγκριση γλωσσών (π.χ. στο ποσοστό ομωνύμων, όπως στην κινεζική, στη διαίρεση των σημασιακών πεδίων, στους ιδιωματισμούς της τουρκικής ή της αγγλικής σε σχέση με άλλες γλώσσες). Το ποσοστό ανεκτής ανωμαλίας και αναγκαίας κανονικότητας ποικίλλει κατά γλώσσες, αλλά παρουσιάζει κλίμακα: τονικότητα (εντύπωση προφοράς μιας γλώσσας) – φωνολογική / φωνητική – μορφολογική – συντακτική – λεξιλογική – φρασεολογική κανονικότητα.

2.3 Κανονικότητα και ποικιλία

Η κανονικότητα περιορίζεται ή αυξάνεται, ποικίλλει και παρουσιάζει διαφορετικό βαθμό, όπως φαίνεται από:

- εξαιρέσεις (βλ. 2.2): βάσει άλλων κανονικοτήτων, επιβιώσεων, διπλογλωσσίας, διακρίσεων επιπέδων της γλώσσας·
- λάθη και σφάλματα των ομιλητών κατά περίπτωση: λόγω ανεπαρκούς εκμάθησης και εξάσκησης στην κοινή γλώσσα·
- επιδράσεις και αναμείξεις: διαλεκτικές, ξένων γλωσσών κατά ομιλητές της κοινής·
- βιολογικές διαταραχές: με επιπτώσεις στην πραγμάτωση της γλώσσας.

Η πραγμάτωση της γλώσσας παρουσιάζει μιά αντίθεση μεταξύ προβλεπόμενου, αναμενόμενου και απρόβλεπτου λόγου (Tomashevski 1928), όπως φαίνεται στις πρωτότυπες χρήσεις της γλώσσας, π.χ. στη λογοτεχνία (πρβ. ορισμένες νεότερικές μορφές λογοτεχνικών ειδών, όπως μυθιστορήματα με μορφή λεξικού, λιπογραμμικά κείμενα, προσωπικό ύφος κάποτε και πέρα από το γλωσσικό σύστημα), στην εμφάνιση νέων γλωσσικών χαρακτηριστικών (πρβ. προοίμια αλλαγών, π.χ. στην ΚΝΕ [-mb-] > [-b-], συνιζήσεις σε λόγια στοιχεία κλπ.), σε τύπους και εκφράσεις της ‘μόδας’ (π.χ. *με το που...*, συχνή χρήση του *εντάξει* κλπ.).

2.4 Προτερήματα και μειονεκτήματα

Τα προτερήματα της κανονικότητας είναι αυτονόητα: οικονομία ενεργειών (γενικά, πρβ. κανονικότητα ως βάση συμπλήρωσης ελλειπτικών εκφορών), ευκολία απομνημόνευσης, κοινότητα συστήματος, που είναι αποτέλεσμα της σημειωτικής δομής του εγκεφάλου του ανθρώπου, ανάγκη οργάνωσης βιωμάτων και πληροφοριών. Ακόμη και οι αποκλίσεις (βλ. 2.3) αποκτούν κανονικότητα με τη φόρτισή τους (διαφοροποίηση λειτουργιών).

Υπάρχουν μειονεκτήματα στην κανονικότητα; Ως τέτοια θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε:

- διαφορές γλωσσικών συστημάτων (διαφορετικές κανονικότητες): εμποδίζουν την εύκολη εκμάθηση ξένων γλωσσών·
- περιορισμός δυνατών σχηματισμών από τα καθολικά γλωσσικά χαρακτηριστικά (πρβ. νοητικά σχήματα): πρβ. άλλα σημειωτικά συστήματα όπως η ζωγραφική· ή ακόμη τα εξής:
- όταν η κανονικότητα παρουσιάζεται σαν τροχοπέδη: πρβ. την έκφραση έντονων συναισθηματικών καταστάσεων με κραυγές κλπ·
- όταν η κανονικότητα αφορά τους εκτός συστήματος κανόνες: π.χ. τη λόγια κλίση κλπ. της ΚΝΕ (πρβ. τα συχνά λάθη των ομιλητών της ΚΝΕ)·
- όταν η κανονικότητα επιβάλλεται: πρβ., σε μια συγκεκριμένη περίοδο του γλωσσικού ζητήματος, την καθαρεύουσα, η οποία δέν στηριζόταν στο γλωσσικό αίσθημα και απέκλειε πολλές εκφραστικές δυνατότητες της δημοτικής.

2.5 Ερωτήματα

Η έρευνα της κανονικότητας θέτει ορισμένα γενικά ερωτήματα και κάποιους προβληματισμούς (βλ. 1, 5), όπως:

(1) Υπάρχουν στεγανά, δηλαδή περιοχές που υπόκεινται σε κανονικότητες τελείως ανεξάρτητες από άλλες;

(2) Αποτελεί πραγματικά η γλώσσα σύστημα όπου «tout se tient» (Meillet 1921, 16) και πώς θα νοηθεί αυτό; Πρβ. χαρακτηριστικά όπως:

- λογική συνοχή: πρβ. ότι η γλώσσα παρουσιάζει ‘θυσανωτή’ λογική (fuzzy logic)·
- μαθηματική συνοχή και συνέπεια: πρβ. διπλές αρνήσεις κλπ. στη γλώσσα·
- αλγοριθμική επακολουθία: πρβ. τα προγράμματα των ηλεκτρονικών υπολογιστών με τη μετασχηματιστική γραμματική·

- πιθανή ύπαρξη κανονικότητων που διέπουν όλες τις άλλες· πρβ. φυσικούς νόμους τελικής αναγωγής.
- (3) Η ενέργεια των κανονικότητων γίνεται (πρβ. ηλεκτρονικούς υπολογιστές):
- κατ' ακολουθία: πρβ. γενετική μετασχηματιστική γραμματική·
- παράλληλα: πρβ. τον πατέρα > [tombatéra] (αφομοίωση του -ν και ηχηροποίηση του π-).
- κυκλικά: πρβ. διάρκεια ισχύος των κανονικότητων, π.χ. το ινδοευρ. *sΦ- > αρχ. ελλ. hΦ-, αλλά η αρχαία ελληνική εμφανίζει αργότερα και σΦ-.
- κατα διαστήματα: πρβ. συμφωνία όρων στην πρόταση (όμοιες καταλήξεις ως προς το γένος κλπ.).
- ώσπου να συναντήσει περιοχή άλλης κανονικότητας: πρβ. τον νόμο του Grimm με τον νόμο του Verner στην ινδοευρωπαϊκή γλωσσολογία·
- κατα την ιστορική εξέλιξη: βλ. 5 στο 4.
- (4) Η συνείδηση της κανονικότητας απουσιάζει εκτός από:
- όταν παραβαίνεται: πρβ. παραδοσιακή γραμματική και λογική·
- όταν αγνοούνται οι αιτίες και οι λειτουργίες της: αυτές που ερευνά η γλωσσολογία.

3. Είδη κανονικότητας

Οι κανονικότητες μιάς γλώσσας μπορούν να διακριθούν σε κατηγορίες όπως οι ακόλουθες (βλ. και 1).

3.1 Αξιώματα

Καθολικά χαρακτηριστικά της ομιλίας (των γλωσσών του ανθρώπου), πρβ. και συνεπακόλουθα καθολικά χαρακτηριστικά. Οι γλώσσες ως προς τα καθολικά χαρακτηριστικά μοιάζουν με τα μαθηματικά και τα φυσικά συστήματα (σταθερή κανονικότητα).

3.2 Νόμοι

Τυπολογικά χαρακτηριστικά μιάς γλώσσας (τύπος γλωσσών: βασικός τύπος γλωσσικών χαρακτηριστικών δια βασικών κανόνων), αμετάλλακτοι νόμοι επακολουθίας και ασυμβατότητας γλωσσικών στοιχείων. Οι γλώσσες διαφέρουν ως προς την τυπολογική κανονικότητα (πρβ. αναλυτικές – προσκολλητικές – συνθετικές γλώσσες με κλίμακα δυσκολιών και εξαιρέσεων που παρουσιάζουν αντίστοιχα).

3.3 Κανόνες

(1) Είδη κανόνων

Οι κανόνες μπορούν να διακριθούν σε:

- γενικούς / γενικότερους – ειδικούς / ειδικότερους (συνθήκες εφαρμογής, εξαιρέσεις), π.χ. νόμος του Grimm – νόμος του Verner για την πρωτοτευτονική·
- θεμελιώδεις / πρωταρχικούς – επιφανειακούς / δευτερογενείς: πρβ. κλιτά – άκλιτα ουσιαστικά στην ΚΝΕ·

- με καθολική εφαρμογή – με εξαιρέσεις: πρβ. ανώμαλα μέρη του λόγου (ρήματα, ονόματα, παθητικές μετοχές κλπ., βλ. Τριανταφυλλίδης 1991)·
- ανεξάρτητους – εξαρτημένους: πρβ. *ο πατέρας / ο πατέρας μας – ο άνθρωπος / ο άνθρωπός μας* (έγκλιση τόνου σε προπαροξύτονα της ΚΝΕ)·
- συστηματικούς – σποραδικούς, σπάνιους ή με ελλιπή εφαρμογή: πρβ. κενά σχηματισμών όπως στη γενική πληθυντικού της ΚΝΕ (π.χ. **ζαχαρών – σακχάρων*, λόγιο)·
- ζωντανών στοιχείων – επιβιώσεων: π.χ. *άντρα – αντρός*, πρβ. *πόδι / ποδιού – άνθρωπος / ανθρώπου* (καταβίβαση τόνου) αλλά και *άνθρωπον*·
- δημιουργούμενους / προς επικράτηση – νεκρούς: π.χ. ανοικτών συλλαβών στην ΚΝΕ (πρβ. *έμπορος* [éboros] αντί [émboros]), τύποι κλίσης όπως *φωνήεν, φωνήεντος, ύδωρ, ύδατος* (διπλόθεμα), λόγια στοιχεία της ΚΝΕ, π.χ. *εμβριθής* (σύμπλεγμα -μβρ-), πρβ. εξελίξεις γλωσσικών συστημάτων·
- διαφορετικών γλωσσικών υποσυστημάτων (πρβ. επίπεδα της γλώσσας): πρβ. για την ΚΝΕ τα δημοτικά με τα λόγια, λαϊκά, διαλεκτικά, ξένα στοιχεία, ανάμειξη γλωσσικών συστημάτων (απο συμβίωση γλωσσών με δίγλωσσους ομιλητές)·
- αναλογικούς – δάνειους: πρβ. αναλογία (π.χ. *μεθαύριον* κατα το μεθ' *ημέραν*), δανεισμό (συμπλέγματα συμφώνων από αρχαία ελληνικά, π.χ. *μφ*, επιθήματα από ξένες γλώσσες, π.χ. -*λής*, -*λίκι* από τα τουρκικά)·
- αλυσιδωτούς: βαθύτερες κανονικότητες (βλ. 2.5 στο 2).

Κατα μία άλλη κατάταξη μπορούμε να διακρίνουμε κανόνες:

- περιγραφικούς: π.χ. «όταν η λήγουσα είναι μακρά η προπαραλήγουσα δέν τονίζεται»·
- λειτουργικούς: π.χ. «η συμφωνία των όρων στην πρόταση δηλώνει συντακτική και σημασιακή ενότητα»·
- αλγοριθμικούς / γενετικούς: κανόνες που προϋποθέτουν άλλους κανόνες (πρβ. γενετική μετασχηματιστική γραμματική)·
- απαριθμητικούς: «το υποκείμενο στην ΚΝΕ εμφανίζεται με οριστικό άρθρο, με αόριστο άρθρο, χωρίς άρθρο, με κενό» (σύνολο περιπτώσεων)·
- στατιστικούς: ποσοστά εμφάνισης (π.χ. λόγων τύπων στην ΚΝΕ)·
- συμπληρωματικούς (πρβ. επίπεδα της γλώσσας): πρβ. τύπους αναύξητους και με αύξηση στην ΚΝΕ (π.χ. *κατάφερε ένα καλό χτύπημα φάουλ – του κατέφερε ένα κτύπημα στο στήθος*: δημοτικό – λόγιο αντίστοιχα· *παρακάθισε ‘κάθισε πολύ’ – παρράκαθισε / παρεκάθισε στο δείπνο*)·
- παιγνιώδεις: π.χ. *και-τί και-θέ και-λείς*; (= *τί θέλεις*), *νέδ αινεί ετοπίτ* (= *δέν είναι τίποτε*).

Μία άλλη διαίρεση κανόνων γίνεται με βάση τη γλωσσική ποικιλία:

- ιδιολεκτικοί: π.χ. παχύ λ, πολυπαλλόμενο ρ στην προφορά της ΚΝΕ·
- περιορισμένης έκτασης στη χρήση τους (πρβ. *usus*): πρβ. διαλέκτους·
- επαρχιωτισμοί (substandard της κοινής): π.χ. *-ομε / -οιμε, μιλούσα / μίλαγα* στην ΚΝΕ·
- της κοινής γλώσσας: π.χ. της ΚΝΕ·
- από ανάμειξη δημοτικών και λαϊκών στοιχείων με λόγια, ξένα, διαλεκτικά: πρβ. ποικίλες μορφές της καθαρεύουσας (απλή, αρχαϊκή κλπ.).

Τέλος μπορούμε να διακρίνουμε κανόνες κατα γλωσσικές περιοχές:

- φωνητικούς: τεμαχικών – υπερτεμαχικών (προσωδιακών) στοιχείων·
- φωνολογικούς: διακρίσεις φωνημάτων – αλλοφώνων (κανόνες πιά αφηρημένοι απο τους φωνητικούς)·
- μορφολογικούς: πρβ. πολυτυπία όπως *διάλυσης / διαλύσεως, -στεί / -σθεί* (πρβ. δημοτικά και λόγια στοιχεία στην ΚΝΕ)·
- συνταγματικούς: π.χ. συμφωνίας όρων·
- συντακτικούς: π.χ. σειράς όρων·
- πραγματολογικούς: π.χ. πληθυντικός ευγενείας, τύποι όπως *η αφεντιά σου* (ειρωνικά) στην ΚΝΕ·
- λεξιλογικούς: δημοτικά – λόγια παραγωγικά επιθήματα, σύνθεση (π.χ. *αυτοὔπαρκτος – αυθύπαρκτος*)·
- φρασεολογικούς: π.χ. ουσιαστικό + γενική ουσιαστικού – γενική ουσιαστικού + ουσιαστικό (σημασιακή ενότητα, π.χ. *απ' του Χάρου τα δόντια, της γριάς το μαλλί = έδεσμα*) στην ΚΝΕ·
- επιπέδων της γλώσσας: π.χ. *κάψη* (δημοτικό) – *καύση* (λόγιο).

Παρατηρούμε δηλαδή κανόνες που τηρούνται πάντα, κανόνες που δέν τηρούνται πάντοτε, κανόνες που τηρούνται σε ειδικές περιπτώσεις (πρβ. επίπεδα της γλώσσας) και κανόνες που παραβαίνονται χωρίς αυτό να γίνεται αντιληπτό.

(2) Ερμηνείες και λειτουργίες των κανόνων

Η διαπίστωση ενός κανόνα (και των εξαιρέσεών του) πρέπει να συμπληρωθεί με την ερμηνεία του, δηλαδή τις αιτίες της δημιουργίας του (βλ. 3.3 στο 2) και της λειτουργίας του (βλ. 1), π.χ. στην ΚΝΕ υπάρχει ο κανόνας του σχηματισμού της γενικής ενικού των αρσενικών ονομάτων σε -Φ, αλλά εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται και κάποιοι σχηματισμοί σε -ος της αρχαίας ελληνικής κλίσης των συμφωνικών θεμάτων, π.χ. *αντρός, μηνός*, πρβ. *γυναικός*. Οι λειτουργίες σχετίζονται με την έκφραση, το περιεχόμενο (σημασία) και την αξία των γλωσσικών στοιχείων και αντιστοιχούν στις ποικίλες χρήσεις της γλώσσας.

Στη γλώσσα υπάρχουν στοιχεία κανονισμένα και ακανόνιστα (πρβ. διαφορές γλωσσών). Η χρήση της γλώσσας οδηγεί στη λειτουργική εκμετάλλευση της ποικιλίας (βλ. Σετάτος 1992), στην αρχή με ασαφείς κανονικότητες (αποτέλεσμα οργανωτικών τάσεων) και έπειτα με σαφείς και συχνά ανεξαιρέτους κανόνες (πρβ. στην ΚΝΕ συμφωνία άρθρου και ουσιαστικού). Οι κανόνες είναι συχνά 'κρυφοί', δηλαδή δηλώνουν αδύνατες κατασκευές (π.χ. στην ΚΝΕ ουσιαστικό + άρθρο [μόνο σε λήμμα λεξικού]) και κενά (π.χ. ελλειπτικά ουσιαστικά), βλ. Σετάτος (2010).

Αντίστοιχα, οι ερμηνείες των κανόνων μπορεί να είναι σαφείς, π.χ. οι ανάγκες διάκρισης του φυσικού γένους οδήγησαν στη διατήρηση της αρχαίας ελληνικής κλίσης των αρσενικών σε -ος με 4 + 3 πτώσεις στον ενικό και πληθυντικό αντίστοιχα στην ΚΝΕ (αντίθετα με τα υπόλοιπα ονόματα που παρουσιάζουν 2 + 2 πτώσεις). Στην περίπτωση έλλειψης κανόνων (πρβ. ανώμαλους σχηματισμούς, π.χ. ανώμαλα ρήματα της ΚΝΕ) παρουσιάζεται μιά χαώδης κατάσταση, χωρίς κανόνες ή με παράλληλους κανόνες (πρβ. συμβίωση κανόνων που συγκρούονται, π.χ. *τα ταξί – τα ταξιά*), όπου η ερμηνεία στηρίζεται στην ιστορία της εξέλιξης της γλώσσας ή σε κανόνες άλλης κα-

τηγορίας (π.χ. επιπέδων της γλώσσας, όπως δημοτικά – λόγια κλπ.), όσο υπάρχουν στοιχεία και πληροφορίες για τη δημιουργία υποθέσεων και αποδείξεων.

(3) Αποδεκτότητα και παράβαση κανόνων

Οι κανόνες παρουσιάζουν ποικιλία αποδεκτότητας (πρβ. ανομοιομορφία στην έκταση ισογλώσσων → εξαιρέσεις, π.χ. *χωριό κοντά στα αναριθμητά σε -ι όπως παιδί, πόδι κλπ.*), π.χ. ο τύπος *συνέβηκε* αντί του λόγιου *συνέβη* δέν γίνεται αποδεκτός από πολλούς ομιλητές της ΚΝΕ (πρβ. βαθμό ακατανοησίας και αριθμό εξαιρέσεων).

Οι κανόνες κάποτε δέν εφαρμόζονται απο αδράνεια: άκλιτα ονόματα, όπως ξένα (π.χ. *μπάσκετ, σπόρ αυτοκίνητο* κλπ.), λαϊκά (π.χ. *διάβα, γής, το έχει του*), κύρια ονόματα κλπ., αλλά συχνά αυτά εμφανίζουν κλιτούς τύπους με διαφορετικές φορτίσεις, π.χ. *ταξιά, σοφέρης, η κυρία Πασχάλη – της κυρίας Πασχάλης* κλπ., που έχουν λαϊκό χρωματισμό, πρβ. εκμετάλλευση της γλωσσικής ποικιλίας.

Η αντίληψη των παραβάσεων ποικίλλει, πρβ. όσους χρησιμοποιούν στον λόγο τους παραβάσεις (λάθη, σφάλματα κλπ.) κανόνων φωνολογικών (π.χ. *σοφέρ*: ξενισμός), φωνητικών (π.χ. *το πόλεμο* [στην τηλεόραση]), μορφολογικών (π.χ. *της εισαγγελέας*), συνταγματικών (π.χ. *μετά Χριστού*), συντακτικών (π.χ. ανακόλουθα όλων των ομιλητών κατα περίπτωση: απο ταραχή, βιασύνη κλπ.), κειμενικών (π.χ. σε ορισμένα λογοτεχνικά είδη), επιπέδων της γλώσσας (πρβ. ενοχλητικές γλωσσικές εκφορές, π.χ. η συχνή χρήση του *δώσαμε τον καλύτερό μας εαυτό* κλπ.).

Η στάση απέναντι στις παραβάσεις (στα λαθη κλπ.) επίσης ποικίλλει, δηλαδή είναι:

- απόλυτα απορριπτική: βαρβαρισμοί (π.χ. *το Ελλάντα*) κλπ.
- αδιάφορη: πρβ. ανακόλουθα του προφορικού λόγου (που θα μπορούσαν να θεωρηθούν χαρακτηριστικά του).
- επεξηγηματική: *της συγγραφέας* («διότι εφαρμόστηκε ο κανόνας της ΚΝΕ ότι τα θηλυκά σε -Φ έχουν γενική σε -Φς»).
- επιείκειας: π.χ. σε εκφορές όπως *παρήγγειλέ μου έναν καφέ!* κλπ.
- εκκλήτησης: π.χ. απέναντι στη χρήση του ευφωνικού -ν
- δικαιολογημένη – αδικαιολόγητη **στάση**: πρβ. γλωσσικές ιδεολογίες (π.χ. αποφυγή ξένων λέξεων: τουρκικών κλπ.).

(4) Ζωή και εξέλιξη κανόνων (βλ. Σετάτος 1976· 2010).

Οι κανόνες απο τη δημιουργία τους (βλ. 1) εμφανίζονται με:

- αντιθέσεις: προφοράς (*διάθεση – δι-άθεση*), όψης (*έφερνα – έφερα*) κλπ.
- συγκρούσεις: συμφωνία όρων – αττική σύνταξη στην αρχαία ελληνική
- αναμείξεις: *να μὴν έρθει – να έρθει – να μή δεν έρθει*
- παραλληλισμός: δημοτικών και λόγιων στοιχείων (π.χ. *θέσης – θέσεως*), δημοτικών – λαϊκών (π.χ. *άνθρωποι – α(ν)θρώποι*) κλπ.
- ανεξαρτησία: πρβ. φωνητικούς κανόνες
- συμπληρωματικότητα: κανόνες δημοτικής και λόγιας κλίσης στην ΚΝΕ· επίσης, μπορεί να εμφανίζονται:
- ως υποκώδικες (σταθερό σύστημα): πρβ. λόγια στοιχεία στην ΚΝΕ
- ως διαδικασία αντικατάστασης: π.χ. της αρχαίας δοτικής απο εμπρόθετο
- ως επιβιώσεις: στοιχεία (πραγματώσεις) παλαιότερων κανόνων επιβιώνουν ένα διάστημα ως εξαιρέσεις, ως αλλαγές συνδεόμενες κάπως με το γενικότερο σύστημα.

3.4 Επιταγές

Οι επιταγές παρουσιάζουν την επιβαλλόμενη κανονικότητα, όπως συμβαίνει στις λεγόμενες κανονιστικές γραμματικές, σε αντίθεση με τις καθαρά περιγραφικές. Η κανονιστική γραμματική είναι απαραίτητη για τους εξής λόγους:

- συμβάλλει στη δημιουργία κοινής γλώσσας, η οποία δέν δημιουργείται αυτομάτως, αλλά με βάση τις ιστορικές συνθήκες, τον πνευματικό πολιτισμό κλπ.
- διευκολύνει τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας: όλοι οι ομιλητές πρέπει να διαθέτουν το ίδιο γλωσσικό όργανο, διότι αλλιώς αντιμετωπίζουν δυσκολίες (πρβ. τη σάτιρα διαλεκτικής προφοράς κλπ.).

4. Δημιουργία και απώλεια κανονικοτήτων

Ποικίλες αιτίες μπορούν να οδηγούν στο ίδιο αποτέλεσμα και αντίστροφα, συνήθως όμως μία αιτία οδηγεί σε όμοια αποτελέσματα και δημιουργούνται έτσι συνήθειες (habits) και κανονικότητες.

Μία κανονικότητα, που εισχωρεί σε μία ανοργάνωτη κατάσταση ή περιοχή στοιχείων, φέρνει στη συνέχεια νέες κανονικότητες, εφόσον η μεγαλύτερη οργάνωση συμβάλλει στην οικονομικότερη λειτουργία του σημειωτικού συστήματος.

Οι κανονικότητες παρουσιάζουν εξελικτικά στάδια: δημιουργία → εξάπλωση (πρβ. αναλογία, π.χ. η προσθήκη του -ν στην αιτιατική των συμφωνικών θεμάτων της αρχαίας ελληνικής κατα τα πόλιν, ναῦν, βοῦν, σύν, ὄφρυν, πῆχυν, ἡδύν → εμφάνισή του στη νέα ελληνική κλίση) → πλήρης εφαρμογή (πρβ. και προσαρμογές τύπων όπως *εξεδόθη* → *εκδόθηκε*, ξένων στοιχείων όπως στο δημοτικό *τρένο* / *τρένα*, στο λαϊκό *ταξί* / *ταξιά*, λάθη, βλ. 3.3 στο 3) → ατόνιση (→ τροποποίηση, π.χ. κλίση θεμάτων → κλίση γενών απο τα αρχαία στα νέα ελληνικά) → απολίθωση (π.χ. *ὁ μή γένοιτο!*, αλλά κάποτε και επαναφορά, πρβ. λόγια στοιχεία στην ΚΝΕ) → νέκρωση (πρβ. μονολεκτικό παρακείμενο και μέλλοντα της αρχαίας ελληνικής κλπ., αλλά και μετοχές στην ΚΝΕ, όπως *λελογισμένη χρήση* κλπ.).

Η εξέλιξη των γλωσσών παρουσιάζει τροποποιήσεις, απώλειες και εμφανίσεις νέων κανονικοτήτων, οι αιτίες των οποίων είναι ποικίλες: φωνητικές (π.χ. σύμπτωση των αρχαίων ελληνικών -ει και -η, -ομεν και -ωμεν → νέος μέλλοντας στη νέα ελληνική, πρβ. και σύγχυση καταλήξεων → απώλεια καταλήξεων και αντικατάστασή τους με εμπρόθετα) και φωνολογικές αλλαγές, μορφολογική αδιαφάνεια (πρβ. *νηλής* – *ἀνηλής*), διαλεκτικές αναμειξεις (π.χ. κοινής και νεοελληνικών διαλέκτων), αναμειξεις γλωσσών (πρβ. ξένες επιρροές, δάνεια, διγλωσσία κλπ.), νέες νοητικές αναλύσεις και νέες αντιλήψεις για τον κόσμο (ασύνειδες και ενσυνειδητες), αλλαγές περιβάλλοντος και πολιτισμού κλπ.

Η εξέλιξη μίας γλώσσας δέν βαδίζει απο ένα τέλειο σύστημα (χωρίς εξαιρέσεις κλπ.) προς ένα άλλο, αλλά απο μία οργάνωση προς μία άλλη (νόμοι και κανόνες αλλάζουν), με ποικίλες εξαιρέσεις (στοιχεία που δέν προσαρμόζονται αμέσως, επιβιώσεις κλπ., πρβ. στα αγγλικά τα *I am* – *you are* – *he is* κλπ. και τα άλλα ανώμαλα ρήματα με το τεράστιο πλήθος των ομαλών ρημάτων), όπως απο τα μέλη μίας κοινωνίας άλλα συνεχίζουν παλιές συνήθειες, άλλα ακολουθούν τις νεότερες που επικρατούν και άλλα εισάγουν νέες.

Η κανονικότητα άλλοτε επιδιώκει και χαρακτηρίζεται απο λογικότητα (πρβ. όμως και τη 'θυσανωτή' λογική [fuzzy logic] της γλώσσας) και άλλοτε απο φυσικότητα (ανάλογα με την περίπτωση επικοινωνίας) και τυπικότητα (πρβ. τα επίπεδα της γλώσσας).

5. Προβληματισμοί

Εκτός απο τους γενικότερους προβληματισμούς που θέτουν η κανονικότητα και οι κανόνες απο θεωρητική γλωσσολογική καθώς και επιστημολογική και φιλοσοφική άποψη (βλ. 1), η γλωσσολογική τους εξέταση έχει να αντιμετωπίσει πλήθος προβλημάτων, όπως είναι τα ακόλουθα:

(1) Σχέση γλωσσικών λειτουργιών και γλωσσικών κανόνων

Οι γλωσσικοί κανόνες καθορίζουν τη μορφή των γλωσσικών στοιχείων ή οι ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά των γλωσσικών στοιχείων δημιουργούν τους κανόνες; Πρβ. *θέλει ἵνα + ρήμα → θενα + ρήμα → θα + ρήμα.*

(2) Γλωσσολογική ερμηνεία κανονικοτήτων

Οι κανόνες μπορούν να παρουσιάζουν τις εξής προβληματικές μορφές ως προς την ερμηνεία τους:

- σαφείς κανόνες χωρίς σαφή ερμηνεία: π.χ. ποντιακά *ο λύκον* αλλά *είνας λύκος / ο λύκος-ατ* κλπ.
- σαφής ερμηνεία χωρίς σαφείς κανόνες: π.χ. αρχ. *η > ποντ. e / i*
- κανόνες με λειτουργικότητα: π.χ. της τρισυλλαβίας (*ο ἄρρωστος μας* κλπ.)
- κανόνες χωρίς λειτουργικότητα: π.χ. ο καταβιβασμός του τόνου όπως στο *ανθρώπων* στην ΚΝΕ (πρβ. και *άνθρωπων*, ενώ αντίθετα στα επίθετα υπάρχει λειτουργικότητα, πρβ. *αρρώστων – ἄρρωστων*: ουσιαστικοποιημένο επίθετο – επίθετο αντίστοιχα)
- λανθασμένοι κανόνες: π.χ. προστακτικές αορίστου με εσωτερική αύξηση
- κανόνες απο άλλη διάλεκτο ή ξένη γλώσσα: διαλεκτική ή ξενική επίδραση, π.χ. *ἦσαντε, τα πέναλτις*
- ιδιολεκτικοί κανόνες: ιδιολεκτικής προφοράς κλπ.

Με αφετηρία παρόμοιες παρατηρήσεις η ερμηνεία της ΚΝΕ πρέπει να εξηγήσει (πρβ. Σετάτος 2011):

- γιατί άλλαξε το σύστημα της αλεξανδρινής Κοινής;
- γιατί δέν παρουσιάζει μιά 'λογική' εικόνα;
- πού οφείλεται η ποικιλία των μορφών;
- τί θα συνέβαινε αν δέν υπήρχαν οι μορφές αυτές κανονικοτήτων;
- μήπως υπάρχουν ποικίλες εξελίξεις που διασταυρώνονται ή επικαλύπτονται;
- γιατί το ποντιακό σύστημα μοιάζει σάν να βρίσκεται στο μέσο της εξέλιξης (δέν ολοκληρώθηκε το σύστημα της ανατολικής κοινής).

(3) Ανωμαλίες (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991)

Παρά την κανονικότητα της γλώσσας συναντούμε ανωμαλίες (εξαιρέσεις κλπ., βλ. 2.2, 2.3) και ιδιορρυθμίες (πρβ. ποικιλία κατασκευών, όπως *φτιασμένος – φτιαγμένος*, ιδιόκλητα, π.χ. *φωνήεν, μηδέν* κλπ.). Οι ανωμαλίες εμφανίζονται κατα γλωσσικές κατηγορίες:

- κλιτά – άκλιτα: π.χ. *Μιχάλης – Μιχαήλ*.

- μέρη του λόγου: ανώμαλα ουσιαστικά (άκλιτα, ελλειπτικά, ιδιόκλιτα, διπλόκλιτα, διπλόμορφα, διπλοκατάληκτα, π.χ. γεν. εν. *άντρα* – *αντρός*), επίθετα (*πολύς* / *πολή* / *πολύ* / *πολλοί* κλπ., συγκριτικοί: *πολύς* – *περισσότερος*, *γέρος* – *γεροντότερος*, *απλός* – *απλούστερος*, υπερθετικοί: *μέγιστος*, *ελάχιστος* κλπ.), ρήματα (π.χ. *βλέπω* – *είδα* κλπ.), παθητικές μετοχές (π.χ. *βρεγμένος* – *βρεμένος*), ενεργητικός αόριστος (π.χ. *πήδησα* – *πήδηξα*) κλπ.
- βαθμίδες γλωσσικών μονάδων: τύποι της αρχαίας ελληνικής ή νεοελληνικών διαλέκτων σε παροιμιακές φράσεις, π.χ. *δάσκαλε που δίδασκες και νόμο δέν εκράτεις· κάλλιο πέντε και στο χέρι παρά δέκα και καρτέρει*
- κοινωνικοπολιτισμικές ποικιλίες και επίπεδα της γλώσσας: στοιχεία δημοτικά (βασικά, π.χ. *εγώ* / *εμένα*, *έχω* / *είχα*, *στάθηκα* κλπ.) – λόγια (σε αντίθεση προς τα δημοτικά, π.χ. *θέσεως* – *θέσης*, *αμέσως* – *άμεσα* κλπ.) – λαϊκά (πρβ. φρασεολογία, π.χ. *αλλουνού παπά βαγγέλιο*) – διαλεκτικά (σε παροιμιακές φράσεις, π.χ. *αλιά σε κειόν τον ένανε που θα τον πιάσουν δύο*) – ξένα (άκλιτοι αλλά και κλιτοί τύποι, πρβ. *τα ταξί* / *τα ταξιά*).
- κατά τη γλωσσική εξέλιξη: π.χ. *ανεβαίνω*.
Επίσης, ανωμαλίες εμφανίζονται και κατα περιοχές της γλώσσας:
- στη φωνητική: συμπλέγματα συμφώνων (πρβ. *ο Μέγας Αλέξανδρος* = ιστορικό πρόσωπο – *ο μεγάλος Αλέξαντρος* = βαφτιστικό), ασυνίζητα – συνιζήμενα (π.χ. *λόγι-α* – *λόγια*), τονισμός (πρβ. *άνθρωποι* – *ανθρώποι*).
- στη μορφολογία: αρχαϊκά ρήματα (π.χ. *στερούμαι* κλπ.), *μιλάς* – *συνομιλείς*, πρβ. και *Αλεξάνδρου* – *Αλέξαντρον*.
- στη σύνταξη: *στερούμαι* + γενική, *αφορά* (+ σε) + αιτιατική ουσιαστικού.
- σε σημασίες: *κοντός* ψαλμός αλληλούα.
- στο λεξιλόγιο: *βάζω* – *βάλλω*, *απλοχωριά* – *ευρυχωρία*, αρχαίες ελληνικές – νεόπλαστες λέξεις (π.χ. *υδρόμυλος* – *νερόμυλος*), λόγιες – λαϊκές (π.χ. *εμβόλιο* – *μπόλι*, *εγκόλπιο* – *γκόρφι*), πρώτα συνθετικά (π.χ. *παν-* / *παντ-* / *παντο-*).
- στη φρασεολογία: ρητά αρχαία ελληνικά (π.χ. *μολών λαβέ*), νεοελληνικά (π.χ. *ευχή γονέων έπαρε και στα βουνά περπάτει*), εκκλησιαστικά (π.χ. *στήλη άλατος*, *αντί πινακίου φακής*, *γή της επαγγελίας*).

Η ανωτέρω ποικιλία των τύπων και πραγματώσεων φαίνεται να καταστρατηγεί την κανονικότητα και συστηματικότητα της ΚΝΕ, η οποία όμως δέν εμποδίζεται, εφόσον η ποικιλία διαφοροποιείται λειτουργικά κατα τη γλωσσική πράξη και αποτελεί χαρακτηριστικό της νόρμας, ενώ το γλωσσικό σύστημα είναι αφηρημένο και περισσότερο ‘κανονικό’ επιτρέποντας, ως έναν βαθμό, τη χρήση χαρακτηριστικών άλλων συστημάτων, όπως επιτρέπει και νέες αναλύσεις, δημιουργίες κλπ., στο πλαίσιο των καθολικών χαρακτηριστικών.

Η νόρμα της ΚΝΕ, παρά την ποικιλία των στοιχείων της (δημοτικά = γλωσσικό σύστημα της νέας ελληνικής, λόγια = σύστημα αρχαίας ελληνικής, λαϊκά, πρβ. δημοτικά τραγούδια κλπ., διαλεκτικά, πρβ. λογοτεχνικά στοιχεία κλπ., πρβ. και τοπικές ποικιλίες της ΚΝΕ), παρουσιάζει κανονικότητα χρήσεων, όπως δείχνουν τα επίπεδα της γλώσσας (διαφορετικές γλωσσικές αξίες). Παρά τη σύγκρουση δημοτικών – λόγιων, δημοτικών – ξένων (πρβ. τα συνεχή λάθη στην ομιλία, ακόμη και εκείνων που έμαθαν τα λόγια στοιχεία νωρίς, στην οικογένειά τους), τα στοιχεία αυτά παραμένουν.

Η αίσθηση των λαθών στηρίζεται στο γλωσσικό αίσθημα της δημοτικής και ποικίλλει: τα λάθη στα λόγια στοιχεία βασίζονται στην – ή προέρχονται από την – προσαρμογή στο σύστημα της δημοτικής, τα λάθη σε ξένα στοιχεία οφείλονται σε ελλιπή γνώση του ξένου γλωσσικού συστήματος.

Η καλή γνώση και κατοχή της ΚΝΕ επιτρέπει εξάλλου τη χρήση μορφών της αρχαίας ελληνικής (π.χ. μεταξύ φιλολόγων για παιγνιώδη ομιλία, αστεϊσμό, σε παροιμιακές φράσεις), της μεσαιωνικής ελληνικής (σε παροιμιακές φράσεις, παραθέματα, αστεϊσμούς), της καθαρεύουσας (παιγνιώδης χρήση, επισημότητα και επισημοφάνεια, π.χ. με τη χρήση του *εις* από μερικούς ομιλητές της ΚΝΕ), διαλέκτων (λόγω φορτίσεων από εμπειρίες της παιδικής ηλικίας, που ανακαλούνται με τα στοιχεία αυτά, π.χ. του ποντιακού *απολαδόστομος* ‘αυτός που εκφράζεται με δυσκολία’), ξένων στοιχείων (από ματαιοδοξία και σνομπισμό, π.χ. *πού θα πάτε το weekend*), επιστημονικής ορολογίας (πρβ. επίδειξη γνώσεων), εκκλησιαστικής γλώσσας (παροιμιακές φράσεις), ή σε περιπτώσεις αντικατάστασης ενός γλωσσικού επιπέδου από άλλο (μεταφορές κλπ., π.χ. *τον έβγαλε νόκ άουτ στη συζήτηση*).

Η έλλειψη απόλυτης κανονικότητας δεν εμποδίζει την επικοινωνία και μπορεί να αποτελεί ένδειξη της ‘πάλης των τύπων’ στη χρήση μιάς γλώσσας και της μελλοντικής εξέλιξής της.

Οι κανόνες διακρίνονται σε κανόνες εξέλιξης (διαχρονικής αλλαγής, π.χ. φωνητικοί νόμοι, σύνθετη σύνταξη → αναλυτική σύνταξη κλπ.), σε κανόνες αλλαγής (συγχρονικής, π.χ. στην κλίση), σε κανόνες μετάφρασης (αντιστοιχίες γλωσσικών συστημάτων, πρβ. νέες μεταφράσεις των ίδιων κειμένων κατά εποχές).

(4) Τί δεν υπόκειται σε κανόνες

Τα γλωσσικά στοιχεία δεν παρουσιάζουν όλα κανονικότητα, δηλαδή δεν εξηγούνται εξαντλητικά όπως τα στοιχεία ενός μαθηματικού συστήματος ή όπως οι φυσικοί εξηγούν τα πάντα στο σύμπαν, αν και δεν έχει επιτευχθεί ακόμη η ένωση των βασικών φυσικών νόμων. Η ύπαρξη κανονικοτήτων έχει ιστορία (εμφάνιση → ανάπτυξη → εξέλιξη), όπως και η πολιτισμική ιστορία του ανθρώπου, της οποίας αποτελεί μέρος. Οι λεπτομέρειες αυτής της ιστορίας, όπως και η γένεση της γλώσσας, είναι σκοτεινές και άγνωστες στα αρχικά στάδια.

Η κανονικότητα στη συγχρονική εξέταση μιάς γλώσσας έγκειται στο ότι ακολουθεί, εκτός των καθολικών χαρακτηριστικών, νόμους και κανόνες της τυπολογικής μορφής στην οποία ανήκει. Επειδή εξάλλου η γλώσσα παρουσιάζει αυθαιρετότητα, ορισμένα στοιχεία της δεν ερμηνεύονται εξαντλητικά, δηλαδή δεν εμφανίζουν παρά τυπική κανονικότητα, όπως τα εξής:

- ρίζες λέξεων: παρουσιάζουν αυθαιρετότητα (πρβ. ότι λείπουν όλοι οι δυνατοί συνδυασμοί φωνημάτων)·
- προσωδιακά στοιχεία σε μερικές γλώσσες: π.χ. ο τονισμός της αρχαίας ελληνικής πέρα από τον νόμο της τρισυλλαβίας, όπως στα *φῶς – φῶς*, σε λέξεις όμοιας κατασκευής όπως *πατήρ – μήτηρ*, ενώ αλλού ο τόνος έχει διακριτική λειτουργία, π.χ. *τόμος – τομός*, πρβ. και νεοελληνικά *αφού – αφου, μή – μη, περνά – πέρνα!* κλπ.·
- επιβιώσεις παλαιότερων κανόνων: π.χ. *άνθρωπος – ανθρώπου* (καταβιβασμός του τόνου, πρβ. αρχαία ελληνικά, όπου όμως ήταν αποτέλεσμα κανόνα)·
- αντιθέσεις κλιτών τύπων: πρβ. *βρήκα – ήβρα, έρθω – ρθώ*·

- γενικοί κανόνες της γλώσσας: π.χ. στη φωνολογία (π.χ. διαλεκτικά ή ξένα στοιχεία, όπως έρρινη προφορά, ξενική προφορά), στη μορφολογία ξένες λέξεις άκλιτες ή κλιτές κατά την ξένη γραμματική (π.χ. *τα πέναλτις*), στη σύνταξη (πρβ. σειρά όρων)·
- κενά: δέν εμφανίζονται όλοι οι τύποι στα παράγωγα ή σύνθετα, π.χ. σε αντιθέσεις συνωνύμων – αντωνύμων.

Η ιστορικοσυγκριτική εξέταση προσπαθεί να διαπιστώσει τις παλαιότερες γλωσσικές μορφές και κανονικότητες, οι οποίες μπορούν κάποτε να κρύβονται κάτω από μεταγενέστερες ανωμαλίες και εξαιρέσεις (αντικανονικότητες), π.χ. *ινδοευρ. *sΦ- > αρχ. ελλ. hΦ-*, αλλά η αρχαία ελληνική έχει και λέξεις από *σΦ-*, που προέρχονται όμως από *ινδοευρ. *tm-*, π.χ. *σύ* (πρβ. ότι οι φωνητικοί νόμοι / κανόνες εξέλιξης έχουν συγκεκριμένη διάρκεια, δέν είναι αιώνιοι, όπως φαίνεται από μεταγενέστερα των νόμων δάνεια, π.χ. *σινδών*).

(5) Γενική κανονικότητα

Από γενική επιστημολογική άποψη, ισχύουν και για τη γλώσσα οι προβληματισμοί της φιλοσοφίας των επιστημών, όπως:

- αλλάζουν οι βασικοί νόμοι μέσα στον χρόνο; (π.χ. στην ιστορία του σύμπαντος: πρβ. τα καθολικά χαρακτηριστικά στην ιστορία των γλωσσών και γενικά τα σημειωτικά συστήματα στη διαχρονία)·
- υπήρχαν πριν από τη δημιουργία του κόσμου; (πρβ. μαθηματικούς νόμους που φαίνονται «out there» (R. Feynman), και θεωρίες απότοκες των κβάντα ότι ο παρατηρητής δημιουργεί την ‘πραγματικότητα’)
- τα χαρακτηριστικά των όντων καθορίζουν τους νόμους ή αντίστροφα;
- πώς αλλιώς, με ποιούς άλλους νόμους, θα εμφανιζόταν η γλώσσα, αν είχε διαφορετικά χαρακτηριστικά, όπως δυνατές μορφές (π.χ. κάθε αντικείμενο αναφοράς να δηλώνεται με ιδιαίτερο γλωσσικό σημείο ή γλώσσες με πολύ μικρό αριθμό φωνημάτων κλπ.) και αδύνατες μορφές (π.χ. με κραυγές, πρβ. ζώα, δηλαδή χωρίς διπλή άρθρωση και χωρίς αυθαιρετότητα).

7. Ορθογραφία

Η κανονικότητα της ορθογραφίας παρουσιάζει προβλήματα (πρβ. ιστορική ορθογραφία, ορθογραφικά λάθη, ορθογραφικές μεταρρυθμίσεις κλπ.), σχετικά με τα οποία μπορούμε να παρατηρήσουμε:

- βασικός κανόνας είναι η ομοιομορφία, πρβ. δυσκολίες ανάγνωσης, όταν χρησιμοποιείται χαώδης ορθογραφία (π.χ. η ίδια λέξη με ποικίλες γραφές, γραφή χωρίς κενά μεταξύ λέξεων κλπ.)·
- γενικά η καλύτερη ορθογραφία είναι η πλησιέστερη προς τη φωνολογική γραφή, πρβ. όμως κάποτε τη λειτουργική χρήση και αποτελεσματικότητα της ποικιλίας (π.χ. στη διασάφηση των *τις – της, κλίση – κλήση* κλπ. στην ΚΝΕ)·
- η ιστορική ορθογραφία είναι χρήσιμη μόνο όταν ο αναγνώστης γνωρίζει τις προηγούμενες μορφές της γλώσσας και μπορεί να βοηθηθεί από αυτές στην κατανόηση της σημερινής (π.χ. στην κατανόηση της ΚΝΕ από έναν ξένο γνώστη της αρχαίας

ελληνικής ή έναν γνώστη της ΚΝΕ στη μελέτη των διαλέκτων της νέας ελληνικής)·

- κατά καιρούς χρειάζονται ορθογραφικές μεταρρυθμίσεις, επειδή η γλώσσα εξελίσσεται.

8. Συμπεράσματα για την ΚΝΕ

Το σύστημα της ΚΝΕ δέν παρουσιάζει το απόλυτα κανονικό σύστημα της δημοτικής (πρβ. το γλωσσικό αίσθημα, όπως και την ψυχρική δημοτική), επειδή περιέχει στοιχεία λόγια, ξένα, λαϊκά και διαλεκτικά, ποικιλία ισοδύναμων μορφολογικά στοιχείων αλλά με διαφορετικές φορτίσεις, ανωμαλίες και εξαιρέσεις (απο επιβιώσεις, π.χ. *μηνός* κλπ.).

Βιβλιογραφία

- Asher, R. E. (επιμ.). 1994. *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, τ. 7. Οξφόρδη & Νέα Υόρκη: Pergamon Press.
- Meillet, A. 1921. *Linguistique historique et linguistique générale I*. Παρίσι: Champion.
- Σετάτος, Μ. 1976. «Τα γλωσσολογικά κριτήρια για τον καθορισμό του κανόνα», στο *Προβλήματα της δημοτικής γλώσσας*. Θεσσαλονίκη: «Τέχνη» Μακεδονική Καλλιτεχνική Εταιρεία, 67–73.
- . 1992. «Η λειτουργική εκμετάλλευση της ποικιλίας στην κοινή νεοελληνική», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 2, 337–382.
- . 1994. «Η αποδεκτότητα των γλωσσικών πραγματώσεων στην κοινή νεοελληνική», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές Μελέτες (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 55–72.
- . 2010. «Κρυφοί κανόνες στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 30: *Μνήμη Μ. Τριανταφυλλίδη*, 541–559.
- . 2011. «Δημιουργία και εξέλιξη της κοινής νεοελληνικής», στο Δ. Κουτσογιάννης, Α. Νάκας, Κ. Ντίνας, Γ. Παπαναστασίου & Σ. Χατζησαββίδης (επιμ.), *Πρακτικά πανελλήνιου συνεδρίου «1976–2011. 35 χρόνια από τη γλωσσоекπαιδευτική μεταρρύθμιση» (Δίον Πιερίας, 4–6 Νοεμβρίου 2011)*. Ηλεκτρονική δημοσίευση: http://ins-bibl.lit.auth.gr/setatos/files/Setatos_136.pdf
- Tomashevski, B. 1928. *Teorija literatury. Poetica*. Μόσχα & Λένινγκραντ: Gosud.
- Τριανταφυλλίδη, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Κατευθύνσεις στην κοινή νεοελληνική

1. Γραμμικότητα του λόγου

Η γλώσσα έχει το καθολικό χαρακτηριστικό της γραμμικότητας ως αρθρωμένος λόγος· ωστόσο, κατά την άρθρωση παρατηρούνται μέσα στη γραμμικότητα, που ακολουθεί τους κανόνες της σειράς των όρων στην πρόταση και έχει ήδη προαποφασιστεί ως έναν βαθμό (αν και ο ομιλητής μπορεί κάποτε να αλλάξει τον προαποφασισμένο λόγο του, καθώς τον πραγματώνει, ή να ξεκινά ενστικτωδώς την πραγμάτωσή του), διάφορες κατευθύνσεις.

Η γραμμικότητα φαίνεται να βασίζεται σε μία διάσταση, αρθρωτικά και ακουστικά (εκτός των επιπέδων λόγου, βλ. 2.3), αλλά η μνήμη επιτρέπει την εκμετάλλευση (στην κοινή νεοελληνική [KNE]):

- της σειράς των όρων: θέμα + σχόλιο, ισοτοπία κειμένου·
- της συμφωνίας των όρων: καταλήξεις, υποκείμενο + ρήμα·
- των γνώσεων των συνομιλητών: προηγούμενα στοιχεία της συνομιλίας, εμπειρίες, εξωγλωσσικός κόσμος (περιβάλλον, γνώσεις κλπ.).

Δηλαδή η γραμμικότητα έχει τον ρόλο των συντεταγμένων, βάσει των οποίων καθορίζεται η πρόταση και το περιεχόμενό της.

Η γραμμικότητα του λόγου σημαίνει και περιλαμβάνει:

(α) για τον ομιλητή:

- μνήμη: τί έχει αρθρώσει, τί έχει αποφασίσει να πεί·
- άρθρωση / πραγμάτωση του λόγου: τί λέει κάθε στιγμή·
- μέλλον / πρόθεση: τί θα πεί αμέσως, για να τελειώσει τον λόγο του, και τί αργότερα·
- επιχειρηματολογία / αποτέλεσμα: αποτελεσματικότητα του λόγου του στον συνομιλητή / ακροατή·

(β) για τον συνομιλητή:

- παρακολούθηση λόγου ομιλητή → μνήμη·
- κριτική και αξιολόγηση της έκφρασης και του περιεχομένου·
- προετοιμασία για την έκφραση προσωπικής θέσης, άποψης, πληροφορίας κλπ·
- διακοπή: είτε συνειδητή ή ασύνειδη·

(γ) για τον ακροατή:

- παρακολούθηση, συνεχής ή τμηματική (ενδιαφέρον – αδιαφορία)·
- αντιδράσεις: φωνές (συναισθήματα κλπ.), αποχώρηση·
- συνομιλία με διπλανούς·
- σημειώσεις·
- καταγραφή του λόγου με χρήση μαγνητοφώνου.

2. Κατευθύνσεις

2.1 Τρόποι και αποτελέσματα

Η γραμμικότητα έχει κατεύθυνση προς το μέλλον ή πιά συγκεκριμένα προς το τέλος της πρότασης (του λόγου σε χαώδεις εκφορές), γι' αυτό γίνεται στη γλώσσα εκμετάλλευση των εξής στοιχείων:

(1) αρχή λόγου: (απο) σιωπή·

(2) τέλος λόγου: οροθετικό περίγραμμα + σιωπή / αποσιώπηση·

(3) γλωσσικά στοιχεία: φωνητικά διακριτικά χαρακτηριστικά (μηδενική κατεύθυνση), φωνήματα, προσωδιακά στοιχεία (π.χ. π...π / π), μορφολογία (θέση στοιχείων της λέξης: ρίζα / θέμα + παραγωγικό επίθημα + κατάληξη), σύνταξη (ΥΡΑ, ΡΥΑ, ΥΑΡ κλπ., θέση όρων), λεξιλόγιο (σύνθετα, π.χ. κεφαλόπονος – πονοκέφαλος κλπ.), φρασσεολογία (π.χ. γενική + ουσιαστικό – ουσιαστικό + γενική), κείμενο (π.χ. ...μέν... δέ..., πρβ. θεσμικά κείμενα: ψαλμοί, εμβατήρια κλπ.)·

(4) σύστημα της γλώσσας: οι κανόνες καθορίζουν τί αναμένεται ως προς τη γραμμικότητα, δηλαδή κατά την εκφώνηση ο δέκτης προσχεδιάζει την ανάλυση του λόγου από ενδείξεις και βάσει κανόνων·

(5) δεν υπάρχει αντίστροφη γραμμικότητα, δηλαδή δεν αποδέχεται ο δέκτης αντίστροφη σειρά γλωσσικών σημείων, που θα σήμαινε ότι η γραμμικότητα ισχύει από το τέλος προς την αρχή της άρθρωσης, πράγμα αντικανονικό και αφύσικο (πρβ. τη ροή των γεγονότων, με εξαίρεση κάποιες αντίστροφες εμφανίσεις ταινιών ή παιγνιώδεις κρυπτολογικές εκφορές ήδη κανονικών πραγματώσεων σε παιδικές γλωσσικές συμπεριφορές).

Οι κατευθύνσεις μπορούν να έχουν ποικίλες μορφές, όπως:

- προχωρητική: προς το μέλλον, προς το επόμενο χρονικά·
- υποχωρητική: προς το άμεσο παρελθόν, προς το αμέσως προηγούμενο·
- ανοδική: επίπεδο εκφοράς λόγου [], ένταση (!), ερώτηση (;)·
- καθοδική: επίπεδο εκφοράς λόγου [], ψίθυρος (ι), αποσιώπηση (...)·
- συμπυκνωτική: συνεκφώνηση, συνίτηση, συναίρεση, συναλοιφή·
- αραιωτική: χασμωδία, συλλαβισμός·

ή να οδηγούν σε διαφορετικά αποτελέσματα, π.χ. αποβολή (αφαίρεση φωνήεντος, απλοποίηση), ανάπτυξη φωνήεντος ή συμφώνου και μετάθεση συμφώνου.

2.2 Διαπίστωση της κατεύθυνσης

Ο ομιλητής αρθρώνει κάθε στιγμή μέρος του εκφωνήματος (διαρκές παρόν του λόγου), έτσι ώστε η διαπίστωση της κατεύθυνσης του λόγου αλλά και η ίδια η έννοια του όρου πρέπει να βασιστεί στα εξής:

- γραμμικότητα της εκφώνησης: σειρά όρων (γλωσσικών μονάδων)·
- πορεία της πραγμάτωσης της γλώσσας βάσει 'σχεδίου' (πρόθεση και συνειδητή ή μή προαπόφαση εκφωνήματος στο μυαλό του ομιλητή) και ανάδραση / ακρόαση (ομιλητή – ακροατή)· δηλαδή η πραγμάτωση στηρίζεται στην πρόσφατη μνήμη, που συγκρατεί ό,τι ειπώθηκε, και στη φαντασία, που συγκροτεί υποθέσεις για αυτό που θα ακολουθήσει·

- επιρροή γλωσσικού στοιχείου σε άλλα στοιχεία του εκφωνήματος ή γενικά της ομιλίας·
- συντακτικές σχέσεις·
- αναφορά / δείξη σε συντακτικά στοιχεία που προηγήθηκαν ή έπονται, π.χ. *ο Γιάννης ήρθε*, όπου το *ο* δείχνει προς όρους που συμφωνούν με αυτό: *-ης, -ε* (αλλά στο *ήρθε ο Γιάννης* το *-ε* είναι αυτό που δείχνει προς το *γ'* πρόσωπο)·
- σημασιακή αναφορά (score), π.χ. *πήγε ← πάλι να του δώσει χρήματα – πήγε να του δώσει ← πάλι χρήματα* (το *←* δείχνει που αναφέρεται σημασιακά η λέξη *πάλι*)·
- ορίσματα ρήματος, π.χ. *το παιδί ← είδαν ← όλοι και έτρεξαν → να → ← το σώσουν* (το πρώτο *το* αναφέρεται στο *παιδί*, το *να* στο *σώσουν*, το *όλοι* στο *είδαν*), *τους → τα → είπε τους φίλους τα νέα* (το *τους* αναφέρεται στο *τους φίλους*, το *τα* στο *νέα*)·
- γλωσσικές μονάδες (βλ. 4)·
- παραθέματα, π.χ. «*Δέν ξέρω τίποτε*» ← *είπε η Μαρία αποφασιστικά* – *η Μαρία είπε αποφασιστικά «Δέν ξέρω τίποτε»* – *η Μαρία είπε αποφασιστικά οτι δέν ξέρει τίποτε*·
- κείμενα με κενά λόγω θορύβου, καταστροφής κλπ. (πρβ. φιλολογική εργασία εκδόσεως χειρογράφων, επιγραφών κλπ.).

Κατευθύνσεις σημειώνονται και στη γραφή, π.χ. στα ισπανικά οι ερωτήσεις δηλώνονται με *¿...?* (προεξαγγελία οροθετικού περιγράμματος του τέλους της προτάσεως), πρβ. κεφαλαία στην αρχή προτάσεων, σημεία δείξης (π.χ. βέλος), ποικίλες καθιερωμένες γραφικές συμβάσεις.

2.3 Θέση και κατεύθυνση

Η συντακτική ανάλυση διακρίνει στοιχεία που συναποτελούν την πρόταση, στοιχεία που ενώνονται σε συνταγματικές ενότητες, εξαρτήσεις συνταγματικών ενοτήτων (παράταξη, παράθεση, υπόταξη). Οι προτάσεις μπορούν να συνδέονται μεταξύ τους (π.χ. στα αρχαία ελληνικά με τα *μέν... δέ*, στα αραβικά με το *wa... wa...* κλπ).

Εκτός από τη μιά, κοινή κατεύθυνση του εκφωνούμενου λόγου, δηλαδή τη γραμμικότητα των γλωσσικών στοιχείων (με εξαιρέσεις, βλ. 1, 3), που αφορά την έκφραση, υπάρχει και μιά κατεύθυνση που αφορά το περιεχόμενο ενός κειμένου με συνοχή, η ισοτοπία κειμένου, που σημαίνει πορεία προς κάποιο αποτέλεσμα, ενώ υπάρχουν και κείμενα 'ισορροπημένα', χωρίς κατευθύνσεις (πρβ. αφήγημα με περιγραφή ζώου, εδάφους κλπ.).

Οι κατευθύνσεις, όπως αναφέρθηκε, αφορούν κάποια ποικιλία και παρουσιάζονται στην έκφραση (βλ. 2.1) και στο περιεχόμενο (βλ. 2.2).

Η εξάρτηση των στοιχείων της γραμμικότητας είναι ποικίλη. Ανάλογή της είναι και η κατεύθυνση, που είναι ενδεικτική της εξάρτησης:

- με τα αμέσως προηγούμενα ή επόμενα·
- με απομακρυσμένα προηγούμενα ή επόμενα, πρβ. σε λαϊκές αφηγήσεις: *...ας δούμε τώρα τί έκανε ο σκύλος*, ή σε άλλα κείμενα: *...είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο οτι...*·
- με υπονοούμενα στοιχεία (κατεύθυνση προς στοιχεία που δέν εμφανίζονται στο εκφώνημα), π.χ. — *Τον είδε;* — *Ποιόν;* — *Τον Γιάννη*·
- με αυτοαναφορικά στοιχεία: *ο Γεώργιος Δημητριάδης (= εγώ) δέν το δέχεται*.

Η θέση ενός στοιχείου στη σειρά των όρων αφορά τον τόπο και τον χρόνο (πρβ. παύσεις, αρμούς) ή το επίπεδο λόγου (βλ. 2.1 στο 5) της εκφοράς. Είναι άμεσα φανερή

απο τη σειρά της εκφοράς στη γραμμικότητα του λόγου. Η κατεύθυνση αντίθετα είναι έμμεσα φανερή απο την έλλειψη παύσης (πρβ. την εκφορά *ο πατέρας του έδωσε τα χρήματα* με τη σαφή διαφοροποίηση των *ο πατέρας του έδωσε τα χρήματα* – *ο πατέρας του έδωσε τα χρήματα*), τη σημασία (π.χ. *τα είδες τα πουλιά*), τη γραμματική φύση (φωνητική, μορφολογία, σύνταξη).

Η ανεξαρτησία ενός στοιχείου δηλώνεται σε κλίμακα επιπέδων εκφοράς λόγου (π.χ. [¹], [² κλπ.) και με παύσεις (0, /, //, ///).

Η τονικότητα δηλώνεται με ένταση, μουσικότητα κλπ.

2.4 Προσανατολισμός

Η θέση και η κατεύθυνση ενός γλωσσικού στοιχείου δέν συμπίπτουν πάντα, πρβ. *προς* → *άλλη* → *κατεύθυνση* με *προς* → *κατεύθυνση* ← *άλλη*, όπου η θέση πρίν και μετά το ουσιαστικό συμπίπτουν με κατευθύνσεις → και ←, ή με διαφορά σημασίας *υπερ* → *υψώνω* → *τη φωνή* (= φωνάζω δυνατά) – *υψώνω* → *τη φωνή* ← *υπέρ* (για ενίσχυση κάποιου), ενώ *ο* → *Γιάννης του* → *τα* → *έδωσε* → *χθές* ← *τα χρήματα*, με διαλεύκανση του *τα*).

Η κλίμακα εξάρτησης παίζει επίσης ρόλο, πρβ. *ένα ποτήρι* → ← *νερό* (= με νερό) με *ένα ποτήρι* ← *νερού* (και όχι κρασιού κλπ.), *τα μαλλιά* ← *της γριάς* (δυό πράγματα) – *της γριάς* → *τα μαλλιά* (έδεσμα, σημασιακή ενότητα).

Η κατεύθυνση σε άλλες περιπτώσεις αφορά τη θέση ή τον προσανατολισμό της ενέργειας στο περιβάλλον, π.χ. *να με περιμένεις εκεί* (προς γνωστό σημείο), *στον Λευκό Πύργο*· *θα έρθω κατα τις έξι* – *να με περιμένεις εκεί*· *θα πάω κατα τις έξι* (αντίθεση μεταξύ των ‘καθώς θα με περιμένεις’ και ‘θα αναχωρήσω για να σε συναντήσω’, πρβ. *να με περιμένεις εκεί στον Λευκό Πύργο*, *θα έρθω εκεί στον Λευκό Πύργο κατα τις έξι* με αδόκιμες επαναλήψεις που υποβάλλουν την έννοια ‘για άλλες δουλειές και συνεπώς θα μπορούσα να σε συναντήσω’).

Στοιχείο που εμφανίζεται στην ίδια θέση μπορεί να εμφανίζει διαφορετικές κατευθύνσεις κατα περίπτωση, π.χ. *το έγγραφο το έλαβες*; – *το έλαβες το έγγραφο*; (υποχωρητική – προχωρητική κατεύθυνση της αντωνυμίας *το* αντίστοιχα).

Η κατεύθυνση της ενέργειας μπορεί να εκφράζεται με τη διάθεση του ρήματος, π.χ. *ξυρίζω* – *ξυρίζομαι*.

Με την κατεύθυνση μπορεί κανείς να παραβάλει τα διανύσματα, π.χ. σε άξονες συντεταγμένων, όπως για τα επίπεδα εκφοράς λόγου: —[]— []— (βλ. Σετάτος 1985).

3. Κατευθύνσεις και σειρά όρων

Οι κανόνες της σειράς των όρων μίας γλώσσας (και της KNE) καθορίζουν και την κατεύθυνση των στοιχείων στη γραμμικότητα. Με τη διατύπωση αυτή καλύπτονται και οι περιπτώσεις όπου δέν είναι σαφώς καθορισμένη η θέση των στοιχείων στην πραγμάτωση της γλώσσας, π.χ. σε σχέση με τα προσωδιακά στοιχεία που συνοδεύουν τα τεμαχιακά (υπερτμηματικά).

Ο γενικός αυτός κανόνας παρουσιάζει εξαιρέσεις, δηλαδή όταν η γραμμικότητα

ενεργεί στο πλαίσιο της πρόσφατης και απώτερης μνήμης (παροδικής – μόνιμης) και φαντασίας εμφανίζονται:

- αναφορές σε προηγούμενα (παρελθοντικά)·
- αναφορές σε επόμενα (μελλοντικά)·
- επαναφορές και διορθώσεις·
- επαναλήψεις: αναδιπλώσεις, παρηχήσεις, μετρικές μορφές (ομοιοκαταληξίες, στροφές κλπ.)·
- υποχωρητικές – προχωρητικές επιδράσεις·
- αλματικές επιδράσεις, πρβ. επίπεδα εκφοράς λόγου, π.χ. διακοπές με κατεύθυνση του λόγου προς άλλο πρόσωπο.

Συνεπώς η γραμμικότητα της πραγμάτωσης / εκφώνησης της γλώσσας δέν συμπίπτει πάντοτε με τη γραμμικότητα της αντίληψης της γλώσσας.

Η διαπίστωση των κατευθύνσεων (κατευθυντικών κινήσεων της γλώσσας) θέτει το πρόβλημα της πορείας από την αφετηρία προς:

- το αποτέλεσμα: *στην πόλη* /stin róli/ → [stim↔bóli] (ηχηροποίηση ([m]→)[p] > [b], αφομοίωση [n](←[p]) > [m]), πρβ. και με διακοπή (βλ. 4.2)·
- τη λειτουργία: —*Είδες* → *τον Νίκο*; —*Δέν* ← *τον είδα*. (το *τον* αναφέρεται στο *τον Νίκο*).

4. Κατευθύνσεις και περιοχές της γλώσσας

Εξετάζοντας τις κατευθύνσεις κατα περιοχές της γλώσσας παρατηρούμε τα ακόλουθα.

4.1 Φωνολογία / φωνητική

Φωνητικές αλλαγές σε ακολουθίες φωνημάτων παρουσιάζουν κατευθύνσεις όπως:

(α) Αφομοίωση:

- προχωρητική: *σύμπτωση* /sím→ptosi/ > [símbdosi]·
- υποχωρητική: *τις μέρες* /tis←méres/ > [tizméres]·
- προχωρητική και υποχωρητική: *την πόλη* /tin↔róli/ > [timbóli]·

στις περιπτώσεις αυτές, από τη μήτρα φωνητικών χαρακτηριστικών παραμένει το βασικό, δηλαδή ο τόπος άρθρωσης (οδοντικό, χειλικό).

(β) Ανομοίωση:

- προχωρητική: *παραθύρι* (α → α) > διαλ. *παρεθύρι* (α – ε)·
- υποχωρητική: *γρήγορα* > *γλήγορα* (ρ ← ρ > λ – ρ).

4.2 Μορφολογία

Η ΚΝΕ εμφανίζει:

- (προχωρητικά) ρίζα / θέμα (+ άλλο στοιχείο)·
- (υποχωρητικά) παραγωγικά επιθήματα, κλιτικά μορφήματα·
- (προχωρητικά ή υποχωρητικά) σχέση συνθετικών (*χασσομέρης* – *ψωμοζήτης*).

Η γενική σειρά τεμαχίων είναι: (πρόθεση +) (αύξηση +) ρίζα + θεματικό στοιχείο + ρίζα + παραγωγικό επίθημα + θεματικό στοιχείο + κατάληξη.

Η συμπλήρωση των διακοπών, αποσιωπήσεων κλπ. συνοδεύεται απο ενδείξεις σχετικά με την κατεύθυνση, π.χ. *επιτόν... → επιτόνιση / επιτόνισα, επιτον... → επιτονισμός / επιτονίσαμε, έγραψ... → έγραψα / έγραψαν*, αλλά πρβ. διορθώσεις κατα την εκφώνηση, π.χ. *έγραψ... γράψαμε*.

4.3 Σύνταξη

Κατευθύνσεις στη σύνταξη είναι:

- προχωρητικές: *του → το → έδωσα ← του Γιάννη ← το βιβλίο, μήν ανησυχείς!, αυτός μέν → καθόταν αμέριμνος εγώ ← δέ σε αναμμένα κάρβουνα*· πρβ. επιθετικούς προσδιορισμούς (π.χ. *μεγάλα → βήματα, ο προσεκτικός → φύλακας το παρατήρησε*), συμφωνία όρων (π.χ. *τ-ους ξέν-ους επιχειρηματικ-ούς οργανισμ-ούς*, όπου το *τους* προεξαγγέλλει τις επόμενες καταλήξεις και τα γραμματικά γένη, πρβ. στενογραφικούς κανόνες), προθέσεις / συνδέσμους, μόρια (π.χ. *θα*) κλπ.
- υποχωρητικές: *εγώ → πήγα να βρώ → τη Μαρία, ← αυτή → ← όμως δέν ← με → περίμεν←ε*· πρβ. κατηγορηματικούς προσδιορισμούς (π.χ. *βήματα ← μεγάλα, ο φύλακας ← προσεκτικός το παρατήρησε*), προστακτικές (π.χ. *δώσ' ← του ← το!* (ουδέτερο) – *δώσ' ← το ← του!*, πρβ. και το σπανιότερο *δώσ' το του!*, αλλά *του → το → έδωσε*), συνδέσμων κλπ.

4.4 Κείμενο

Τα κείμενα περιλαμβάνουν πολλές προτάσεις και εμφανίζουν κατα τα είδη τους:

- (προχωρητικά) σχόλιο, ομοιοκαταληξία, επωδό, καταληκτικές φόρμουλες·
- (υποχωρητικά) θέμα, πρβ. ποιητικά είδη όπως το παντούμ κλπ.
- (προχωρητικά και υποχωρητικά) αλφαριθμητικούς και αριθμητικούς πίνακες κλπ.

Στον καθημερινό, συναισθηματικά φορτισμένο λόγο εκφέρονται πρώτα τα συναισθηματικά έκδηλα στοιχεία, π.χ. *το παιδι³ τί μου λές τώρα για αποδείξεις τι³ έγινε!;*

5. Ειδικά θέματα

Απο τα ποικίλα θέματα επιλέγονται παρακάτω ορισμένα γλωσσικά φαινόμενα της ΚΝΕ, που επιδέχονται εξέταση κατευθύνσεων.

5.1 Τροπικότητες ενεργειών

Η γλώσσα πληροφορεί για τα (απλά ή πολυσύνθετα) γεγονότα του κόσμου των ανθρώπων, όπου παρατηρούνται προηγούμενα – επόμενα, προϋποθέσεις – αποτελέσματα, αφετηρίες – τέρματα, υπόθεση – κατάληξη, επιθυμία – σκοπός, δράση – αποτέλεσμα / συμπέρασμα κλπ. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, ο ομιλητής μπορεί να επιλέγει το σημείο απο το οποίο θα ‘παρακολουθήσει’ αφηγούμενος κλπ. τις ενέργειες (πρβ. και ενδιάμεσα σημεία), δηλαδή την κατεύθυνση. Οι ενέργειες όμως μπορεί να είναι περιπλοκότερες και ποικίλων διαστάσεων, σε συνδυασμούς όπως ποιότητα ενέργειας – συμπέρασμα, πράξη – ανάλυση, εξελισσόμενη – παράλληλη ενέργεια, πράξη – μετατροπισμός, κοινή ύπαρξη – χωριστή – αντίθεση, πράξη – σύγκριση, απώθηση – φόβος κλπ.

5.2 Τροπικότητες συνδέσμων και θέση δευτερευουσών προτάσεων

Οι σύνδεσμοι της ΚΝΕ εισάγουν και συνδέουν προτάσεις διαφόρων ειδών (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, τ. 2) και παρουσιάζουν συχνά συνωνυμικές σχέσεις μεταξύ τους και με άλλους εκφραστικούς τρόπους, που εκτελούν παρόμοιες λειτουργίες (π.χ. *βρήκες το κατάλληλο πρόσωπο, λύθηκε το πρόβλημά σου = άν / όταν βρείς το κατάλληλο πρόσωπο, θα λυθεί το πρόβλημά σου*).

Σύνδεσμοι της ίδιας κατηγορίας παρουσιάζουν κάποτε λειτουργικές διαφορές (π.χ. στις χρονικές προτάσεις οι *ενώ, άμα, πρίν*), διαφορές επιπέδου της γλώσσας (πρβ. το λόγιο *διότι* με το δημοτικό *γιατι* στις αιτιολογικές προτάσεις) ή τροπικές διαφορές (πρβ. Χριστίδης 1982· Σετάτος 2025, για τους ειδικούς συνδέσμους *οτι, που, πως* κλπ.). Ανάλογη είναι και η θέση των προτάσεων στη γραμμικότητα του λόγου (σειρά όρων). Οι διαφορές φαίνεται να οφείλονται σε ποικίλους λόγους, π.χ. οι αιτιολογικές προτάσεις με τα *αφου, επειδή, μιά και, για να, σάν που / να / πως, όσο που, εφόσον* προτάσσονται, όταν δηλώνουν προϋπόθεση, δεδομένο (πρβ. χρονικές), ενώ με τα *διότι, γιατί, που, πως, οτι, καθώς, καθώς* επιτάσσονται, διότι δηλώνουν προσθήκη, παράθεση, επεξήγηση (αλλά πρβ. οτι ορισμένοι σύνδεσμοι εμφανίζονται καί στις δύο θέσεις, ενώ άλλοτε η επιλογή επιδιώκει την ποικιλία του λόγου).

Κατα τον Τζάρτζανο (1946–1953, 2, 283–287), η δευτερεύουσα πρόταση παίρνει γενικά τη θέση του μέλους της περιόδου προς το οποίο αντιστοιχεί, δηλαδή τίθεται:

- μετά την κύρια πρόταση: ειδικές, βουλευτικές, πλάγιες ερωτήσεις (πρβ. αντικείμενο), τελικές, αποτελεσματικές (πρβ. επιρρηματικούς προσδιορισμούς), ενώ η πρόταξή τους δηλώνει έμφαση·
- πρίν απο την κύρια πρόταση: υποθετικές (που επιτάσσονται όταν εξαίρεται το νόημα της κύριας)·
- πρίν ή μετά την κύρια: αιτιολογικές (βλ. παραπάνω), χρονικές (κατα το προτερόχρονο, υστερόχρονο, σύγχρονο), ενώ η αντίστροφη θέση ή η παρέμβαση μεταξύ λέξεων της κύριας πρότασης δηλώνει έξαρση με έμφαση·
- πριν ή μετά την κύρια ή με παρεμβολή: αναφορικές (πρόταξη: υποκείμενο, επίταξη: κατηγορούμενο / αντικείμενο / ονοματικός ή επιρρηματικός προσδιορισμός), παρεμβολή (όταν ο όρος στον οποίο επιτάσσονται δέν είναι τελευταίος στην πρόταση)· πρβ. και μή καθαρές αναφορικές (υποθετικές / αιτιολογικές / τελικές / αποτελεσματικές – παραχωρητικές).

5.3 Σχέση δύο ενεργειών / καταστάσεων

Δύο ενέργειες κλπ. μπορούν να θεωρηθούν απο τις εξής οπτικές γωνίες, που καθιερώνουν και αντίστοιχα είδη δευτερευουσών προτάσεων (οι τύποι σε παρένθεση δεν εισάγουν δευτερεύουσες προτάσεις):

	ειδικές	αιτιολογικές	χρονικές	παραχωρητικές	συμπερασματικές
πραγματικό, ουδέτερο, εξακρίβωση γεγονότος	ότι	διότι	όταν	μολονότι	(λοιπόν)

	ειδικές	αιτιολογικές	χρονικές	παραχωρητικές	συμπερασματικές
πραγματικό, ενδιαφέρον	που	επειδή	σάν	αν και	ώστε
συναίσθημα, προσωπική γνώμη	πως	γιατι	άμα	ενώ	(και τώρα)
απλή σκέψη	να	καθώς	καθώς	και αν	που να
ισοδυναμία, λογική	(και)	αφού	έτσι και	ας... και	(άρα)

Κατεύθυνση δηλώνει π.χ. το *και* = προσθήκη σε προηγούμενα αλλά και ενέργεια + αποτέλεσμα (π.χ. *βλέπω και έρχεται το λεωφορείο*).

5.4 Κατευθύνσεις και πρόσωπα

Εξετάζοντας τα ρήματα της KNE και μάλιστα εκείνα που απο τη σημασία τους υποδηλώνουν κατεύθυνση (και κάποτε βρίσκονται σε αντίθεση), παρατηρούμε χαρακτηριστικά όπως τα εξής:

έρχομαι: στον χώρο, προς χώρο, α' και β' πρόσωπο, π.χ. *θα έρθω αύριο, να είσαι εδώ!* — *Πού είσαι;* — *Έρχομαι*· *θα έρθω αύριο να τον δώ*·

πηγαίνω: προς χώρο, γ' πρόσωπο, π.χ. *θα πάω αύριο να τον δώ*, πρβ. **θα πάω αύριο να σε δώ*, **πηγαίνω να σε δώ* (αλλά και *θα πάω αύριο να σε δώ στο θέατρο* [ως ηθοποιό])·

φτάνω: π.χ. *θα φτάσω αύριο σ' εσένα / σ' αυτόν*·

γυρίζω: π.χ. *θα γυρίσω αύριο σ' εσένα / σ' αυτόν* (υπονοείται: *απο κεί που ξεκίνησα*, πρβ. σε περιπτώσεις κοινής διαμονής προσώπων).

5.5 Γλωσσική δήλωση της κατεύθυνσης

Στην KNE η κατεύθυνση δηλώνεται (βλ. Τζάρτζανο, 1946–1953): με αιτιατική (αντικείμενο + κατεύθυνση ρηματικής ενέργειας)· επίρρημα (= τέρμα κινήσεως / απλή κατεύθυνση, διπλή για το 'διαμέσου' / 'κατα μήκος')· γενική (επιρρηματική, περιοχή προς την οποία κατευθύνεται κάτι)· προθέσεις: *για* (σκόπιμη κατεύθυνση), *κατα* (+ αιτιατική = απλή κατεύθυνση, προς το μέρος του / προς: + γενική = εναντίον), *προς* (+ αιτιατική, απλή κατεύθυνση προς τόπο / πρόσωπο / πράγμα), *σε* (+ αιτιατική, απλή κατεύθυνση προς τόπο / πρόσωπο / πράγμα).

Κατευθύνσεις υποβάλλουν και σχήματα λόγου, όπως τα υπερβατό, πρωθύστερο, χιαστό, κύκλος, παρήχηση, ομοιοτέλετο, πρβ. και τα σχήματα: απο κοινού, εξ αναλόγου, εξ αντιθέτου, ζεύγμα, εκ παραλλήλου, αναδίπλωση, ταυτολογία, επαναστροφή, επαναφορά, αντιστροφή, εμπλοκή, υποφορά, προδιόρθωση, επιδιόρθωση.

6. Κατεύθυνση και σημειολογία

Οι κατευθύνσεις αποτελούν λειτουργίες ενδεικτικών σημείων, που εμφανίζονται στη συντακτική και σημαντική διάσταση.

Σε σημειωτικά συστήματα εκτός της γλώσσας τα σημεία μπορούν να έχουν μικρό-

τερο βαθμό αυθαιρετότητας και να είναι απο την έκφρασή τους ενδεικτικά, π.χ. οι κινήσεις του δεξιού χεριού με την παλάμη τεντωμένη και πλαγίως κάθετη μιμούνται την ενέργεια του ξυλοδαρμού με το χέρι και συνδυάζουν εικονικότητα και ενδεικτικότητα, εφόσον η 'κοπή' της παλάμης κατευθύνεται προς τον απειλούμενο δέκτη.

Συνεπώς οι κατευθύνσεις αποτελούν πρόσθετα σημειωτικά χαρακτηριστικά εικονικών ή συμβολικών σημείων, όπως των γλωσσικών σημείων πρώτης και δεύτερης άρθρωσης (π.χ. στην ΚΝΕ το άρθρο δηλώνει έναν γραμματικό δείκτη με κατεύθυνση προχωρητική, αντίθετα απο τη βουλγαρική κ.ά. γλώσσες, όπου το άρθρο επιτάσσεται η αντωνυμία *το* δηλώνει κατεύθυνση προχωρητική ή υποχωρητική, πρβ. *το είδα – δές το!*, *το είδα το φίδι*).

7. Συμπεράσματα

Η θέση των όρων, σε μεγαλύτερες σημειωτικές μονάδες και στις γλώσσες ανάλογα με την τυπολογική τους κατηγορία και τους ιδιαίτερους κανόνες σειράς των όρων που τις χαρακτηρίζουν, υποβάλλει τις κατευθύνσεις που θα ακολουθήσει η ανάλυση κατα την αποδοχή και εγκεφαλκή επεξεργασία του εκφωνήματος, π.χ. σε μιά αναλυτική γλώσσα του τύπου ΥΡΑ η ακρόαση του Α δείχνει πού θα αναζητηθεί το Υ, ενώ σε μιά γλώσσα με πιά ελεύθερη σειρά όρων, όπως η ΚΝΕ, διάφοροι γραμματικοί και σημασιακοί δείκτες δηλώνουν ποικίλες κατευθύνσεις / συνδέσεις στο πλαίσιο ανώτερων μονάδων, π.χ. συνταγμάτων, φράσεων και προτάσεων του κειμένου.

Βιβλιογραφία

- Σετάτος, Μ. 1985. «Παύσεις και προσωδιακά στοιχεία στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 3, 201–217.
- . 2025. «Γλωσσικοί πρωτεΐς. Παρατηρήσεις στα *που*, *πως*, *να*, *και*, *οτι*, *σάν*, *αν*, *άς*, *θα*», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία* 2. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη], \$\$–\$\$.
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.
- Χριστίδης, Α.-Φ. 1982. «Οτι / *πως*, *που*: επιλογή δεικτών συμπληρωμάτων στα νέα ελληνικά», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 2, 113–178.

Λειτουργία και λειτουργίες στη γλώσσα

1. Εισαγωγικά

Κάθε σημειωτικό σύστημα παρουσιάζει δομές και λειτουργίες. Οι λειτουργίες αυτές είναι οι εξής: σημαντική, συντακτική, πραγματολογική, σιγματική, αξιολογική, υλική, μορφική (βλ. Σετάτος 1991). Η γλώσσα ως σημειωτικό σύστημα εμφανίζει τις εξής αντίστοιχες λειτουργίες: σημαντική (αναφορική / πληροφορική, συναισθηματική / εκφραστική), συντακτική (διαλογική / επιχειρηματολογική), πραγματολογική (μεταγλωσσική / σχολιασμού / παικτική, κατευθυντική / βουλευτική, φατική / επαφής), σιγματική (συμφραστική / κειμενογλωσσική), αξιολογική (ποιητική / αισθητική, κοινωνικοπολιτισμική), υλική (διαδικαστική / αρθρωτική), μορφική (νοητική / φαντασίας / ευριστική, λογική), οι οποίες διακρίνονται και κατα τις φορτίσεις που δέχεται κάθε λέξη ή φρασεολογική ενότητα.

Παραδείγματα λειτουργιών της γλώσσας:

- αναφορική / πληροφορική: ορισμοί, ειδικές προτάσεις εισαγόμενες με το *οτι* κλπ., πρβ. *μας είπε κατά λέξη «...»*
- συναισθηματική / εκφραστική: με επιτονώσεις και προσωδιακά στοιχεία, π.χ. *σιγα³!*, *καλλά!*, *βα³!*, πρβ. επιφωνήματα, επιμηκύνσεις – βραχύνσεις, ρυθμό, ένταση φωνής κλπ.
- διαλογική / επιχειρηματολογική: χρήση των *πιστεύω*· *θα έλεγα*· *τί να σου πώ*· *ακούστε να δείτε*· *το ένα είναι αυτό*· *να σου πώ*· *κάτσε να σου πώ!*· *βασικά εντάξει* (= τί να κάνεις, δέν γίνεται τίποτε)· *ούτε αυτό το διάβασαν, έτσι*; (πρβ. γαλλικό *n'est ce pas?*)· *πού να σου τα λέω!*· *όλο τα ίδια θα λέμε*· *γιά μιά στιγμή!*· *κοιτάξτε να δείτε!*· *εντάξει...*· *έχει πάρει παρακαλώ τρία πτυχία* (= παρακαλώ να το δεχτείτε)·
- μεταγλωσσική / σχολιασμού / παικτική: *του λόγου σου* / *η αφεντιά σου*· *πολύ ωραία!* / *θαυμάσια!* / *μπράβο!*· *όχι δά!* / *ά μπά!* / *τί λές τώρα!*· ...*αυτά!*· πρβ. τονισμό κανονικά άτωνων λέξεων (π.χ. *εδώ το «νά» είναι βουλευτικό*)·
- κατευθυντική / βουλευτική: π.χ. *Προσέξτε...* / *Να σας πώ...*· *έ Γιάννη!*· *κοίτα τί σου λέω!*...· *γιά στάσου μιά στιγμή!*...·
- φατική / επαφής: *Να σας ρωτήσω κάτι; μήπως ξέρετε...*· *τί ήθελα να σας ρωτήσω; ά ναί, μήπως...*· *θα ήθελα να σας ρωτήσω (κάτι), μήπως...*· *μήπως...*, *αυτό θα ήθελα να σας ρωτήσω*· *άν επιτρέπετε, μήπως...*· *μπορώ να σας ρωτήσω κάτι; μήπως...*· *κοιτάξτε, μήπως...*· *θα ήθελα να μάθω, μήπως...*· *τώρα που σας βρήκα, μήπως...*· *επι τη ευκαιρία, μήπως...*· *κάτι με προβληματίζει, μήπως...*· *επειδή δέν έχω πληροφορηθεί τίποτε, μήπως...*· *ποιός μου είπε;*...· *μήπως...*· *άχ ναί μήπως...* κλπ.
- συμφραστική / κειμενογλωσσική: *Γιάννη!*· *τί λέω!* / *τί σου είπα!*·
- ποιητική / αισθητική: πρβ. στοιχεία ποιητικής γλώσσας, *μερικές φορές αντί κάποτε*· *καλά αυτό, αλλα...*·
- κοινωνικοπολιτισμική: πρβ. πληθυντικό ευγενείας, φράσεις όπως *άρχισε τα γαλλικά* (= τις βωμολοχίες)·
- διαδικαστική / αρθρωτική: *ο Α. δέν εξέρχεται, ει³σέρχεται*·
- νοητική / φαντασίας / ευριστική: πρβ. περιφράσεις, *γιά φαντάσου!*· *γιά να δούμε!*

2. Δείκτες λειτουργιών

Οι λειτουργίες διακρίνονται κατα τις περιοχές του γλωσσικού συστήματος, με βάση στοιχεία όπως:

- φωνητικά και προσωδιακά: π.χ. *λόγι-α* – *λόγι-α* (δημοτικό – λόγιο)·
- μορφολογικά: όπως παραγωγικά επιθήματα (π.χ. *-άκι*, *-αρος* κλπ.), καταλήξεις (π.χ. *γυναίκα-ς* / *γυναικό-ς*), πρώτα και δεύτερα συνθετικά·
- συντακτικά: σειρά όρων, απλές – σύνθετες προτάσεις, κείμενα·
- λεξιλογικά και φρασεολογικά (πρβ. επίπεδα της γλώσσας): κώδικες, δημοτικά – λόγια – λαϊκά – ξένα – διαλεκτικά – αρχαία ελληνικά στοιχεία·
- προτασιακά: κρίσεις – ερωτήσεις – αναφωνήσεις / προσταγές κλπ. (πρβ. τροπικότητες, βλ. 4.1 στο 4)·
- σχήματα λόγου.

Κατα τα μέρη του λόγου, παρατηρούμε ότι ορισμένα απο αυτά δηλώνουν ονομασίες όντων, χαρακτηριστικά όντων (διαστάσεις, σχήματα κλπ.), ενότητα, ποσότητα, χώρο, χρόνο, σχέσεις, αξίες, ενώ άλλα δηλώνουν λειτουργίες (ενέργεια, κίνηση, δράση, βούληση, συναίσθημα, ήθος, αισθήσεις, πλήθος, κατάσταση κλπ.), πρβ. ονόματα – ρήματα (που διαφέρουν περαιτέρω κατα τις φορτίσεις, βλ. Σετάτος 1997· 2001). Οι προτάσεις ενώνουν τα ονομαστικά στοιχεία με τα λειτουργικά, εκφράζοντας ένα νόημα, δηλαδή μιά κατάσταση πραγμάτων του φανερού, νοητού και φανταστικού κόσμου.

3. Περιεχόμενο του όρου *λειτουργία*

(1) Γλωσσολογία

Ο εξωτερικός κόσμος (κοινωνία, πολιτισμοί) και ο εσωτερικός (πρβ. σκέψεις, βούληση, συναίσθημα, φαντασία) εκφράζονται με ποικίλα σημειωτικά συστήματα, αλλά κυρίως με τη γλώσσα, που δηλώνει έτσι:

- όντα, ενέργειες, έννοιες: πρβ. ουσιαστικά, ρήματα·
- χαρακτηριστικά όντων, ενεργειών: πρβ. προσδιορισμούς (διάσταση, σχήμα, ποιότητα κλπ.), ποσότητα (αριθμούς κλπ.), κατατάκτες·
- θέση σε χώρο και χρόνο: πρβ. επιρρηματικούς προσδιορισμούς, προθέσεις, δήλωση ενέργειας – αποτελέσματος·
- σχέσεις μεταξύ των παραπάνω στοιχείων: πρβ. συνδέσμους / συνέκτες, εξάρτηση, ισοτοπία κειμένου, ανεξαρτησία, μετατροπισμούς, αντιθέσεις·
- αξία: πρβ. επίπεδα της γλώσσας·
- διάκριση ομιλητών – ακροατών.

Το περιεχόμενο του όρου *λειτουργία* πρέπει να αναζητηθεί μέσα απο τις διακρίσεις και αντιθέσεις που παρουσιάζει με το περιεχόμενο άλλων όρων, οι οποίοι αναφέρονται σε κατηγορίες του γλωσσικού συστήματος και σε σημειωτικές διαστάσεις. Ως σημειωτικό σύστημα η γλώσσα παρουσιάζει καθολικά χαρακτηριστικά (που τη διακρίνουν απο τα άλλα σημειωτικά συστήματα) και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (κατα τις διαστάσεις ενός σημειωτικού συστήματος), δηλαδή:

- η λειτουργία αναφέρεται στα επίπεδα της γλώσσας, δηλαδή στη χρήση των δομών (πρβ. αξιολογική διάσταση, επίπεδα της γλώσσας)·

- η σημασία αναφέρεται στην έννοια, στο περιεχόμενο, στο νόημα (πρβ. συνώνυμα, σημαντική διάσταση, περιεχόμενο)·
- η χρήση αναφέρεται στην ατομική σημασία του γλωσσικού σημείου (πρβ. πραγματολογική διάσταση, χρήσεις, πράξεις λόγου)·
- η δομή αναφέρεται στη συνταγματική σειρά των γλωσσικών στοιχείων (συντακτική διάσταση, σχέσεις), πρβ. όρους πρότασης και σειρά φράσεων / προτάσεων·
- η ονομασία αναφέρεται στο συγκεκριμένο αντικείμενο αναφοράς (σιγματική διάσταση)·
- η φωνητική μορφή αναφέρεται στην έκφραση, πρβ. *Νικόλα!* – *Νίκο!* (υλική διάσταση), πρβ. και διακριτικά φωνολογικά χαρακτηριστικά·
- η μορφολογική μορφή αναφέρεται στην κλιτή ή άκλιτη μορφή, πρβ. *πόλης* – *πόλεως* (μορφική διάσταση).

Οι διάφορες δομές τείνουν να δηλώνουν διαφορετικές λειτουργίες, οι διάφορες χρήσεις διαφορετικές σημασίες. Οι ονομασίες και οι χρήσεις είναι αρχικά ατομικές, οι δομές και οι λειτουργίες γενικευτικές. Οι σημασίες συνδυάζονται με νοήματα (πρβ. λέξεις – προτάσεις – κείμενα). Η σημασία διακρίνεται σε δήλωση και συνδήλωση (πρβ. φορτίσεις, βλ. Σετάτος 1997).

Χρήση σημαίνει «the way a language is customarily spoken or written, as opposed to the rules laid down by grammarians» (Matthews 2007 λ. *Usage*, πρβ. περιγραφική – κανονιστική γραμματική) αλλά και «a specific meaning of a grammatical word, inflection, etc. distinguished in grammar from other meanings [...]»; one use in *the men standing up* and another in *standing up is painful* [...]; past tense [...] is often in reference to the future (*it would be nice if he came tomorrow*)» (Matthews 2007 λ. *Use*).

Η δομή αναφέρεται στο γραμματικό σύστημα, δηλαδή στη φωνητική, μορφολογική, συντακτική, σημασιακή ανάλυση των γλωσσικών μονάδων ως μερών του λόγου (πρβ. σημαντική και συντακτική σημειωτική διάσταση), π.χ. *του χρόνου* = γενική ενικού του ουσιαστικού *χρόνος*. Η λειτουργία (πρβ. και φορτίσεις) αναφέρεται στον ρόλο των γλωσσικών μονάδων (πρβ. πραγματολογική και αξιολογική σημειωτική διάσταση), δηλαδή στη χρήση και αξία στοιχείων του συνολικού περιεχομένου, π.χ. *του χρόνου* = σχέση κάποιου στοιχείου (= ετήσιας διάρκειας, πρβ. *οι μέρες του χρόνου* κλπ.) και επιρρηματική έκφραση (= τον επόμενο χρόνο).

(2) Άλλες επιστήμες

Σε άλλες επιστήμες (μαθηματικά κλπ.) ο όρος *λειτουργία* σημαίνει ότι για κάθε αξία της μεταβλητής *x* υπάρχει συγκεκριμένη αξία μιας άλλης *y*.

Στη γλώσσα τίθεται το ερώτημα ποιο από τα δύο, έκφραση και περιεχόμενο, είναι η ανεξάρτητη μεταβλητή. Μάλλον είναι η φωνητική μορφή (έκφραση), αλλά ποιές αξίες μπορεί να πάρει; Πρβ. και πολυσημία του γλωσσικού σημείου, σειρά όρων στο σύνταγμα (δυνατές αλλαγές μα διαφορετικές φορτίσεις). Στην πρόταση φαίνεται μάλλον ότι είναι το περιεχόμενο, που μπορεί να πάρει διαφορετικές σημασιακές τιμές με αντίστοιχες εκφράσεις (πρβ. ότι τα στοιχεία της πρότασης αλληλοκαθορίζονται).

4. Λειτουργία και γλωσσικές κατηγορίες

Η λειτουργία μπορεί να εξεταστεί σχετικά με τις ακόλουθες κατηγορίες.

4.1 Σημασία

(1) Σημασία και νόημα

Τα στοιχεία της πρώτης άρθρωσης, ως και τη βαθμίδα της φρασεολογικής ενότητας, έχουν σημασία, οι φράσεις και οι προτάσεις έχουν νόημα, πρβ. *τί σημαίνει [klísi]; κλίση* (εδάφους, ονόματος κλπ.), π.χ. *η [klísi] της πλαγιάς είναι τέτοια που δεν μπορεί να κατασκευαστεί δρόμος κατευθείαν από τους πρόποδες στην κορυφή· η [klísi] των λόγων ουσιαστικών στην κοινή νεοελληνική παρουσιάζει δυσκολίες – κλήση* (= κάλεσμα κλπ.), π.χ. *πλήρωσε την [klísi] που πήρε – κλείση* (= κλείσιμο), π.χ. *η [klísi] της πύλης του πάρκου γίνεται στις δέκα το βράδυ – κλύση* (ιατρικός όρος), π.χ. *η [klísi] του ασθενούς δεν έγινε*.

Κάθε λέξη έχει σημασία, που μπορεί να είναι άγνωστη σε πολλούς ομιλητές ή και σε όλους (μιά λέξη μπορεί και να μην υπάρχει, π.χ. απο κακή αντιγραφή χειρογράφου ενός συγγραφέα κλπ.)· κάθε πρόταση έχει πάντα νόημα (ακόμη και προτάσεις όπως *colorless green ideas sleep furiously*, σε μεταφορική χρήση) και είναι αληθής ή ψευδής.

Η σημασία απαιτεί γνώση, το νόημα απαιτεί εξήγηση / ερμηνεία (δηλαδή εξακρίβωση των σημασιών και των δομικών και λειτουργικών σχέσεων), πρβ. και το νόημα ενός κειμένου (ποιήματος, μυθιστορήματος κλπ.), της γραφής κάπου (π.χ. σε τοίχο κλπ.) μιάς λέξης (πράξης), ελλειπτικών μορφών πρότασης (συνθήματα κλπ.), κρυπτογραφικών μεθόδων. Η εξήγηση / ερμηνεία ενός εκφωνήματος (δηλαδή πραγμάτωσης του γλωσσικού συστήματος) μπορεί να ποικίλλει μεταξύ πομπού και δέκτη, αλλά και ο ομιλητής και ο ακροατής μπορούν να το ερμηνεύσουν διαφορετικά σε διάφορους χρόνους (πρβ. τα «δεν εννοούσα αυτό», «γιατί άλλο μπορεί να σημαίνει» κλπ.), με ευρεία ή στενή ερμηνεία (π.χ. νόμου, διατάξεως κλπ.). Η έκφραση μπορεί να είναι σαφής (κατάδειξη), ακριβής ή υπονοούμενη, διφορούμενη, ασαφής, κατα προσέγγιση, όπως επίσης κυριολεκτική – μεταφορική / αλληγορική, αφηρημένη – συγκεκριμένη.

(2) Σημασία και λειτουργία

Η σημασία δηλώνει το περιεχόμενο του γλωσσικού σημείου, την έννοια (πρβ. σε λεζάντα εικόνας «Άλογα» κλπ.), η λειτουργία τη χρήση ενός γλωσσικού σημείου προς επίτευξη διαφόρων σκοπών, πρβ. λειτουργίες της γλώσσας, επίπεδα της γλώσσας (αξίες), σχήματα λόγου, σύνταξη (πρβ. την πρόταση *τα άλογα βόσκουν μακριά*, όπου *τα άλογα* είναι το υποκείμενο, με το *βόσκουν τα άλογα*, όπου το υποκείμενο μπορεί να είναι το υπονοούμενο *οι βοσκοί* με αντικείμενο *τα άλογα*, κάποτε όμως και *τα άλογα*). Πρβ. κυριολεξία – μεταφορά (π.χ. *γλυκιά καραμέλα – γλυκιά ζωή*), φορτίσεις (πρβ. διαιρέσεις συνωνύμων, βλ. Σετάτος 1997), φρασεολογισμούς (π.χ. *νεκρή φύση, τρελός αέρας*), σειρά όρων (π.χ. *του κόσμου τα πουλιά – τα πουλιά του κόσμου, οι μέρες περνούν γρήγορα – γρήγορα περνούν οι μέρες*), προσωδιακά στοιχεία (π.χ. *έπειτα ο νόμος άλλαξε – έπειτα, ο νόμος άλλαξε*), νεολογισμούς.

Η σημασία μιάς λέξης περιέχει μιά ή περισσότερες γλωσσικές λειτουργίες και η λέξη αυτή μπορεί να πάρει διάφορες θέσεις στη δομή μιάς συντακτικής μονάδας (σύ-

νταγμα – φράση – πρόταση – περίοδος), συντελώντας στη δημιουργία ενός σύνθετου περιεχομένου και τελικά του νοήματος της πρότασης (πρβ. γραμματική πτώσεων), π.χ. ένα μεταβατικό ρήμα της ΚΝΕ υποβάλλει τη συγκρότηση της ενέργειας την οποία δηλώνει (πρβ. ορίσματα του ρήματος, ρήμα + πτώσεις), όπως υποκείμενο, αντικείμενο κλπ., στοιχεία που και η θέση τους ρυθμίζεται από τους κανόνες σύνθεσης της πρότασης (πρβ. και την κινεζική γλώσσα με δύο βασικούς κανόνες: θέσεις των όρων ΥΡΑ και προσδιορισμός + προσδιοριζόμενο).

(3) Σημασία, λειτουργίες και φορτίσεις

Η σημασία μπορεί να περιλαμβάνει δήλωση αλλά και συνδήλωση (φόρτιση, βλ. Σετάτος 1997). Η συνδήλωση μπορεί να είναι: ευρεία – στενή (π.χ. *η αλήθεια δέν μαθαίνεται εύκολα*), συγκεκριμένη – μεταφορική (π.χ. *βουνό – βουνό δυσκολίες*), κρυπτογραφική (πρβ. σύνθημα και παρασύνθημα κλπ.), ακριβής – κατα προσέγγιση (κυριολεξία, ακριβολογία, ορθοέπεια, π.χ. *σκυλί – λυκόσκυλο*), κύρια – δευτερεύουσα (εξειδικευμένη, π.χ. επιστημονική, όπως *λύση της συνεχείας του δέρματος*), αλληγορική και υπονοούμενη (π.χ. *έχει ρεύμα = κλείσε το παράθυρο!*), διφορούμενη / αμφίσημη (π.χ. *βαθύ μαύρο ποτάμι*: *βαθύ μαύρο ποτάμι – βαθύ μαύρο ποτάμι*), ταυτόσημη, υποδηλωτική / υποδεικτική (π.χ. *τί σκαρφίζεται; / τί σκαρώνει;*), υπαινικτική (π.χ. *τί σχεδιάζει; / τί μηχανεύεται;*), σαφής – ασαφής (κατάδειξη – ένδειξη, π.χ. *βαθύ, μαύρο ποτάμι – βαθύ μαύρο ποτάμι*), βαθύτερη – επιφανειακή (π.χ. *δέν αγνωώ – δέν ξέρω*), αληθής – ψευδής (υπαρκτή – ανύπαρκτη), φανερή – αφανής (π.χ. *τα παιδιά κυνηγούν τα σκυλιά – τα παιδιά³ κυνηγούν τα σκυλιά*: αντιδιαστολή κλπ.), απλή – έντονη (π.χ. *δέν γνωρίζω – ουδέν γνωρίζω*, πρβ. χρήση καθαρεύουσας).

(4) Σημασίες, λειτουργίες και τροπικότητες

Η λειτουργία ορισμένων στοιχείων του γλωσσικού συστήματος είναι η έκφραση τροπικότητας: αληθειακή (π.χ. *οτι*), επιστημική (π.χ. *ίσως, βέβαια*), δεοντική (π.χ. *πρέπει να, μπορεί να*), έκφραση τυπικότητας / ευλόγου / δοξασίας / ισχυρισμού / πίστης (π.χ. *θα, λοιπόν, τώρα*), δοξαστική (π.χ. *οτι τάχα – μη, οτι – πως*), βουλευτική (π.χ. *είθε να*), αξιολογική, επιτακτική (π.χ. *κοίταξε να δείς!, μή*), εκτιμητική (π.χ. *....!, ώ!*, ορισμένα επιρρήματα).

(5) Σημασίες και λειτουργίες χωρίς έκφραση, έκφραση χωρίς σημασίες και λειτουργίες:

- έννοιες ξένων πολιτισμών χωρίς αντίστοιχα γλωσσικά σημεία στη μητρική γλώσσα·
- διαδικασίες εγκεφάλου και περιεχόμενα μόνο για το άτομο: κρυφές σκέψεις, συναισθηματικές καταστάσεις που προκαλούνται από συγκεκριμένες καταστάσεις πραγμάτων κλπ·
- λέξεις και φράσεις χωρίς νόημα: σε γνωστό αλφάβητο αλλά άγνωστη γλώσσα, πρβ. και ‘αλαμπουρνέζικα’ (*abracadabra*), ‘ακαταλαβίστικα’, σιβυλλικά, ‘κινέζικα’, ιερογλυφικά, πρβ. αγγλ. *that’s Greek to me*·
- λέξεις και φράσεις με κρυμμένο νόημα: αινίγματα, γρίφοι, κρυπτογραφήματα.

4.2 Δομή

(1) Μία δομή με πολλές λειτουργίες:

- πολυσήμαντες λέξεις: προβλήματα όπως *γερανός* (μιά ή δύο λέξεις);·
- χρήσεις τύπων / σχηματισμών: χρόνοι, πτώσεις κλπ.

(2) Μία δομή με μία λειτουργία: πρβ. και ισοδύναμες ποικιλίες, π.χ. *πέστε!* / *πείτε!*, *δέστε!* / *δείτε!*, *να κατεβεί* / *να κατέβει*, *νά 'ρθω* / *να 'ρθώ*, *βρήκα* / *ήβρα*, *βγές!* / *έβγα!*, *έκαμα* / *έκανα* κλπ.

(3) Πολλές δομές με πολλές λειτουργίες:

- διπλόκλητα: *δεσμοί* / *δεσμά*, *λόγοι* / *λόγια*
- διπλόμορφα: *πράγμα* (δημοτικό) – *πράμα* (λαϊκό), *γέροντας* (τιμητική προσφώνηση) – *γέρος* (ουδέτερο)
- διπλοκατάληκτα: π.χ. *δεσποτάδες* ('αρχιερείς') / *δεσπότες* ('άρχοντες'), *γονείς* (λόγιο) – *γονιοί* (λαϊκό)· βλ. Τριανταφυλλίδης (1991, 257–260).

(4) Δομή χωρίς λειτουργία / σημασία:

Αδιαφανείς ή αδύνατες για το γλωσσικό αίσθημα αναλύσεις και ετυμολογίες, π.χ. ξένα στοιχεία όπως *νόκ άουτ*, *λόκ ντάουν*, *μίκι μάους*, *βίζαβί*, *σαμπρέλα*. Λόγια: *νηοψία*, *νεωκόρος*, *σωσίβιο*, *νοσοκομείο*, *εντάξει* κλπ.· δημοτικά: *κάποτε*, *ακόμη*, *μεμιάς*, *κιόλας* κλπ., πρβ. λανθασμένες νέες αναλύσεις: *γέρα* / *γέρατα* / *γεράματα*, *νοικοκύρης*.

(5) Λειτουργία χωρίς δομή:

Λειτουργίες / σημασίες χωρίς φωνητική έκφραση (ενώ διαφορές όπως *φέραν* – *φέρανε* συνήθως έχουν διαφορετικές φορτίσεις / λειτουργίες), διαφορετικά θέματα / λεξήματα για χρόνους ρημάτων (π.χ. *βλέπω* – *είδα*, απλώς διαφορά θεμάτων = το ελάχιστο απαιτούμενο, αν και έχουμε *κρίνω* – *έκρινα* = παρατατικός και αόριστος), για την έκφραση του γένους (φυσικό, π.χ. *αγελάδα* – *βόδι* / *ταύρος*, πρβ. γραμματικό η *άμμος* – ο *άμμος*), άκλητα ξένα δάνεια στοιχεία.

4.3 Γλωσσικό σύστημα – ομιλία – πραγματολογία

Στο γλωσσικό σύστημα διακρίνουμε δομή (πρβ. βαθμίδες γλωσσικών μονάδων) και λειτουργία (πρβ. επίπεδα της γλώσσας). Στην ομιλία (λόγο) διακρίνουμε έκφραση (που μπορεί να είναι μηδενική, πρβ. σιωπή, αποσιώπηση, ή ελλειπτική, πρβ. *τα επίχειρα της κακίας του*, *ήρθε στα σύγκαλά του*) και περιεχόμενο (με ποικιλότατη δυνατή έκφραση). Στην πραγματολογία διακρίνουμε μορφή (πρβ. διπλόμορφα, όπως *γέροντας* – *γέρος*, διπλοκατάληκτα, όπως *φουρνάρηδες* / *φουρναραίοι*, άκλητα όπως *ταξί*, πληθυντικό ευγενείας αλλά και εκφράσεις όπως *του λόγου σου*, *η αφεντιά σου*) και χρήση (πρβ. το λαϊκό *ταξιά*, ευγενική, ειρωνική κλπ. απεύθυνση του λόγου).

Εκτός απο τις διακρίσεις αυτές, παρατηρούμε και τις αντιθέσεις: αναλογία (π.χ. *κάνω βόλτα* / *περίπατο* / *ένα γύρο*) – διαφοροποίηση (π.χ. *παρά* – *πάρα*), σημασία (πρβ. σημαντική σημειωτική διάσταση) – αξία / φόρτιση (πρβ. επίπεδα της γλώσσας, π.χ. *ημέρα* – *μέρα*, *Άγιος* – *Αϊ-*), προφορική (πρβ. επιτονισμούς κ.ά. προσωδιακά στοιχεία) – γραπτή γλώσσα (πρβ. σημεία στίξεως όπως «...»), θέμα – σχόλιο, εστία – αντίτυπο.

5. Μέσα δήλωσης / έκφρασης λειτουργιών

(1) Η δομή έχει λειτουργίες στα πλαίσια των καθολικών χαρακτηριστικών της γλώσσας (πρβ. μαθηματικά και λογικά σύμβολα και αγνώστους, που αντιστοιχούν στη σημασία, ενώ το νόημα αντιστοιχεί στο γενικό αποτέλεσμα). Κάθε γλωσσική μονάδα ακολουθεί τους κανόνες της δομής της βαθμίδας στην οποία ανήκει, δηλαδή:

- φωνητικά διακριτικά χαρακτηριστικά: συνδυασμοί, ιεραρχία

- φωνήματα: αλλόφωνα·
- συλλαβές: δυνατοί συνδυασμοί φωνημάτων·
- μορφήματα: λεξιλογικά (ριζικά, θεματικά), παραγωγής, σύνθεσης, καταλήξεις·
- λέξεις: απλές – σύνθετες, φρασεολογικές ενότητες, ονομαστικές φράσεις (π.χ. *το να μὴν ἔχεις εἶναι κάποτε φοβερό*)·
- συντάγματα: πρβ. ορίσματα ρημάτων, επίθετα + ουσιαστικά, ουσιαστικά + επίθετα, επιρρήματα + ρήματα, προθέσεις + ουσιαστικά·
- φράσεις: δευτερεύουσες προτάσεις, παροιμιακές φράσεις·
- προτάσεις: απλές – σύνθετες (περίοδοι).

Οι λειτουργίες εμφανίζονται σε όλες τις μονάδες και ιδιαίτερα σε άρθρα, προθέσεις, συνδέσμους, μόρια, επιφωνήματα, αντιτύπους (πρβ. αντωνυμίες), κατατάκτες (βλ. Σετάτος 1992), προσωδιακά στοιχεία (επιτονίσεις, παύσεις), παραγωγικά επιθήματα και προθήματα, καταλήξεις, σειρά όρων κλπ.

Η σημασία παρουσιάζεται σε ονόματα, ρήματα, επιρρήματα, αριθμητικά, το νόημα στα οροθετικά περιγράμματα (δήλωση κρίσεων, ερωτήσεων, προσταγών κλπ.).

(2) Τροποποιήσεις γλωσσικών στοιχείων από επίδραση άλλων:

- στη σειρά όρων: τα προηγούμενα επηρεάζουν τα επόμενα (π.χ. *ψηλό σπίτι*: επιθετικός προσδιορισμός), τα επόμενα επηρεάζουν τα προηγούμενα (π.χ. *σπίτι ψηλό*: κατηγορηματικός προσδιορισμός), αλληλεπιδράσεις (π.χ. συμφωνία όρων)·
- θέση στη γραμμικότητα του λόγου: π.χ. γενική + ουσιαστικό – ουσιαστικό + γενική (νοηματική ενότητα – δήλωση σχέσης των δύο στοιχείων, βλ. Σετάτος 2025)·
- προσωδιακά στοιχεία: τόνοι (ο – 1 – 2 – 3), επιτονίσεις, παύσεις, επιμηκύνσεις – βραχύνσεις κλπ.·
- επίπεδα εκφοράς λόγου: διάφορες περιοχές ύψους της φωνής, δηλαδή υψηλό – μέσο – χαμηλό επίπεδο, π.χ. *όπως έλεγα προολίγ-μή μας διακόπτετε Μαρία! δέν τον είδα απο τότε* (βλ. Σετάτος 1985)·
- επίπεδα της γλώσσας και συνδυασμοί τους: βλ. Σετάτος (1997)·
- κατατάκτες: βλ. Σετάτος (1992).

6. Προβλήματα λειτουργιών

(1) Διάκριση από σημασία και χρήση (βλ. 3 στο 1): πρβ. την ενσυνείδητη χρήση ενός συνηθισμένου λάθους, π.χ. *ωραία καθίσαμε εδώ... και τώρα παρήγγειλέ μου έναν καφέ!* (παιγνιώδης χρήση).

(2) Τροπικότητες και λειτουργίες (βλ. 4.1 στο 4): πρβ. οπτικές γωνίες προς την πραγματικότητα.

(3) Κριτική έκφρασης και περιεχομένου: κριτήριο για τη διαπίστωση των λειτουργιών μπορεί να αποτελέσει ο χαρακτηρισμός του λόγου των συνομιλητών, δηλαδή:

- του περιεχομένου: π.χ. *ο³χι και σύ! γίνονται αυτά!* (= δέν το περίμενα αυτό απο σένα κλπ.), *σιγά να μη...* (αμφιβολία), *κα¹αλα³!* (ως αρνητικό μόριο, = δεν ισχύουν αυτά), *μπα¹! τί_μ μου λές;* (αδιαφορία)·
- της έκφρασης: *πω¹ς το ει³πες;* (= πώς τόλμησες και το είπες, αυτό δέν μου άρεσε), *ά έτσι σου είπαν να λές* (= έτσι σου έμαθαν να λές, λυπούμαι).

(4) Αξίες (πρβ. επίπεδα της γλώσσας, βλ. Σετάτος 1997): λεξιλογικές (κλίμακες),

υφολογικές (διαβαθμίσεις), κειμενογλωσσικές (είδη λόγου), πολιτισμικές (κώδικες), ψυχολογικές, ιστορικές, γεωγραφικές, ιδιολεκτικές.

(5) Υπάρχουν δομή και λειτουργία στο περιεχόμενο; Πρβ. νοητικές σημειώσεις του κόσμου (εξωτερικού και εσωτερικού, πραγματικού – φανταστικού), ο οποίος παρουσιάζει οργάνωση, δηλαδή δομή συστατικών στοιχείων και λειτουργίες (πρβ. ενέργειες κλπ.).

(6) Εξαιρέσεις, ανωμαλίες, ιδιορρυθμίες, ανομοιομορφίες· αρχαϊσμοί, νεολογισμοί, ξενισμοί, διαλεκτισμοί: τύποι χωρίς την αντίστοιχη σημασία (π.χ. *του κάκου, του θανατά, τί λογής* κλπ., πρβ. *οι λείπουν οι ονομαστικές, μακράν, φαρσί* κλπ.).

7. Λειτουργίες και εξέλιξη της γλώσσας

Οι γλώσσες εξελίσσονται και αλλάζουν διαχρονικά, σε όλες τις πλευρές τους, με διαφορετικούς ρυθμούς και σε διαφορετικές περιοχές, και αυτό ισχύει και για τις λειτουργίες των γλωσσικών στοιχείων, που μπορούν να παρουσιάσουν έτσι στατιστικές αλλαγές (αύξηση – μείωση), τροποποιήσεις (σε μέσα, είδη κλπ.), απώλειες και δημιουργίες (νέες λειτουργίες και λειτουργικά μέσα).

Η δημιουργία νέων λειτουργιών, απο τις ανάγκες και την ανάπτυξη της πολιτισμικής ζωής, μπορεί να οδηγήσει σε εξελίξεις του γλωσσικού συστήματος, όπως στην ΚΝΕ σε περιπτώσεις όπου:

- λόγια στοιχεία αντικατέστησαν τουρκικούς όρους της καθημερινής πολιτισμικής ζωής, κυρίως μετά την απελευθέρωση απο τον οθωμανικό ζυγό·
- τουρκικά στοιχεία έλαβαν λαϊκή φόρτιση μετά την απελευθέρωση·
- εμφανίστηκαν ξένες δάνειες λέξεις, κυρίως απο επίδραση ευρωπαϊκών γλωσσών: π.χ. επιστημονικοί όροι κλπ.·
- διαλεκτικά στοιχεία εισέρχονται στη λογοτεχνική γλώσσα.

8. Συμπεράσματα

Δομή και λειτουργία είναι δυό πλευρές της έκφρασης: η αλλαγή της δομής (στη φωνητική, μορφολογία, σύνταξη, λεξιλόγιο, φρασεολογία) φέρνει αλλαγές στη λειτουργία των γλωσσικών στοιχείων (πρβ. ύφος, αξίες).

Η δομή εκφράζει τη λειτουργία ονομαστικών στοιχείων της γλώσσας, βάσει κανόνων συνδυασμού των γλωσσικών στοιχείων στην πρόταση, π.χ. *η γυμνή κορυφή του βουνού υψώνεται πάνω απο το δάσος – η γυμνή βουνοκορφή υπερέχει του δάσους* (ονομαστική και προσδιοριστικό στοιχείο – λειτουργία + ονομαστικό στοιχείο).

Η λειτουργία εκφράζει τον ρόλο των γλωσσικών στοιχείων στο περιεχόμενο της πρότασης.

Η γλώσσα επιτρέπει να συνειδητοποιήσει κανείς και να εκφράσει τί αισθάνεται και τί σκέφτεται, καθώς προσπαθεί να εκφράσει αυτό το περιεχόμενο και να ικανοποιείται όταν το κατορθώσει, πρβ. κατα την αντίθετη φορά την ‘έκφραση’ του εξωτερικού κόσμου, δηλαδή τον αντίκτυπο που προκαλεί στη συνείδηση. Η δυσκολία σε αυτή τη διεργασία έγκειται στην ανάκληση ερμηνευόντων ποικίλης μορφής, στην ακριβή περιγραφή της συγκεκριμένης αίσθησης (πρβ. γεύσεις, μυρωδιές κλπ.), στις συναισθη-

ματικές φορτίσεις όντων και αντικειμένων, αφηρημένων εννοιών και φανταστικών δημιουργιών, στις ιδιαίτερες ψυχικές και ψυχολογικές καταστάσεις (πρβ. προσευχή, θλίψη κλπ.).

Βιβλιογραφία

- Matthews, P. H. 2007. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, 2η έκδ. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Σετάτος, Μ. 1991. «Οι λειτουργίες της γλώσσας», *Φιλολογος* 65, 351–369.
- . 1992. «Συσχετιστές, τελεστές και ενδείκτες της κοινής νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 13, 351–369.
- . 1997. «Φορτίσεις και αποφορτίσεις στη γλώσσα», στο Δ. Λυπουρλής & Κ. Μηνάς (επιμ.), *Φιλερήμου Αγάπησις. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Αγαπητό Γ. Τσοπανάκη*. Ρόδος: Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, 497–509.
- . 2001. «Σημασιακές τροποποιήσεις, επεκτάσεις και φορτίσεις», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 21, 667–675.
- . 2025. «Κατευθύνσεις στην κοινή νεοελληνική», στον παρόντα τόμο: Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία 2*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη], §§–§§.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Λογικότητα και γλώσσα

1. Εισαγωγικά

Ο άνθρωπος είναι όν σημειωτικό και όχι λογικό, δημιουργεί δηλαδή σημειωτικά συστήματα για να επιβιώσει, να γνωρίσει τον κόσμο, να πληροφορήσει τους συνανθρώπους του για αυτόν, να κυριαρχήσει σε αυτόν (πρβ. εφαρμογές επιστημονικών κλπ. γνώσεων), να δημιουργήσει έναν δικό του κόσμο (ατομικό και κοινωνικό, πρβ. πολιτισμικό σύστημα). Αυτό που ονομάζουμε λογικότητα του ανθρώπου πρέπει να προέρχεται από:

- την κατασκευή και φύση του εγκεφάλου του: πρβ. το ερώτημα αν υπάρχουν καταστάσεις της φύσης / πραγματικότητας, που δεν μπορεί να αντιληφθεί ο νους, παραμόνο ίσως εμμέσως·
- τη φύση και οργάνωση του κόσμου των πραγμάτων και όντων: πρβ. προϋποθέσεις, π.χ. πρέπει να υπάρχει αέρας για να υπάρξουν οι πνεύμονες.

Η λογικότητα του ανθρώπου γίνεται φανερή από:

- τις εμπειρίες της ζωής: πρβ. σοφία ζωής ηλικιωμένων σε αντίθεση με επιστημονικές, φιλοσοφικές κλπ. γνώσεις·
- την τάση προς δημιουργία συστημάτων, που ερμηνεύουν με γενικούς νόμους σύνολα ατομικών επιμέρους παρατηρήσεων και εμπειριών, συνήθως βάσει λογικής σκέψης (επιστήμη, αλλά πρβ. και λαϊκή επιστήμη, ‘θυσανωτή’ [fuzzy] λογική στη γλώσσα, βλ. παρακάτω)·
- τις οργανωμένες συνήθειες των ανθρώπων στην ατομική και κοινωνική ζωή·
- τη δημιουργία εργαλείων, οργάνων κλπ. για διευκόλυνση της δραστηριότητας του ανθρώπου·
- τη φαντασία του ανθρώπου, αν δουλεύει με διαφορετικούς κανόνες, που αυτή καθορίζει (πρβ. υποθέσεις για τη φύση του κόσμου κλπ.), αλλά και τον κόσμο των μαθηματικών κλπ.·
- τις εφαρμογές των γνώσεων και των φανταστικών επινοήσεων του ανθρώπου·
- τις λανθασμένες ιδέες για τον κόσμο, από την πολιτισμική παράδοση, και γενικά την πολιτισμική εξέλιξη του ανθρώπου.

Οι ανθρώπινες κοινωνίες ζούν βάσει πολιτισμικών συστημάτων και διαθέτουν διαφορετικά σημειωτικά συστήματα (μέρη των πολιτισμικών συστημάτων) για την απεικόνιση του κόσμου (πρβ. οργάνωση γνώσεων, ιστορία κλπ.) και την επικοινωνία μεταξύ των μελών τους (κοινωνική συνοχή, συνεργασία, κοινωνική οργάνωση, πολιτική ζωή κλπ.). Το σημαντικότερο από αυτά είναι η γλώσσα, το βασικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου.

Τα πολιτισμικά συστήματα παρουσιάζουν οργάνωση και καθολικά χαρακτηριστικά, π.χ. περιέχουν υποσυστήματα όπως θρησκεία (πρβ. μαγεία κλπ.), συγγενικές σχέσεις, κοινωνική οργάνωση, οικονομική οργάνωση, τεχνολογία (εργαλεία), τρόπους επιβίωσης (κυνήγι, συλλογή, γεωργία κλπ.), φαγητά, οργάνωση χώρου και κατασκευές, θεσμούς, τέχνη – μουσική – χορό – λογοτεχνία, αντιλήψεις για τον χρόνο, διαίρεση εργασίας και συνεργασία, ανταλλαγές και εμπόριο, πολιτική οργάνωση και νομο-

θεσία κλπ. Το βασικό συστατικό όλων αυτών, επειδή αποτελεί προϋπόθεση για οτιδήποτε άλλο, είναι η γλώσσα.

Η λογικότητα του πολιτισμικού συστήματος, στα γενικά του χαρακτηριστικά αλλά και στις ειδικές περιοχές που περιλαμβάνει, θέτει βασικά ερωτήματα σχετικά με την οργάνωση των επιμέρους σημειωτικών συστημάτων, όπως π.χ. της γλώσσας, τη σχέση τους με την πραγματικότητα (τον κόσμο που τα περιβάλλει και μέσα στον οποίο ζούν οι άνθρωποι) και τη σχέση τους με την οργάνωση του εγκεφάλου.

Έτσι, για τη γλώσσα έχουμε τους γνωστούς προβληματισμούς που αναφέρονται στα εξής:

(1) Αυθαιρετότητα

Τα γλωσσικά σημεία παρουσιάζουν το καθολικό χαρακτηριστικό της αυθαιρετότητας (πλήν των ηχομιμητικών), δηλαδή δέν υπάρχει άμεση φυσική σχέση μεταξύ αντικειμένου αναφοράς (αντικείμενα, όντα, έννοιες κλπ.) και φωνητικής μορφής (έκφρασης) του γλωσσικού σημείου. Η αυθαιρετότητα παρουσιάζει κλίμακα, δηλαδή μειώνεται καθώς ανερχόμαστε τις βαθμίδες των γλωσσικών μονάδων, πρβ. τη λέξη και το γραμματικό μόρφωμα με την πρόταση και τα στοιχεία της (ΥΡΑ, πρβ. ενέργειες, καταστάσεις κλπ.).

Η αυθαιρετότητα θέτει τα εξής ερωτήματα:

- πώς εμφανίστηκε: πρβ. το πρόβλημα της γένεσης της γλώσσας·
- ποιά είναι τα όριά της: αρθρωτικές δυνατότητες (μεγάλες ακολουθίες συμφώνων αποφεύγονται κλπ.).

(2) Σχετικότητα

Η σχετικότητα αφορά τον βαθμό κατά τον οποίο η δομή και τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης γλώσσας καθορίζουν την αντίληψη του κόσμου που έχουν οι ομιλητές της. Υπάρχουν ποικίλες θεωρίες σχετικότητας: απόλυτες (δέν μπορούν δύο ομιλητές διαφορετικών γλωσσών να βλέπουν τον κόσμο με όμοιο τρόπο) και μετριοπαθείς (η δομή της γλώσσας επηρεάζει σε ορισμένες περιπτώσεις την αντίληψη του κόσμου που έχουν οι ομιλητές της, πρβ. ότι η δικαιοσύνη παριστάνεται στην τέχνη ορισμένων κοινωνιών, όπως η αρχαία ελληνική, ως θηλυκή θεότητα).

Η εξέταση της σχετικότητας επιβάλλει την έρευνα των εξής θεμάτων:

- τί αναλύει αυτόματα ο νους: διάκριση αντικειμένων / όντων – χαρακτηριστικών μερών τους – ενεργειών και καταστάσεων – σχέσεων – περιβάλλοντος κλπ.·
- πώς λειτουργεί η μνήμη: ακολουθίες φαινομένων, χρόνος κλπ.·
- τί επιβάλλει η πραγματικότητα στη γλώσσα: στοιχεία και χαρακτηριστικά του κόσμου όπου ζούν οι ομιλητές μίας γλώσσας, όπως τα αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι στην εξέλιξή τους (πρβ. τις επιδράσεις του πολιτισμικού συστήματος σε αυτούς)·
- τί επιβάλλει η γλώσσα στην πραγματικότητα: τρόπος όρασης και ερμηνείας (πρβ. περιγραφές, αφηγήσεις κλπ.)·
- ποιά η σχέση γλώσσας και σκέψης: πρβ. το πρόβλημα αν υπάρχει σκέψη ανεξάρτητη από τη γλώσσα·
- ποιά η σχέση γλώσσας και κοσμοθεωρίας (πρβ. πολιτισμικά συστήματα) μίας κοινότητας: πρβ. ότι ορισμένες μελέτες έδειξαν ότι οι ομιλητές της γλώσσας κουτενάι κινούνταν διαφορετικά όταν μιλούσαν τη γλώσσα αυτή από ό,τι όταν μιλούσαν την αγγλική (μίμηση ?), που οδηγεί στην υπόθεση ότι υπάρχει συστηματική σχέση

μεταξύ ομιλίας και κινήσεων του σώματος («men do not take common perceptions and then shape them into differential conceptions» [Birdwhistell 1970, 28]).

- αν υπάρχουν επακόλουθα των θεωριών της σχετικότητας: τί συμβαίνει με τους τέλειους δίγλωσσους ή με την εξαιρετική εκμάθηση ξένων γλωσσών (σκέψη στην ξένη γλώσσα κλπ.).
- πώς συνδέεται η σχετικότητα με την εκμάθηση ξένης γλώσσας: στα αρχικά στάδια έχουμε την εντύπωση ότι παραβιάζουμε και βάζουμε σε στενά καλούπια τη σκέψη μας (πέρα από τις περιπτώσεις όπου δεν βγάζουμε νόημα ή δεν είμαστε βέβαιοι ότι καταλάβαμε καλά το κείμενο), σιγά σιγά τα πράγματα γίνονται πιο ξεκάθαρα και σε τελικό στάδιο καταλαβαίνουμε την ξένη γλώσσα όπως τη μητρική μας. Τί μεσολάβησε; Η διαδικασία δείχνει: γλωσσικές εμπειρίες → αναλύσεις σε βάθος → βοήθεια από δασκάλους, μεταφράσεις, γενικό κείμενο ή πολιτισμικές, κοινωνικές, ψυχολογικές κλπ. εμπειρίες, συνδεδεμένες με γλωσσικές πραγματώσεις σε περιβάλλον όπου η γλώσσα αυτή μιλιέται ως μητρική, με νοητικές διεργασίες ασύνειδες και ενσυνείδητες κλπ..
- πώς συνδέεται η ανάλυση της πραγματικότητας με το γλωσσικό σύστημα στην εξέλιξη του: μιά ανάλυση της πραγματικότητας (βάσει πολιτισμικού συστήματος κλπ.) μπορεί να μὴν αντιπροσωπεύεται από τα χαρακτηριστικά ενός γλωσσικού συστήματος για τους μεταγενέστερους ομιλητές, οι οποίοι δὲν παίρνουν υπόψη πιά ορισμένες γλωσσικές διακρίσεις στην ανάλυση της πραγματικότητας στην οποία ζούν, πρβ. τα γραμματικά γένη κλπ., παρά μόνο ως κανονιστικές διατάξεις του συστήματος.

(3) Γλώσσα και πραγματικότητα

Η γλώσσα εκφράζει τον κόσμο των ανθρώπων με τα περιεχόμενα των προτάσεών της και με τις δομές (συντακτικές, μορφολογικές κλπ.) του συστήματός της. Οι ποικιλότατες καταστάσεις και ενέργειες της πραγματικότητας και ο αντίκτυπός τους στον άνθρωπο δὲν μπορούν πάντα να εκφραστούν με ακρίβεια, γιατί δὲν διαθέτει πάντα η γλώσσα την ακριβῶς κατάλληλη έκφραση (υπάρχουν ἄλλωστε τελείως καινοφανείς καταστάσεις). Αυτό οδηγεί στην 'ελεύθερη' χρήση στοιχείων της γλώσσας, κατά την εκτίμηση των καταστάσεων που κάνει ο ομιλητής. Γι' αυτό οι κανόνες της γλώσσας παραβαίνονται κάποτε ή εφαρμόζονται με «κόκκο ἄλατος».

Με τη γλώσσα δηλώνονται τα πάντα, ἄλλα ἔμμεσα, δηλαδή με αυθαίρετα σημεία (βλ. παραπάνω στο 1), παρομοιώσεις, μεταφορές κλπ. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου η αδυναμία έκφρασης των περιεχομένων και των στοιχείων της πραγματικότητας στα οποία αντιστοιχούν είναι ιδιαίτερα εμφανής, π.χ. ορισμένα αισθήματα της περιοχής της γεύσης, πρβ. —*Τί γεύση έχει το ούζο; —Είναι σάν... / Μοιάζει να θυμίζει κάποιο ποτό...* Αρχικά *δυσάρεστη γεύση, ἄλλα ὅχι τελείως απωθητική, ἴσως μπορεί να το συνηθίσει κανείς. Έρχεται στο τέλος της κατάποσης ἀπότομα* κλπ., πρβ. και την αναζήτηση στην ετικέτα του μπουκαλιού συστατικών που δίνουν αυτή την αίσθηση. Ἄν η γεύση είναι έντονη και επανέρχεται κάθε φορά που το δοκιμάζουμε, μπορεί ἴσως αργότερα (όταν τη συνηθίσουμε τόσο ὥστε να την ανακαλούμε στη μνήμη μας εύκολα) να χρησιμοποιηθεί για παρομοιώσεις ἄλλων γεύσεων, που δύσκολα εκφράζονται ή περιγράφονται με τη γλώσσα. Το ἴδιο ἰσχύει και για δεδομένα των αισθήσεων ὄσφρησης, αφής, ἄλλα και για συναισθήματα (πρβ. τη θρησκευτική λατρεία αντικειμένων που θεωρούνται

οτι αντιπροσωπεύουν θείες δυνάμεις κλπ.), πρβ. και σύνθετες συναισθηματικές και νοητικές καταστάσεις, με συγκέντρωση ερμηνευόντων που ανακαλούνται (π.χ. στη λογοτεχνία). Υπάρχει τέλος και το 'άνεκφραστο', π.χ. στο μυθιστόρημα *Tropismes* της N. Sarraute, όρος που χαρακτηρίζει τα αισθήματα, τις εντυπώσεις, τις ακαθόριστες κινήσεις που εμφανίζονται στα σύνορα της συνείδησης, με την ευκαιρία λέξεων και φράσεων, νευμάτων και κινήματων, χρωματισμών της φωνής, δισταγμών, αποσιωπήσεων κλπ. Πρβ. ακόμη τη συνείδηση του λόγου κατα τη διάρκεια συνομιλίας ή του κειμένου κατα την ανάγνωση: ασύνειδος λόγος στην άμεσα πρακτική γλωσσική επικοινωνία, προετοιμασμένο κείμενο και περιεχόμενο αλλά και αυτοσχεδιασμός («βλέποντας και κάνοντας»), καθιέρωση συστήματος αντιμετώπισης καταστάσεων κλπ.

2. Λογικότητα στη γλώσσα

2.1 Γενικός προβληματισμός για τη λογικότητα της γλώσσας

Ο προβληματισμός σχετικά με τη λογικότητα της γλώσσας μπορεί να ξεκινήσει απο στοιχεία της ίδιας της γλώσσας, πρβ. τους χαρακτηρισμούς: ακαταληψία, στρυφνότητα, ασάφεια, σκοτεινότητα λόγου, αοριστολογία, διφορούμενα / μασημένα λόγια, στριψοκουβέντες, παραλογισμοί, παραμιλητά, κενολογήματα, κουραφέξαλα / παλάβρες, αλαμπουργέζικα, τζιριτζάντζουλες, μπόσικες κουβέντες, ασυναρτησίες, παράδοξοι / αινιγματικός λόγος κλπ.

Η εξέταση της γλώσσας απο λογική άποψη μπορεί να αφορά:

- την αλήθεια: επιστημονική, των πραγμάτων – καταστάσεων – ενεργειών κλπ.
- το γλωσσικό σύστημα: αν παρουσιάζει αντιφάσεις, κενά οργάνωσης κλπ., αν αναφέρεται στην ακολουθία κανόνων κλπ.
- τη σύγκριση με την κλασική (παραδοσιακή), τυπική, μαθηματική (πρβ. και δεοντική, διαλεκτική, επιστημική, τροπική, συνδυαστική, επαγωγική, συμβολική κλπ., βλ. *Mała Encyklopedia Logiki*) λογική: αντιστοιχία με λογική σκέψη (πρβ. συλλογισμό κλπ.), πρβ. αγγλ. ορολογία (argument, copula, predicate, valence, dependence, extension – intension κλπ.), σημεία (θετικά – αρνητικά κλπ.).
- τον βαθμό της λογικότητας: πρβ. αποσιώπηση, φρασεολογία (π.χ. *σπεύδε βραδέως, τα καλά και συμφέροντα*).
- το πλήθος των κανόνων κλπ.: υπερβολικά περίπλοκοι κλπ.
- την αντιστοιχία με την πραγματικότητα: πρβ. δυνατότητα ψέματος, προσωπικών αναλύσεων και απόψεων.
- την επίφαση λογικότητας: πρβ. σοβαρό, ψυχρό, ήρεμο κλπ. λόγο, τη διάκριση απο τη λογική σκέψη: πρβ. *δέ σέφτεσαι λογικά, αυτά που λές δέν έχουν καμιά λογική (βάση)* κλπ., πρβ. και φρασεολογία (π.χ. *τρία πουλάκια κάθονταν* ως αντίδραση σε μη σχετική επιχειρηματολογία κλπ.).
- τη λογική της συμπεριφοράς: πρβ. αξιώματα του H. P. Grice και παραβάσεις τους (π.χ. ενσυνείδητα λανθασμένη πληροφόρηση κλπ.).
- τα λογικά παράδοξα: πρβ. παιγνιώδεις χρήσεις της γλώσσας (βλ. Σετάτος 1997).
- τη σχέση γλώσσας και λογικής: γλώσσα → λογική (πρβ. το πρόβλημα της εδραίωσης των μαθηματικών στη λογική).

- τη διάκριση *significatum* (συνωνυμία, αναλυτικότητα πρότασης, ύπαρξη σημασίας, ρόλος υποκειμένου) – *denotatum* (φύση ονοματοθεσίας, αναφορικότητα και οι μηχανισμοί της) – *referens* (διάκριση *extension* – *intension*)·
- τον ρόλο της υποκειμενικής έκφρασης στη διαμόρφωση της σημασίας προτάσεως.

2.2 Περιοχές αντιθέσεων και σχήματα

Στη γλώσσα εμφανίζονται σχήματα αντιθέσεων μεταξύ των μελών διαφόρων συνόλων (πρβ. γεωμετρικά σχήματα και μαθηματικά σύμβολα: Δ , $\square$, $\circ$ κλπ.), π.χ. στην κοινή νεοελληνική (KNE):

(1) Κατα αριθμό μελών:

1 μέλος: άκλιτα όπως *τώρα*, *τότε* κλπ. (αλλα πρβ. και παραγωγικά επιθήματα -α, -ως)·

2 μέλη: αριθμοί (ενικός – πληθυντικός), όψεις, φωνές, πτώσεις (εκτός των ονομάτων σε -ος), παραγωγή (ρίζα + επίθημα κλπ.), σύνθεση (δύο ρίζες), θέμα – κατάληξη, θέμα – σχόλιο, ισοσύλλαβα – ανισοσύλλαβα, προσωπικοί – απρόσωποι τύποι ρημάτων, παρακείμενος α' – παρακείμενος β' (π.χ. *έχω γράψει* – *έχω γραμμένο*: προτερότητα – συντελεσμένο), τύποι με αύξηση – αναύξητοι τύποι (π.χ. *έτρεξε* – *τρέξαμε*), προθέσεις (π.χ. *απο* – *σε*, *με* – *χωρίς*, *για* / *προς* – *ίσαμε* / *ώς*), σύνδεσμοι (παρατακτικοί – υποτακτικοί, π.χ. *και* – *οτι* κλπ.)·

3 μέλη: πρόσωπα (στις προσωπικές και κτητικές αντωνυμίες: α' – β' – γ'), γένη επιθέτων -ος, -η, -ο κλπ.), βαθμοί επιθέτων (θετικός – συγκριτικός – υπερθετικός, πρβ. όμως και *πιό* + -*τερος*), δεικτικές αντωνυμίες (*τούτος* – *αυτός* – *εκείνος*), αόριστες αντωνυμίες (*κάποιος* – *κανένας* – *κανένας*), υποκείμενο + ρήμα + αντικείμενο, εγκλίσεις (οριστική – υποτακτική – προστακτική), πρόσωπα ρημάτων (α' – β' – γ'), άρθρο (*ο* – *ένας* – $\emptyset$), πρόταση (ανεξαρτησία – παράθεση – υπόταξη)·

4 μέλη: διαθέσεις (πρβ. ρηματικά επίθετα -τικός, -τός, -μένος, -όμενος), τόνοι (μηδενικός – πρώτος – δεύτερος – τρίτος), παύσεις και αρμοί ($\emptyset$ – 1 – 2 – 3), οροθετικά περιγράμματα ($\searrow \searrow = .$, $\nearrow \nearrow = ;$, $\searrow \nearrow = !$, $\nearrow \searrow =$ προσταγή), πτώσεις των ονομάτων σε -ος (στον ενικό τέσσερις: -ος, -ου, -ο, -ε, στον πληθυντικό τρεις: -οι, -ων, -ους), αόριστες αντωνυμίες (*κάποιοι* – *μερικοί* – *κάμποσοι* – *όλοι*), εγκλίσεις (πρόθεση – επιθυμία – ευχή – προσταγή, πρβ. τα μόρια *θα* – *να* – *ας* – $\emptyset$)·

5 μέλη: επιρρήματα (τοπικά – χρονικά – τροπικά – ποσοτικά – βεβαιωτικά / αρνητικά)·

6 μέλη: τρόποι (τυχαία *p* :: τυχαία όχι *p* – αναγκαστικά *p* :: δυνατά όχι *p* – δυνατά *p* :: αναγκαστικά όχι *p*· πρβ. Σετάτος 1985)·

9 μέλη: ενεστώτας, παρατατικός, μέλλοντας διαρκείας, αόριστος, μέλλοντας στιγμικός, υποτακτική αορίστου, παρακείμενος, υπερσυντέλικος, τετελεσμένος μέλλοντας.

(2) Χρησιμοποιώντας κριτήρια λογικότητας, μπορούμε να έχουμε γλωσσικές αναλύσεις όπως:

- λογικό τετράγωνο: *ο φίλος του ήρθε και του είπε* – *φίλος του ήρθε και του είπε* – *κάποιος φίλος του ήρθε και του είπε* – *ένας φίλος του ήρθε και του είπε* (1η–4η φράση: γνωστό – άγνωστο, οριστικότητα – αοριστία, 2η–3η φράση: κατηγορία, προσδιορισμός)·

- διαζεύξεις κλπ.: $\alpha \dot{\eta} \beta$ (αντιθετικές, αντιφατικές σχέσεις, π.χ. *ψηλός ή κοντός*), α είτε β (κλίμακα, σύνολο δύο στοιχείων), $\dot{\eta} \alpha \dot{\eta} \beta \dot{\eta} \gamma$ (κλίμακα περισσότερων στοιχείων), είτε α είτε β είτε γ (κλίμακα συνόλου τριών στοιχείων), $\alpha \beta$ (αδιάφορο ποιός / τί, π.χ. *ψηλός κοντός*), $\alpha \dot{\eta} / \kappa \alpha \iota \beta$ (διάζευξη ή σύζευξη ως δύο δυνατότητες), α και β (π.χ. *ψηλός και χοντρός*), $\kappa \alpha \iota \alpha \kappa \alpha \iota \beta$ (π.χ. *καί ψηλός και χοντρός*), α με β κλπ.

3. Προβλήματα της λογικότητας στη γλώσσα

Οι ποικίλες οπτικές γωνίες εξέτασης της γλώσσας ως προς τη λογική (βλ. 2) οδηγούν στη διαπίστωση πολλών προβλημάτων, όπως τα παρακάτω.

3.1 Παραβάσεις της λογικότητας στη γλώσσα

(1) Εξετάζοντας τις ποικίλες περιοχές της γλώσσας (εδώ της ΚΝΕ), παρατηρούμε παραβάσεις λογικότητας, όπως στις εξής περιοχές:

- φωνολογία / φωνητική: π.χ. (απο την τηλεόραση) *ο απεσταλμένος μας η³ταν εκεί και μας πληροφορεί...* (αντί *...η²ταν εκεί...*).
- μορφολογία: ανωμαλίες όπως *δέσιμο – δεσίματα*, *παρήγγειλέ μου έναν καφέ!*, ελλειπτικά ουσιαστικά (βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 255–256), διάφορες ρίζες στην κλίση ρημάτων (π.χ. *ὀρῶ – εἶδον – ὄψομαι – ὄπωπα*), σε ονόματα (π.χ. *ὕδωρ – ὕδατ-ος*) και στις προσωπικές αντωνυμίες ($\acute{\alpha}$ προσ.: *εγώ – εμένα* κλπ.), το *είναι* στην ΚΝΕ και για τους δύο αριθμούς: πρβ. επίσης: *—Γκαρσόν! —Έφτασα!* (αντί *—Έρχομαι!*).
- σύνταξη: *με δίχως χρήματα, σκοτώνοντας ο Καραϊσκάκης* (Ι. Μακρυγιάννης).
- λεξιλόγιο: τα παράγωγα σε *-μα* μπορούν να δηλώνουν αποτέλεσμα αλλά και ενέργεια, πρβ. και κενά παραγωγής, σύνθετα *έντεκα*, *δώδεκα* αλλά *δεκατρία* κλπ. (πρβ. αρχαία ελληνικά *ἔνδεκα*, *δώδεκα*, *πεντεκαίδεκα* αλλά και *πέντε και δέκα*, *δέκα και πέντε*), πρβ. και *κεφαλόπονος / πονοκέφαλος*.
- φρασεολογία: πρβ. ότι τα επιμέρους στοιχεία μίας φρασεολογικής ενότητας δέν δημιουργούν πάντα το συνολικό περιεχόμενο, π.χ. *τό 'κοψε λάσπη* (πρβ. και στοιχεία άγνωστης σημασίας, π.χ. *πάει καλιά του*, που θέτουν θέμα ετυμολογίας, π.χ. < ? ρουμαν. *calea* 'δρόμος'), *ώσπου να πείς κύμνο* (< ? τουρκ. *kime ne* 'ποιος νοιάζεται!').
- χρήσεις: *δέ θα σου πώ ότι του κάνεις ακόμη παρέα, αλλά γιατί δέ με ακούς;* (προσποίηση απόκρυψης), *μου λές, σε παρακαλώ, πού είναι η εκκλησία σας;* (αντί *πές μου...*!), *δέ μου λές, πού το άκουσες αυτό;!* (αυστηρή ερώτηση, πιθανώς απο το *Δέν μου λές κάτι σχετικό. Πού το άκουσες αυτό;*), *κάτσε να μας φτάσουν και σου λέω εγώ!* (αντί *τρέξε μή μας φτάσουν!*, το οποίο υποβάλλει το *Άν κάτσεις, θα μας φτάσουν και τότε δέν ξέρω τί μπορεί να συμβεί*), *δέ λέω, μπορεί να ήταν κουρασμένος, έπρεπε όμως να μου τηλεφωνήσει, μή μου πείς!* (ενώ του το είπε ήδη), *αμ έτσι πές μου!* (όχι όπως άφηνες να εννοηθεί προηγουμένως κλπ., πρβ. ότι του το έχει πεί ήδη).
- σημασία / περιεχόμενο: πρβ. γραμματικό γένος με το φυσικό (πρβ. αρχαία ελληνικά $\acute{o}$ / $\dot{\eta}$ *άνθρωπος* > νέα ελληνικά *ο άνθρωπος* και *ο άντρας* / *η γυναίκα*).

Πρβ. επίσης παραβάσεις:

- κυριολεξίας: (σε προφορικό λόγο) ...*όπως πιστεύει ο υποφαινόμενος* (επίδραση της γραπτής μορφής λόγου αντί *ο ομιλών / αυτός που σας μιλάει*, πρβ. και *όπως είπα παραπάνω* αντί *προηγούμενως*), κλπ. αντί κτλ. (διαφορά: 'και άλλα' – 'και τα υπόλοιπα', που είναι γνωστά).
- σε παλαιότερες δομές που ήταν κανονικότητες: πρβ. αττική σύνταξη.
(2) Πολλές από τις παραβάσεις αυτές ερμηνεύονται βάσει:
 - υποβολής ποικίλων πρόσθετων στοιχείων, π.χ. *είναι ψευδέστατο!* (όπου φτάνει και αρκεί το *ψευδές / ψέμα*, αλλά έτσι υποβάλλεται το ενσυνείδητο, υπερβολικά διαμορφωμένο ψέμα), *μή μου πείς!* (υποβάλλεται το *μή μου λές τέτοια!*).
 - συνθηκών της συγκεκριμένης περίπτωσης γλωσσικής επικοινωνίας, π.χ. *ὁ μὲν τάχιστος τῶν λόγων [...]* *τέθνηκεν θεῖον Ἰοκάστης κάρα* (Σοφοκλής, *Οιδίπους τύραννος* 1234–1235), αντί του *τέθνηκεν Ἰοκάστη*, που θα ήταν ο ταχύτερος λόγος, αλλά ο λόγος των πρόσθετων, 'περιττών', στοιχείων φαίνεται ότι είναι άλλος, δηλαδή η αποφυγή της δυσάρεστης, απότομης είδησης (που η αναγγελία της προετοιμάζεται έτσι για να μην τρομάξει η ακροάτρια) και η βαρύτητά της (*θεῖον κάρα*).
 - συντομεύσεως του λόγου: πρβ. —*Καλημέρα Γιάννη*. —*Κουκιά σπέρνω*. (η παροιμιακή αυτή φράση, πρβ. και *άλλ' αντ' άλλων* κλπ., προήλθε από συντόμευση συνηθισμένης γλωσσικής επαφής), πρβ. και *διάλογο κωφών* (όταν δέν συνεννοούνται παρόλο που μιλούν) – *διάλογο κουφών* (με νεύματα).
 - χρήσης ρητορικών ερωτήσεων: *Τί να μου γράφει; Ό,τι γράφουν όλοι!* —*Πώς το βλέπεις;* —*Πώς να το δώ; Σου το είπα*, πρβ. —*Να χαθείς!* —*Να χαθώ; Εσύ χάθηκες με τα μυαλά που έχεις*.
 - εικονικής παρασιώπησης (προσποίηση απόκρυψης), π.χ. *θα μπορούσα να σας πώ ότι έχετε άδικο, αλλά προς το παρόν σας λέω να είστε προσεκτικότερος / δέν θα σας πώ ότι έχετε άδικο...*
 - υπερβολής έκφρασης: *έχασε ό,τι είχε και δεν είχε*.
 - αλλαγών προσωδίας: *εχει γούστο να...!* (= δέν θα είχε γούστο, θα ήταν τελείως άγουστο).

3.2 Αντιφάσεις έκφρασης – περιεχομένου

(1) Έκφραση και περιεχόμενο αποτελούν τις δύο πλευρές των γλωσσικών σημείων, που μπορούν όμως, ως ενότητα, να μην αντιστοιχούν στο εκάστοτε αντικείμενο αναφοράς, πρβ. ακυρολεξίες, ονομαστικά λάθη κλπ. Παρά την ένωσή τους, μπορούν να εξελίσσονται ανεξάρτητα η μία από την άλλη, πρβ. αρχ. *γυναικες* [gynáikes] > ΚΝΕ *γυναίκες* [jinéces], αρχ. *πάτος* 'πεπατημένη οδός, ατραπός' και 'αφόδευμα' > ΚΝΕ *πάτος* 'εσωτερικός ή εξωτερικός πυθμένας', αρχ. *νύμφη* > ΚΝΕ *νύφη* (αλλά και το λόγιο *νύμφη*).

Σε ανώτερες γλωσσικές βαθμίδες, όπως συντάγματα (πρβ. και φρασεολογικές ενότητες), φράσεις, προτάσεις, εμφανίζεται το πρόβλημα της νοηματικής ανάλυσης του περιεχομένου και της ιδεώδους ή ικανοποιητικής ερμηνείας και έκφρασής του.

Η λογικότητα της έκφρασης ως προς το περιεχόμενο έχει ως κριτήριο την πραγ-

ματικότητα (αντικείμενα αναφοράς, καταστάσεις κόσμου κλπ.). Η γλώσσα όμως δεν αρκείται στη λογικότητα της αναφορικής λειτουργίας, αλλά προσθέτει και άλλα στοιχεία, που αφορούν άλλες λειτουργίες της (βουλητική, φατική, ποιητική, πραγματολογική, μεταγλωσσική, συμφραστική, κοινωνικοπολιτισμική, επιχειρηματολογική, αρθρωτική), και μπορεί να εκφράζουν:

- προσωπική στάση συνομιλητών (ομιλητή – συνομιλητή) και ακροατών απέναντι στο περιεχόμενο: πρβ. συναίσθημα, αξιολόγηση, πεποιθήσεις, βούληση κλπ.
- στάση απέναντι στον συνομιλητή / ακροατή: πρβ. φιλία, αδιαφορία, οίκτος κλπ.
- αμφιβολία, δισταγμός: ως προς το περιεχόμενο που ανακοινώνεται, συζητείται κλπ.
- βιολογική κατάσταση (στιγμική ή διάρκειας) ομιλητή, ακροατή κλπ. κατά την ομιλία: πρβ. προσοχή, ενδιαφέρον, αρρώστια κλπ.
- αδυναμία σαφούς και ακριβούς έκφρασης: πρβ. άγνοια κυριολεξίας, περιφράσεις κλπ.
- έλλειψη γνώσεων σχετικά με το θέμα και άλλα στοιχεία της συνομιλίας
- υποσυνείδητο: έλλειψη συναίσθησης
- παιγνιώδη χρήση: *είναι μεγάλο καθαρματάκι* (αντίθεση μεταξύ της σημασίας του προσδιοριστικού επιθέτου και του υποκοριστικού)
- σκοπό, επιδιωκόμενο αποτέλεσμα: πρβ. συνειδητή ακυρολεξία, προσποίηση, αποσιωπήσεις περιεχομένων κλπ.
- σημασιακές εξελίξεις, οι οποίες μπορούν να επισκοτίζουν την αρχική λογικότητα της έκφρασης: πρβ. φρασεολογισμούς.

(2) Η λογικότητα της γλώσσας δεν παρουσιάζει την αυστηρότητα της μαθηματικής κλπ. (βλ. 2.1) λογικής, δηλαδή τα γλωσσικά συστήματα δέχονται εξαιρέσεις κανόνων (που συνήθως ερμηνεύονται εξελικτικά, π.χ. *οἵκοι* – *οἴκοι*) και ποικιλία (π.χ. στα *πηγαίνω* / *πάω*, *του άντρα* / *αντρός*, *ημέρα* / *μέρα*, *χρόνος* – *χρόνοι* / *χρόνια* – *χρονών* / *χρονώ*, αλλά και βάσει κανόνα στις αντωνυμίες *τις* / *τες*). Η κανονικότητα στη γλώσσα βοηθά στην έκφραση των περιεχομένων, στοιχεία όμως εκτός κανόνων (π.χ. *άκλιτα ονόματα* κλπ., *τα πέναλτις* κλπ.) μπορούν να ενταχθούν στο σύστημα. Δεν μπορούν να ενταχθούν κανόνες εκτός συστήματος, π.χ. άλλης γλώσσας, εκτός εάν θεωρηθούν ως νέες δυνατότητες του συστήματος (πρβ. ότι τα παιδιά μπορούν να αναλύουν διαφορετικά τη γλώσσα των γονέων τους, οι ξένοι μετανάστες να χρησιμοποιούν στοιχεία της μητρικής τους γλώσσας κλπ.). Η λογική της γλώσσας είναι όχι μόνο ‘θυσιαστική’ (fuzzy, χωρίς καθορισμένα όρια), αλλά κάποτε αντιφατική ή παράδοξη, όπως:

- σε περιπτώσεις πλεονασμού άρνησης (π.χ. *ούτε η δούλα μας δεν το φοράει*, αντί *ούτε η δούλα μας το φοράει*, απο αντιστροφή κανονικής σειράς: *δεν το φοράει ούτε η δούλα μας*) ή σύμφυρης ισοδύναμων αποφαιτικών φράσεων (πρβ. *τρεις μέρες αν δε μ’ε δώ· δεν μπορεί να μ’ε δεν έρθει*· βλ. Σετάτος 1990–1991), π.χ. *δεν ξέρω τίποτε* (πρβ. αντίθετα αγγλ. **I don't know nothing*)· *δεν ξέρω κανε² να ορειβάτη* (πρβ. *δεν ξέρω κανε¹ να ορειβάτη*, *ξέρω τον ίδιο τον δάσκαλο ορειβασίας*)
- σε σχήματα λόγου: πρβ. λιτότητα (π.χ. *δεν αγνοώ* = *γνωρίζω [καλά]* κλπ.), ειρωνεία, ευφημισμός, υπερβολή, τολμηρές μεταφορές, ανακόλουθο, έλξη, υπαλλαγή, πρόληψη
- σε παράδοξα (βλ. Σετάτος 1990–1991· πρβ. λογικά παράδοξα και μαθηματικά αι-

νίγματα, π.χ. η πρόταση αυτή είναι ψευδής): π.χ. ο άνθρωπος που παντρεύτηκε την αδελφή της χήρας του (εννοείται στο παρελθόν, πριν παντρευτεί τη δεύτερη γυναίκα του), προσπαθώ να σας ξεγελάσω με κάποιο ψέμα (ο συνομιλητής κανονικά πρέπει: να ρωτήσει γιατί το κάνεις αυτό;, να εννοήσει ότι ο ομιλητής θέλει να τον προβληματίσει, εφόσον κατα τα αξιώματα του Grice μιλά κανείς για να πληροφορήσει και όχι για να παραπλανήσει, ενώ ο ομιλητής πρέπει να προλάβει, να κρίνει κάποιον δισταγμό αποδοχής, προκαλώντας απορρίψεις κλπ., να παραξενέψει με τα λόγια του, να διαγράψει τα ως τότε λόγια του, πρβ. *τώρα, αν θέλεις την αλήθεια, είναι αυτή...* κλπ.), —Γύρισε η Μαρία; —Ξερω γω²; (= —Δέν ξέρω, επιφανειακά μή λογική εκφορά).

(3) Ασάφειες, κενά, χαώδης ομιλία

Η γλώσσα παρουσιάζει μορφές που απομακρύνονται από τη σαφή και ακριβή έκφραση (πρβ. ελλειπτικές εκφορές, ασυνταξίες και λάθη κλπ.), όπως:

- ασαφείς σημασίες: *έγινε ένα μπάχαλο*·
- ακυρολεξίες, μη ακριβολογίες: πρβ. παραδρομή, απροσεξία, αστόχημα, ελαττωματικότητα, ανακρίβεια, σφάλμα, λάθος – ορθότητα, ακρίβεια – σχετική ακρίβεια, κατα προσέγγιση – επανόρθωση, βελτίωση·
- γενικούς αντί ειδικών όρους: πρβ. *είναι ένα είδος θάμνου που φύεται σε...* κλπ.·
- αμφισημία: π.χ. *δέν μου είπε τίποτε για το σπίτι του* (το δικό του ή άλλου προσώπου;), *έδωσα του Γιάννη τα βιβλία* (γενική κτητική ή έμμεσο αντικείμενο;)
- ελλείψεις έκφρασης: συμπληρώνονται από τις γνώσεις των συνομιλητών, το θέμα της συνομιλίας, το περιβάλλον της κλπ., πρβ. βραχυλογία – πλεονασμός (άρνησης: βλ. παραπάνω στο 2, άρθρου: *το καλό το παιδί*, που διαφέρει στη φόρτιση από την έκφραση *το καλό παιδί*)·
- άγνωστα στοιχεία: πρβ. παθητική φωνή χωρίς δήλωση του ενεργούντος προσώπου, π.χ. *το βιβλίο δέν μου επιστράφηκε ακόμη*·
- ασάφεια γλωσσικού συστήματος: π.χ. απουσία διακρίσεων γραμματικών τύπων κλπ. (*τί έκανε τότε; = τί έκαμνε; – τί έκανε;* [αλλα πρβ. και τον τύπο *έκαμα*], *δέν δέχεται κανένα* = τώρα – συνήθως, κοινοί τύποι: αρσ. και θηλ. *ασαφής* αλλά ουδ. *ασαφές*), πρβ. γλώσσες χωρίς άρθρο (π.χ. πώς θα μεταφραστεί το *Boйна u Мир* του Λ. Τολστόι;)
- ασάφεια περιεχομένου: πρβ. *τί εννοείς;*· *δέν σε καταλαβαίνω* κλπ.·
- ασύνειδη – ηθελημένη ασάφεια: πρβ. *δέν είναι γνωστό = δέν το ξέρω*·
- επιφωνήματα: συνήθως δηλώνουν μόνο συναισθήματα·
- πολυσημία / ομωνυμία: π.χ. *δέν διαβάζεται εύκολα αυτό το γράμμα* (η επιστολή ή το γράφημα)·
- αβεβαιότητα: η συνομιλία εμφανίζει κάποτε προβλήματα, π.χ. δέν είναι πάντα βέβαιο ποιός είναι ο πομπός, αν άκουσε ο δέκτης, ποιός ακούει μεταξύ πολλών ακροατών κλπ., πρβ. την επιτεινόμενη αβεβαιότητα του ομιλητή καθώς συναισθάνεται ότι δέν μιλά καλά και αποτελεσματικά·
- κενά συστήματος: π.χ. στα αραβικά λείπει το φώνημα /p/, ενώ υπάρχουν τα /b/, /f/·
- αμφίβολα: *ε'νας_Θεός ξέρει τί θα βρούμε εκεί!* (= μόνο ο Θεός ή μόνο κάποιος θεός, σαφέστερο θα ήταν: *ε'νας, ο Θεός ξέρει...*).

(4) Υποσυνείδητα περιεχόμενα, ανέκφραστο

Τα περιεχόμενα είναι κάποτε ακαθόριστα και ο ομιλητής κάνει συνεχείς προσπάθειες προσέγγισής τους, βελτιώνοντας την αρχική σύλληψη και διατύπωσή τους ως την τελική, αν υπάρξει, ικανοποιητική έκφρασή τους (πρβ. προσπάθειες λογοτεχνών ως την τελική γραπτή μορφή των έργων τους). Η αδυναμία έκφρασης μιάς σκέψης, ενός σύμμεικτου συναισθήματος κλπ. είναι συνηθισμένη κατάσταση στην καθημερινή χρήση της γλώσσας, αλλά και σε ειδικευμένες χρήσεις, όπως στη γλώσσα ορισμένων φιλοσόφων (πρβ. G. Hegel, J. Fichte, F. Schelling κ.ά., μεταφυσικούς φιλοσόφους σε αντίθεση με τους J. Locke, D. Hume, A. Schopenhauer, I. Kant κ.ά.). Ακόμη εντονότερο παρουσιάζεται το πρόβλημα όταν εκφραζόμαστε σε ξένη γλώσσα.

Υπάρχουν επίσης περιπτώσεις όπου αισθανόμαστε ότι υπάρχει η έκφραση στο μυαλό μας, ότι σημαίνει αυτό που θέλουμε να πούμε, αλλά «δέν έρχεται στο στόμα μας», δέν πραγματώνεται γλωσσικά και περιμένουμε έτσι την ανάκλησή της, κατάσταση που απαιτεί κάποια εξήγηση, αν απο την άλλη μεριά υποστηρίζουμε ότι ένα περιεχόμενο εκφράζεται ποικιλοτρόπως (συνωνυμικές εκφράσεις, αναλυτικές διατυπώσεις, παραφράσεις κλπ.).

4. Λογικότητα και κανονικότητα στη γλώσσα

Η κανονικότητα (βλ. 3.2 στο 2 και Σετάτος 1999) χαρακτηρίζει κυρίως την έκφραση ενός γλωσσικού συστήματος (γραμματικοί κανόνες, κανόνες επιπέδων της γλώσσας κλπ.), η λογικότητα κυρίως τη σχέση περιεχομένου και πραγματικότητας. Η κανονικότητα μπορεί να αφορά και το περιεχόμενο (πρβ. το γεγονός ότι αφηρημένα θηλυκά ουσιαστικά της ΚΝΕ αντιστοιχούν σε αφηρημένα ουδέτερα ουσιαστικά της ρωσικής κλπ.), όπως και η λογικότητα μπορεί να αφορά το γλωσσικό σύστημα (π.χ. πολλές πτώσεις μπορούν να εκφράζονται με τον ίδιο τύπο). Τίθεται συνεπώς το ερώτημα πόσο λογικοί είναι οι κανόνες, επειδή:

- η γλωσσική εξέλιξη μπορεί να επισκοτίζει τη λογικότητα των κανόνων, π.χ. στο αρχ. *τὰ παιδιά παίζει* (αττική σύνταξη, η κατάληξη $-α < -\bar{α} / -\tilde{α}$, δήλωνε ένα άψυχο περιληπτικό ουσιαστικό στον ενικό, πρβ. *τρια-κοντα*), στα γραμματικά γένη, σε ποικίλες εξαιρέσεις·
- οι κανόνες μπορεί να είναι και αντίθετοι με την παραγωγικότητα (πρβ. μαθηματικές έννοιες, όπως αρνητικοί και άλλες κατηγορίες αριθμών), πρβ. τον πληθυντικό *εμείς* του *εγώ* (ενώ πρόκειται για διάφορα πρόσωπα)·
- η πραγματικότητα μπορεί να μή φαίνεται 'λογική'·
- η φύση του ανθρώπου είναι σημειωτική (και όχι λογική): πρβ. σουρεαλιστική ποίηση, νέες σχολές αφηρημένης ζωγραφικής κλπ.·
- οι παραβάσεις της κανονικότητας δέν αναιρούν τη λογικότητα, πρβ. ομιλία αλλόφωνων ομιλητών, που δέν κατέχουν καλά το σύστημα της μητρικής μας γλώσσας, αλλά εντούτοις γίνονται κατανοητοί (κριτήριο αποτελεί η πραγματικότητα, δηλαδή η κατάσταση των πραγμάτων)·
- η κανονικότητα της γλώσσας (κανόνες του γλωσσικού συστήματος κατα την τυπολογική του μορφή) μοιάζει με μαθηματικούς τύπους κλπ., όπου τα σύμβολα μπορούν να αντικατασταθούν με αντικείμενα κλπ.·

- γλωσσικές εκφράσεις είναι κάποτε αδύνατο να χρησιμοποιηθούν, παρόλο που είναι κανονικές και λογικές (πρβ. τυπική λογική), π.χ. τα λόγια *ημείς* – *υμείς* [*imís*] στην ΚΝΕ, επειδή α' και β' πρόσωπο των προσωπικών αντωνυμιών πρέπει να διαφέρουν (καθολικό χαρακτηριστικό της γλώσσας, αποφυγή ασάφειας, πρβ. το [*imís*] με *ύψιλον* στον προφορικό λόγο και τα κανονικά *εμείς* – *εσείς* της ΚΝΕ)·
- έλλειψη κανονικότητας: πρβ. *το άν θα έφευγε εξαρτιόταν / εξαρτόταν / εξαρτιόνταν / εξαρτόνταν / εξαρτάτο απο τον καιρό*.

4.1 Λογικά χαρακτηριστικά της γλώσσας

Εξετάζοντας ένα γλωσσικό σύστημα υπο το πρίσμα της λογικής, μπορούμε να εντοπίσουμε στοιχεία που αντιστοιχούν σε διακρίσεις της λογικής, όπως:

- έννοια, τάξη, σύνολο, πλάτος – βάθος (πρβ. denotation – connotation), γένος – είδος, διαίρεση / ταξινόμηση, έννοιες επάλληλες – υπάλληλες – επαλλάσσουσες – παράδηλες, υπόταξη – αντίθεση εννοιών·
- προτάσεις (κατηγορικές, υποτακτικές, διαζευκτικές κλπ.), γνώμες, παραδοχές, κρίσεις, υποκείμενο – κατηγορήμα, ταυτότητα – ετερότητα, ομοιότητα – ανομοιότητα, αντίθεση – αντίφαση, χαλαρή διάζευξη – αποκλειστική διάζευξη κλπ., πρβ. και παράταξη – παράθεση – υπόταξη – παρένθεση – σύμπλεξη – αντίθεση·
- λογικό τετράγωνο: αντίθετες – αντιφατικές – συμπληρωματικές έννοιες·
- ακριβή συμβολική λογική – αμφισημία γλώσσας (βλ. 3.2 στο 3)·
- σύγκρουση λογικής και ενόρασης: διπλή λειτουργία της γλώσσας (αφηρημένη έκφραση – εικονική έκφραση)·
- βελτίωση λογικότητας της γλώσσας: αρχ. *τὰ παιδιά παίζει* > *τα παιδιά παίζουν*, πρβ. επεξηγήσεις, συνωνυμικές προσθήκες κλπ.

4.2 Προβλήματα λογικότητας και κανονικότητας στη γλώσσα

Εξετάζοντας ταυτόχρονα τη γλώσσα απο την πλευρά της λογικότητας και της κανονικότητας, παρατηρούμε διάφορα προβλήματα, που συνήθως λύνονται με τη διαπίστωση της διαφοράς μεταξύ των πραγματώσεων, όπως στην ΚΝΕ:

(1) Διπλή άρνηση (βλ. και 3.2 στο 2), πλεονασμός αρνητικών στοιχείων

- δέν ξέρω **καμια**² λύση να σου πώ (αόριστη αντωνυμία = ούτε μία),
δέν ξέρω **καμια**¹ λύση να σου πώ (αόριστη αντωνυμία = κάποια),
δέν ξέρω **μια**² λύση να σου πώ (αριθμητικό, πρβ. *μία*, = ξέρω δυό και περισσότερες),
δέν ξέρω **μια**¹ λύση να σου πώ (αόριστο άρθρο),
πρβ.
δέν ξέρω **τη** λύση να σου (την) πώ (οριστικό άρθρο),
δέν ξέρω **κάποια** λύση να σου πώ (αόριστη αντωνυμία)·
- έχεις **τι**¹**ποτε** να μου πεις; (κάτι),
*έχεις **τι**²**ποτε** να μου πεις; (πρβ. την πιθανή και τραβηγμένη σημασία 'έχεις να μου απαντήσεις *τίποτε*;',)

έχεις κάτι να μου πείς;	(αόριστη αντωνυμία),
δέν έχεις τι¹ποτε να μου πείς;	(κάτι, κάποια λόγια κλπ.),
δέν έχεις τι²ποτε να μου πείς;	(ούτε έναν λόγο κλπ.),
δέν έχεις κάτι να μου πείς;	(κατιτί).
-
■ δέν αγνοεί τι¹ποτε άξιο λόγου	(μπορεί να αγνοεί κάτι ανάξιο λόγου),
δέν αγνοεί τι²ποτε άξιο λόγου	(γνωρίζει όλα τα άξια λόγου).
■ ούτε γράμματα ξέρει ούτε τίποτε	(επίρρωση = δέν ξέρει γράμματα, δεν ξέρει τίποτε),
ούτε γράμματα δέν ξέρει ούτε τίποτε	(= τουλάχιστον να ήξερε γράμματα, αλλά όχι μόνο αυτά, τίποτε δέν ξέρει).
-
- (2) Πλεοναστικό και
■ ψηλός σάν εμένα	(όσο ψηλός είμαι εγώ, στο δικό μου ύψος),
ψηλός σάν κι εμένα	(που είμαι ψηλός).
■ σάν τώρα (καλή ώρα) / σάν (καλή ώρα)	(όπως σε αυτή την περίπτωση, που άς έχει καλή έκβαση),
τώρα	(και σε άλλες στιγμές).
■ πώς δέν πήγες να τον δείς;	(γιατί δέν πήγες),
πώς και δέν πήγες να τον δείς;	(τί συνέβη και δέν πήγες).
■ επειδή δέν την ξέρει	(αυτή είναι η αιτία),
επειδή και δέν την ξέρει	(επιπλέον).
■ τί δεν ακούσαμε!	(είναι να απορεί κανείς),
και τί δεν ακούσαμε!	(εκτός της άλλης εμπειρίας).
■ βλέπω έρχεται	(βλ. Σετάτος 1985· 1994),
βλέπω και έρχεται	(ταυτόχρονες ενέργειες).
■ όπ' ακούς πολλά κεράσια κράτα και μι-
κρό καλάθι	(απαραίτητα).
-
- (3) Κατατάκτες
■ τρία ποτήρια νερό	(κατατάκτης = με νερό),
τρία ποτήρια νερού	(= νεροπότηρα, πρβ. ποτήρια του νερού).
■ είδα εκεί ένα σωρό αυτοκίνητα	(κατατάκτης: ποσοδείκτης),
είδα εκεί ένα σωρό αυτοκινήτων	(στοιβαγμένα αυτοκίνητα).
■ είκοσι αυτοκίνητα	(αριθμητικό),
μιά εικοσάδα αυτοκίνητα	(κατατάκτης: ποσοδείκτης),
μιά εικοσάδα αυτοκινήτων	(πλήθος, ενώ μια ¹ εικοσαριά αυτοκίνητα = περίπου είκοσι αυτοκίνητα).
■ η διάκριση δεύτερου και πρώτου τόνου
στην κοινή νεοελληνική	(= μεταξύ δεύτερου και πρώτου τόνου),
■ ? η διάκριση δεύτερου και πρώτου τό-
νων στην κοινή νεοελληνική	(= ενός δεύτερου και ενός πρώτου τόνου).

(4) Βραχυλογία

Δείτε το φαντασμαγορικό θέαμα...! Φυσι- (πρβ. Πού θα δείτε το φαντασμαγορικό θέα-
κά στο... μα; Φυσικά στο...).

(5) Σύνθετα και αμφίσημα περιεχόμενα

για να πάρεις το σήμα έπρεπε να δώσεις τα (τρελά ποσά ή ποσά που σε τρελαίνουν).
τρελά σου

(6) Απρόσεκτη (απροετοίμαστη κλπ.) έκφραση

Το 1537 ο Πάπας Παύλος **εκτέλεσε** στην Αγκόνα 30 Μαράνος, μεταξύ των οποίων
υπήρχαν και Θεσσαλονικείς, που **σώθηκαν τελικά** χάρη στη μεσολάβηση του Σουλτάνου.

(7) Διαγραφές λόγου

- Με τον κύριο Γιδόπουλο... με τον κύριο Γιδόπουλο λέω... με τον κύριο Γιδάκη...·
- ...αλλα άσ' τ' αυτά! Τί γίνεται με το ζήτημα της...

(8) Απροσδόκητες, παράδοξες συζεύξεις περιεχομένων (πρβ. μεταφορές κλπ.)

- γέρος λεβε³ντης πράγμα που δέν συμβαίνει συνήθως,
- νέος γέρος αντίφαση, πρβ. *μπεκιάρης παντρεμένος* (άν και είναι παντρεμένος, ζεί σάν μπεκιάρης)·
- *ψωμί λουκούμι* σου θυμίζει το λουκούμι.

(9) Σφάλματα, λάθη (βλ. Σετάτος 1991· 1999)

(μιλώντας στο τηλέφωνο, απο Πανόραμα προς Θεσσαλονίκη) ...*Λάθος, πήρα το άλλο (φωτοαντίγραφο) αντί αυτουνού* (αντί εκείνου, εφόσον πρόκειται για μακρινό αντικείμενο, που έμεινε στη Θεσσαλονίκη, αλλα, παρόλο που βρίσκομαι στο Πανόραμα, το πρωτότυπο έγγραφο μένει παρόν στη σκέψη μου).

(10) Σύνταξη: λογική σχέση προτάσεων (π.χ. σχέση αιτίας στη σύνδεση προτάσεων, βλ. Τζάρτανος 1946–1953), αντίστροφο όταν (π.χ. *κανείς δέν μιλούσε, όταν ακούστηκε ένας δυνατός κρότος* κλπ.).

(11) Ασυμφωνία όρων

αυτά μπορούν να αποτελούν εξαιρέσεις και να περιμένουν (απο τη φύση τους),
αυτά μπορεί να αποτελούν εξαιρέσεις και να περιμένουν (είναι δυνατό),
πρβ. *αυτά πρέπει να αποτελούν εξαιρέσεις και να περιμένουν* (πρβ. **πρέπει*).

(12) Σχήματα λόγου

Υπερβατό, πρωθύστερο, ζεύγμα.

(13) Γλώσσα και πραγματικότητα

Η εμπειρία δείχνει την ποικιλία των αντιλήψεων, π.χ. του χρόνου ανάλογα με περιοχές της πραγματικότητας: χρόνος φυσικών φαινομένων, ενεργειών, σκέψης, φαντασίας, λόγων κλπ., πρβ. και ταχύτερος – αργότερος. Η έκφραση του χρόνου είναι καθολικό χαρακτηριστικό της γλώσσας, αλλα τα γλωσσικά συστήματα ποικίλλουν κατα την έκφραση του χρόνου και των χρονικών σχέσεων.

5. Συμπληρωματικές και συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η λογική εξέταση των γλωσσών ξεκινά απο την αρχαία φιλοσοφία (Στωικοί κλπ., 5ος–1ος αι. π.Χ.), διατρέχει τη μεσαιωνική φιλοσοφία (Σχολαστικοί, 5ος–14ος αι. μ.Χ.), συνεχίζει με τη γενική γραμματική (17ος – πρώτο μισό 19ου αι.) και καταλήγει σε

σύγχρονες τάσεις και σχολές (αναλυτική φιλοσοφία, φιλοσοφία της λογικής, λογική ανάλυση της φυσικής γλώσσας, πρβ. B. Russel, W. V. O. Quine, L. Wittgstein κλπ.). Χαρακτηρίζεται από τη δημιουργία αρχών ανάλυσης ανεξάρτητων από τη φυσική γλώσσα (πραγματικές γλωσσικές μορφές), τη συγχρονική ανάλυση, την εστίαση στα καθολικά γλωσσικά χαρακτηριστικά, τη σύνταξη και σημασιολογία, την προτίμηση της λειτουργικής μεθόδου στη διάκριση, καθορισμό και συστηματικοποίηση των κατηγοριών της γλώσσας, την αναφορά σε καθολικές κατηγορίες της λογικής (έννοια, κρίση κλπ.) και σε κρυμμένα συνθετικά της πρότασης, προερχόμενα από λογικό πρότυπο κλπ.

Η κριτική των θεωριών αυτών εστιάζεται κυρίως στα εξής σημεία:

- δέν έχουν όλες οι κατηγορίες της λογικής αντίστοιχες γλωσσικές κατηγορίες (π.χ. ψευδείς – αληθείς) και, αντίστροφα, δέν έχουν όλες οι γλωσσικές κατηγορίες λογικό περιεχόμενο (π.χ. δέν εκφράζουν όλες οι προτάσεις κρίση)·
- ο αριθμός λογικών και γλωσσικών μελών της πρότασης δέν συμπίπτει: πρβ. στη λογική τη δομή υποκείμενο + κατηγορήμα με τη δομή υποκείμενο ($\pm$ προσδιορισμούς) + κατηγορήμα ($\pm$ συμπληρώματα) $\pm$ επιρρηματικούς προσδιορισμούς στη γλώσσα·
- η λογική ανάλυση δέν επιτρέπει την περιγραφή της πραγματικής συντακτικής δομής σε όλες τις ποικίλες μορφές της·
- λογικά και γραμματικά χαρακτηριστικά μπορούν να αντιστρέφονται, π.χ. το κατηγορήμα μπορεί να λάβει τη λειτουργία λογικού υποκειμένου·
- η λογική ανάλυση αφήνει εκτός θεώρησης τις ψυχολογικές και επικοινωνιακές πλευρές του λόγου·
- η λογική δέν επιτρέπει την ικανοποιητική κατάταξη των γλωσσικών μορφών.

Βιβλιογραφία

- Birdwhistell, R. L. 1970. *Kinesics and Context: Essays on Body Motion Communication*. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.
- Mała Encyklopedia Logiki = W. Marciszewski (επιμ.). 1970. *Mała Encyklopedia Logiki*. Wrocław: Ossolineum.
- Sarraute, N. 1957. *Tropismes*. Παρίσι: Éditions de Minuit.
- Σετάτος, Μ. 1985. «Τροπικότητες του ρήματος στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 6, 175–182.
- . 1990–1991. «Το ‘παράδοξο’ στη γλώσσα», *Γλωσσολογία* 9–10, 43–51.
- . 1991. «Τα γλωσσικά λάθη και η αντιμετώπισή τους», *Φιλολόγος* 63, 17–39.
- . 1994. «Γλωσσολογικές παρατηρήσεις σε ρήματα της κοινής νεοελληνικής», *Ελληνικά* 44, 423–445.
- . 1997. «Η παιγνιώδης χρήση της γλώσσας», *Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία* 13, 85–98.
- . 1999. «Συστηματικότητα και ανωμαλία (Παρατηρήσεις στην κοινή νεοελληνική)», στο *Συνέδριο για την ελληνική γλώσσα 1976–1996. Είκοσι χρόνια από την καθιέρωση της νεοελληνικής (δημοτικής) ως επίσημης γλώσσας* (Αθήνα, 29/11–1/12/1996), 101–109.
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Οι γλωσσικές φορτίσεις

1. Εισαγωγικά

Πολλά γλωσσικά στοιχεία είναι φορτισμένα, δηλαδή δέν δηλώνουν έναν ουδέτερο, αδιάφορο, πληροφοριακό λόγο (πρβ. δήλωση, *denotatum*), αλλά έναν χρωματισμένο (πρβ. εννοιολογικές αποχρώσεις) με συνδηλώσεις (πρβ. *connotation*, άλλη ονομασία των φορτίσεων), που διαθέτουν αφεκτιβικότητα (συναισθηματική σημασία, *emotive meaning*) και αξία (πρβ. επίπεδα της γλώσσας), ή έναν τροποποιημένο λόγο (εκούσιες – ακούσιες τροποποιήσεις του κανονικού λόγου, πρβ. τις ποικιλίες της γλώσσας) για διάφορους σκοπούς (πρβ. και σχήματα λόγου). Τα μεγάλα λεξικά δίνουν συνήθως ποικίλες φορτίσεις, π.χ. το ΔΚΝ χρησιμοποιεί όρους όπως *απαρχαιωμένο*, *ειρωνικό*, *επίσημο*, *επιτατικό*, *ευφημιστικό*, *λαϊκό*, *λαϊκότροπο*, *λογοτεχνικό*, *μειωτικό*, *οικείο*, *παιδικό*, *ρητορικό*, *σκωπτικό*, *χλευαστικό*, *συναισθηματικά φορτισμένο*, *υβριστικό*, *χυδαίο*, *επιστημονικό* κλπ., αλλά δέν σημειώνει φορτίσεις *ιδεολογικές*, *παιγνιώδεις*, *καθαρευουσιάνικες* και *αρχαϊστικές* (π.χ. *τί εστί βερίκοκον*) κλπ. και συνδυασμούς, όπως *ιδεολογικό* και *λογοτεχνικό* (π.χ. *πλέριος*).

Ως προς τις σημειωτικές διαστάσεις και λειτουργίες τις γλώσσας, οι φορτίσεις εντάσσονται στην πραγματολογική διάσταση (πρβ. λειτουργίες: παικτική, φατικής επαφής, σχολιασμού), στην αξιολογική (πρβ. λειτουργίες: ποιητική, αισθητική, κοινωνικοπολιτισμική) και στις μορφικές διαστάσεις (πρβ. λειτουργίες: νοητική / φαντασίας / κατασκευαστική).

2. Φόρτιση και σημασία

Οι γλωσσολόγοι διακρίνουν συνήθως:

- σημασία (*signification*): «l'aspect de contenu de la valeur du signe, produit par la pression du système et repérable par le jeu des oppositions paradigmaticques et des contrastes syntagmatiques.» (Dubois κ.ά. 1994, 433). Η σημασία διακρίνεται σε *denotation* ('δήλωση'), που είναι ένα «*élément stable, non subjectif et analysable hors du discours, de la signification d'une unité lexicale*» και *connotation* ('συνδήλωση, φόρτιση'), που διαμορφώνεται «*par [l]es éléments subjectifs ou variables selon les contextes*» (Dubois κ.ά. 1994, 135)·
- ονομασία (*désignation*): «le "sens" résultant par l'emploi de la langue pour renvoyer à des référents (objets, qualités, procès, ou classes d'objets, de qualités, de procès)» (Dubois κ.ά. 1994, 433)· με την ονομασία «le concept renvoie à un objet isolé (ou un groupe d'objets) faisant partie de l'ensemble» (Dubois κ.ά. 1994, 135).

Κατα τον L. Bloomfield οι συνδηλώσεις ανήκουν στα επίπεδα της γλώσσας, στα γλωσσικά ταμπού, στον βαθμό έντασης των γλωσσικών μορφών, ενώ κατα τον L. Hjelmslev ανήκουν σε ένα επίπεδο ανώτερο της γλώσσας, σημειωτικό.

2.1 Ορισμός της φόρτισης

Ανατρέχοντας στα γλωσσολογικά λεξικά, συναντούμε ορισμούς όπως οι επόμενοι:

- «En linguistique la *connotation* désigne un ensemble de significations secondes provoquées par l'utilisation d'un matériau linguistique particulier et qui viennent s'ajouter au sens conceptuel ou cognitif, fondamental et stable, objet de consensus de la communauté linguistique, qui constitue la *denotation*.» (Dubois κ.ά. 1994, 111)·
- «denotation: The relation between a lexical unit and the objects etc. it is used to refer to» (Matthews 2007 λ. *denotation*) (πρβ. reference: «relation between a specific expression and, e.g., a specific individual», και sense: «network of relations between a lexical unit and other such units»)· «connotation: used variously to refer to differences in meaning that cannot be reduced to differences in denotation» (Matthews 2007 λ. *connotation*)·
- «Konnotation: (1) Individuelle (emotionale), stilistische, regionale u.a. Bedeutungskomponente(n) eines sprachlichen Ausdrucks, die seine Grundbedeutung überlagern und die – im Unterschied zur konstanten begrifflichen Bedeutung – sich meist genereller, kontextunabhängiger Beschreibung entziehen [...]. (2) [Auch: Significative Bedeutung]. In der Logik, Bezugnahme auf den Begriffsinhalt im Unterschied zu Denotation als Bezugnahme auf die außersprachliche Wirklichkeit [...] vgl. die Unterscheidung der Intensionalen Logik zwischen Intention und Extension.» (Bußmann 1990 λ. *Konnotation*)·
- «Zusätzliche Bedeutung, Nebensinn; emotionale, die Grundbedeutung begleitende Vorstellungen; semantisch-stilistische Nuancierungen, die nicht nur individuell und für Wahl von Synonymen entscheidend [...]. Zusätzliche emotionale, expressive, stilistische Nebenbedeutungen, welche die sich auf den Gegenstand der Wirklichkeit beziehende Grundbedeutung oder denotative Bedeutung überlagern [...]. In der Entstehungsgeschichte der menschlichen Sprache erkennt man eine Entwicklung vom Konnotativen zum Denotativen.» (Lewandowski 1994 λ. *Konnotation*)·
- «коннотация = эмоциональная, оценочная или стилистическая окраска языковой единицы узуального (закрепленного в системе языка) или окказионального характера [...]. суффиксы субъективной оценки, актуализация внутренней формы слова, звукоподражание, аллитерация, экспрессивно окрашенные слова и фразеологизмы.» (Телия 1990, 236)·
- Bally (1934· βλ. Σετάτος 1969, 4): εκφραστικές αξίες 'ανάκλησης' που συνδέουν τα συστήματα της γλώσσας με τις κοινωνικές ομάδες που τα χρησιμοποιούν και τις καταστάσεις που εξυπηρετούν (valeurs évocatrices: un milieu social, dialectal, étranger, historique etc.), πρβ. επίπεδα της γλώσσας = différences diatopiques, diastratiques, diaphasiques (Coseriu 1976, 13) → συνωνυμικός πλούτος (π.χ. αγγλ. *time* – *age* – *epoch*, *deep* – *profound*, πρβ. *champs associatifs*, *lexique de la parenté*)· πρβ. επίσης τη θεωρία σχετικότητας της γλώσσας των E. Sapir και B. L. Whorf.

2.2 Σκοπός της φόρτισης

Οι φορτίσεις συμβάλλουν στο να εκφραστούν τα εξής:

- γλωσσικές λειτουργίες: βλ. 1·
- κοινωνική δείξη (social deixis, βλ. Levinson 1983): σε speaker – addressee (π.χ. μητέρα προς το παιδί της: *μάννα μου!*, μικρός προς ηλικιωμένο: *παιδί μου!*), με αναφορά σε ένα πρόσωπο (π.χ. *είδα τον Νίκο* – *είδα τον κύριο Νίκο*) ή σε ένα αντικείμενο (π.χ. *το σπίτι σου* – *η κατοικία σου / σας*, *η γυναίκα σου* – *η σύζυγός σου / σας*, πρβ. και γειτνιαστική / proxemics), με μνεία ακροατή (π.χ. *πληρώσατε το χρέος σας* – *ο Α. πληρώθηκε το χρέος*), με επίπεδα ύφους (πρβ. επίπεδα της γλώσσας, π.χ. φωνητική: ασυνίζητα, μορφολογία: λόγιες γενικές σε -εως – δημοτικές σε -ης)·
- ένδειξη τύπου (βλ. Levinson 1983): σε συνδυασμό με αντικείμενα, πρβ. intrinsic direction·
- συναισθηματική / συγκινησιακή σημασία (emotive meaning, βλ. Cooper 2003): π.χ. *όλος ο κόσμος φώναζε «ζήτω»* (αναφορά, γνωσιακή) – *«ζήτω!» φώναζε όλος ο κόσμος* (συγκινησιακή)·
- ύφος κλπ.: βλ. επίπεδα της γλώσσας·
- λεπτές αποχρώσεις νοημάτων: πρβ. ψυχολογικές διαφορές στις διαδικασίες αντίληψης περιεχομένου, π.χ. *είναι παρών* (τυχερός) – *είναι απών* (άτυχος) – *δέν είναι παρών* – *δέν είναι απών*·
- αποφυγή ρητής έκφρασης ως στρατηγική της έκφρασης.

2.3 Φορτίσεις και σημειολογία

Εκτός από τη γλώσσα, φορτίσεις εμφανίζονται και σε άλλα σημειωτικά συστήματα κατά τους πολιτισμούς, π.χ. στην κοινωνική συμπεριφορά, στην ενδυμασία και την επίπλωση, στα φαγητά κλπ.

Η μελέτη τους δείχνει ότι για την εξακρίβωση και διάκριση των φορτίσεων παίζει ρόλο η εξέταση των ερμηνευόντων, τα οποία ανακαλεί η ρήση των φορτισμένων και μή στοιχείων. Τα ερμηνεύοντα μπορεί να είναι ομαδικά – ατομικά, σταθερά – εν εξελίξει, καθορισμένα – ακαθόριστα.

3. Τρόποι και αίσθηση φορτίσεων

Η γλώσσα διαθέτει αφόρτιστα (ουδέτερα) και φορτισμένα στοιχεία, και μπορεί να φορτίσει και να αποφορτίσει γλωσσικά στοιχεία του συστήματός της, δημιουργώντας συχνά κλίμακες φορτίσεων (βλ. 5).

3.1 Μέσα φόρτισης

Οι φορτίσεις δημιουργούνται με ποικίλα μέσα, όπως:

(1) Προσωδιακά:

- τονισμός: εμφατικός ⁽³⁾ – απάλειψη τόνου·
- επιτονισμός·

- παύσεις·
- ρυθμοί εκφώνησης: μακρύνσεις – βραχύνσεις, τραγουδιστή ή συλλαβιστή ομιλία·
- ένταση εκφώνησης·
- επίπεδα εκφοράς λόγου·
- ποιότητα φωνής: ψιθυρισμοί – στριγκλιές.

(2) Μορφολογικά: λόγια στοιχεία όπως γενική -ης / -ως, παθητικός αόριστος (π.χ. *εξελέγη*), στοιχεία καθαρεύουσας (π.χ. *τους ποδοσφαιριστάς, επισημοφάνεια*), υποκοριστικά – μεγεθυντικά.

(3) Συντακτικά: σειρά όρων, ελλειπτικές δομές κλπ.

(4) Λεξιλογικά, φρασεολογικά: πρβ. επίπεδα της γλώσσας (π.χ. *το έβαλε στα πόδια – το έκοψε λάσπη – έφυγε δραμαίως* κλπ.).

(5) Πραγματολογικά: πρβ. προσωπικές στάσεις και επιλογές του ομιλητή.

(6) Κειμενικά: πρβ. μακρυλογία – βραχυλογία (φλυαρία, επαναλήψεις, πλήθος όμοιων στοιχείων – λακωνικότητα, ελλειπτικός λόγος).

(7) Γραφικά: ποικιλία γραμμάτων (κεφαλαία, πλάγια, έντονα κλπ.).

(8) Συνδυαστικά με στοιχεία άλλων σημειωτικών συστημάτων: με χειρονομίες, κινήσεις προσώπου κλπ.

3.2 Αίσθηση φορτίσεων

Ορισμένες φορτίσεις γίνονται αισθητές μόνο στους ομιλητές της μητρικής γλώσσας, όπως είναι οι χυδαίες λέξεις και εκφράσεις, οι βρισιές, πολλές διαιρέσεις των επιπέδων της γλώσσας (πρβ. στην ΚΝΕ τις διαφορές μεταξύ ισοδύναμων στοιχείων δημοτικών – λόγιων – λαϊκών – ξένων δανείων – διαλεκτικών – αρχαίων ελληνικών – καθαρευουσιάνικων). Γλωσσολόγοι εξειδικευμένοι σε μία ξένη γλώσσα μπορεί να γνωρίζουν ότι μία λέξη ή έκφραση έχει μία συγκεκριμένη φόρτιση και πρέπει να χρησιμοποιηθεί σε ορισμένες περιπτώσεις (συνθήκες και στοιχεία της γλωσσικής επικοινωνίας), αλλά να μην τις *αισθάνονται*, π.χ. όταν ακούν ή διαβάζουν κάποια χυδαία έκφραση, αντίθετα από τους γηγενείς ομιλητές, που μπορούν να αντιδρούν ακούσια σε αυτές (πρβ. αισθήματα ντροπής, συστολής, αμηχανίας κλπ.). Ο ομιλητής της μητρικής αντιλαμβάνεται και χρησιμοποιεί τις φορτίσεις της γλώσσας του, αλλά δυσκολεύεται κάποτε, όπως και ο γλωσσολόγος, να τις ερμηνεύσει (διάκριση διαφορών από άλλες ισοδύναμες κλπ.), π.χ. *α¹ ναι²;; μπα¹ τι¹ μου λές;!*

4. Είδη φορτίσεων

Οι φορτίσεις μπορούν να διακριθούν από τις ουδέτερες εκφορές (βλ. 6) και μεταξύ τους σε:

- θετικές – αρνητικές: επαινετικές – επικριτικές (π.χ. *ο αξέχαστος / αλησμόνητος / αείμνηστος* κλπ. – *ο αλήστου μνήμης* [ειρωνεία] κλπ.), πρβ. καλαισθητικές – απρεπείς (προσεγμένη, εκλεπτυσμένη, ευπρεπής γλώσσα – χυδαία, αγενής, απρεπής κλπ.), όπως (βλ. και παρακάτω) *γουρούνι / γουρούνα, ρέ μάπα / ρέ μαλάκα* (αλλά *ρέ μπαγάσα*: φιλικό), *μπάρμπας*, ουσιαστικά σε -άκιας (*γυαλάκιας*), προσθήκη -ς (*ο εντάξης, ο δέν ξέρης*)· πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ χυδαίας γλώσσας χωρίς

λόγο (πρβ. χυδαίοι άνθρωποι, χυδαία σκέψη) και δικαιολογημένης (για συναισθηματική εκτόνωση), πρβ. και τους παλαιότερους χαρακτηρισμούς καθαρευουσιάνων για τη δημοτική και τους νεότερους χαρακτηρισμούς για την ομιλία με διαλεκτισμούς·

- τυποποιημένες – καινοφανείς / ασυνήθιστες: π.χ. *στην αυλή του σχολείου – στον αύλειο χώρο του σχολείου* (επισημοφάνεια)·
- σοβαρές – παιγνιώδεις: (πρβ. και χρήση καθαρεύουσας) σοβαρότητα – αστεϊσμός / πείραγμα / ευφυολόγημα / ευτραπεία / χαριεντισμός / φιλοπαιγμοσύνη / χιούμορ, αλλά και σοβαροφάνεια: π.χ. *το έγραψε εις τα παλαιότερα των υποδημάτων του* (αντί *το έγραψε στα παλιά του τα παπούτσια*), *εις την οικίαν του σπιτιού του*, ενσυνείδητη χρήση λανθασμένων τύπων για αστεϊσμό (όπως *στην οδός*) ή για λόγους ιδεολογίας (πρβ. μιμητισμούς), π.χ. *παρήγγειλέ μου!*, πρβ. υπερκαθαρευουσιανισμούς (π.χ. *το υποδήλατον*) κλπ·
- νοητικές – συναισθηματικές: πνεύμα / σκώμμα / ειρωνεία / επιπολαιότητα / έμφαση – πάθος / χλεύη / σάτιρα / σαρκασμός / υπερευαισθησία / εγκαρδιότητα / συναισθηματικότητα κλπ., πρβ. και συναισθηματικές φορτίσεις θυμού, παράκλησης, βιασύνης κλπ., π.χ. *κραυγάζω – φωνάζω – τσιρίζω, υποδουλωμένοι – δούλοι – σκλάβοι – ραγιάδες, Έλληνες – Ρωμιοί – Γραικοί*·
- ανάλογες με τα επίπεδα της γλώσσας (αξίες) και τις λειτουργίες της: πρβ. στην ΚΝΕ τις αντιθέσεις δημοτικών – λόγιων – λαϊκών – ξένων κλπ. στοιχείων (βλ. παραπάνω), π.χ. *γιατρικό – ιατρικό*·
- ανάλογες με τα σχήματα λόγου: πρβ. λογοπαίγνια, επαναλήψεις, αποσιωπήσεις κλπ·
- συνωνυμικές: όμοια σημασία αλλά διαφορετική φόρτιση (βλ. 10)·
- προσελκυστικές / προσεταιριστικές – απωθητικές: π.χ. *έδωσαν τον καλύτερό τους εαυτό* (ανιαρή εκφραστικότητα)·
- αναμενόμενες – απροσδόκητες: πρβ. νεολογισμούς, ιδιολεκτικά στοιχεία κλπ·
- αντιθετικές / αποφατικές: πρβ. αρνητικά μόρια, επιρρήματα και επιφωνηματικές εκφράσεις, π.χ. *σιγά!, τί λές τώρα!* (βλ. Σετάτος 1993)·
- μόνιμες – παροδικές: πρβ. προσωδιακά στοιχεία (επιτονίσεις, παύσεις), παραποιήσεις, θέση όρων· οι μόνιμες είναι αξιολογικές διακρίσεις (π.χ. υβριστικές λέξεις, *λεβε³ντης, νταής* κλπ.), εκτός αν βρίσκονται σε μεταγλωσσική χρήση (π.χ. *το «νταής» είναι δάνειο απο τα τουρκικά*), π.χ. *γάιδαρος / γαϊδάρα / γαϊδούρι / γαϊδουρογάιδαρος*, πρβ. *όνος, όνισσα* (μετάφραση *Καινής Διαθήκης* απο τον Α. Πάλλη), *αθίγανος – τσιγγάνος – γύφτος – γιούφτος – ρομά*, αγγλ. *donkey – ass*·
- εκούσιες – ακούσιες / ενσυνείδητες – ασύνειδες: πρβ. παιγνιώδη γλώσσα – διαφορές πρόσληψης σε γελοιές εκφράσεις (φόρτιση γελοιότητας) κλπ., αισθηματικές (ενστικτώδεις κραυγές πόνου, φόβου κλπ.)·
- λεπτές αποχρώσεις: *περίμενε όσο που η κυρία Αγλαΐα πήγε και στάθηκε μπροστά στη γάστρα και τότε έφυγε κρυφά απο την κάμαρα η γιαγιά* (Χατζόπουλος, Φθινόπωρο), όπου το *κρυφά* υποβάλλει την αίσθηση σάν να μην ακούγεται ποιος έφυγε·
- φανερή – μη φανερή έκφραση: φωνητική / μορφολογική / συντακτική / πραγματολογική / λεξιλογική / φρασεολογική / σημασιακή·
- αντίθετες κατα τις γλωσσικές εκφράσεις: *κώλος* αλλά *κωλοφωτιά, κωλοφαρδιά*,

κωλοπετσωμένη, κώλος και βρακί. Πρβ. και αντίθετες φορτίσεις συνωνύμων, π.χ. πισινός, απαυτός, πάτος, πρωκτός, αφεδρών· σκατά (πρβ. κουράδια) αλλά σκατολογικός (πρβ. περίττωμα, αφόδευμα, αποπάτημα, κακά, κόπρανα)· σκύλα αλλά σκύλος, σκυλί, σκυλίτσα, σκυλάκι, σκυλίσκος.

5. Κλίμακες φορτίσεων

Οι φορτίσεις παρουσιάζουν κλίμακες βάσει των εξής στοιχείων:

- ένταση: κραυγαλέες – αδιόρατες (πρβ. βρισιές – αδιόρατες αρνητικές στάσεις του ομιλητή κλπ.), π.χ. οι κραυγαλέες με τονισμό (*α³περι²γραπτες σκηνές*), μακρότητα (*τρε³χααα!*, *σσοκασμ³ς!*), τόνο σε κάθε συλλαβή (*είναι βάρετό*), επανάληψη (*είναι πιά αργά, αργά*, πρβ. *ύποπτη, το τονίζω, ύποπτη*), κλιμάκωση (*βαριά, βαρύτατα προσβλητικό*), δημοτικούς και λόγιους τύπους (*βαρύτατη, βαρυτάτη προσβολή*), ενώ οι αδιόρατες με έκπτωση φωνημάτων (π.χ. *λέω, ο διάλος*), διφθογγισμό (*αυτό_ηταν*), χαμηλό τονισμό (τόνος ¹), ατελή άρθρωση (ψίθυρος, μουρμουρητό).
- πρωτοτυπία: συνηθισμένες – πρωτότυπες
- ανάγκη: υποχρεωτικές – προαιρετικές – απαγορευμένες
- αποτελεσματικότητα: επιτυχείς / εύστοχες – ανεπιτυχείς / άστοχες
- εξάπλωση: γνωστές – άγνωστες (εκφράσεων και λειτουργιών).

6. Φορτίσεις και γλωσσικές κατηγορίες

Οι φορτίσεις εμφανίζονται σε όλες τις γλωσσικές κατηγορίες:

(1) Φωνολογία / φωνητική:

- φωνήματα: δημοτικά – λαϊκά (π.χ. *πάγκος – μπάγκος, μούτρο – μούντρο, σπρώχνω – σμπρώχνω, δερβέναγας – ντερβέναγας, τορβάς – ντορβάς, παρντόν – μπαρντόν / (με το) μπαρδόν* λόγια – λαϊκά (π.χ. *βόμβα – μπόμπα, βάλσαμο – μάλσαμο, καρδιακός – γκαρδιακός, παίγνιο – μπαίγνιο*). πρβ. *ψωνίζω* (ημιλόγιο, π.χ. *ψωνίζω τα απαραίτητα*) – *ψουνίζω* (ημιλαϊκό, π.χ. *την ψούνισε!*). έτσι και *πού έβαλες το κοτάλι*; (αστειευτικά), πρβ. όμως την αντίθεση επαρχιωτισμών της κοινής όπως *έχουμε – έχομε*.
- συλλαβές: *τον βαρκάρη – το βαρκάρη* (γραπτός – προφορικός λόγος), [*tombatéra*] – [*tobatéra*] (τάση ανοιχτών συλλαβών, πρβ. *λέγαν – λέγανε*), *τί διά(β)ολο!* – *Δι-ά-βολος*.
- τονισμός: *δάσκαλοι* (δημοτικό, ουδέτερο) – *δασκάλοι* (λαϊκό) – *διδάσκαλοι* (λόγιο, πρβ. *διδάσκαλοι του Γένους*).
- προσωδιακά στοιχεία: ...*νντρέπεσαι!* (= *δέν ντρέπεσαι!*).

(2) Μορφολογία: *ήμουν* ('δωρικότερο', πίο 'γυμνό') – *ήμουνα* (λαϊκότερο, οικειότερο, συναισθηματικά φορτισμένο), *ήταν* – *ήτανε* – *ήτο / ήτον* (ιδιολεκτικά / οικογενειακή γλώσσα), *αυτόν* – *αυτόνα* – *αυτόνε* (διαλεκτικό, λογοτεχνικό), *λουζόμασταν* – *λουζόμαστε* (παρατατικός νότιων ποικιλιών της ΚΝΕ), *διαπιστώνομε* (επισημότερο, επίφαση) – *διαπιστώνουμε* (καθιερώθηκε ως ουδέτερο, αν δέν είναι substandard) – *δι-απιστώνομεν* (ενσυνείδητα καθαρευουσιάνικο για ειρωνεία, επισημότητα, έμφαση), *τέλος μιάς προσπάθειας* – *τέλος μιάς προσπάθειας* (δημοτικό – ουδέτερο), *κακή* (δη-

μοτικό) – κακιά (λαϊκό), μακριά (δημοτικό) – μακρά (λόγιο), μακρύ – μακρό, μακρύς – μακρός, δεξής – δεξιός, γέροι – γέροντες (δημοτικό – τίτλος αξιώματος) – γεροντάδες (πλήθος) – γερόντοι (ομάδα), αφέντες (ουδέτερο) – αφέντηδες (λαϊκό, σκληρή ονομασία) – αφεντάδες (δημοτικό, φορτισμένο) – εφέντηδες (τουρκικός τίτλος), τσομπάνοι (δημοτικό) – τσομπάνηδες (λαϊκό) – τσομπαναραίοι (λαϊκό, ελαφρά περιφρονητικό), καπετάνιοι (ουδέτερο) – καπεταναίοι (λαϊκό) – καπετάνηδες (περιφρονητικό).

(3) Σύνταξη: θέση των όρων στην πρόταση (π.χ. *ακόμη δέν τέλειωσε – δέν τέλειωσε ακόμη* κλπ., πρβ. έμφαση, αντιδιαστολή κλπ.), παρατακτική – υποτακτική σύνδεση (δημοτικό – ουδέτερο / επίσημο), ελλιπής πρόταση (προφορικό, λαϊκό), *ακόμα δέν χόρτασε* (ουδέτερο) – *ακόμα να χορτάσει* (φορτισμένο), *οι φορτίσεις μπορεί να αλλάζουν – οι φορτίσεις μπορούν να αλλάζουν*· πρβ. και λεπτές διακρίσεις ως προς τη σειρά των λέξεων, όπως *ένα βρόμικο πουκάμισο ήταν στο πάτωμα* (ουδέτερο) – *βρόμικο ένα πουκάμισο* (έμφαση στο βρόμικο) – *ένα πουκάμισο βρόμικο* (μεταγενέστερη παρατήρηση) – *ήταν βρόμικο στο πάτωμα ένα πουκάμισο* (φάνταζε εκεί) – *στο πάτωμα ήταν ένα βρόμικο πουκάμισο* (συνέχεια περιγραφής) – *στο πάτωμα ε²να πουκάμισο ήταν βρόμικο* (υπήρχαν και άλλα) – *ήταν στο πάτωμα ένα βρόμικο πουκάμισο* (ξεκαθάρισμα αντίληψης) – *πουκάμισο ένα βρόμικο ήταν στο πάτωμα* (πρόσθετος χαρακτηρισμός) – *πουκάμισο βρόμικο ένα ήταν στο πάτωμα* (συνεχής ακρίβεια περιγραφής).

(4) Λεξιλόγιο (πρβ. επίπεδα της γλώσσας: δημοτικά – λόγια – λαϊκά – ξένα – διαλεκτικά – καθαρευουσιάνικα – αρχαία ελληνικά στοιχεία):

- λέξεις: δημοτικά – λαϊκά (π.χ. *καμιά εικοσαριά απο δαύτους, ατός του, κανα νέος*);
- παραγωγή: πρβ. -ώδης (λόγιο), -άς (λαϊκό), -άκι (μικρό και συμπαθητικό, π.χ. *γατάκι*) – -ούλι (μικρό και προσφιλές, π.χ. *γατούλι*);
- σύνθεση: *παλιο-* (πρβ. *βρομο-*) – *παλαιο-* (π.χ. *παλιόσπιτο – παλαιοπωλείο*), πρβ. *παρακάθισε* (δημοτικό, π.χ. *παρακάθισε στην επίσκεψη*) – *παρακάθησε / παρεκάθησε* (λόγιο, π.χ. *παρακάθησε στο γεύμα*), *πατατοκεφτέδες* (= κεφτέδες απο πατάτες) – *κεφτεδοπατάτες* (αθροιστικό σύνθετο), *κεφαλόπονος* (προσδιοριστικό σύνθετο) – *πονοκέφαλος* (αντικειμενικό σύνθετο, πρβ. *μου έχει γίνει πονοκέφαλος – *μου έχει γίνει κεφαλόπονος*);
- παρασύνθετες λέξεις (βλ. Σετάτος 2024);
- χαλαρά σύνθετα: *κουτσόβαρκα – κουτσοβάρκα* (βλ. Σετάτος 2024);
- φρασεολογία: ιδιωτισμοί (π.χ. *μαλλιά κουβάρια*), παροιμιακές φράσεις (γνωμικά κλπ.);
- σχήματα λόγου: γραμματικά σχήματα λόγου (κατά το νοούμενο, σύμφυση, ανακολουθία, καθ' όλο και μέρος, υπαλλαγή, πρόληψη), θέση λέξεων (υπερβατό, πρωθύστερο, κύκλος, παρονομασία, ομοιοκαταληξία), πληρότητα λόγου (βραχυλογία, πλεονασμός, περίφραση, έν δια δυοίν κλπ.), λεκτικοί τρόποι (επέκταση, πλάτεμα, στένεμα, φθορά, μετωνυμία, αντονομασία, αντίφραση);
- συνώνυμα: βλ. 1ο;
- δήλωση θετικών ή αρνητικών προσωπικών στάσεων απέναντι στο περιεχόμενο: *τί δίσολο έπαθε και δέν έρχεται;! (πρβ. επιτόνιση): πού το έβαλες το έρρημο το γράμμα και δέν το βρίσκω; τί στο καλό είναι πάλι αυτά;! (στην τηλεόραση) όπως μας είπε ο καλός συνάδελφος Α.* πρβ. *ο θεοσκοτωμένος / ο θεοκατάρατος, ο σιδερόκεφαλος* (ευχετικό σύνθετο).

7. Μεταβολή και εξέλιξη φορτίσεων

Οι φορτίσεις, ατομικά ή ομαδικά, μπορούν να μεταβάλλονται, όπως:

- λόγιες → δημοτικές: δι-άθεση (λόγιο, π.χ. δι-άθεση χρημάτων, δι-άθεση ρήματος) – δίαθεση (= κέφι, δημοτικό)·
- λόγιες με ένταξη στη δημοτική κλίση: αντιστάσεως – αντίστασης (πρβ. και της Αντίστασης στον κατακτητή), -ότητος (λόγιο) – -ότητας (δημοτικό, που ένα διάστημα, κατά τους αγώνες του δημοτικισμού, είχε λαϊκή φόρτιση, αλλά σήμερα είναι ουδέτερο)·
- τουρκικά δάνεια, που επι Τουρκοκρατίας ήταν κοινά (ουδέτερα), απέκτησαν μετά την απελευθέρωση λαϊκή φόρτιση, καθώς αντικαταστάθηκαν από λόγια στοιχεία, π.χ. κέφι → διάθεση, πρβ. μινίστρος → υπουργός·
- στοιχεία που δέν καθιερώθηκαν τελείως: ? προέβηκε – προέβη (λόγιο ή καθαρευουσιάνικο)·
- τροποποιήσεις αξιών και αξιολογικών κατηγοριών με πολιτισμικές αλλαγές κλπ.: χαμάλης, αραμπατζής (παλαιότερα και σήμερα).

Η εξέλιξη των φορτίσεων παρουσιάζει ποικίλες μορφές, όπως:

- θετική → αρνητική: αγαθός → αγαθούλης·
- θετική → ουδέτερη: εντάξει (= σύμφωνοι) → εντάξει (είδος αντίδρασης)·
- αρνητική → θετική: κλέφτης → Κλέφτες·
- αρνητική → ουδέτερη: κώλος → κωλοπετσωμένη, γαϊδούρα / γαϊδάρα → μακριά γαϊδούρα·
- ουδέτερη → θετική: λεβέντης ('ναύτης') → λεβε³ντης ('παλικάρι')·
- ουδέτερη → αρνητική: παλιός (δρόμος) → παλιόδρομος, κατάσταση → (δημιουργεί, αντιμετωπίζει) καταστάσεις·
- τονισμένη → άτονη: κανε²να → κανε¹να / κανα (= κάποιος)·
- άτονη → τονισμένη (πρβ. έμφαση, αντιδιαστολή): και καλα³ τα κλαδιά της κυπαρίσσου (Α. Κάλβος, Ωδή τετάρτη, Εις τον Ιερών Λόχον, στ. 24–25).

8. Αποφορτίσεις και απώλεια φορτίσεων

Η γλώσσα περιέχει ουδέτερα και φορτισμένα στοιχεία. Τα ουδέτερα μπορεί να φορτίζονται και τα φορτισμένα να αποφορτίζονται. Οι αποφορτίσεις εκτελούν ορισμένες λειτουργίες, όπως:

- δημιουργία λαϊκών τύπων: **κάτι** παλιά ρούχα, **κανα** (αντί κανε¹να) τραγούδι, ο αποτέτοιος, λεφορείο (δημοτικοφανές)·
- αστεϊσμό: λεβένδης (λογιοφανές)·
- αποφυγή χυδαιολογίας: σικατά (πρβ. περιπτώματα), γκώλος, διάλος, πρβ. και το πράμα του·
- μετατροπή γλωσσικών στοιχείων σε μεταγλώσσα: το ρήμα «γαμώ»·
- επισημοφάνεια: κύριε λοχαγέ (προς υπολοχαγό)·
- υπονοήσεις: νομίζω ότι ξέρει **κάτι**.

Έτσι δημιουργούνται αντιθέσεις (πρβ. επίπεδα της γλώσσας) όπως στο διάβολο!

– σσστο δια³λο!, στο διά... (ηθελημένη διακοπή) – εις τον διάβολον! (παιγνιώδες)· οι φωνές του μας ξύπνησαν – οι φωνούλες του... (για μωρό) – οι φωνάρες του... (πρβ. οι αγριοφωνάρες του)· το γράφω ξανά – ξανά το γράφω (έμφαση στο ξανά) – το ξαναγράφω – το γράφω ξανά και ξανά· τρίπλες – ντρίπλες (πρβ. αγγλ. *dribble*)· παλιός – παλαιός (λογιοφανές), Γεώργιος (επίσημο) – Γιώργος (ουδέτερο) – Γιωργάκης (για μεγάλο στην ηλικία άτομο) – Άκης (χαϊδευτικό).

Διαχρονικά, γλωσσικά στοιχεία μπορούν να χάσουν τη φόρτισή τους, όπως: τα αρχαία υποκοριστικά σε -ίον → νέα ελληνικά -ί (π.χ. *παιδίον* → *παιδί*), υποκοριστικά βαφτιστικά χάνουν τη φόρτισή τους όταν χρησιμοποιούνται συνεχώς (π.χ. *Μιχαλάκης*), και το ίδιο ορισμένα δημοτικοφανή λόγια (*διδάθιση* = *κέφι*, αλλά *δι-άθιση χρημάτων* / *ρήματος*).

9. Προβλήματα φορτίσεων

Η αναγνώριση και διάκριση των φορτίσεων από άλλα γλωσσικά στοιχεία δεν είναι πάντοτε σαφής. Παρουσιάζονται έτσι προβλήματα, όπως:

- αινιγματικές εκφορές: ‘κρυμμένες’ αναφορές σε γλωσσικά και μή στοιχεία, καλυμμένοι υπαινιγμοί κλπ., π.χ. *τίποτε νεότατο* *δέν έχουμε* (= νέα υπάρχουν αλλά θα τα ξέρετε)·
- πλάγιες δηλώσεις περιεχομένου: π.χ. *όλη η παραλία, με συγχωρείτε, μυρίζει έτσι που...* (πρβ. *η θάλασσα στην παραλία βρομάει*)· *άιντε να μή σου πώ καμιά κουβέντα!*· *ένα γαϊδούρι, μετα συγχωρήσεως, μπήκε στο ξένο χωράφι* (λαϊκό)·
- ασαφείς εκφορές: π.χ. *υποσχέθηκε πως θα πάει να κάνει επίσκεψη στην...* (πρβ. ευθύ λόγο: *θα πάω...*) – *υποσχέθηκε πως θα πήγαινε να κάνει επίσκεψη στην...* (αλλά τελικά δεν πήγε)· *έφυγα με την ελπίδα πως θα ξαναγύριζα* / *θα ξαναγυρνούσα* – *έφυγα με την ελπίδα πως θα ξαναγυρίσω*· *έκαμα πως θα φύγω* – *έκαμα πως θα έφευγα*·
- λεξιλογικά στοιχεία με μονή φόρτιση, χωρίς συνώνυμα με άλλη φόρτιση·
- λεξιλογικά στοιχεία με διπλή φόρτιση: π.χ. *τέρας, φοβερός*·
- ποικιλίες αντίθετων φορτίσεων: —*Τί έκανες μετά τη χθεσινή συνεδρίαση*; —*Πήγα στίτι μου, τί ήθελες να κάνω*; / —*Επήγα εις την οικίαν του σπιτιού μου*·
- συνδυασμοί: πρβ. επίπεδα της γλώσσας και υποδιαιρέσεις τους, π.χ. *πετεινόμυαλος* (δημοτικό) – *κοκορόμυαλος* (λαϊκό), *βλάκας* (δημοτικό) – *βλάξ* (καθαρευουσιάνικο), *άμυαλος* (δημοτικό) – *ανόητος* (λόγιο)· *σχολή* (λόγιο) – *σχολείο* (δημοτικό) – *σχολειό* (λαϊκό)·
- παρεμβολές σημασιακών πεδίων, π.χ. *πού χρησιμοποιείται η λέξη γαίδαρος ή γαϊδαρο- χωρίς να κυριολεκτείται*;
- αποκλειστική έκφραση φορτίσεων: υπάρχουν γλωσσικά στοιχεία που αποτελούνται μόνο από φορτίσεις; Στο ερώτημα αυτό θα μπορούσαμε να αναφέρουμε: επιφωνήματα (πρβ. [e] ή [ē] με ποικίλους επιτονισμούς), αλλαγές τονικότητας σχετικά με τον αποδέκτη (π.χ. λόγος προς μικρά παιδιά, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί και προς ηλικιωμένους με φόρτιση ειρωνείας, παικτικής διάθεσης κλπ.)·
- φορτίσεις στον γραπτό λόγο: χρήση εισαγωγικών («...»), υπογράμμισης (...), χαρακτηριστές με έντονη γραφή ή με αραίωση (*ποτέ* / *π ο τ έ*) κλπ·
- φορτίσεις για αλλόφωνους ελληνομαθείς: αισθάνονται τις φορτίσεις όπως οι Έλληνες;

10. Παραδείγματα φορτίσεων

Ο πλούτος των φορτίσεων εμφανίζεται ιδιαίτερα στα συνώνυμα και σε συνωνυμικές εκφράσεις (φρασεολογία), πρβ. επίπεδα της γλώσσας, σχήματα λόγου (μεταφορές κλπ., π.χ. *ένα μαύρο πίσσα νερό*), όπως στα παρακάτω ενδεικτικά παραδείγματα (βλ. Βοσταντζόγλου 1962· Βλαστός 1976· Δαγκίσης 1976).

(1) Κύρια ονόματα

- *Δημήτριος* – *Δημήτρης* – *Δήμος* – *Μήτσος*·
- *Έλληνας* / *Ελληνίδα* – *Ελληνόπουλο* / *Ελληνοπούλα* – *Ρωμιός* / *Ρωμιά* – *Γραικός*·
- *Αθίγγανος* (λόγιο) – *Τσιγγάνος* / *Ατσίγγανος* (δημοτικό) – *Γύφτος* (λαϊκό) – *Πούφτος* (λαϊκό με αρνητική φόρτιση, πρβ. *κακοντυμένος* / *βρόμικος* σάν *Γιούφτος*) – *Ρομά* (ονομασία των Τσιγγάνων) – *Κατσιβελος* / *Κατσιβέλα* (με αρνητική φόρτιση: άσχημος, αποκρουστικός)·
- *Εβραίος* (δημοτικό) – *Οβραίος* / *Οβριός* (λαϊκό με αρνητική φόρτιση) – *Ιουδαίος* / *Ισραηλίτης* (λόγιο) – *τσιφούτης* (σκωπτικό, επονειδιστικό) – *χαχαμικός* (κοροϊδευτικό, αξιογέλαστο, διασκεδαστικό) – *Τζιδιός* (περιφρονητικό).

Πρβ. και στην αγγλική, π.χ. *Englishman* – *Limey* ‘Βρετανός’ (κυρίως για μετανάστες στις ΗΠΑ).

(2) Προσηγορικά ουσιαστικά: *γάτα* (ουδέτερο) – *γατί* (άτομο του είδους, πρβ. *γατιά*) – *γατίτσα* (μικρή και χαριτωμένη) – *γατούλα* (μικρή και προσφιλής) – *γατάρα* (μεγάλη και απεχθής) – *γατάκι* (μικρό και χαριτωμένο, νεογνό γάτας) – *γατούλι* (μικρό και προσφιές νεογνό γάτας) – *γατουλίτσα* (χαριτωμένη και προσφιλής μικρή γάτα), πρβ. και *γάτος* – *γάταρος* – *μπακαλόγατος* κλπ. Ποικιλία συνωνύμων με διαφορετικές φορτίσεις: *ο αγαπημένος* – *ο αγαπητικός* – *ο ερωμένος* – *ο εραστής* – *ο βλάμης* – *ο ασίκης* – *ο φίλος* – *ο εκλεκτός της καρδιάς* – *ο ζιγκολό* – *ο καύκος* κλπ.· *η λεγάμενη* – *η σκορδόπιστη* – *η φιλενάδα* – *η μετρέσα* – *το βάσανο* – *η γκόμενα* – *η παλλακή* – *η δουλτσινέα*· *στρατιώτης* – *φαντάρος* κλπ.

(3) Επίθετα

Αντιθέσεις δημοτικών – λόγιων, π.χ. *άσπρος* – *λευκός*, αντιθέσεις συνωνύμων, π.χ. για την έννοια ‘βλάκας’ έχουμε: *μάπας*, *ανόητος*, *άμυαλος*, *κουτός*, *ηλίθιος*, *παλαβός*, *τρελός*, *μαλάκας* κλπ. ή κατα εξειδικεύσεις:

- περιγραφικά: *ολιγόμυαλος*, *κοντόμυαλος*, *κουτοπόνηρος* κλπ.·
- παρομοιαστικά: *κτήνος*, *τετράποδο*, *βουβάλι*, *μπούφος*, *κουτάβι*, *κοκωβιός*, *μουλάρι*, *όρνιο*, *γαϊδουροκέφαλος*, *κόπανος* κλπ.·
- κωμικά: *ξεροκέφαλος*, *χοντροκέφαλος*, *μπουμπούνας*, *βλακόμετρο*·
- αστεία: *μπουνταλάς*, *κουτεντές*, *βλακέντιος*, *μπάμιας*·
- φαιδρά: *κοκορόμυαλος* / *πετεινόμυαλος*·
- γελοία: *γεγές*, *κωθώνι*, *αρλούμπας*, *για τα πανηγύρια*·
- διασκεδαστικά: *κουτούτσικος*, *κούφιο καρύδι*·
- πνευματώδη: *αγαθός*, *αγαθούτσικος*, *παχύνους* / *βραδύνους*, *ελαφρόμυαλος*, *ξύλο απελέκητο*·
- παιχνιδιάρικα: *κουφιοκεφαλάκης*, *βλακούτσικος*, *αλαφρούτσικος*, *χαζοπούλι*·
- εύθυμα: *χαζός*, *λολός*, *ανεμόμυαλος* / *ανεμοχάφτης*, *σαλός*, *πέρα βρέχει*·

- ευτράπελα: χαζούλιακας, παπιγιονάκιας·
- χλευαστικά: κολοκύθας, κουτούκι, μυγοχάφτης, ερίφης·
- σκωπτικά: μπούφος, κομανταλεβούς, θεοσκοτωμένος·
- περιπαικτικά: ζωντόβολο, καλά ξυπνητούρια!·
- κοροϊδευτικά: κεφάλας, γκλάβας, μεγάλη γκλάβα·
- ειρωνικά: παλάβρας, ξεβζέκης, κλούβιος (πρβ. αδειανό κεφάλι), ευλογημένος·
- σαρκαστικά: βλακίστατος, σερσέμης, μπουμπουνοκέφαλος·
- δηκτικά: τενεκές ξεγάνωτος, γκαζοτενεκές, μαλακισμένος, κουρκου³τι μυαλό·
- καυστικά: κουτούλιακας, λαπάς·
- μειωτικά: χάχας, χάσκας, σαλιάρης, ζαβός, κοιμισμένος, ζαβλακωμένος, αποβλακωμένος·
- αρνητικά: ρεζίλης, αχμάκης, χαλβάς, βλάκας με περικεφαλαία·
- υβριστικά: τούβλο, ντουβάρι, κούτσουρο·
- προσβλητικά: βλακόμουτρο, χαϊβάνι, χάφτει μύγες·
- έντονα: θεόκουτος, θεοπάλαβος·
- άτονα: ξεκουτιάρης / ξεκουτιασμένος, ξεμωραμένος, νερουλόμυαλος, χαμένος, τρώει άχερα / λάχανα / πίτουρα.

Εκτός απο τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν παραπάνω, χρησιμοποιούνται και άλλες φρασεολογικές ενότητες (φρασεολογήματα και φρασεολογισμοί), όπως: πνίγεται σ' ένα ποτήρι νερό, δέν έχει στάλα μυαλό (πρβ. δέν έχει κουκούτσι μυαλό), το μυαλό του φύρανε / δέν κόφτει / δέν κατεβάζει, το μυαλό του και μιά λίρα, δέν βλέπει πέρα απο τη μύτη του, σαρανταπέντε Γιάννηδες ενός κοκόρου γνώση, κοιμάται όρθιος, δέν του κόβει το ξερό του / δέν κατεβάζει το ξερό του, κοπανά αέρα, του λείπει / του λείπουν, πολλά μαλλιά λίγα μυαλά / μακριά μαλλιά και λίγη γνώση, δέν ξέρει πού (του) πάν τα τέσσερα, δέν ξέρει τί του γίνεται, δέν του περισσεύουν, στέκει σάν κούτσουρο, τρελός παπάς τον βάφτισε, φυρό μυαλό, αργά παίρνει φωτιά κλπ.

(4) Αντωνυμίες: τον / τονε ξέρει.

(5) Αριθμητικά: τέσσερις / τέσσερους.

(6) Ρήματα: ήταν / ήσαν / ήσαντε, γ' πληθ. -ονταν / -όντουσαν, είχαν / είχανε, κρατά / κρατεί.

(7) Άκλιτα: π.χ. στην ερώτηση —Τί έχεις να πείς για το παιχνίδι; βλ. απαντήσεις όπως: —Εντάξει (π.χ. κάναμε πολλά λάθη, αλλά εντάξει, παραχωρητικότητα), —Τι³ποτα (π.χ. κάναμε πολλά λάθη, αλλά τι³ποτα, αδιαλλαξία)· πρβ. και χρήσεις όπως τι¹ποτε (π.χ. να βρεί τι¹ποτε δώρα, λουλούδια να τους φέρει), τάχα μου (π.χ. πουλάνε κάτι τάχα μου αναλύσεις για τους Έλληνες, που τα είπανε όλα! = δέν με ξεγελούν), ή τύπους όπως εδωνά, αντίς, επειδής, δά.

(8) Φρασεολογίες: (μετά απο ερώτηση) Να σας πώ,... (= δέν έχω αντίρρηση, είμαι πρόθυμος, δέν δυσκολεύομαι) / Κοιτάξτε να δείτε,... (υποβολή δικαιολογίας) / Θα σας πώ,... (το έχω σκεφτεί) / Ουδέν σχόλιον (δέν θέλει να εκφράσει γνώμη) / Τί (να) σας πώ (δέν ξέρω, βρίσκομαι σε αμηχανία) / Δέν ξέρω τί να πώ (δυσκολεύομαι) / Με ρωτάτε αλλά... (δέν είμαι στην κατάλληλη κατάσταση, δέν έχω την κατάλληλη διάθεση) / Κάτσε να σου πώ! (μην είσαι τόσο απότομος, θα σου εξηγήσω) / Λίγα πράγματα (συγκρατημένος) / Τί πράγμα; (για να κερδίσει χρόνο) / Έε... (κόμπιασμα) κλπ.

(9) Συντάγματα: με τα ούλα του, νά τος (ήρθε).

(10) Φρασεολογικές ενότητες: πάει κατα διαβόλου, στου διαβόλου τη μάνα, πάει περίπατο.

Η διαπίστωση των φορτίσεων σε περιπτώσεις όπως αυτές δείχνει:

- τις πηγές των φορτίσεων·
- τα μέσα (βλ. 3.1): παρομοιώσεις, μεταφορές κλπ·
- τις κλίμακες (βλ. 5)·
- τα επίπεδα της γλώσσας: κριτήριο για τη χρήση τους (καταλληλότητα για την εκάστοτε περίσταση γλωσσικής επικοινωνίας)·
- το πλήθος των αποχρώσεων·
- άγνωστες ετυμολογίες και σχηματισμούς: π.χ *κοκορνιόκος*.

Το πλήθος των συνωνύμων δηλώνει διαφορετικές φορτίσεις, των οποίων οι γενικές κατηγορίες εκφράζουν ποικίλες οπτικές γωνίες ενός πολιτισμού, σχετικά με τον κόσμο όπου αυτός αναπτύσσεται. Η αναζήτηση των γενικών κατηγοριών εκεί όπου παρούσιάζεται μεγάλος αριθμός συνωνύμων παρουσιάζει προβλήματα, όπως:

- λεπτές αποχρώσεις: όταν (ουδέτερη φόρτιση) – *άμα* / *σάν* (συναισθηματική) – *καθώς* (συμμετοχή ομιλητή)·
- εννοιολογικές διασυνδέσεις με άλλα λεξιλογικά και φρασεολογικά στοιχεία·
- πολλαπλές δυνατές κατατάξεις·
- δυσκολίες εξαντλητικής συλλογής του υλικού·
- συμφωνίες και ασυμφωνίες των χρηστών (ομιλητών) ως προς τις φορτίσεις·
- δυσκολία ερμηνείας της δημιουργίας των φορτίσεων: ετυμολογία, αλλαγές λεξιλογίου·
- σύγκριση κοινής και διαλέκτων·
- αντιπαραθετική εξέταση γλωσσών.

11. Συμπεράσματα

Η γλωσσολογική εξέταση ενός γλωσσικού συστήματος δέν περιορίζεται μόνο στην έρευνα και διαπίστωση των κανόνων δομής του, αλλά περιλαμβάνει και την εξέταση των ποικίλων λειτουργιών των δομών αυτών και την ερμηνεία τους. Η μελέτη των λειτουργιών οδηγεί στη μελέτη των φορτίσεων και αποφορτίσεων του γλωσσικού συστήματος (πρβ. και επίπεδα της γλώσσας), του κοινού συστήματος των ομιλητών αλλά και των ιδιολεκτικών χαρακτηριστικών (πρβ. ατομικό ύφος λογοτεχνών κλπ.). Η αποτελεσματικότητα του λόγου οφείλεται και εξαρτάται από την κατάλληλη χρήση των φορτίσεων, ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες της γλωσσικής επικοινωνίας.

Βιβλιογραφία

- Bally, Ch. 1934. *Traité de stylistique française*. Χαϊδελβέργη & Παρίσι: Winter & Klincksieck.
 Βλαστός, Π. 1976. *Συνώνυμα και συγγενικά: τέχνες και σύνεργα*. Αθήνα: Επικαιρότητα.
 Βοσταντζόγλου, Θ. 1962. *Αντιλεξικόν, ή, ονομαστικόν της νεοελληνικής*. Αθήνα: Δομή.
 Bußmann, H. 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Στουτγκάρδη: Kröner.
 Cooper, D. 2003. *Meaning*. Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge.

- Coseriu, E. 1976. « L'étude fonctionnelle du vocabulaire. Précis de lexématique », *Cahiers de lexicologie* 29, 5–23.
- Δαγκίτσης, Κ. 1976. *Λεξικό των συνωνύμων της νεοελληνικής*. Αθήνα: Βασιλείου.
- Dubois, J. κ.ά. 1994. *Dictionnaire de linguistique et des sciences du langage*. Παρίσι: Larousse.
- Levinson, S. C. 1983. *Pragmatics*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Lewandowski, T. 1994. *Linguistisches Wörterbuch*, τ. 3. Χαϊδελβέργη & Wiesbaden: Quelle & Meyer.
- ΛΚΝ = *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*. 1998. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Matthews, P. H. 2007. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, 2η έκδ. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Σετάτος, Μ. 1969. *Τα ετυμολογικά σημασιολογικά ζεύγη λόγιων και δημοτικών λέξεων της κοινής νεοελληνικής*. Διδ. διατριβή, ΑΠΘ.
- . 1993. «Γλωσσολογικές μελέτες», *Ελληνικά* 43, 381–401.
- . 2024. «Γενικές παρατηρήσεις στην παραγωγή και σύνθεση της κοινής νεοελληνικής», στο Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία 1*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Телия, В. Н. 1990. «Коннотация», στο *Лингвистический энциклопедический словарь*. Μόσχα: Сов. Энцикл.

Οι εγκλίσεις στην κοινή νεοελληνική

1. Εισαγωγικά

Κατα τα γλωσσολογικά λεξικά, *έγκλιση* (Modus, mood) είναι «η γλωσσική κατηγορία κατα την οποία εκφράζεται η στάση του ομιλητή απέναντι σε αυτό που λέγεται (αβεβαιότητα κλπ.), με ρηματικές καταλήξεις ή με χρήση τροπικών (βοηθητικών) ρηματικών τύπων» (Asher 1994 λ. *Mood and Modality*) ή «γραμματική κατηγορία του ρήματος, με την οποία εκφράζεται η υποκειμενική θέση του ομιλητή απέναντι στο περιεχόμενο που δηλώνεται απο τον λόγο» (Bußmann 1990 λ. *Modus*) ή ακόμη «τρόποι κατα τους οποίους εκείνος που μιλεί διατίθεται εν σχέσει με κείνο που σημαίνει το ρήμα» (Τζάρτζανος 1946–1953, τ. 1, 279).

Οι εγκλίσεις διακρίνονται μεταξύ τους κατα γλώσσες, π.χ. σε οριστική – υποτακτική – προστακτική στην ΚΝΕ, με αντίστοιχες λειτουργίες, π.χ. πραγματικό – μή πραγματικό – επιθυμία κλπ. Ορισμένες εγκλίσεις υποδιαιρούνται σε κατηγορίες, όπως η υποτακτική στις υποκατηγορίες της απαγόρευσης, του δυνατού, του μή πραγματικού, της παρακάλυψης, της δυνητικότητας, της υποθετικότητας, της ευχής κλπ., ή κατα τον Jespersen (1951, 320–321) σε αυτές που περιέχουν ένα στοιχείο θέλησης (jussive, compulsive, obligative, advisory, precative, hortative, permissive, promissive, optative, desiderative, intentional) και εκείνες που δέν το περιέχουν (apodictive, necessitative, assertive, presumptive, dubitative, potential, conditional, hypothetical, concessional). Διακρίσεις σάν αυτές υποβάλλουν την έννοια της τροπικότητας (modality), η οποία παρουσιάζει ποικίλες κλίμακες (Lyons 1977, 787 κ.ε.) και εκφράζεται με διάφορους τρόπους κατα γλώσσα: με διακρίσεις μορφολογικές (π.χ. θέμα και κατάληξη), συντακτικές (π.χ. οι ‘συντακτικές’ εγκλίσεις, δηλαδή αυτές που εκφράζονται με τροπικά μόρια ή ρήματα όπως η ευκτική στην ΚΝΕ: π.χ. *μακάρι / είθε να + ρήμα* κλπ.), σημασιακές (π.χ. —*Λές δηλαδή οτι θα έρθει; — Υποθέτω [= ίσως έρθει]*), επιτονιστικές (π.χ. *κράτησε!* = β’ εν. ενεργητικής προστακτικής αορίστου, ενώ *κράτησε* = γ’ εν. οριστικής ενεργητικού αορίστου), ρητορικές (π.χ. *κάνει ρεύμα εδώ μέσα = κλείσε σε παρακαλώ το παράθυρο*).

Κατα τις παραδοσιακές γραμματικές της ΚΝΕ (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, τ. 1, 316), διακρίνονται εγκλίσεις δεδομένου και πραγματικού (κυρίως οριστική), πιθανού και δυνατού (δυνητική οριστική), προσταγής (προστακτική), επιθυμίας και θελήσεως (βουλητική υποτακτική), ευχής (ευχετική), πιθανολογικές (*θα + οριστική* κάθε χρόνου) κλπ., αναλόγως της σημασίας του ρήματος, της έννοιας των συμφραζομένων, των μορίων και άλλων λέξεων. Οι εγκλίσεις εξετάζονται σε σχέση με τις προτάσεις (κρίσεως, επιθυμίας, ανεξάρτητες και εξαρτημένες κλπ.), με τους χρόνους και τις όψεις κλπ. Οι ποικίλες διασυνδέσεις και σχέσεις των εγκλίσεων της ΚΝΕ (μορφολογικές, συντακτικές, σημασιακές κλπ.) δημιουργούν ποικίλα προβλήματα στη γλωσσολογική έρευνα.

2. Οι εγκλίσεις στην ΚΝΕ

Στην ΚΝΕ διακρίνονται μορφολογικά απο τους τύπους της οριστικής έγκλισης η υποτακτική του αορίστου (*γράφω, γραφτώ*: θέμα αορίστου, καταλήξεις αρκτικών χρόνων οριστικής) και η προστακτική (θέματα ενεστώτα – αορίστου, ιδιαίτερες καταλήξεις:

γράφει! – γράψε!, γράφου! – γράψου!, τρέχε! / τρέχα! – τρέξε!). Η υποτακτική του ενεστώτα συμπίπτει με την οριστική του ίδιου χρόνου ως προς το θέμα και τις καταλήξεις. Η υποτακτική χρησιμοποιείται συνήθως με μόρια (να, θα κλπ.) και κάποτε χωρίς αυτά (π.χ. έρθει δεν έρθει, πρβ. και όταν έρθει – όταν θα έρθει κλπ.). Απο συντακτική άποψη (εκφορές με μόρια κλπ.), οι λειτουργίες των τύπων είναι ποικίλες (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, τ. 1). Εξαιρώντας την προστακτική, μπορεί κανείς να αναρωτηθεί αν υπάρχουν πραγματικά εγκλίσεις στην ΚΝΕ ή έχουμε κυρίως διαφορετικές λειτουργίες των ιδίων τύπων ανάλογα με τις συντακτικές εκφορές. Δέν πρέπει να αποκλείσουμε και κάποια διαφορετική λύση (ερμηνεία) του προβλήματος, με νέα ανάλυση των γλωσσικών δεδομένων.

2.1 Υλικό

Εξετάζοντας τις πραγματώσεις της ΚΝΕ, παρατηρούμε:

(1) Εκφορές χωρίς μόρια, με διακρίσεις όψης:

- γράφει δε(ν) γράφει εγώ θα πάω να τον δώ (παίρνω υπόψη όλες τις πιθανές εκδοχές για μιά ενέργεια για τώρα)·
γράφει διαβάσει δέν μ' ενδιαφέρει (πιθανές εκδοχές για δυό ενέργειες)·
- όποιος προλαβαίνει παίρνει· ό,τι λέει είναι·
όποιος προλάβει παίρνει· ό,τι πεί είναι·
- όταν (πρβ. και μόλις / αφού / άμα) έρχεται τον βλέπει·
όταν (πρβ. και πρίν / προτού) έρθει τον βλέπει·
- άν (πρβ. και σε περίπτωση που) έρχεται δέν το ξέρω·
άν έρθει δέν το ξέρω·
- ίσως θελήσει·
ίσως έρθει τώρα που μιλάμε·
- είτε γράφει είτε δέν γράφει·
είτε γράφει είτε δεν γράφει·
- μήπως γράφει ↗·
μήπως γράφει ↗·
- όπου φύγει φύγει.

(2) Εκφορές με μόρια:

- έχει δεν έχει γράψει... (εκδοχές προτερόχρονου του παρόντος)·
γράψει δε(ν) γράψει... (για το μέλλον)·
- μη:
μη² γράφεις!·
μη² γράψεις!·
μη γράφει ↗·
- να:
του είπα να έρχεται να με βλέπει·
του είπα να έρθει να με δει·
ο Γιώργος να έρθει στο τηλέφωνο!·
ο Γιώργος να έρχεται στο τηλέφωνο όταν τον καλούν!·
καλά να πάθει!·

καλά να παθαίνει!·

μακάρι να βρέχει κάθε μέρα!·

μακάρι να βρέξει κάθε μέρα!·

■ θα:

θα γράφω·

θα γράψω·

■ άς:

άς γράφει!·

άς γράψει!·

■ έτσι και γράψει.

(3) Εκφορές με και χωρίς μόρια:

■ όταν εργάζεται / όταν θα εργάζεται (όπως περιμένουμε)·

όταν εργαστεί / όταν θα εργαστεί (όπως ισχυρίζεσαι, τότε ακριβώς)·

■ ίσως φεύγει / ίσως θα φεύγει / ίσως να φεύγει·

ίσως φύγει / ίσως θα φύγει / ίσως να φύγει·

ίσως έχει φύγει / ίσως θα έχει φύγει / ίσως να έχει φύγει·

■ όπως στρώσεις θα πλαγιάσεις (βεβαιότητα του δεύτερου ρήματος ακολουθεί την πιθανότητα του πρώτου)·

όπως θα στρώσεις έτσι (και) θα πλαγιάσεις (βεβαιότητα και στα δύο ρήματα).

(4) Εκφορές με επιρρηματικούς προσδιορισμούς:

■ αύριο γράφει εξετάσεις / αύριο θα γράφει εξετάσεις / αύριο να γράφει εξετάσεις·

*αύριο γράψει εξετάσεις / αύριο θα γράψει εξετάσεις / αύριο να γράψει εξετάσεις·

■ πρίν δέκα χρόνια φεύγει στο εξωτερικό·

*πρίν δέκα χρόνια φύγει στο εξωτερικό·

*πρίν δέκα χρόνια θα φεύγει στο εξωτερικό·

πρίν δέκα χρόνια θα φύγει στο εξωτερικό.

(5) Εκφορές ταυτόσημες φωνητικά:

■ ίσως κρίνει χωρίς προσοχή (κρίνει: ενεστώτας ή αόριστος), αλλά πρβ. *ίσως κρίνεται* / *ίσως κριθεί*.

(6) Εκφορές με άρνηση:

■ γράφει δε γράφει / γράψει δε γράψει αλλά *γράφει μή γράφει / *γράφει μή γράψει·

■ όταν δέν γράφει / όταν δέν γράψει αλλά *όταν μή γράφει / γράψει·

■ άν δέν γράφει / γράψει αλλά *άν μή γράφει / γράψει·

■ άς μή γράφει / γράψει αλλά *ας δέν γράφει / γράψει.

(7) Αδύνατες και αμφίβολες εκφορές:

■ *πώς γράψει; αλλά πώς γράφει; / πώς θα γράφει; / πώς θα γράψει; / πώς να γράφει; / πώς να γράψει;·

■ *ώσπου γράψει αλλά ? ώσπου θα γράφει / ? ώσπου θα γράψει / ώσπου να γράψει·

■ *ενώ γράψει αλλά ενώ γράφει·

■ *ώστε γράψει αλλά ώστε θα γράφει / να γράψει·

■ *επειδή γράψει αλλά επειδή θα γράφει·

■ *άν και γράψει αλλά άν και θα γράψει·

*άν να γράψει αλλά άν γράφει / άν θα γράψει·

- ? που γράψει αλλά που θα γράψει·
- *όποιος να γράψει αλλά όποιος γράψει / όποιος θα γράψει·
- *αφού να γράψει αλλά αφού γράψει / αφού θα γράψει·
- *οτι γράψει / *οτι να γράψει αλλά οτι θα γράψει·
- *ούτε έρθει ούτε φύγει αλλά ούτε θα έρθει ούτε θα φύγει / ούτε να έρθει ούτε να φύγει·
- *μήτε έρθει μήτε φύγει αλλά μήτε θα έρθει μήτε θα φύγει / μήτε να έρθει μήτε να φύγει·
- ? μά γράψει μά δέν γράψει καρφί δέ μου καίγεται·
μά γράψει μά διαβάσει πάντα είναι έτοιμος·
- ? ένα «γράφει» δέ λέει τίποτα.

2.2 Ανάλυση

Οι ρηματικοί τύποι στο 2.1 αναλύονται σε θέματα που διακρίνουν τις διαφορετικές όψεις του ρήματος στην KNE (γραφ- / γραψ- κλπ.) + καταλήξεις αρκτικών χρόνων (μή ιστορικών) ή προστακτικής (-ε, π.χ. *πέρασε!* – *πέρασε* κλπ.). Η υποτακτική του ενεστώτα συμπίπτει φωνητικά με την οριστική ενεστώτα (πρβ. Τριανταφυλλίδης 1991, 343 σημ. 2), π.χ. *όταν γράφει* (όπως τώρα, πραγματικό) *να μὴν του μιλάς!* – *όταν γράφει* (όποτε γράφει, δυνητικό) *να μὴν του μιλάς!* Παλαιότερα η διάκριση γίνονταν ορθογραφικά: *γράφει* – *γράφη*, αλλά πρβ. και *όταν κρίνει* (ενεστώτας) – *όταν κρίνει* (αόριστος) κλπ.

Οι σπάνιες ανεξάρτητες εκφορές της υποτακτικής αορίστου και οι παράλληλες εκφορές τους μέ ή χωρίς μόριο μας οδηγούν στην επανεξέταση των αναλύσεων που συναντούμε στις παραδοσιακές γραμματικές. Θα μπορούσαμε έτσι να υποστηρίξουμε (βλ. Σετάτος 1993· 1994) ότι στην KNE οι τύποι *γράφει* – *γράφει* κλπ. αποτελούν μή παρελθοντικούς χρόνους, που διακρίνονται κατα την όψη (πρβ. για το *γράφει* οτι αναλύεται σε θέμα στιγματικής όψης + καταλήξεις αρκτικών χρόνων). Έτσι εξηγείται η απουσία του **αύριο* / **σήμερα* / **πρίν δέκα χρόνια γράψει*: ο επιρρηματικός προσδιορισμός καθορίζει τη χρονική λειτουργία του ρήματος, όπως και το μή παρελθοντικό, ενώ στα *αύριο* / *σήμερα* / *πρίν δέκα χρόνια γράφει* ο τύπος *γράφει* δηλώνει εξακολουθητικότητα και μη παρελθοντικό (η εξακολουθητική όψη μή παρελθοντικού χρόνου είναι του παρόντος, ακόμη και με ενδείξεις του μέλλοντος ή παρελθόντος, δηλαδή μας μεταφέρει στο τότε παρόν).

2.3 Σύστημα της KNE

Το ρηματικό σύστημα της KNE παρουσιάζει μορφολογικά απλούς και σύνθετους (με βοηθητικά ρήματα) τύπους και τις κατηγορίες όψης, χρόνου, έγκλισης, φωνής, αριθμού και προσώπου, προτερόχρονου / υστερόχρονου. Ορισμένες κατηγορίες δέν εκφράζονται μορφολογικά, π.χ. οι διαθέσεις κατα περίπτωση δηλώνονται μορφολογικά μέσω των φωνών, ενώ πρβ., αντίθετα, τα κλιτά ρηματικά ουσιαστικά και επίθετα, που εκφράζουν τις διαθέσεις, και τους άκλιτους ρηματικούς τύπους (απαρέμφατο, τύπος σε -οντας). Ποικίλες τροπικότητες, τέλος, εκφράζονται με μόρια και άλλα βοηθητικά

στοιχεία (να, άς, είθε, πρέπει, μέλει κλπ., πρβ. και θα στον μέλλοντα) ή με σύνθεση (μιοσ- + ρήμα, ξε-, ξανα- κλπ.). Οι μορφολογικές κατηγορίες δηλώνονται με τα ρηματικά θέματα (όψεις), τις ρηματικές καταλήξεις (αρκτικοί – παρελθοντικοί χρόνοι) και προλήξεις (αύξηση), τις φωνές και την περίφραση (σύνθετοι χρόνοι: παρακείμενος κλπ.). Οι συντακτικές ρηματικές κατηγορίες δηλώνονται με τις προσωπικές καταλήξεις και το σθένος, οι σημασιακές / εννοιολογικές με τις διαθέσεις, τις τροπικότητες, τη σύνθεση, τις πράξεις λόγου. Η δομή συχνά παρουσιάζει αμαλγάματα μορφημάτων, π.χ. οι καταλήξεις δηλώνουν ταυτόχρονα πρόσωπο, αριθμό, χρόνο και έγκλιση.

Η αντιστοιχία δομής και λειτουργίας, όπως π.χ. των όψεων, δέν συναντάται πάντα: στις εγκλίσεις η αντιστοιχία αυτή φαίνεται στην περίπτωση της προστακτικής, η οποία διαθέτει ιδιαίτερες κατηγήξεις για τη δήλωσή της, ενώ στις άλλες περιπτώσεις η δήλωση καθορίζεται με ειδικούς δείκτες (μόρια κλπ.). Στην τελευταία περίπτωση, θα μπορούσαμε να δεχτούμε ότι οι εγκλίσεις αποτελούν λειτουργίες των σύνθετων αυτών ρηματικών εκφράσεων (πρβ. την έκφραση των διαθέσεων μέσω των δομικών μορφών των δύο φωνών του ρήματος). Έτσι π.χ. το θα + έγκλιση (δηλαδή μή παρελθοντικό τύπο) καταλήγει να δηλώνει τους μέλλοντες, επειδή θα = φυσικό, τυπικό κλπ. + γράφει = εξακολουθητική όψη μή παρελθοντικού χρόνου → εξακολουθητική μελλοντική ενέργεια / πράξη και το θα + γράφει = στιγμική όψη μή παρελθοντικού χρόνου → στιγμική, μοναδική μελλοντική ενέργεια / πράξη· πρβ. και παρακείμενο: έχω (εξακολουθητικό βοηθητικό ρήμα) + γράφει (στιγμική όψη, απαρέμφατο) → εξακολουθητικότητα αποτελέσματος ενέργειας / κατάστασης. Με τις εκφορές δεικτικών βοηθητικών στοιχείων + εγκλίσεων (καλύτερα μή παρελθοντικών τύπων) εκφράζονται γραμματικοποιημένες τροπικότητες (πρβ. και θα έγραφε / θα έγραψε, να γράφει! / να γράψει!).

Η έγκλιση της προστακτικής, η μόνη που δηλώνεται με ιδιαίτερες καταλήξεις, περιέχει το στοιχείο της θέλησης και επιθυμίας (βλ. Jespersen 1951), που την ξεχωρίζει από τις άλλες εγκλιτικοτροπικές χρήσεις (γράφει, γράψει, μή γράφεις!, μή γράψεις!, πρβ. και παρήγγειλέ μου έναν καφέ! (η κατάληξη -ε και ο επιτονισμός αρκούν για τη διάκριση της προστακτικής και έτσι παραμένει η εσωτερική αύξηση).

3. Ιστορική εξέλιξη

Η εξέλιξη από την ινδοευρωπαϊκή (εγκλίσεις: οριστική, υποτακτική, ευκτική, προστακτική, επιτακτική) στην αρχαία ελληνική (οριστική, υποτακτική, ευκτική, προστακτική) και αργότερα στη νεοελληνική (οριστική, υποτακτική, προστακτική) δείχνει μία τάση προς περιορισμό της μορφολογικής δήλωσης των εγκλίσεων και αύξηση των αναλυτικών (συντακτικών) δηλώσεών τους.

Η φωνητική σύμπτωση των καταλήξεων οριστικής – υποτακτικής (-εις, -ομεν κλπ. -ης, -ομεν κλπ. σε -is, -ομε / -ιμε κλπ.) μετέφερε τη διάκριση των εγκλίσεων στη λειτουργία των γραμματικών λέξεων (συνδέσμων, μορίων, π.χ. αρχαία ελληνικά *έάν, κεν* κλπ.), που συχνά συνεκφέρονταν με τις εγκλίσεις, δηλαδή στη δήλωση με συντακτικούς δείκτες. Έτσι εμφανίστηκε μία διαφορετική κατηγοριοποίηση των τύπων των εγκλίσεων και κυρίως της υποτακτικής του αορίστου, βάσει των χαρακτηριστικών της (στιγμική όψη και καταλήξεις αρκτικών χρόνων της οριστικής). Η 'χαώδης' κατάσταση της μεσαιωνικής ελληνικής σχετικά με την έκφραση του μέλλοντα συστηματοποιή-

θηκε στη νέα ελληνική (ΚΝΕ και διαλέκτους) κατα ποικίλους τρόπους, υπάρχουν όμως ακόμη ορισμένες εκφορές που δείχνουν τη θέση των τύπων στο σύστημα της γλώσσας, π.χ. *όποιος έρθει – όποιος θα έρθει, όταν έρθει – όταν θα έρθει, γράφει_δε_γράφει – γράψει_δε_γράψει, έρθει_δεν_έρθει* κλπ. (πρβ. και *πάει να + ρήμα – πηγαίνει να + ρήμα, έχω γράψει, είναι να + ρήμα* κλπ.).

Η ιδιαίτερη θέση της προστακτικής στο σύστημα της ΚΝΕ φαίνεται και απο τις ουσιαστικοποιήσεις της, π.χ. *το έβγα, τα παρε δώσε*, που θυμίζουν αντίστοιχες χρήσεις του απαρεμφάτου της αρχαίας ελληνικής (ως προστακτικής, ως ουσιαστικού: *σύναρ-θρο απαρέμφατο*), ως επιφωνήματος (πρβ. στην ΚΝΕ *έλα! ή και δώσ' του αγκαλιές και φιλιά!*). Είναι χαρακτηριστικό επίσης οτι τα ονοματικά παράγωγα του ρήματος δηλώνουν (εκτός του γένους, που δηλώνουν οι μετοχές) τις κατηγορίες χρόνου (*-όμενος – -μένος*), όψης (πρβ. *δέσιμο – δεσιά – δέμα*), φωνής (*-οντας – -όμενος / -μένος*), διάθεσης (πρβ. *-τικός / -τός / -όμενος / -μένος*), ενώ η έγκλιση δηλώνεται μόνο απο την ουσιαστικοποιημένη και άκλιτη προστακτική (πρβ. *στο έμπα του χειμώνα*).

Σε ορισμένες νεοελληνικές διαλέκτους διασώθηκε απο την αρχαία ελληνική μόνο ο τύπος της προστακτικής, π.χ. στα ποντιακά *γράψον!, έλεπον!, τρέξον!, τέρεν!, χου-λία!, θέλον!* (ενώ **γράφε!, *γράφει*, πρβ. και τον περιορισμό της όψης μόνο στην αντίθεση παρατατικού – αορίστου, π.χ. *εδίνα – εδώκα*).

4. Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο 'έγκλιση' για την προστακτική και τους όρους 'εξακολουθητικός / στιγμικός μή παρελθοντικός τύπος' για τις εγκλιτικοτροπικές λειτουργίες των μή παρελθοντικών χρόνων. Ο καθεωρημένος όρος πάντως 'υποτακτική αορίστου' έχει τη διακριτική ιδιότητα του καθορισμού του τύπου (όχι της λειτουργίας, εφόσον εμφανίζεται μόνος του και μαζί με γραμματικούς δείκτες).

Βιβλιογραφία

- Asher, R. E. (επιμ.). 1994. *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, τ. 5. Οξφόρδη & Νέα Υόρκη: Pergamon Press.
- Bußmann, H. 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Στουτγκάρδη: Kröner.
- Jespersen, O. 1951. *The Philosophy of Grammar*. Λονδίνο: George Allen & Unwin.
- Lyons, J. 1977. *Semantics 2*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Σετάτος, Μ. 1993. «Ο νεοελληνικός παρακείμενος και η εξέλιξη του νεοελληνικού ρηματικού συστήματος», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 3. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 483–522.
- . 1994. «Γλωσσολογικές παρατηρήσεις σε ρήματα της κοινής νεοελληνικής», *Ελληνικά* 44, 423–445.
- Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Ο ρόλος του τόνου στο ομηρικό εξάμετρο και το τέλος της *Ιλιάδας*

1. Εισαγωγικά

1.1 Φύση του μέτρου, μέτρο και ρυθμός

Βάση της μετρικής μορφής είναι η κανονική εμφάνιση κάποιων γλωσσικών στοιχείων σε ορισμένες θέσεις της γραμμικότητας του λόγου και με συγκεκριμένες επαναλήψεις: τέτοια στοιχεία είναι: οι βαριές και ελαφριές συλλαβές (αρχαία ελληνική, αραβική ποίηση), οι τονισμένες και άτονες συλλαβές (νεοελληνική κλπ. ποίηση), ο στιγμικός μουσικός τόνος (πρβ. και 'κλειδιά' ιδεογραμμάτων στην κινεζική ποίηση), τα όμοια φωνητικά στοιχεία (κυρίως σύμφωνα) στην αρχή τριών λέξεων του στίχου (αρχαία τευτονική ποίηση), οι επαναλήψεις περιεχομένου (πρβ. *parallelismus membrorum* στην εβραϊκή ποίηση), οι στροφές, οι επωδοί κλπ. Ο ρυθμός στηρίζεται στην ποικιλία μέσα στο μέτρο (πρβ. παραβάσεις του μέτρου στον ρυθμό, που για τους Ρώσους φορμαλιστές αποτελεί αναγκαστική αποστασιοποίηση).

Με τα βασικά μετρικά στοιχεία μπορούν να συνδυαστούν κατα περίπτωση και άλλα (πρβ. απαγγελία αοιδού), όπως η μουσικότητα (*tonalité*), ο χρωματισμός (*luminance*), η ένταση (ηχηρότητα), η μακρότητα κλπ. και οι συνδυασμοί τους, η σειρά των όρων (έμφαση κλπ.), οι επιλογές του λεξιλογίου και των ρητορικών σχημάτων κλπ. (βλ. 2, 3).

1.2 Αρχαία ελληνική μετρική

Η αρχαία ελληνική μετρική βασίζεται σε σχήματα (πόδες, μέτρα κλπ.) ελαφριών και βαριών συλλαβών, αντίθετα από τη νέα ελληνική, που στηρίζεται σε σχήματα τονισμένων και άτονων συλλαβών (φωνηεντικών πυρήνων των συλλαβών).

Ο αρχαιοελληνικός τόνος δέν λαμβάνεται υπόψη στη μετρική, γεγονός που δημιουργεί οπωσδήποτε ένα πρόβλημα, αν πάρουμε υπόψη μας τη διακριτική του λειτουργία στα αρχαία ελληνικά (πρβ. *φῶς – φώς, οἴκοι – οἴκοι, τόμος – τομός, παιδεύσαι – παιδεύσαι*).

Για να λύσει κανείς το πρόβλημα και εφόσον δέν μπορούμε να ακούσουμε έναν αρχαίο αοιδό στην εκφώνηση επικού ποιήματος ή άλλον ποιητή, ηθοποιό ή αναγνώστη, πρέπει να κάνουμε ποικίλες διερευνήσεις και υποθέσεις, όπως:

- η απαγγελία είχε μουσικό χαρακτήρα και συνοδευόταν από μουσικό όργανο, χτυπήματα ποδιού κλπ., αλλά επέτρεπε την παρακολούθηση του νοήματος, δηλαδή η διαφορά έμφασης (μέτρο αντί τονισμού) ήταν μικρή·
- χρήσιμη είναι η εξέταση παρόμοιων περιπτώσεων άλλων γραμματειών, π.χ. της αραβικής ποίησης (βάση του μέτρου οι ελαφριές και βαριές συλλαβές), της σερβικής επικής ποίησης (πρακτική του αοιδού)·
- χρήσιμη είναι, επίσης, η εξέταση ομολόγων περιπτώσεων στα νέα ελληνικά, π.χ. στα δημοτικά τραγούδια (πρβ. σπασίματα κλπ.)·
- υπάρχει διαφορά μεταξύ της εποχής που αυτοσχεδιάζει ο αοιδός και των μεταγε-

νέστερων εποχών, όπου απαγγέλλει την ίδια ποιητική μορφή κάθε φορά ο απαγγελέας (πρβ. και αλλαγές προφοράς)·

- ο φωνητικός χαρακτήρας των τόνων ήταν τέτοιος που μπορούσε να συνδυαστεί με το μέτρο χωρίς να χάνει ή να χάνεται (πρβ. και παύσεις – τομές / διαίρεση), έτσι ώστε να μπορεί ο αοιδός να τον χρησιμοποιεί λειτουργικά (πρβ. στον καθημερινό προφορικό λόγο τους τόνους, τα υπερτεμαχιακά και άλλα προσωδιακά στοιχεία)·
- η απαγγελία ίσως ‘τόνιζε’ κάτι διαφορετικό από τους μουσικούς τόνους, κάτι χαρακτηριστικό των συλλαβών, αλλά και οι μουσικοί τόνοι συνέβαλλαν στην ακουστική εντύπωση της απαγγελίας.

Η αρχαία ελληνική μετρική θα πρέπει να στηριζόταν σε κάτι πολύ βασικό, απλό, αισθητό και εμφανές, τον συλλαβισμό και τη μακρότητα ή βραχύτητα των φωνηέντων, γιατί αλλιώς ένα πολυσχιδές μέτρο όπως ο δακτυλικός εξάμετρος θα παρουσίαζε δυσκολίες, ιδίως στον αυτοσχεδιασμό του επικού ποιητή. Από την άλλη μεριά, δέν βασίζεται στον τονισμό και έρχεται σε αντίθεση με αυτόν, πράγμα που δηλώνει ότι ο τονισμός, αν και φωνολογικά διακριτικός, σε λίγες περιπτώσεις και θέσεις (παράληγουσα, λήγουσα), δέν παρενέβαινε ενοχλητικά στην εκφώνηση, την απαγγελία ή το τραγούδι των στίχων. Πιθανώς βασικότερη ακουστική εντύπωση της ομιλίας να ήταν η συλλαβική δομή των εκφωνήσεων (ο λόγος πάντως έρεε με έμφαση στον χωρισμό των συλλαβών και την ακολουθία μακροτήτων ή βραχυτήτων ή των απολήξεων [clausulae], ενώ οι τόνοι αποτελούσαν μιά ελαφρά διακύμανση, πρβ. ότι οι αρχαίοι Έλληνες δέν χρησιμοποιούσαν τονικά σημάδια, διάβαζαν υψηλόφωνα και δέν χώριζαν τις λέξεις στη γραφή, κάτι που ίσως αποτελεί ένδειξη συλλαβικής προφοράς) και τα αρχαία ελληνικά μέτρα βασίστηκαν σε αυτή, όπως δημιουργείται κατά τη γραμμικότητα του λόγου (αντίθετα τα νεοελληνικά μέτρα βασίζονται στον δυναμικό τόνο, που ξεχωρίζει τις συλλαβές όχι όμως και τη δομή τους, ανοιχτές – κλειστές, απλούστερες – συνθετότερες). Τονισμός και μέτρο αποτελούν διαφορετικές διαστάσεις στα αρχαία ελληνικά, παρόλο που μπορούν να αφορούν τα ίδια γλωσσικά στοιχεία, π.χ. τα μακρά φωνήεντα, που για το μέτρο είναι απλώς μιά ποικιλία κλειστής (βαριάς) συλλαβής, δηλαδή του τύπου (C)ā ≡ (C)aC.

Στα αρχαία ελληνικά οξεία και περισπωμένη είχαν διαφορετική φωνητική αξία και δύσκολα μπορούσαν να ληφθούν ως βάση μέτρου (π.χ. με κανονική διαδοχή τους, αλλά πρβ. τις δυσκολίες, τις άτονες συλλαβές κλπ.), και το ίδιο ισχύει για τη διαδοχή φωνηέντων και συμφώνων, δηλαδή βάση αποτελούν οι περιπτώσεις που εντάσσονται στο σχήμα «ό,τι δέν είναι α είναι β (α = αντιφατική μορφή του β)», ενώ οξείες και περισπωμένες βρίσκονται δίπλα σε βαρείες και ατονία.

Ο τονισμός στα αρχαία ελληνικά έμμετρα κείμενα βρίσκεται σε δεύτερη μοίρα (μερικοί όπως ο B. de Cornulier υποστηρίζουν ότι ο γραμματικός τόνος δέν παίζει κανένα ρόλο), όπως και οι παύσεις (πρβ. αντίθετα τις τομές), αλλά τίθεται το ερώτημα, αν παρ’ όλα αυτά έχει κάποιο ρόλο και πού (ομοιότητες – αντιθέσεις κλπ.).

2. Δακτυλικό εξάμετρο και επική γλώσσα

Το δακτυλικό εξάμετρο κατα τον Μ. Bowra πρέπει να άδεται (η απαγγελία είναι μεταγενέστερη πρακτική). Ήταν ένα «song [...] sung to a recognizable tune» και η επική ποίηση ήταν «at the most intoned to a very simple chant» με συνοδεία φόρμιγγας (Bowra 1967, 22). Ορισμένες ακολουθίες, π.χ. –υ–, υ υ υ, δέν εντάσσονται στο εξάμετρο (αντίθετα από τα ιαμβικά μέτρα), το οποίο παρ' όλα αυτά «gives prominence to some essential qualities of the Greek language, notably its high proportion of short to long syllables and its ability to differentiate between them on the principle that one long is the equivalent of two shorts. [...] Because this archaic Greek had a large number of short syllables, it was possible to evolve a metrical system based on the proportions of longs and shorts.» (Bowra 1967, 23–24). Η ποικιλία συνδυασμών δακτύλων και σπονδείων και οι τομές (πρβ. όλες μαζί στον στίχο *Ιλιάδα* Ξ 83: *Ἀτρεΐδῃ, ποῖόν σε ἔπος φύγεν ἕρκος ὀδόντων*), εξισορροπούν τα μέρη του εξαμέτρου και συμβάλλουν στον ρυθμό («making its words run against the strictly metrical divisions» [Bowra 1967, 20]), αποφεύγοντας τη μονοτονία.

Ο επικός ποιητής είχε στη διάθεσή του:

- τη διαμορφωμένη επική γλώσσα: διαλεκτικές μορφές, λογότυπους, φόρμουλες κλπ.·
- το τυποποιημένο ρεπερτόριο (το δικό του αλλά και άλλων αοιδών)·
- φωνητικά γλωσσικά χαρακτηριστικά: φωνήεντα και σύμφωνα (φωνητικό χρωματισμό, παρήχηση κλπ.), τονισμό, συνδυασμούς και επαναλήψεις, παύσεις (πρβ. σύνταξη), τέμπε, εκθλίψεις·
- μορφολογικά γλωσσικά χαρακτηριστικά: ποικίλους ισοδύναμους τύπους κλπ. (πρβ. και αντίστοιχες δυσκολίες γλωσσικής εκτίμησης σήμερα)·
- συντακτικά γλωσσικά χαρακτηριστικά: σειρά όρων, συντάγματα και φράσεις, μικρές και μεγάλες προτάσεις·
- μετρικά χαρακτηριστικά: συνδυασμούς δακτύλων και σπονδείων, τομές και διαίρεση, διασκελισμούς κλπ., που δημιουργούν την ποικιλία του ρυθμού (ρευστός, απότομος κλπ.)·
- σημασιακά χαρακτηριστικά: λεξιλόγιο, φρασεολογία·
- πολιτισμικά χαρακτηριστικά·
- το προσωπικό του βλέμμα.

Τα γλωσσικά αυτά στοιχεία μπορούν να χρησιμοποιούνται μεταξύ τους αθροιστικά ή διαφοροποιητικά και ως προς τη σημασία ενισχυτικά (απηχητικά κλπ.) ή απισχυτικά (αντιθέσεις κλπ.).

Η συνεχής, κοπιώδης και μακροχρόνια μελέτη της επικής γλώσσας των ομηρικών επών δέν μπορεί να συγκριθεί παρ' όλα αυτά (πρβ. βέβαια και την ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογική εξέταση, που μπορεί να εξακριβώσει στοιχεία άγνωστα στον αοιδό) με το γλωσσικό αίσθημα του ποιητή τους, ο οποίος 'ζει' μέσα στη γλώσσα, κατέχει τις εκφραστικές της δυνατότητες, αισθάνεται τις φορτίσεις των ποικίλων μορφών της και τα εκμεταλλεύεται όλα αυτά προς το καλύτερο γλωσσικό και αισθητικό αποτέλεσμα. Η διαδοχή και οι συνδυασμοί δακτύλων και σπονδείων κλπ., πιθανώς και οι τόνοι, είναι υλικό προς οργάνωση με σκοπό το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα στους ακροατές.

3. Ο ρόλος του τόνου

Εκτός του μέτρου και του ρυθμού, που έχουν πρωτεύοντα ρόλο, υπάρχουν και άλλα στοιχεία που συμβάλλουν στο ποιητικό αποτέλεσμα, όπως η θέση των λέξεων (έμφαση κλπ.), παρηχητικά φαινόμενα (π.χ. *Οδύσσεια* α 56: *αἶεῖ δὲ μαλακοῖσι καὶ αἰμυλίοισι λόγοισι, Ἰλιάδα* P 458: *ρίμφα φέρον θοὸν ἄρμα μετὰ Τρῶας καὶ Ἀχαιοὺς*, για τα άλογα του Αχιλλέα, πρβ. τα δασέα σύμφωνα) κλπ.

Κοντά σε αυτά τα στοιχεία και σε συνδυασμό με αυτά, μπορεί να υποθέσει κανείς ότι και ο τονισμός καλείται κάποτε να συμβάλει στη γενική εντύπωση (αποτέλεσμα), π.χ. στον στίχο *Ἰλιάδα* Θ 348: *Ἐκτωρ δ' ἀμφιπεριστρώφα καλλίτριχας ἵππους* έχουμε τη μετρική μορφή -- | - ∪ ∪ | -- | -- | - ∪ ∪ | --, όπου το τμήμα - ∪ ∪ | -- | -- θα μπορούσε να εκληφθεί ως μετρική απεικόνιση της στροφής, υπόθεση που ενισχύεται από την έλλειψη τόνου μεταξύ της 1ης και της 7ης συλλαβής. Οι τόνοι δέν είναι συστατικά του μέτρου, αλλά συντελούν στην έκφραση ποικίλων φορτίσεων (όπως και σημασιών, όταν διαφοροποιούν ελάχιστα ζεύγη).

Ἄν δεχτούμε τη δυνατή ποιητική συλλειτουργία μέτρου και τονισμού, μπορούμε να εξετάσουμε τις εξής δυνατότητες:

- παράλληλη λειτουργία: ενίσχυση του ποιητικού αποτελέσματος (περιεχόμενο, συναίσθημα κλπ.), πρβ. προσωδιακά στοιχεία σε ενίσχυση μὴ προσωδιακῶν (τεμαχιακῶν)·
- αντίθετη λειτουργία: πρβ. αντίθεση φωνητικής μορφής και περιεχομένου, π.χ. 'σκληρό' νόημα με 'μαλακούς' φθόγγους·
- διαφορετική λειτουργία: πρόσθετα στοιχεία κλπ.

Μέσα στο γενικό πλαίσιο της εκμετάλλευσης της φωνητικής μορφής από τον ποιητή έχει θέση και η εξέταση του ρόλου των τόνων.

3.1 Αρχαίος ελληνικός τονισμός

Για τη φύση του αρχαίου τονισμού υπάρχουν διάφορες θεωρίες και σκοτεινά σημεία, από την αρχαιότητα ως σήμερα.

Ο Allen (2000, 139) θεωρεί ότι η οξεία ήταν ο κύριος τόνος, που σχετιζόταν με την *ἐπίτασιν* (τέντωμα), η βαρεία σήμαινε έναν τόνο χαμηλό και δυνατό (πρβ. *βαρυβρεμέτης*) και σχετιζόταν με την *ἄνεσιν* (χαλάρωμα), ενώ η περισπωμένη (δίτονη, *ὀξυβαρεία* κλπ.) πιθανώς ταυτιζόταν με μια ομαλή καθοδική μετάβαση (Allen 2000, 144). Ο Tronskij (1962, 39, 41) αναφέρει, μιλώντας για τους αρχαίους γραμματικούς, τον οξύ τόνο (*ὀξεῖα προσωδία*) ως *ἀνάτασιν* φωνής, τον βαρύ ως «χαμηλό, με κίνηση του τόνου προς την αντίθετη, κατιούσα πλευρά» (πρβ. *ἄνεσις, ὀμαλισμός*) και την κεκλασμένη (πρβ. το σύμβολο ^).

Οι αρχαίοι ὀροι *ὀξεῖα, βαρεία, ὀξυβαρεία* (*LSJ*, λ. *ὀξύβαρις [προσωδία]*) θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι αποδίδουν την εντύπωση οξύτητας (πρβ. κραυγή κλπ.), χαλάρωσης και αλλαγής (πρβ. λυγμούς κλπ.) αντίστοιχα.

Γενικά η βαρεία πρέπει να διέφερε από την οξεία και την περισπωμένη, αλλά και από την ατονία των φωνηέντων (πρβ. *ὁ - ὅ, τὸ - τοῦ* κλπ.). Η οξεία διαφέρει από την περισπωμένη.

3.2 Ρόλος του τόνου στο μέτρο

Όπως είδαμε (βλ. 2), κοντά σε στοιχεία όπως μέτρο (πρβ. ολοσπόνδειους στίχους, με έντονο κινητικό αποτέλεσμα, βλ. Τσοπανάκης 1977), ρυθμό, τομές, διαίρεση (πρβ. και ζεύγματα), αλλά και βραχύνσεις και επιμηκύνσεις, παύσεις, εκθλίψεις και συνιζήσεις, μείδους, ακέφαλους και υπέρμετρους στίχους, ο ποιητής μπορούσε να χρησιμοποιήσει για ορισμένα αποτελέσματα και ένα άλλο φωνητικό χαρακτηριστικό, τον τονισμό, με τις ποικίλες μορφές του· π.χ. στον στίχο *Ιλιάδα* Z 465 (ἀλλά με τεθνηῶτα χυτή κατὰ γαῖα καλύπτοι) *πρίν γέ τι σῆς τε βοῆς σοῦ θ' ἔλκηθμοιο πυθέσθαι*, που παρουσιάζει μετρικά και τονικά τη μορφή $\acute{\cup}\cup\cup|\hat{\cup}\cup\cup|\hat{\cup}\hat{\cup}|\text{--}|\hat{\cup}\cup\cup|\acute{\cup}\text{--}$, φαίνεται σάν 'οξεῖες' και 'βαρείες' κραυγές απελπισίας να διακόπτονται απο βαριούς στεναγμούς (σάν να κόβεται η ανάσα πρώτα με τις οξεῖες για να ακολουθήσει έπειτα με τις περισπωμένες σειρά βαριών στεναγμών, πρβ. και σε ιαμβικό εξάμετρο τον γνωστό στίχο 371 του *Οιδίποδα τυράννου* του Σοφοκλή *τυφλὸς τά τ' ὦτα τὸν τε νοῦν τά τ' ὄμματ' εἴ*, με τη μετρική μορφή $\text{--}|\cup\text{--}|\cup\text{--}|\cup\text{--}|\cup\text{--}|\cup\text{--}$, όπου η διαδοχική εναλλαγή οξείας και περισπωμένης συμβάλλει μαζί με την παρήχηση του τ και τη σειρά των ιάμβων στο τελικό αποτέλεσμα· αντίθετα στον στίχο 1 της *Αντιγόνης* του Σοφοκλή *ὦ κοινὸν αὐτὰρ δελφὸν Ἰσμήνης κάρα*, δηλαδή $\text{--}|\cup\text{--}|\cup\text{--}|\cup\text{--}|\text{--}|\cup\text{--}$, οι τόνοι πέφτουν στις πρώτες συλλαβές των ιάμβων).

4. Το τέλος της Ιλιάδας

Όπως είναι γνωστό, η Ιλιάδα τελειώνει με τρεις θρήνους γυναικών (της Ανδρομάχης, της Εκάβης και της Ελένης) και την ταφή του Έκτορα. Το τμήμα αυτό του έπους προσφέρεται για την εξέταση της πιθανής εκμετάλλευσης καί του τονισμού απο τον ποιητή, επειδή πρόκειται για τρία διαφορετικά πρόσωπα τόσο ως προς τη σχέση τους με τον νεκρό όσο καί ως προς τον χαρακτήρα, στοιχεία που θα πρέπει να διαφοροποιούν και τους αντίστοιχους θρήνους.

Οι θρήνοι αυτοί, που αντιστοιχούν σε προηγούμενες συνομιλίες του Έκτορα με τις τρεις γυναίκες (με την Εκάβη στο Z 264–285, με την Ελένη στο Z 360–368 και με την Ανδρομάχη στο Z 407–465), εισάγονται ή χαρακτηρίζονται με τις κατάλληλες εκφράσεις:

(α) Εισαγωγή θρήνου Ανδρομάχης: Ω 719–724

«οἱ δ' ἐπεὶ εἰσάγαγον κλυτὰ δῶματα, τὸν μὲν ἔπειτα
τρητοῖς ἐν λεχέεσσι θέσαν, παρὰ δ' εἶσαν ἀοιδούς
θρήνων ἐξάρχους, οἳ τε στονόεσσαν ἀοιδὴν
οἱ μὲν ἄρ' ἐθρήνεον, ἐπὶ δὲ στενάχοντο γυναῖκες.
τῇσιν δ' Ἀνδρομάχη λευκῶλενος ἦρχε γόοιο,
Ἔκτορος ἀνδροφόνιοι κάρη μετὰ χερσὶν ἔχουσα.»

(β) Εισαγωγή θρήνου Εκάβης: Ω 746–747

«Ὡς ἔφατο κλαίουσ', ἐπὶ δὲ στενάχοντο γυναῖκες.
τῇσιν δ' αὖθ' Ἐκάβη ἀδινού ἐξήρχε γόοιο.»

(γ) Εισαγωγή θρήνου Ελένης: Ω 760–761

«Ὡς ἔφατο κλαίουσα, γόον δ' ἀλίσστον ὄρινε.
τῇσι δ' ἔπειθ' Ἐλένη τριτάτη ἐξήρχε γόοιο.»

Ο θρήνος της Ελένης κλείνει με τον στίχο 776: 'Ὡς ἔφατο κλαίουσ', ἐπὶ δ' ἔστενε δῆμος ἀπείρων.

4.1 Θρήνος Ανδρομάχης (Ω 725–745)

- 725 «ἄνερ, ἀπ' αἰῶνος νέος ὦλεο, κὰδ δέ με χήρην
λείπεις ἐν μεγάροισι· πάϊς δ' ἔτι νήπιος αὐτως,
ὃν τέκομεν σύ τ' ἐγώ τε δυσάμμοροι, οὐδέ μιν οἶω
ἦβην ἵξεσθαι· πρὶν γὰρ πόλις ἦδε κατ' ἄκρης
πέρσεται· ἦ γὰρ ὄλωλας ἐπίσκοπος, ὅς τέ μιν αὐτὴν
730 ῥύσκει, ἔχες δ' ἀλόχους κεδνὰς καὶ νήπια τέκνα,
αἱ δὴ τοι τάχα νηυσὶν ὀχθήσονται γλαφυρῇσι,
καὶ μὲν ἐγώ μετὰ τῇσι· σὺ δ' αὖ, τέκος, ἦ ἐμοὶ αὐτῇ
ἔψει, ἐνθα κεν ἔργα ἀεικέα ἐργάζοιο,
ἀθλεύων πρὸ ἄνακτος ἀμειλίχου, ἢ τις Ἀχαιῶν
735 ῥίψει χειρὸς ἐλὼν ἀπὸ πύργου, λυγρὸν ὄλεθρον,
χωόμενος, ᾧ δὴ που ἀδελφεὸν ἔκτανεν Ἴκτωρ
ἢ πατέρ', ἦ καὶ υἱόν, ἐπεὶ μάλα πολλοὶ Ἀχαιῶν
Ἴκτορος ἐν παλάμῃσιν ὁδᾶξ ἔλον ἄσπετον οὐδας.
οὐ γὰρ μείλιχος ἔσκε πατὴρ τεὸς ἐν δαΐ λυγρῇ·
740 τῷ καὶ μιν λαοὶ μὲν ὀδύρονται κατὰ ἄστυ,
ἄρητὸν δὲ τοκεῦσι γόνον καὶ πένθος ἔθηκας,
Ἴκτορ· ἐμοὶ δὲ μάλιστα λελείπεται ἄλγεα λυγρὰ.
οὐ γάρ μοι θνήσκων λεχέων ἐκ χεῖρας ὄρεξας,
οὐδέ τί μοι εἶπες πυκινὸν ἔπος, οὐ τέ κεν αἰεὶ
745 μεμνήμην νύκτας τε καὶ ἡμέματα δάκρυ χέουσα.»

Ο θρήνος της Ανδρομάχης παρουσιάζει την εξής μετρική μορφή:

	τόνοι και μετρικοί πόδες	τομές	περιεχόμενο
725	$\hat{\cup} \cup - \hat{\cup} - \cup \cup \hat{\cup} \cup \hat{\cup} \cup \acute{\cup} - $ $\acute{\cup} - - \cup \cup - \cup \cup - \cup \cup \acute{\cup} \cup \acute{\cup} - $ $\hat{\cup} \cup \cup - \cup \cup \acute{\cup} \cup \cup \acute{\cup} \cup - \cup \cup \acute{\cup} - $ $\acute{\cup} - \acute{\cup} - - \hat{\cup} \hat{\cup} \cup \cup \acute{\cup} \cup \acute{\cup} - $ $\acute{\cup} \cup \cup \hat{\cup} \cup \cup - \cup \cup \acute{\cup} \cup \cup \acute{\cup} \cup - \hat{\cup} $	1. 2. 1. 1. 2.	προσφώνηση, «χάθηκες νέος, νωρίς» 1. } εγκατάλειψη γιού 2. άλωση πόλης
730	$\acute{\cup} \cup \cup - \cup \cup - - \hat{\cup} \acute{\cup} \cup \cup \acute{\cup} - $ $\hat{\cup} \acute{\cup} - \cup \cup - \cup \cup \acute{\cup} - - \cup \cup \hat{\cup} - $ $\hat{\cup} \cup \cup \hat{\cup} \cup \cup \hat{\cup} \cup \cup \hat{\cup} \cup \cup \hat{\cup} \cup \cup - \hat{\cup} $ $\acute{\cup} \cup \cup \acute{\cup} \cup \cup \acute{\cup} \cup \cup - \cup \cup - \acute{\cup} - - $ $- \acute{\cup} - \cup \cup - \cup \cup - \cup \cup \acute{\cup} \cup \cup - \hat{\cup} $	1. 2. 2. 2. 2.	αφού λείπεις εσύ ο επίσκοπος 2. μοίρα οικογένειας 2. απευθύνεται στον γιό 2. υποδούλωση
735	$\acute{\cup} - - \cup \cup \hat{\cup} \cup \cup \acute{\cup} - - \cup \cup - - $ $- \cup \cup - \hat{\cup} \acute{\cup} \cup \cup - \cup \cup \acute{\cup} \cup \cup \acute{\cup} - $ $\hat{\cup} \cup \cup - \cup \cup - \cup \cup \hat{\cup} \cup \cup - \cup \cup - \hat{\cup} $ $\acute{\cup} \cup \cup - \cup \cup - \cup \cup \hat{\cup} \cup \cup \acute{\cup} \cup \cup \hat{\cup} - $ $- \hat{\cup} \acute{\cup} \cup \cup \acute{\cup} \cup \cup \hat{\cup} \cup \cup - \cup \cup - \hat{\cup} $	1. 2. 2. 2.	πικρός θάνατος διαίρεση αιτία 2. χαρακτηριστικά Ἴκτορα στη μάχη

740	ˆ ˆ - - ˆ ˆ ˆ - - ˆ ˆ ˆ -	1.	θρήνος λαού
	- - ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ - ˆ ˆ ˆ - -	2.	θρήνος γονέων
	ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ - ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ - ˆ	2.	
	- ˆ - ˆ - ˆ ˆ - - ˆ ˆ - -	1.	
	- ˆ ˆ - ˆ - ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ - ˆ	1.	μελλοντικά βάσανα χωρίς την παρηγοριά
745	- ˆ - ˆ - ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ - -	1.	ύστατων λόγων

Οι πολλές τομές κατά τρίτον τροχαίον (τομή 2) στη μέση του αποσπάσματος δηλώνουν κόμπιασμα, οι τρεις στίχοι με πενθημιμερή τομή (τομή 1) στο τέλος του θρήνου παράπονο και η διαίρεση σχεδόν πεζό καθημερινό λόγο, ενώ όλα μαζί τα στοιχεία αυτά εκφράζουν ταραχή (πρβ. και μεταβάσεις απο το ένα θέμα σε άλλο), καθώς η Ανδρομάχη απευθύνεται σε άντρα και γιό, που πιθανώς κρατά κλπ.

Εξετάζοντας τους τόνους, διαπιστώνουμε ότι έχουμε θρήνο 'οξύ' με σπάνιους ενδιάμεσους λυγμούς και στεναγμούς. Γενικά η συναισθηματική κατάσταση είναι χαώδης.

Πρέπει επίσης να τονιστούν τα εξής στοιχεία: οι διασκελισμοί (8), οι αποκλήσεις (εντυπωσιακές στους στίχους 725 και ιδίως 742), τα ηχομιμητικά στοιχεία (στίχοι 742, 744), οι επαναλήψεις (νήπιον, τέκος, Έκτωρ, μείλιχος), ο κοινωνικός περίγυρος ('προστάτης').

4.2 Θρήνος Εκάβης (Ω 748-759)

	«Έκτορ, ἐμῷ θυμῷ πάντων πολὺ φίλτατε παίδων, ἦ μὲν μοι ζωὸς περ ἑὼν φίλος ἦσθα θεοῖσιν·
750	οἱ δ' ἄρα σεῦ κήδοντο καὶ ἐν θανάτοιο περ αἴσῃ. ἄλλους μὲν γὰρ παῖδας ἐμοὺς πόδας ὠκὺς Ἀχιλλεὺς πέρνασχι, ὃν τιν' ἔλεσκε, πέρην ἄλδος ἀτρυγέτοιο, ἔς Σάμον ἔς τ' Ἴμβρον καὶ Λῆμνον ἀμιχθαλόεσσαν· σεῦ δ' ἐπεὶ ἐξέλετο ψυχὴν ταναήκει χαλκῷ,
755	πολλὰ ῥυστάζεσκεν ἐοῦ περὶ σῆμ' ἐτάριοιο, Πατρόκλου, τὸν ἔπεφνες· ἀνέστησεν δέ μιν οὐδ' ὤς. νῦν δέ μοι ἐρσήεις καὶ πρόσφατος ἐν μεγάροισι κεῖσαι, τῷ ἵκελος ὃν τ' ἀργυρότοξος Ἀπόλλων οἷς ἀγανοῖσι βέλεσσιν ἐποιοχόμενος κατέπεφνεν.»

Ο θρήνος της Ανδρομάχης παρουσιάζει την εξής μετρική μορφή:

	τόνοι και μετρικοί πόδες	τομές	περιεχόμενο
	ˆ ˆ ˆ ˆ - ˆ ˆ - ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ -	1.	απόκληση
	ˆ ˆ - - ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ -	2.	φίλος θεών
750	- ˆ ˆ ˆ ˆ - ˆ ˆ - ˆ ˆ - ˆ ˆ ˆ -	2.	
	ˆ - ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ - ˆ ˆ - ˆ ˆ - ˆ	2.	θάνατος άλλων παιδιών της
	ˆ - ˆ ˆ ˆ - ˆ ˆ - ˆ ˆ - ˆ ˆ - ˆ ˆ - -	2.	
	- ˆ ˆ ˆ ˆ - ˆ ˆ ˆ ˆ - ˆ ˆ - -	1.	
	ˆ ˆ ˆ - ˆ ˆ - - ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ - ˆ	1.	ο θάνατός σου δεν ανέστησε
755	- ˆ - ˆ - ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ - -	2.	τον φίλο του Πάτροκλο
	- ˆ - ˆ ˆ - ˆ ˆ ˆ - - ˆ ˆ - ˆ	2.	

ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ	1.	τώρα κείσαι εδώ σαν εκείνον
ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ	1.	που σκότωσε ο Απόλλωνας
ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ	2.	

Παρατηρούνται στίχοι με περισσότερες από μία τομές (αναστάτωση), πέντε δίστιχα με όμοιες τομές (επιμονή). Οι τόνοι δείχνουν θρήνο με στεναγμούς και λυγμούς. Άλλα στοιχεία: διασκελισμοί (3), επαναλήψεις (φίλος, παῖδες, ἔπεφνες, θεός / Απόλλων).

4.3 Θρήνος Ελένης (Ω 762–775)

- «Έκτορ, ἐμῷ θυμῷ δαέρων πολὺ φίλτατε πάντων,
ἦ μὲν μοι πόσις ἐστὶν Ἀλέξανδρος θεοειδής,
ὅς μ' ἄγαγε Τροίηνδ'· ὥς πρὶν ὠφελλον ὀλέσθαι.
765 ἦδη γὰρ νῦν μοι τόδ' ἔεικοστὸν ἔτος ἐστὶν
ἐξ οὗ κεῖθεν ἔβην καὶ ἐμῆς ἀπελήλυθα πάτρης·
ἀλλ' οὐ πῶ σεῦ ἄκουσα κακὸν ἔπος οὐδ' ἀσύφηλον·
ἀλλ' εἴ τίς με καὶ ἄλλος ἐνὶ μεγάροισιν ἐνίπτοι
δαέρων ἢ γαλόων ἢ εἰνατέρων εὐπέπλων,
770 ἢ ἔκυρή – ἔκυρὸς δὲ πατήρ ὥς ἦπιος αἰεὶ –,
ἀλλὰ σὺ τὸν ἐπέεσσι παραιφάμενος κατέρυκες
σῇ τ' ἀγανοφροσύνῃ καὶ σοῖς ἀγανοῖς ἐπέεσσι.
τῷ σέ θ' ἅμα κλαίω καὶ ἔμ' ἄμμορον ἀχνυμένη κῆρ·
οὐ γὰρ τίς μοι ἔτ' ἄλλος ἐνὶ Τροίῃ εὐρείῃ
775 ἦπιος οὐδὲ φίλος, πάντες δέ με πεφρίκασιν.»

Ο θρήνος της Ελένης παρουσιάζει την εξής μετρική μορφή:

τόνοι και μετρικοί πόδες	τομές	περιεχόμενο
ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ	1.	απόκληση
ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ	2.	πόσις Αλέξανδρος ἡγάγε
ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ	1.	
765 ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ	2.	χρόνια που πέρασαν
ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ	1.	
ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ	2.	χωρίς κακὸ λόγο ἀπο σένα
ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ	2.	ἀν μου φέρονταν ἀσχημα
ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ	1.	
770 ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ	1.	
ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ	2.	με προστάτεues
ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ	1.	
ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ	1.	γι' αὐτὸ σε κλαίω
ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ	2.	δεν θα ἔχω ἄλλον
775 ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ	1.	προστάτη

Υπάρχουν τέσσερα δίστιχα με εναλλασσόμενες και τρία με όμοιες τομές (ισορροπημένο). Οι τόνοι δείχνουν θρήνους με στεναγμούς (τραγικοί αναλογισμοί, επίγνωσι).

Άλλα στοιχεία: διασκελισμοί (ο), παρένθεση (1), επαναλήψεις (ἀγανός, ἥπιος, ἐπέ-εσσι, αλλά στην αρχή στίχου), όροι συγγένειας δαῖρες – γαλόω– εἰνατέρες, ἐκυρή – ἐκυρός (μακριά από την πατρίδα).

5. Συγκριτική εξέταση

Οι θρήνοι των τριών γυναικών παρουσιάζουν μια φθίνουσα κλίμακα έντασης (πρβ. την όμοια σχεδόν απόκλιση Εκάβης και Ελένης): από τον χαώδη και σπαρακτικό θρήνο (ολοφυρμός) της Ανδρομάχης με τις αναφορές στο μικρό, ορφανό τώρα, παιδί τους, στον απελπισμένο της Εκάβης, την οποία ο θάνατος του Έκτορα αφήνει χωρίς στήριγμα (μιλάει το αίμα) και στον συγκρατημένο και τραγικό της Ελένης, που τονίζει την καλοσύνη και ανθρωπιά του ήρωα (ευγένεια της εμπειρίας των ανθρωπίνων). «[...] δεν γίνεται να παραγνωρίσουμε με πόσο σίγουρη τέχνη χρησιμοποιεί ο ποιητής τις φωνές, καθώς οργανώνει – με την ευρύτερη δυνατή οπτική γωνία – τη μεγάλη ‘φούγκα’ του έπους του» (Schadewaldt 1982, 151).

Στοιχεία των θρήνων θυμίζουν όχι μόνο τις συνομιλίες της ραψωδίας Ζ, αλλά και άλλα σημεία, όπως την πικρία της μητέρας Εκάβης (αλλά και το αγεφύρωτο χάσμα και την εκδικητικότητα στα λόγια του Πριάμου, Ω 194–199), βλ. Ω 201–216, και ιδίως τους στίχους 212–214:

«ἀνδρὶ πάρα κρατερῷ, τοῦ ἐγὼ μέσον ἦπαρ ἔχοιμι
ἐσθέμεναι προσφῦσα· τότε ἂν τιτὰ ἔργα γένοιτο
παιδὸς ἐμοῦ»

βλ., επίσης, τον γόο της Εκάβης στο Χ 431–436:

«τέκνον, ἐγὼ δειλή· τί νυ βείομαι αἰνὰ παθοῦσα,
σεῦ ἀποτεθνηῶτος; ὃ μοι νύκτας τε καὶ ἡμῶρ
εὐχολή κατὰ ἄστνυ πελέσκεο, πᾶσί τ’ ὄνειαρ
Τρῳσὶ τε καὶ Τρῳῆσι κατὰ πτόλιν, οἳ σε θεὸν ὦς
435 δειδέχατ’· ἥ γὰρ καὶ σφι μάλα μέγα κῦδος ἔησθα
ζῶδς ἐών· νῦν αὖ θάνατος καὶ μοῖρα κιχάνει»

ή την καλοσύνη και την ευγένεια του Πριάμου προς την Ελένη, στο Γ 162–165:

«δεῦρο πάροιθ’ ἔλθοῦσα, φίλον τέκος, ἵζεν ἐμεῖο,
ὄφρα ἴδῃ πρότερόν τε πόσιν πηοῦς τε φίλους τε –
οὐ τί μοι αἰτίη ἐσσί, θεοὶ νύ μοι αἴτιοί εἰσιν,
165 οἳ μοι ἐφώρμησαν πόλεμον πολύδακρυν Ἀχαιῶν.»

6. Το τέλος της Ιλιάδας

Το τέλος της Ιλιάδας, όπου εντάσσονται οι θρήνοι που είδαμε και ακολουθεί η ταφή του Έκτορα, θυμίζει τέλος τραγωδίας (που προετοιμάζει την *Ιλίον Πέρσιν* και καταστροφή) και πέσιμο της αυλαίας, όπως θα λέγαμε σήμερα (πρβ. και παραδοσιακές αντίθετες απόψεις, π.χ. με έναν επόμενο στίχο να αρχίζει με το ἦλθε δὲ Σαρπηδῶν, και τα λόγια του Bachtin (1975, 474): «Το τέλος της [η ταφή του Έκτορα] απο αφηγηματική άποψη σε

καμιά περίπτωση δέν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί τέλος. Η επική όμως αποπεράτωση δέν πάσχει καθόλου απο αυτό»).

Με τις ενέργειες της ταφής του Έκτορα (Ω 782–803) με το συνηθισμένο εθιμοτυπικό απο συγγενείς και λαό, από αυτούς δηλαδή στους οποίους απλώνεται ο καταστροφικός θάνατος του ήρωα, καταλαγιάζει η κορύφωση της ‘τραγωδίας’ και καταλήγει (μαζί με το έπος) στον στίχο: ‘Ὡς οἷ γ’ ἀμφίεπον τάφον Ἑκτορος ἵπποδάμοιο (Ω 804), που παρουσιάζει τη μετρική και τονική μορφή

– – | – – – | – – – | – – – | – – – | – –

Στον στίχο αυτό παρατηρούμε σπονδείο στην αρχή και στο τέλος του στίχου και τέσσερις δακτύλους ενδιάμεσα, βαρεία στο φωνήεν της πρώτης συλλαβής και πέντε οξείες στον υπόλοιπο στίχο (πρβ. και το επίθετο *ἵπποδάμοιο* που χαρακτηρίζει εδώ τον Έκτορα, ενώ άλλού χρησιμοποιείται το *ἀνδροφόνοιο*). Τα στοιχεία αυτά ενεργούν έτσι ώστε ο τονισμός να ανοίγει ως απόηχος προς το μέλλον, που δέν δίνεται, και ο τελευταίος στίχος μοιάζει με τον φακό που αφήνει απομακρυνόμενος μιά αντίστοιχη σκηνή στον κινηματογράφο.

Το εντυπωσιακό τέλος της *Ιλιάδας* μας θυμίζει τα μανιάτικα μοιρολόγια (βλ. Leigh Fermor 1985, 57 κ.ε.), βλ. και τον απόηχό του στην παγκόσμια λογοτεχνία, πρβ. τον G. Chaucer (*The Knightes Tale* 2831–2833, βλ. Chaucer 1924, 80) για τον θάνατο του Αρκίτη (Arcite):

So greet a weping was ther noon certayn,
Whan Ector was y-braght, al fresh y-slayn,
To Troye

ή, αντίθετα απο τις υπερβολές του Δίκτυ κ.ά., την αρχή της *Achilleis* του J. W. von Goethe (βλ. Goethe 1953):

Hoch zu Flammen entbrannte die mächtige Lohe noch einmal,
Strebend gegen den Himmel, und Ilios Mauern erschienen
Rot, durch die finstere Nacht; der aufgeschichteten Waldung
Ungeheures Gerüst, zusammenstürzend, erregte
Mächtige Glut zuletzt. Da senkten sich Hektors Gebeine
Nieder, und Asche lag der edelste Troer am Boden.

Βιβλιογραφία

- Allen, S. W. 2000. *Vox Graeca*. Μτφρ. Γ. Παράσουλου & Μ. Καραλή. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Bachtin, M. 1975. *Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет*. Μόσχα: Художественная литература.
- Bowra, M. 1967. «Metre», στο A. J. B. Wace & F. H. Stubbings (επιμ.), *A Companion to Homer*. Λονδίνο: MacMillan, 19–25.
- Chaucer, G. 1924. *The Complete Works*. Επιμ. W. W. Skeat. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Goethe, J. W. v. 1953. «Achilleis», στο R. Friedenthal (επιμ.), *Goethe. Werke* [Knaur Klassiker], τ. 1. Μόναχο: Droemer, 354–372.
- Leigh Fermor, P. 1985. *Mani. Travels in the Southern Peloponnese*. Harmondsworth: Penguin.

- LSJ = H. G. Liddell, R. Scott & H. St. Jones. 1996. *A Greek-English Lexicon. With a Revised Supplement*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Schadewaldt, W. 1982. *Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου*, τ. 2. Μτφρ. Φάνης Ι. Κακριδής. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Tronskij, I. M. 1962. *Древнегреческое ударение*. Μόσχα & Λένινγκραντ: Akademija Nauk SSSR.
- Τσοπανάκης, Α. 1977. *Εισαγωγή στον Όμηρο*. Θεσσαλονίκη.

Παραγωγικές χρήσεις προσωδιακών στοιχείων στην κοινή νεοελληνική

1. Προσωδιακά στοιχεία

Τα προσωδιακά στοιχεία που εξετάζονται εδώ αφορούν τη δημιουργική χρήση τους στην παραγωγή νέων γλωσσικών στοιχείων, για την κάλυψη αναγκών των ομιλητών (κενά λεξιλογίου, εκφραστικότητα περιεχομένων κλπ.). Για τη μελέτη των χρήσεων αυτών είναι χρήσιμες οι ακριβείς και εκτεταμένες φωνητικές καταγραφές (υλικό), οι κατατάξεις τους σε ιδιαίτερες κατηγορίες και οι παραφράσεις των περιεχομένων.

2. Προσωδιακές εμπλουτιστικές χρήσεις

Η δημιουργική χρήση προσωδιακών χαρακτηριστικών της γλώσσας αποτελεί ιδιαίτερα πλούσιο και φανερό γλωσσικό μέσο έκφρασης στην ιδιολεξία (νεολογισμοί κλπ.), αλλά και στο σύστημα της γλώσσας, όταν υιοθετηθούν και ενσωματωθούν σε αυτό. Έτσι εμφανίστηκαν και καθιερώθηκαν με τα προσωδιακά χαρακτηριστικά νέες γλωσσικές μονάδες και χρήσεις στην κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ).

2.1 Τόνοι

Το τονικό σύστημα της ΚΝΕ εμφανίζει 4 βαθμούς (0 / Ø – 1 – 2 – 3 τόνους, βλ. Σετάτος 1982· 2024) και χρησιμεύει για τη διάκριση:

- λέξεων: ελάχιστα ζεύγη: π.χ. *γέρος* – *γερός*, *παίρνω* – *περνώ*, *κανε²νας* – *κανε¹νας*, τονισμένες – άτονες: *νά* – *να*, *άλλα* – *αλλα*, κύρια ονόματα: *Κεφάλας* – *Κεφαλάς*·
- γραμματικών τύπων της ίδιας λέξης: π.χ. *αγαπά* – *αγάπα!*, *κρατά* – *κράτα!*, πρβ. και *χρόνο* – *χρονώ*, *τον άνθρωπο* – *τω(ν) α(ν)θρώπω(ν)*· πρβ. και δημοτικά – λαϊκά, βλ. παρακάτω·
- επιπέδων της γλώσσας: δημοτικά – λαϊκά, π.χ. *ανθρώπου* – *άνθρωπου* (χρήσιμες ως προς τη διάκριση αυτή οι ακριβείς και εκτεταμένες φωνητικές καταγραφές του υλικού), *σχολείο* – *σχολειό*· δημοτικά – ποιητικά, π.χ. *βία* – *βιά* κλπ.·
- ποικιλιών ρυθμού κλπ.: π.χ. *κράτησαν* – *κρατήσαν*, *κατέβω* – *κατεβώ*, *νά ρθω* – *να ρθώ*).

Επίσης, οι τόνοι χρησιμεύουν:

- ως ένδειξη μεταγλωσσικής χρήσης: π.χ. το «τό» εδώ είναι άρθρο,
- για δήλωση έμφασης, π.χ. *φα³νταστικο²!*, συλλαβισμού, π.χ. *πρό-σέ-χέ!*, ορίου λέξης ή συντάγματος (πρβ. νόμο τρισυλλαβίας, π.χ. σε έγκλιση τόνου όπως ο *συνάδελφός μας*, *φώναξέ μου τον Γιώργο!*, πρβ. και *έδωσε* – *δώσ' τους το!*), διαλεκτικών στοιχείων (κάποτε στην ΚΝΕ), π.χ. *έφαγάμε*, πρβ. και σε αλλαγή κατα την ομιλία όπως *ε²φαγα...με¹*, μιάς ή δύο λέξεων, π.χ. *το ξάνα γράφω* – *το ξαναγράφω* με αρμό μεταξύ των *ξανά* και *γράφω*, *το ξερό δέντρο* – *το ξερόδεντρο*, *ανάβω σβήνω* – *αναβοσβήνω*, *κάθε τί* – *καθετί* κλπ., πρβ. και *ξερόβουνο* – *ξεροβούνι*.

Οι διαφοροποιήσεις αυτές μπορούν να επεκταθούν με δημιουργικές χρήσεις και να εμπλουτιστεί έτσι η ΚΝΕ με νέες γλωσσικές μονάδες:

- με αλλαγή θέσης του τόνου: *του κάκου, κούτσα κούτσα, Χρίστος, πάρα (πάνω)* κλπ.
- με μόνιμο emphaticό τόνο: *λεβε³ντης, ρεμα³λι* (πρβ. φορτίσεις).
- με πραγματολογικές χρήσεις: emphaticός τόνος + άλλα προσωδιακά χαρακτηριστικά, όπως *κα²τι μάτια πράσινα – κα³τι μάτια!, γυναι³κα μια¹ φορα²!, α³πολύ²τως!* κλπ., πρβ. και αντιδιαστολή.
- με υποβάθμιση τόνου: *πα²νω, πα²νω – πα²νω πα¹νω* (πρβ. παύση, βλ. 2.3), *γρα²φεις και γρα¹φεις* (και δέν τελειώνεις!, πρβ. παύσεις και αναδιπλώσεις, βλ. 2.3).
- με μεταγλωσσικές χρήσεις: το «ότι» είναι σύνδεσμος (ο άτονος κανονικά σύνδεσμος εδώ τονίζεται, πρβ. και το «ό,τι» είναι αντωνυμία).
- με αλλαγή τόνων στη φρασεολογία κλπ.: *δε²ν πα¹ει να...* (= δέν ταιριάζει, δέν εί- ναι σωστό) – *δε¹ν πα²ει να...* (= δέν με ενδιαφέρει).

2.2 Επιτονίσεις

Οι επιτονίσεις και οι επιτονισμοί (ιδιαίτερες, ατομικές και συγκεκριμένες επιτονίσεις) είναι κυματισμοί του τονισμού (άνοδος – κάθοδος, συνδυασμοί κλπ.), που προσθέ- τουν ιδιαίτερες φορτίσεις (συναισθηματικές κλπ.) στο εκφώνημα, αλλά και που κά- ποτε το τροποποιούν αλλάζοντας ριζικά το περιεχόμενό του, όπως στη δημιουργία φρασεολογικών ενοτήτων κλπ., π.χ. *άλλο πάλι!* [³allə pa²li!], *ακου¹ς εκεί!* (= είναι απαράδεκτο), *σπουδαι²αio πράμα!* (= δέν είναι τίποτε), *πε³ρα βρέχει!* (= δέν τον εν- διαφέρει), *αλλου³ αυτά!* (*να τα πείς*), *κομμα¹τια να γι^{2/3}νει* (= και αν καταστραφεί δέν με ενδιαφέρει, πρβ. *κομμάτια να γι²νει και να πάρει ο καθένας*), *πα³ει κι έρχεται* (= μπο- ρεί να γίνει αποδεκτό), *πα³ει περι³πατο!* (= χάθηκε, απέτυχε κλπ., πρβ. *πα²ει περι²πα- το* = πάει βόλτα), *α³κου λέει!* (= βεβαίως, πρβ. *α²κου, λέει, και με κοιτάζει*).

Η ίδια έκφραση αποκτά ποικίλες φορτίσεις με διαφορετικές επιτονίσεις, π.χ. (*αν_ει³ναι δυνατό!* (= δέν είναι δυνατό), πρβ. οροθετικά περιγράμματα: *αν_είναι δυνατό* (= σε πε- ρίπτωση που είναι δυνατό) – *αν_είναι δυνατό;* (= αυτό ρωτάς;) – *αν_είναι δυνατό!;* (φυσικά και είναι δυνατό) – *δέν_είναι δυνατό!* (= πώς συμβαίνει αυτό;) – *δεν_ει³ναι δυ- νατό!* (= πώς και το υποστηρίζεις;)· *που³ να πάρει ο διάβολος!* – *που να πάρει ο δια³(β)ολος!* (*αν φτάσαμε ως εκεί*)· *να σας ρωτήσω κάτι;* (παράκληση) – *να σας ρωτήσω κάτι!* (= το αποφάσισα και σας ρωτάω)· *σε παρακαλώ* – *σέ παρακαλώ* (= έλα, μήν κάνεις τον επί- μονο κλπ.)· *και τί_δεν_έγραψε αυτός!* (= έγραψε τα πάντα)· *ενα_παιδάκι...* *κοτζάμ μα- ντράχαλος* – *ε¹να παιδάκι μπορεί να το κάνει κι αυτός να μήν μπορεί* – *ε²να παιδάκι ήταν ακόμη στο σχολείο, αλλά όχι ο Νικάκης* – *ε³να παιδάκι σου λέω, δέν ακούς!*

2.3 Παύσεις

Τροποποιήσεις των παύσεων δημιουργούν νέες εκφράσεις, συχνά με τη συνέργεια αλ- λαγών και στον τονισμό (βλ. 2.1, 2.2), π.χ.:

- με αλλαγή σε κατώτερο / ανώτερο τόνο: —*Ποιός είναι ο Α.*; —*Ξέρω_γω²!* (= δέν ξέρω, πρβ. *ξε²ρω//εγω²*), πρβ. —*Δέν ξέρω* / —*Πού να ξέρω*; (= δέν μπορώ να ξέρω) / —*Που³*

να ξέρω! (πρβ. —Εμε³να ρωτάς;) / —Ποιός ξέρει;· ο²χι//παι²ζουμε — ο¹χι_παι²ζουμε (= δέν παίζουμε)· εδω³_σε θέλω (= να δείξεις τί αξίζεις, πρβ. εδω²//σε θε²λω)·

- με ατονία: ήρθε, δέν ήρθε (τη βαρέθηκα) (= τη μία φορά ήρθε την άλλη δέν ήρθε, εγώ πάντως...) — ηρθε_δεν_ήρθε (τη βαρέθηκα) (= είτε ήρθε είτε δέν ήρθε)· ίσα ίσα — ίσα_ίσα_που...· υπερ_πίστεως και πατρίδος — είναι υπέρ (επιρρηματική χρήση)·
- σε σύνθετα: ξανά_έρχομαι — ξαναέρχομαι / ξανάρχομαι, παλιά_σκούπα — παλιοσκούπα (χαλαρό σύνθετο, φόρτιση) — παλιόσκουπα (αναβιβασμός τόνου, εντονότερη φόρτιση), καλός και αγαθός — (συνεκφορά συντάγματος) καλοκάγαθος (με υπονοούμενη αρνητική φόρτιση σήμερα), καλός_κακός δέν ξέρω (πρβ. καλός ή κακός δέν ξέρω), πρβ. απο_μακριά — απόμακρος, μή δυνατός — αδύνατος·
- σε αναδιπλώσεις (βλ. Σετάτος 1994): χε²ρι_χε¹ρι, μα²νι_μα¹νι (= αμέσως), ω²ρες_ώ¹ρες (= μερικές φορές, κάποτε), λι²γο_λι¹γο (= απο λίγο), ε²τσι_κι_ε¹τσι (= κατ' αυτό και κατ' εκείνο τον τρόπο, όχι εντελώς καλά), ο²σο_ο¹σο (= σε οποιαδήποτε τιμή), μια²_μια¹ (= ανα μία, πρβ. μια², μια¹), ο²λα_κι_ο¹λα! (= αυτό ξεπερνά τα όρια), υπάρχουν δουλειε²_και_δουλειε¹ς (= πολλές δουλειές ή καλές και κακές δουλειές), απο_που¹_κι_ως_που²; (= πώς συμβαίνει αντίθετα απο τους κανόνες να...), πε²ρα_για_πε¹ρα (= τελείως), γρα²φεις_και_γρα¹φεις (= και δέν τελειώνεις), ι¹σα_ι³σα (= ακριβώς αντίθετα)·
- απο λανθασμένη εκφορά: πρβ. αρχ. γαλῆν ὄρῳ (Αριστοφάνης, Βάτραχοι 304) αντί γαλήν' ὄρῳ·
- σε συνωνυμικές και αντωνυμικές εκφορές: γυρευ¹ει_ψα²χνει (κάτι), τρε¹χει_πηδα²ει (ησυχία δεν έχει!), ανεβαι¹νει_κατεβαι²νει → ανεβοκατεβαίνει.

3. Ειδικά θέματα

(1) Δευτερογενείς πραγματώσεις λόγου, π.χ.:

- εκφορά ηθοποιών: στο θέατρο (αντίθετα απο τον κινηματογράφο: κάποτε πió στυλιζαρισμένα κλπ.), κατα εποχές (επισημότητα κλπ.), κατα σχολές (σκηνοθέτες κλπ.), κατα ηθοποιούς (πρβ. ιδιολεκτικές μορφές), κατα παραστάσεις (για / απο παιδιά, ερασιτέχνες, επαγγελματίες), κατα ρόλους (νεαρά ή ηλικιωμένα πρόσωπα απο νεαρούς ή ηλικιωμένους ηθοποιούς κλπ.), κατα μιμήσεις (άλλων γνωστών ηθοποιών κλπ.)·
- σκοπός τραγουδιού που συνοδεύει το κείμενο πέρα απο λόγια και επιτονίσεις (κατα τραγουδιστές).

(2) Σχήματα εκφοράς και τροποποιήσεις

Πολύπλοκοι συνδυασμοί στοιχείων δημιουργούν προβλήματα ερμηνείας, π.χ. βρέ το άτιμο, πω¹ς κελαηδάει//Σαλιάπιν//τι³ποτα! < Σαλιάπιν; τι³ποτα! (= ο Σαλιάπιν δεν είναι τίποτα μπροστά του).

(3) Επιφωνήματα και κραυγές

Ο διαφοροποιητικός ρόλος των επιτονίσεων φαίνεται καθαρά σε επιφωνήματα, όπου συχνά τα τμηματικά στοιχεία τους είναι απλώς οι φορείς των επιτονίσεων, οι οποίες περιέχουν τη σημασιακή διαφορά (συχνά και σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία, π.χ. με έκταση φωνήεντος ή συμφώνου κλπ.), πρβ. τα ποικιλότατα επιφωνήματα με

τα φωνήεντα ε, α, ου κλπ., π.χ. έ (= εσένα λέω) – έ (και τί με αυτό;) – έεε (δέν είπαμε και αυτό;) – έ; (τί λές για αυτό;) κλπ.· ά (έτσι) – ά (στο διάλογο)! – άάά (= αμ έτσι πές!) κλπ.· αμα³ν_μωρε_Γιώργο! (πρβ. όχι βρε Γιώργο!) – αμάν τί ’ν’ αυτό;! (έκπληξη) – αμα¹ν_αμα²ν! (= για στάσου)· πρβ. και αναρίθμητα άλλα, που χρειάζονται ιδιαίτερα σύμβολα για να καταγραφούν με ακρίβεια.

Ένα εκφώνημα ή μιά κραυγή μπορεί να γίνει αναφώνημα, π.χ. Άαχ! Άχ! (ειρωνική επανάληψη), γάβ γάβ μας τρέλαναν!, πρβ. και μεταγλωσσικά: —Σούτ! —Σούτ να πείς τον παππού σου!

4. Συμπεράσματα

Οι κανονικές και συνηθισμένες λειτουργίες των τμηματικών (τεμαχιακών) στοιχείων (σημασία), αλλά και των υπερτμηματικών, δηλαδή των τόνων (σημασιακές λειτουργίες, οροθετικά περιγράμματα, αντιδιαστολή / έμφαση), των επιτονίσεων (ποικίλες σημασιακές διαφοροποιήσεις), των παύσεων (συντακτικές λειτουργίες) κλπ., μπορούν να μετατραπούν και τα στοιχεία αυτά να εμφανιστούν σε νέες χρήσεις (πρωτογενείς, δευτερογενείς), αυξάνοντας τις δυνατότητες και την ποικιλία της έκφρασης των περιεχομένων (πρβ. επίπεδα της γλώσσας, επιτονισμούς).

Βιβλιογραφία

- Σετάτος, Μ. 1982. «Παρατηρήσεις στον τονισμό της κοινής νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 2, 1–16.
- . 1994. «Επαναλήψεις και αναδιπλώσεις», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές Μελέτες (ΕΕΦ-ΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 203–222.
- . 2024. «Νέες παρατηρήσεις στον τονισμό της κοινής νεοελληνικής (μετακινήσεις και τροποποιήσεις τόνου)», στο Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία 1*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη], 207–216.

Παραποιήσεις και διορθώσεις στη χρήση της γλώσσας

1. Πραγματώσεις της γλώσσας

Τα σημειωτικά συστήματα, ένα απο τα οποία είναι και η γλώσσα, παρουσιάζουν γενική, καθιερωμένη, οργανωμένη μορφή, με κανόνες, συστηματικές διακρίσεις, τυποποιημένες λειτουργίες κλπ., χωρίς όμως τα χαρακτηριστικά ενός λογικού ή μαθηματικού συστήματος.

Οι πραγματώσεις των γλωσσικών συστημάτων βασίζονται σε μιά γενικά αποδεκτή οργάνωση, διαφέρουν όμως κατα άτομα και ομάδες, συνθήκες και αποτελέσματα κλπ., έτσι ώστε να μπορεί να γίνεται κριτική της αποτελεσματικότητας των εκφωνημάτων (πρβ. λάθη, ασάφειες, κακές εκφράσεις κλπ., άγνοια πλευρών του συστήματος, π.χ. του λεξικού πλούτου, όπως φαίνεται στα πλούσια ή φτωχά λεξιλόγια ομιλητών).

Τα μέλη μιάς κοινωνίας επικοινωνούν με την κοινή μητρική τους γλώσσα, το σύστημα της οποίας είναι στο μυαλό όλων, πέρα απο τα ιδιολεκτικά χαρακτηριστικά. Οι πραγματώσεις της γλώσσας τους γίνονται βάσει των κανόνων του γλωσσικού συστήματος, δέν είναι όμως πάντα τέλειες, για ποικίλους λόγους (βλ. 3.2). Παρουσιάζονται έτσι ατελείς πραγματώσεις, με σφάλματα, ελλείψεις, αδυναμίες κλπ. (πρβ. οτι δέν κατέχουν όλοι οι ομιλητές στον ίδιο βαθμό τη μητρική τους γλώσσα, όπως φαίνεται και απο τον ρόλο της εγκύκλιας μάθησης· πρβ. και επιδράσεις διαλέκτων που μιλιούνται στο περιβάλλον των ομιλητών, επιδράσεις προτύπων, στα οποία προσπαθούν να προσαρμόσουν την ομιλία τους, λανθασμένες απόψεις για τη γλώσσα, τη μόρφωση κλπ., όπως παλαιότερα η ιδεολογία της καθαρεύουσας κλπ.).

Οι ασύνειδες ατέλειες των γλωσσικών πραγματώσεων γίνονται κάποτε αντιληπτές απο τους ομιλητές, όπως δείχνουν οι προσπάθειες διόρθωσής τους, υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου τα σφάλματα κλπ. είναι ενσυνείδητα και στοχεύουν σε ορισμένα αποτελέσματα.

Η άγνοια των ομιλητών μπορεί να αποκαλύπτεται σε περιπτώσεις παραποιήσεων της γλώσσας, οι οποίες και αυτές μπορεί να καθιερώνονται σε ειδικές χρήσεις. Τα πάντα στη γλώσσα μπορεί να καθιερώνονται με σκοπό την έκφραση ειδικών λειτουργιών, δηλαδή να χρησιμοποιούνται για συγκεκριμένα αποτελέσματα (πρβ. υπαινιγμούς, ειρωνεία, αναφορές σε χαρακτηριστικά της ομιλίας άλλων προσώπων κλπ., παραλείψεις).

Οι μικρές ή μεγάλες κατα περίπτωση παραβάσεις και ατέλειες στις πραγματώσεις του γλωσσικού συστήματος είναι ασύνειδες και ακούσιες, είναι μάλιστα χαρακτηριστικό οτι είναι τόσο συχνές και συνηθισμένες, που τελικά δέν γίνονται αντιληπτές, εφόσον ο βασικός στόχος της γλωσσικής επικοινωνίας είναι το πρακτικό αποτέλεσμα, η κατανόηση και συνεργασία, παρόλο που η αποτελεσματικότητα του λόγου θα επέβαλλε τη σωστή εφαρμογή των κανόνων. Εντούτοις η αποτελεσματικότητα των εκφωνήσεων (αλλα και των γραπτών μορφών της γλώσσας) εξαρτάται απο τους συγκεκριμένους σκοπούς των χρήσεων του γλωσσικού συστήματος. Παρατηρούνται έτσι περιπτώσεις όπου επιδιώκεται ενσυνείδητα η ατελής, εσφαλμένη, 'αρνητική' έκφραση, διότι έτσι επιτυγχάνεται καλύτερα ο σκοπός της γλωσσικής πραγμάτωσης. Τέτοιες

περιπτώσεις έχουμε όταν επιδιώκεται η εντύπωση ταραγμένου λόγου (αγανάκτηση, ενδιαφέρον κλπ.), η μίμηση ιδιολεκτικής έκφρασης για ειρωνεία κλπ., η παικτική διάθεση (αστειέσμοι κλπ.), η υποβολή ειρωνείας, κρίσης κλπ.

Απο το σύνολο των φαινομένων αυτών θα εξεταστούν εδώ η παραποίηση και η διόρθωση.

1.1 Χρήση του γλωσσικού συστήματος

Η χρήση ενός γλωσσικού συστήματος (πραγματώσεις), π.χ. της κοινής νεοελληνικής (ΚΝΕ), δέν είναι πάντα καθαρή και επιμελημένη· πολύ συχνά είναι ελαττωματική, δηλαδή είναι:

- κακή: συγκέντρωση λαθών και σφαλμάτων κλπ. (στην άρθρωση, κλίση, σύνταξη, διατύπωση)·
- ασυνήθιστη: πρβ. *πίνω τσιγάρο* αντί *καπνίζω τσιγάρο*·
- μέτρια: φτωχό λεξιλόγιο, αναμείξεις·
- πλημμελής, ατελής: ανεπαρκείς, ασαφείς πραγματώσεις·
- αμαθής: πρβ. *στην οδό...*·
- λανθασμένη, εσφαλμένη: π.χ. *της Μαρία*·
- ανακριβής: π.χ. *η άφιξη του διευθυντή, μέλος της επιτροπής*·
- σόλοικη·
- ακυρόλεκτη: π.χ. *το αύτωσε το αυτό*·
- κακοσυνταγμένη: πρβ. *ανακόλουθα*·
- μειζοβάρβαρη: π.χ. (στο στόμα μεταναστών) *Μαρία δέν ήρθε με βλέπει*·
- αντίθετη προς τους κανόνες διάκρισης επιπέδων της γλώσσας·
- αναμειγμένη: κοινή ή επαρχιακή κοινή με διαλεκτικά στοιχεία (π.χ. *δέν ηξεύρει ίντα θέλει*), κοινή με ξένα στοιχεία (π.χ. *πήγε αλέ ρετούρ*)·
- ανορθόγραφη (στον γραπτό λόγο): πρβ. λάθη όπως στα *παιρνώ – πέρνω* αντί *περνώ – παίρνω*.

2. Ενσυνείδητη και ασύνειδη χρήση της γλώσσας

Στην καθημερινή χρήση οι ομιλητές της μητρικής γλώσσας μιλούν «χωρίς να σκέφτονται», τα εκφωνήματά τους γίνονται μηχανικά, αυτόματα, σε ενστικτώδη ομιλία, εκτός ειδικών περιπτώσεων, όπου αισθάνονται ότι πρέπει να είναι προσεκτικοί. Προσέχουν μόνο το περιεχόμενο των λόγων της συνομιλίας, αδιαφορώντας για λάθη και σφάλματα, που μπορεί να μήν τα αντιλαμβάνονται κάν, εφόσον κανείς δέν θα τους ψέξει για τη χρήση της μητρικής τους γλώσσας. Η ασύνειδη αυτή χρήση της γλώσσας γίνεται συνειδητή, όταν το απαιτούν οι περιστάσεις, π.χ. σε εξειδικευμένο λόγο (επαγγελματικό, επιστημονικό ή κατα τη χρήση κοινωνικών διαλέκτων, επιπέδων της γλώσσας κλπ.) ή σε προσεκτική διατύπωση, σε προετοιμασμένη ομιλία, ανάλογα με τον συνομιλητή, με την κοινωνική περίσταση κλπ. Άν ο ομιλητής, παρακολουθώντας τα εκφωνήματά του, αντιληφθεί κάποιο λάθος ή αδυναμία κλπ., μπορεί να το διορθώσει, διακόπτοντας προς στιγμή τον λόγο του. Ενσυνείδητα επίσης μπορεί ο ομιλητής να τρο-

ποποιήσει ή να παραποιήσει τον λόγο του για αστεϊσμό, ειρωνεία, παικτική διάθεση κλπ. (πρβ. αντίστοιχες φορτίσεις).

Έτσι, λοιπόν, οι ενσυνείδητες (εκούσιες) παραποιήσεις προέρχονται από ηθελήμενες επιδιώξεις και σκοπούς (π.χ. υπαινιγμούς, ειρωνεία κλπ.), ενώ οι ασύνειδες (ακούσιες) αποτελούν λάθη, σφάλματα, ατέλειες κλπ. της εκφοράς και πραγμάτωσης του λόγου, που όμως ο ομιλητής μπορεί να τις αντιληφθεί και να τις διορθώσει.

Ενσυνείδητες και ασύνειδες παραποιήσεις και παραβάσεις εμφανίζονται και σε άλλα σημειωτικά συστήματα, π.χ. σε ένα πολιτισμικό σύστημα μπορεί να έχουμε παραβάσεις και παραποιήσεις κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς (σε χαιρετισμούς, επισκέψεις κλπ.), κανόνων φαγητού, ενδυμασίας κλπ., κανόνων καθημερινού προγράμματος, εργασίας, απασχολήσεων κλπ.

3. Παραποιήσεις ομιλίας

Στην ομιλία, ιδίως την καθημερινή, ο πραγματοποιούμενος, εκφωνούμενος λόγος δέν είναι τέλειος· παρουσιάζονται μικροαδυναμίες, πλημμέλειες, ελαττώματα, σφάλματα, ανωμαλίες, αφύσικες εκφορές, παραβάσεις κανόνων του γλωσσικού συστήματος κλπ., ασύνειδα και ενσυνείδητα, που αφήνονται ή διορθώνονται από τον ομιλητή (κάποτε και από τον συνομιλητή ή τον ακροατή), εφόσον θεωρούνται ότι μπορούν να κάνουν τον λόγο πίο αποτελεσματικό. Η έλλειψη των στοιχείων αυτών καθιστά εξάλλου τον λόγο συχνά αφύσικο.

3.1 Μορφές και είδη παραποιήσεων

Οι παραποιήσεις παρουσιάζουν ποικίλες μορφές, και μπορεί να είναι:

(1) Ακούσιες

- λάθη, σφάλματα κλπ. στη μητρική, κοινή γλώσσα: βλ. Σετάτος (1991)·
- διαλεκτικά στοιχεία στην ΚΝΕ·
- απαρχές σχημάτων λόγου: πρβ. έλλειψη (→ βραχυλογία, σχήμα από κοινού), πλεονασμό (→ έν δια δυοίν), κατά το νοούμενο, σύμφυρση, ανακόλουθο, έλξη, υπαλλαγή, πρόληψη·
- προχειρολογία: πραγμάτωση του λόγου πρίν κατασταλάξει η σκέψη σε μιά έκφραση·
- χαώδεις εκφράσεις: π.χ. *η σημασία της ύπαρξης των διαστάσεων της, των κατοίκων, του νοτίου τμήματος, της επαρχίας της χώρας* (χαώδης λόγος, σάν προσθήκες κατά την πορεία της σκέψης).

(2) Εκούσιες: στις ενσυνείδητες παραποιήσεις μπορούν να ενταχθούν στοιχεία όπως:

- υπερκαθαρεύουσα: π.χ. *επεριεφέρθη κακώς, διατί;* κλπ., πρβ. *περι διαγραμμάτου*·
- ξενισμοί: π.χ. *τα πέναλτις*·
- υπεραρχαϊσμοί: προς την κατεύθυνση της αρχαίας ελληνικής (π.χ. *τί μοι λέγεις;* για ειρωνεία ή αστεϊσμό)·
- υπερδημοτικισμοί: πρβ. ψυχαρική γλώσσα·
- αναμείξεις λόγιων και δημοτικών / λαϊκών / διαλεκτικών στοιχείων, π.χ. *ο Ιωαννά-*

κης μας (αστεϊσμός αντί του *ο Γιαννάκης μας*), *ο κομανταλεβούς, ο βαποράκιας, τί φάγαταν χθές;* (ειρωνικά), *δέν αντρέπεστε;!*, με ένταξη διαλεκτικών και ξένων στοιχείων στην κοινή επειδή είναι εκφραστικότερα (κοινωνική κριτική με ειρωνεία, πειράγματα, κριτική και αρνητική αξιολόγηση ομιλίας κλπ.) για τους συνομιλητές ή κρυπτικότερα (πρβ. βρισιές σε ξένη γλώσσα), π.χ. *Γιάννης λέει το πόρτα είναι κλειστό* (πρβ. ελληνικά μεταναστών), *ζέ σέλεις;* (παιδική προφορά απο μεγάλους για πείραγμα), *του πιδί του* (ειρωνικά για την κωφωτική προφορά κάποιου)·

- αναρμόδιες χρήσεις των επιπέδων της γλώσσας: μή αναμενόμενες (πρβ. καταλληλότητα για την εκάστοτε περίπτωση γλωσσικής επικοινωνίας [βλ. Σετάτος 1991, 23], π.χ. σε επίσημο έγγραφο: *Μετά το πάρσιμο του εγγράφου σας...*) ή λανθασμένες (π.χ. λάθη στη χρήση λόγιων επιθέτων σε -ής)·
- παραποιημένη προφορά: μιμήσεις διαλεκτικών, ξενικών στοιχείων, εξεζητημένοι επιτονισμοί·
- παιδική γλώσσα απο μεγάλους: π.χ. *το τουτού σου*·
- μάγκικη γλώσσα: π.χ. *η απόφα / η εκμετάλλα*·
- πληθυντικός ευγενείας προς γονείς κλπ.·
- μιμήσεις ιδιολέκτων: π.χ. *συζήτηση περι των συνηθειών των κοινωνιών* (αρνητική εκτίμηση εκφορών κάποιου προσώπου)·
- κρυπτολογίες: πρβ. *και τί και θέ και λείς*·
- πρόσδοση λόγιων χαρακτηριστικών σε δημοτικά στοιχεία και αντίστροφως, για λόγους αστεϊσμού, ειρωνείας κλπ.: π.χ. *το δαηλίκιον* (λόγια φωνητική αντί του *το νταηλίκι*)· *του κεφίου* (λόγια αποφυγή συνιζήσεων με χρήση χασμοδίας κλπ.)· *είναι της μοδός* (λόγια κλίση)· *δέν δικαιούσθε δια να ομιλείτε* (λόγια σύνταξη)· *εκαβουρδίσθημεν* (αυτοειρωνικά)· *τί θέλητε;* (κοροϊδευτικά)· *αυτήν την παλαβομάραν του· της γυνής αυτής· ο διατρός· της χάσεως και της φέξεως* (παικτικά)· *άνθρωπος κατωτάτης υποσταθεύσεως* κλπ., πρβ. και λόγια παραγωγή και σύνθεση·
- φρασεολογική τροποποίηση: π.χ. *φωνή βοώντος εν τη Βουλή, καμένην έκτασιν ηγόραζε* (πρβ. *αγρόν ηγόραξε*)· *δός μοι παστό και ταν γάν κινάσω· δια τον φόβον των φιλάλθων* (πρβ. *δια τον φόβον των Ιουδαίων*)·
- υπαινιγμοί προς άλλο περιεχόμενο: π.χ. *ποιά ρήματα;*, *αυτός ξέρει να κλίνει μόνο τα χρήματα* (υποβολή άλλων λέξεων: *κλείνει* κλπ.)·
- μετριάσμος αρνήσεως, αναμενόμενων αντιδράσεων κλπ.: π.χ. *δέν μπορώ, έχω πολλές δουλειές· είναι ένας παλαιός άνθρωπος* (αντί *παλιάνθρωπος*)·
- κριτική λόγου: π.χ. *τον Οκτώμβριο μου είπε θα γυρίσει*.

3.2 Αιτίες παραποιήσεων

Οι αιτίες των παραποιήσεων είναι (βλ. και 3.1):

(1) Ακούσιες

- βιολογικοί παράγοντες: στοματική κατασκευή (ελαττώματα, βλάβες αρθρωτικών οργάνων, π.χ. της οδοντοστοιχίας, τραυλισμός κλπ.), ασθένειες (πυρετός, πονόδοντος κλπ.), κούραση κλπ.· πρβ. και αδυναμίες άρθρωσης: αρθρωτικές ανομοιώσεις (πρβ. χαρακτηριστικά παιδικής γλώσσας)·
- γρήγορος ρυθμός ομιλίας: π.χ. σε γρήγορη ομιλία (επουσιώδη τμήματα λόγου δέν

αρθρώνονται καλά, πρβ. τα λαϊκά *ά στο διάλο!*· *τί κοιτά ρέ;*· *πού πά ρέ;* κλπ.), αρ-
ρυθμίες·

- συνθήκες ομιλίας: π.χ. ομιλία μέσα σε θορύβους, με κακή λειτουργία των μέσων γλωσσικής επικοινωνίας κλπ·
- ψυχολογικοί παράγοντες: συναισθηματική φόρτιση (συναισθήματα θυμού, φόβου, δισταγμού, συστολής, ενθουσιασμού, αγανάκτησης κλπ.), αισθήματα (πόνου, ζά-
λης κλπ.), καταστάσεις ταραχής (διάσπαση προσοχής κλπ.), πρβ. μουρμουρητά·
- γλωσσική άγνοια: λανθασμένη εκμάθηση (ελλιπής σχολική εκπαίδευση, βλ. 3.3),
διαλεκτικές επιδράσεις, ξένες επιρροές, λανθασμένες διακρίσεις επιπέδων της γλώσ-
σας, επιδράσεις της λογοτεχνικής γλώσσας κλπ.), λάθη σε λόγια στοιχεία της ΚΝΕ
απο επίδραση του δημοτικού συστήματος (π.χ. *της εισαγγελέας* κατα την κλίση
των θηλυκών στη δημοτική)·
- τυποποιημένα λάθη: π.χ. *παρήγγειλέ μου έναν καφέ!*·
- έλλειψη αισθήματος της ΚΝΕ: κατάλοιπα της καθαρεύουσας (π.χ. *τους ποδοσφαι-
ριστάς· συνελήφθησαν*· πρβ. όμως και επισημοφάνεια, π.χ. *όπως εδήλωσα χθές εις
την Βουλή*), καθαρευουσιάνικα στοιχεία σε ιδιολεκτική ή οικογενειακή γλώσσα
(π.χ. *ήτο[ν]*), διαλεκτικά στοιχεία (π.χ. *ήσαντε* αντί *ήταν*), ξένα στοιχεία (π.χ. *σέλ-
φικς, πέναλτικς*)·
- κοινωνικοί παράγοντες: στρώματα ομιλητών (πρβ. ελληνικά μεταναστών στην Ελ-
λάδα).

(2) Εκούσιες

- αλλαγές προσωπικής φωνής: μιμήσεις, επιδίωξη ανωνυμίας·
- ειρωνεία: τροπή δημοτικών στοιχείων σε λόγια (πρβ. και στην καθαρεύουσα) ή λαϊκά·
- αλλαγές περιεχομένου: λανθασμένες μεταφράσεις·
- έμμεσοι υπαινιγμοί και αναφορές: σε λανθασμένες προφορές κλπ·
- παικτική διάθεση: αστεϊσμοί, καλαμπούρια κλπ. (π.χ. *ήλθε εις τα γίδια* αντί *ήρθε
στα ίδια*), υπερκαθαρευουσιανισμοί (βλ. 3.1), νεολογισμοί (π.χ. *τεχνικές ελλείψεις
αντί τεχνητές*, πρβ. τον κυρίαρχο ρόλο της τεχνικής σήμερα)·
- κριτική του λόγου του συνομιλητή: υπογράμμιση ιδιολεκτικών χαρακτηριστικών
άλλου ομιλητή ή ξένου ομιλητή, π.χ. *πήγε στο πόλεμο* (αντί *στον πόλεμο*, για πρό-
σωπο που κάνει λάθη στη χρήση του τελικού -ν, ή χρησιμοποιεί διαφορετικά το
ληκτικό -ν εξαιτίας διαλεκτικών επιρροών)·
- επίδειξη γλωσσομάθειας: π.χ. *και τότε arrivederci Roma*·
- γλωσσικά παιχνίδια: λογοπαίγνια, αντιφωνικές απαγγελίες, γλωσσοδέτες κλπ., βλ.
Σετάτος (1997, 94-95)·
- μίμηση προσωπικού ύφους: π.χ. ρηματικά άκλιτα σε -σαντας (κατα μίμηση του
Γ. Σκαρίμπα, πρβ. *κρούσαντας*)·
- επιδίωξη ενόχλησης του ακροατή: π.χ. με χρήση τύπων και γλωσσικών στοιχείων
που αυτοί δέν εγκρίνουν·
- εκκεντρικότητες: κοροϊδία των πάντων·
- συλλαβισμός: για έμφαση, υπαγόρευση (αργός ρυθμός)·
- αρνητική επικοινωνιακή διάθεση: αδιαφορία, ανία, δυσφορία, αβουλία καλής άρ-
θρωσης, επιλογή μή κατάλληλων επιπέδων της γλώσσας·
- κρυπτογραφία: πρβ. κρυπτογραφικούς κώδικες·

- πλαστογραφία: π.χ. στην αναφορά παραθέματος·
- παιχνίδια γραφής: π.χ. *νίψον ανομήματα μή μόναν όψιν* (όμοιο και σε αριστερό-στροφή ανάγνωση).

Τέλος, εκτός απο τις τυχαίες (βλ. 3.1 στο 1 και στο 2), υπάρχουν και μόνιμες παραποιήσεις, π.χ. του ομιλητή που χρησιμοποιεί το *άραγε* αντί του συμπερασματικού *άρα* (κακή εκμάθηση).

3.3 Βαθμοί και πλήθος παραποιήσεων

Οι παραποιήσεις μπορεί να είναι σποραδικές ή πολύ συχνές, ανάλογα με τις εκάστοτε αιτίες, πρβ. βιολογικές και ψυχολογικές αιτίες (βλ. 3.2 στο 1), πλήρη αδιαφορία κλπ.

Ο βαθμός των παραποιήσεων επίσης μπορεί να ποικίλλει για τους ίδιους λόγους (συσσωρεύσεις κλπ.). Αυξημένος βαθμός παρατηρείται ιδιαίτερα στην ομιλία ξένων, όπου συναντούμε τις εξής διαβαθμίσεις:

- πλήρη άγνοια της ξένης γλώσσας: ελάχιστες λέξεις, που μαθαίνονται απο πρίν ή επι τόπου, πρβ. και χρήση κινηματικών σημείων·
- βοηθήματα: λίγες λέξεις και φράσεις σε τουριστικούς οδηγούς·
- πρώτο στάδιο εκμάθησης: λάθη γλωσσικού συστήματος (στην κλίση, στη σύνταξη), λίγες απαραίτητες έννοιες – λέξεις, τονικότητα (εντύπωση της προφοράς) ξένης γλώσσας·
- δεύτερο στάδιο: ελλιπής χρήση συστήματος, π.χ. για την KNE χωρίς άρθρο, *ποιός = ο οποίος / που* κλπ·
- τρίτο στάδιο: λίγα λάθη, φτωχή έκφραση, ξενική προφορά.

3.4 Περιοχές εφαρμογής

Παραποιήσεις εμφανίζονται στις εξής περιοχές:

- προφορική ομιλία·
- γραπτή γλώσσα·
- κανόνες του Grice·
- κανόνες γλωσσικής συμπεριφοράς: π.χ. ομιλία με βάση κοινωνικές συνήθειες·
- επίπεδα της γλώσσας·
- έκφραση·
- περιεχόμενο·
- ιδιολεξία.

4. Διόρθωση ομιλίας

4.1 Τροποποιήσεις της ομιλίας

Ο ομιλητής έχει τη δυνατότητα να τροποποιεί τα λόγια του, όταν αντιληφθεί οτι δέν εκφράζουν αποτελεσματικά ή δέν αντιστοιχούν στο περιεχόμενο της σκέψης και των προθέσεων του, κατα την εκφώνηση των λόγων του ή και αργότερα στη συνομιλία του (πρβ. αντιδράσεις του συνομιλητή ή του ακροατή των λόγων του).

Οι τροποποιήσεις αυτές παρουσιάζουν ποικίλες μορφές και κατηγορίες, ανάλογα με τις αιτίες και τα αποτελέσματά τους: στρέφονται προς θετικές ή αρνητικές κατευθύνσεις (πρβ. αναμόρφωση – παραμόρφωση κλπ.), έχουν αληθινό ή ψευδές περιεχόμενο (πρβ. μεταμφιεύσεις, νοθεύσεις κλπ.), περιλαμβάνουν απομιμήσεις ή παιγνιώδεις χρήσεις κλπ., εμφανίζουν αντιθέσεις μορφών και επιδιώξεων, όπως ενσυνείδητες ή ασύνειδες διορθώσεις κλπ.

4.2 Διορθώσεις

Ομιλητές και συνομιλητές / ακροατές, αναγνώστες / υπαγορευτές κλπ. συχνά διορθώνουν πραγματώσεις της γλώσσας τους (εκφωνήματα, κείμενα που διαβάζονται ή υπαγορεύονται), της ομιλίας ή γραφής τόσο της δικής τους όσο και άλλων προσώπων (πρβ. κριτική της γλώσσας, βλ. Σετάτος 1998), βάσει του κανονιστικού / ρυθμιστικού γλωσσικού συστήματος που ακολουθούν, για λόγους όπως:

- διόρθωση λεκτικού ή γραφικού λάθους: με επαναλήψεις στοιχείων κλπ., π.χ. —*Παρήγγειλε καφέδες!, παράγγειλε*·
- βελτίωση της έκφρασης: προς σαφέστερη, ακριβέστερη, καταλληλότερη πραγμάτωση του λόγου (διασάφηση, διευκρίνιση κλπ.)·
- ακολουθία προτύπου: υφολογικού κατά τα επίπεδα της γλώσσας, αλλά κάποτε και ιδιολεκτικού (πρβ. διάδοση νεολογιών κλπ.)·
- συμπλήρωση στοιχείων της έκφρασης ή του περιεχομένου·
- χρήση σχημάτων λόγου: προδιόρθωση (π.χ. *θα σου πώ κάτι αλλά μή θυμώσεις*), επιδιόρθωση (π.χ. *μιά πίπα μαύρη, κατάμαυρη*)·
- έμμεση κριτική της γλώσσας: π.χ. —*Αμ τα πέναλτις; —Τα πέναλτι!*·
- διόρθωση παραποιήσεων: —*Τώρα τί ποιήσομεν;* (εκούσια παραποίηση με χρήση αρχαίων ελληνικών ή καθαρευουσιάνικων στοιχείων για παικτική έκφραση κλπ.) —*Τί να κάνουμε; Θα πάμε να...*

Όταν ο ομιλητής (ή ο συνομιλητής / ακροατής του) διαπιστώσει ότι έκανε λάθος ή δέν εκφράστηκε όπως θα ήθελε, μπορεί να αρθρώσει στη συνέχεια του λόγου του το σωστό, διορθώνοντας έτσι το σφάλμα του κλπ.

Οι διορθώσεις αφορούν:

- λάθη: π.χ. ...*τον επόμενο Οκτώμβριο...* Οκτώβριο· ...*της ευγενής, ευγενούς συμπεριφοράς του...*·
- σφάλματα: ...*ο Γεωργιάδης τί λέω ο Δημητριάδης*·
- ανακρίβειες (ανάγκη για ακριβολογία, κυριολεξία): π.χ. *ήταν ένα φορτηγό...* μεταγωγικό αεροπλάνο·
- διάθεση για ωραιολογία: π.χ. *ανεβήκαμε... επιβιβαστήκαμε στο λεωφορείο*·
- πραγμάτωση λόγου: καλή εκφώνηση (ηθοποιών, ρητόρων κλπ.)·
- αντιφωνήσεις σε έντονο διάλογο πρίν τελειώσει ο ομιλητής: αμφισβητούμενων στοιχείων κλπ.·
- βελτίωση έκφρασης: πρβ. καλλιέργεια ύφους κλπ.·
- διορθώσεις σε γραπτά κείμενα: τυπογραφικά δοκίμια, υποβαλλόμενες εργασίες (πρβ. επόπτες εκδόσεων), κατά τη βαθμολόγηση γραπτών εκθέσεων κλπ.

Οι διορθώσεις μπορούν να έχουν αντίθετα αποτελέσματα, όπως σε χρήση λόγιων

ή καθαρευσιάνικων στοιχείων αντί δημοτικών, π.χ. *τους ποδοσφαιριστές... ποδοσφαιριστάς...* (κατάλοιπο επισημότητας, δηλαδή επισημοφάνειας) ή δημοτικό αντί λόγιο στοιχείο, π.χ. *συνέβηκε* (αντί *συνέβη*). Έτσι μπορούμε να έχουμε και λανθασμένες διορθώσεις με παραποιήσεις κλπ., π.χ. *τις... τες διατάξεις· το ποδήλατο... το υποδήλατο* (πρβ. και *το αποδήλατο*, απο λόγια ή λαϊκή επίδραση). *Τί θέλουν; Λοιπόν, τί θέλουνσι; ούκ οίδα.*

Τα διορθωτικά μέσα που χρησιμοποιούνται στις διορθώσεις μπορούν να είναι γλωσσικά ή μη, όπως:

- μικρή αποσιώπηση μετά το παραποιημένο στοιχείο: δηλώνει αναλογισμό·
- δηλωτικές, ενδεικτικές φράσεις, όπως: *τί λέω, μιά στιγμή έκανα λάθος, όχι, άλλο ήθελα να πώ, καλύτερα / μάλλον* (που διασώζει τα προσχήματα, ενώ έκανε πραγματικά λάθος), *με συγχωρείτε / συγγνώμη, ...θέλεις να πείς / μήπως εννοείς...* (απο τον ακροατή)·
- χρήση άλλων σημειωτικών συστημάτων, που συνοδεύουν τον λόγο: π.χ. κινηματικών σημείων, σημείων του προσώπου (πρβ. κλείσιμο ματιού κλπ.)·
- επανάληψη, επανόρθωση, προτού τελειώσει η άρθρωση της παραποίησης·
- αύξηση έντασης της φωνής ή χαμήλωμα σε ψίθυρο, όπου η ένταση δέν προσφέρεται·
- διορθώσεις που αποτελούν παραποιήσεις, π.χ. *η καρδιά το λέει... το κλαίει.*

5. Συμπεράσματα

Το γλωσσικό σύστημα βρίσκεται σε εξέλιξη (αργή) στο μυαλό των ομιλητών με τις εξής δυνατές μορφές:

- κοινή γλώσσα: πρβ. και κενά κλίσης, ανώμαλα ονόματα και ρήματα κλπ·
- επιχώριες μορφές της κοινής (επαρχιωτισμοί της κοινής)·
- διαλεκτική κοινή (με υποδιαλέκτους)·
- γλώσσα εγκύκλιας εκπαίδευσης·
- επίσημη διοικητική γλώσσα·
- ποικίλα επίπεδα της γλώσσας: όπου εμφανίζεται εντονότερα η εξέλιξη, με αλλαγές, εμπλουτισμό, βαθμιαίες εγκαταλείψεις κλπ·
- ιδιολεκτικά χαρακτηριστικά.

Οι πραγματώσεις του κοινού γλωσσικού συστήματος σπανίως συμπίπτουν απολύτως με τους κανόνες και τις κανονικές μορφές του, πρβ. ότι σε τελική ανάλυση υπάρχουν μόνο τα ιδιόλεκτα. Η αποτελεσματικότητα της γλωσσικής επικοινωνίας δέν εξαρτάται μόνο απο την ακρίβεια, τη σαφήνεια, τη γραμματική ορθότητα και τη σωστή επιλογή του επιπέδου της γλώσσας, αλλά πολύ συχνά και απο την ταχύτητα, ετοιμότητα, ιδιωματικότητα κλπ. της έκφρασης, πράγμα που δέν αποκλείει την προχειρότητα, την ελλειπτικότητα κλπ., αλλά και τα λάθη, τις ανακολουθίες κλπ. Δέν αποκλείονται άλλωστε και οι παραποιήσεις του γλωσσικού συστήματος, που μπορεί να είναι ηθελημένες, ενσυνείδητες και εκούσιες, όταν ο ομιλητής επιδιώκει συγκεκριμένους σκοπούς, δηλαδή μιά ιδιαίτερη αποτελεσματικότητα (πρβ. τις περιπτώσεις που δέν θέλει να ακυρώσει κάτι, που θέλει να υποβάλει, να αστειευτεί κλπ.). Εάν όμως ο ομι-

λητής δέν μείνει ικανοποιημένος απο το εκφώνημά του, μπορεί να το διορθώσει αμέσως, πρίν προχωρήσει παραπέρα στον λόγο του.

Βιβλιογραφία

- Σετάτος, Μ. 1991. «Τα γλωσσικά λάθη και η αντιμετώπισή τους», *Φιλολόγος* 63, 17–39.
—, 1997. «Η παιγνιώδης χρήση της γλώσσας», *Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία* 13, 85–98.
—, 1998. «Κριτική, αισθητική και ηθική της γλώσσας», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 7, 167–196.

Παρατηρήσεις στα γλωσσικά σημεία

1. Εισαγωγικά

Η σημείωση της γλώσσας για επικοινωνία και έκφραση, συνειδητοποίηση κλπ. απαιτεί εξωτερίκευση εσωτερικών σημειωτικών καταστάσεων (πρβ. *τὰ τῆς ψυχῆς παθήματα* του Αριστοτέλη)· κατά τη διαδικασία αυτή στοιχεία έκφρασης (πραγματώσεις του λόγου κλπ.) γίνονται αισθητά στον συνομιλητή ή ακροατή (όπως και στον ίδιο τον ομιλητή), οι οποίοι πρέπει να συμπεράνουν αυτό που είχε ως αφετηρία ο ομιλητής μέσα του (στο μυαλό του), πρβ. και κραυγές ζώων (που δηλώνουν την παρουσία τους, αν δέν φαίνονται, τις προθέσεις ή τις ενέργειές τους), θορύβους (απο νερό που τρέχει, χύνεται, πέφτει, απο δέντρα και βράχους που γκρεμίζονται κλπ.) κλπ., που μπορούν να παραλληλιστούν με ανθρώπινες κραυγές ή άλλους θορύβους από ανθρώπους (πρβ. τύμπανα, κρότους απο πέτρες που τις χτυπούν τη μία στην άλλη κλπ.).

2. Είδη σημείων

Η γλώσσα και τα άλλα σημειωτικά συστήματα παρουσιάζουν σημεία σε διαστάσεις: σημαντική (σημεία και σημασία τους), συντακτική (σημεία και κανόνες συνδυασμού τους), πραγματολογική (σημεία και χρήσεις τους), αξιολογική (σημεία και αξίες τους), σιγματική (σημεία και αντικείμενα αναφοράς)· παράλληλα, τα σημεία (μονάδες) έχουν αντίστοιχα έκφραση, περιεχόμενο (σημασία), δομή, χρήση (πρβ. κατάσταση επικοινωνίας), λειτουργία (πρβ. αποτελέσματα), αξία (πρβ. σχέση με άλλα σημεία του συστήματος) κλπ.

Τα σημεία μπορούν να καταταχθούν σε κατηγορίες βάσει διάφορων παραμέτρων, όπως η αίσθηση που παίρνει μέρος στην αντίληψή τους: ακουστικά (π.χ. γλώσσα, μουσική), οπτικά (π.χ. κινηματικά, προσώπου κλπ., πρβ. γραφή, ζωγραφική, γλυπτική κλπ.), απτικά (πρβ. γειτνιαστικά συστήματα) κλπ. Επιπλέον, τα σημεία διακρίνονται σε:

- εικόνες – ενδείκτες – σύμβολα: πολύ γνωστή διάκριση ειδών σημείων·
- μόνιμα / σταθερά – περιοδικά / ‘καταναλισκόμενα’: σήματα τροχαίας, χιλιομετρικών αποστάσεων, γεωγραφικά κλπ. – γλωσσικά και κινηματικά σημεία που εκτελούνται και ‘χάνονται’ (πρβ. *ἔπεα πτερόεντα*) κλπ.·
- επαναλαμβανόμενα / συνεχή – τυχαία / απροσδόκητα: σήματα τροχαίας (τροχονόμου, φώτα κλπ.), χτύποι ρολογιού κλπ. – καπνός στο δάσος, αστραπές, σύννεφα κλπ.·
- αναγκαστικά – προαιρετικά: γλώσσα – κινηματικά σε κοντινή απόσταση (αλλιώς αναιρείται ο προαιρετικός χαρακτήρας, πρβ. το εκφώνημα *έλα!* με απαραίτητο το κινηματικό σημείο του χεριού, στην περίπτωση που δέν φτάνει ο ήχος της φωνής του ομιλητή)·
- ενστικτώδη – λογικά: κραυγές φόβου κλπ. – σημεία επιχειρηματολογίας (πρβ. *τόπους* της ρητορικής)·
- ανθρώπου – ζώων: γλώσσα – κραυγές· πρβ. χρήση σημείων μεταξύ ζωικών ειδών: ανθρώπου και σκύλου (σφυρίγματα, κραυγές κλπ.) κλπ.·

- καθιερωμένα – νεότευκτα: πρβ. βασικό λεξιλόγιο – νεολογισμούς στη γλώσσα·
- ουδέτερα – φορτισμένα: πρβ. επίπεδα της γλώσσας (π.χ. για την κοινή νεοελληνική [ΚΝΕ]: δημοτικά – λόγια – λαϊκά – ξένα – διαλεκτικά – αρχαία ελληνικά στοιχεία), χυδαίες λέξεις (βρισιές, όροι σωματικών λειτουργιών, πρβ. *συνουσιάζομαι* – *γαμώ* κλπ.) με αυτόματη αντίδραση (αντίθετα απο την περίπτωση ξένων χυδαίων εκφράσεων), διαλεκτικές λέξεις στον οικογενειακό κύκλο (π.χ. ποντ. *keĩšs* = αμέριμος, ξέγνοιαστος ως ατομικό γνώρισμα)· στη γλωσσική εξέλιξη μπορεί ένα γλωσσικό στοιχείο να φορτίζεται ή να αποφορτίζεται (πρβ. τις ετυμολογίες των *άγγελος*, *γαμώ*, *νερό*, *σπίτι*, *λεβέντης* κλπ.)·
- άμεσα – έμμεσα: πρβ. κυριολεξία – μεταφορά, παρομοίωση·
- σαφή – ασαφή: *click τσ!* (= ανάνευση) – *φλάπ!* (παίρνει τη σημασία του απο τα συμφραζόμενα ή απο παράλληλα κινηματικά σημεία, π.χ. απο κυματώδη κίνηση ανοικτής παλάμης) ή *ά... ά + κίνηση* όρθιου δείκτη απο τα δεξιά προς τα αριστερά = *πρόσεξε! αυτό δέν επιτρέπεται*)·
- ακριβή – μή ακριβή / κατα προσέγγιση: η μή ακριβολογία δέν εμποδίζει την επικοινωνία, γιατί μπορεί να διαλευκανθεί αν χρειαστεί, συμπληρώνεται απο κοινές εμπειρίες και ανακαλεί ερμηνεύματα, δηλαδή δέν αποτελεί πάντα ακυρολεξία (πρβ. ανακριβολογία, ανακρίβεια, σολοικισμό), κάποτε μάλιστα αποτελεί και συνειδητή επιλογή του ομιλητή·
- αντιληπτά – κατανοητά: κείμενο άγνωστης ξένης γλώσσας γραμμένο σε γνωστό αλφάβητο (π.χ. ετρουσκικά) – κείμενο γνωστής γλώσσας γραμμένο σε γνωστό αλφάβητο, πρβ. και γλωσσικά σημεία άγνωστου περιεχομένου σε ομιλητές της γλώσσας, π.χ. επιστημονικούς όρους, ακατανόητους σε μή ειδικούς.

3. Συνδυασμοί, μετατροπισμοί, αμφισημίες σημείων

Σημεία διαφορετικών σημειωτικών συστημάτων μπορούν να παρουσιάσουν συνδυασμούς, μετατροπισμούς και αμφισημίες. Συγκεκριμένα:

(1) Συνδυασμοί

Οι συνδυασμοί αφορούν την παράλληλη (σύγχρονη ή επακόλουθη) πραγμάτωση συνωνυμικών ή/και αντωνυμικών σημείων από διαφορετικά συστήματα, π.χ. γλωσσικά σημεία μπορούν να συνδυαστούν με:

- αντίστοιχα άλλου γλωσσικού συστήματος (ξένες λέξεις και εκφράσεις), πρβ. και κραυγές εκτός γλωσσικού συστήματος ή και λέξεις όπως *μπερδουκλώνω*, που και ηχητικά υποβάλλουν την έννοια που δηλώνουν·
- κινηματικά σημεία, π.χ. *όχι* + ανάνευση, *τόσο* + απόσταση των δύο χεριών· πρβ. επίσης συνδυασμό των γλωσσικών σημείων με εκφράσεις προσώπου, π.χ. *μπά* + σούφρωμα χειλίων, ή με γειτνιαστικές κινήσεις, π.χ. *γειά σου βρε Γιώργο!* + χτύπημα στην πλάτη ή στο στήθος με το χέρι·
- σημεία ζωγραφικής / γλυπτικής, π.χ. πίνακας + τίτλος / *λεζάντα* κλπ·
- μουσικά σημεία, π.χ. μελοποίηση ποιήματος (σκοπός + λόγια).

Οι συνδυασμοί δέν είναι πάντοτε το ίδιο εύκολοι και κάποτε είναι αδύνατοι, πρβ. συστήματα νευμάτων των κωφαλάλων με γειτνιαστικά συστήματα (π.χ. στην έκφρα-

ση της απουσίας, άρνησης κλπ., όπου κινηματικά έχουμε το σημείο της ανάνευσης με το κεφάλι σε κίνηση προς τα πάνω στην Ελλάδα ή δεξιά παλάμη σε κίνηση προς τα πάνω με το εσωτερικό της μέρος εμπρός).

(2) Μετατροπισμοί

Η ύπαρξη συνωνυμικών σημείων στο ίδιο ή σε διαφορετικά σημειωτικά συστήματα επιτρέπει τους μετατροπισμούς, δηλαδή τις αντικαταστάσεις μεταξύ τους, όπως:

(α) Εντός του συστήματος της γλώσσας:

- εικονικά σημεία μετατρέπονται σε γλωσσικά (π.χ. *άχ!* → *βάχ!*, πρβ. *άχ βάχ!*), σε ενδείκτες (π.χ. αντί του *έ!* το *εσύ!*), σε σύμβολα (π.χ. *ακούστηκε ένα μπάμ* → *ακούστηκε μιά εκπυρσοκρότηση*).
- ενδείκτες μετατρέπονται σε εικονικά σημεία (π.χ. αντί του *εσύ!* το *έ!*), σε διαφορετικούς ενδείκτες (π.χ. αντί *εσύ* το *η αφεντιά σου*), σε σύμβολα (π.χ. αντί του *εσύ τί νομίζεις*; το *τί νομίζει ο Ιωαννίδης*;, που είναι το όνομα του ερωτώμενου).
- σύμβολα μετατρέπονται σε εικονικά σημεία (π.χ. αντί του *όχι!* το *τσ!*, πρβ. και αφηγήσεις μικρών παιδιών, γεμάτες επιφωνήματα και κραυγές), σε ενδείκτες (π.χ. αντιτύπους), σε άλλα σύμβολα (π.χ. συνώνυμα και συνωνυμικές εκφράσεις).

(β) Μεταξύ διαφορετικών συστημάτων:

Όσον αφορά τα γλωσσικά σημεία, είναι δυνατοί οι μετατροπισμοί τους σε σημεία άλλων γλωσσών (πρβ. και διαπολιτισμικά με διαφορά προφοράς), κινηματικά (ανάνευση, κατάνευση, πρβ. και γλώσσα νευμάτων), προσώπου (κλείσιμο ματιού, διάφορες γκριμάτσες), γειτνιαστικά ('ελευθερία' συμπεριφοράς κλπ.), ζωγραφικής / γλυπτικής (ιστορίες χωρίς λόγια κλπ.), μουσικής (πραγμάτωση μόνο του σκοπού γνωστού τραγουδιού, χωρίς λόγια αλλά με συλλαβές, π.χ. *τραλαλά* κλπ.).

(3) Αμφισημίες και πολυσημία

Η ίδια σημειωτική πραγμάτωση επιτρέπει ποικίλες σημασιοδοτήσεις, πρβ. ομόηχες λέξεις (π.χ. *κλίση* – *κλήση* – *κλείση* 'κλείσιμο' – *κλύση* 'υποκλυσμός' κλπ.), παιγνιώδη χρήση της γλώσσας (βλ. Σετάτος 1997), σχήματα, εικονογραφήσεις, σχέδια με διπλό 'θέμα' (πρόβλημα πραγματικότητας και αντίληψης, π.χ. σχέδιο που μπορεί να το δει κανείς ως κύλικα αλλά και ως δύο αντικριστά προφίλ).

Ένα σημείο μπορεί να έχει πολλές σημασίες και χρήσεις, π.χ. στην ταινία *Obechná škola* (*Το δημοτικό σχολείο*) του Τσέχου Γ. Ζβέρακ μιά γυναίκα αναφέρεται στη δουλειά και απασχόληση εκείνης της στιγμής του άντρα της, κάνοντας απο το παράθυρο με τα χέρια τις κινήσεις του τραμβαγιέρη στο τιμόνι (εικονικό σημείο). αργότερα, βλέποντας τον ερωτύλο καθηγητή να 'απάγεται' ελκόμενος απο δύο δίδυμες μαθήτρίες του, προσπαθεί να τον σταματήσει και να τον επαναφέρει στην κανονική ερωμένη του με τις ίδιες κινήσεις (ενδείκτης ή σύμβολο).

(4) Δημιουργία πρωτότυπων χρήσεων και συνδυασμών

Η σημειωτική φύση του ανθρώπου (*homo symbolicus* / *semioticus*) επιτρέπει τη συνεχή δημιουργία σημείων και σημειωτικών συστημάτων, αλλά και την πρωτότυπη χρήση ενός καθιερωμένου συστήματος, όπως φαίνεται απο ιδιολεκτικά στοιχεία (λέξεις, σημασίες, χρήσεις) ή στοιχεία μικρών ομάδων (πρβ. *usus*), απο λογοτεχνικά ή καλλιτεχνικά κινήματα, όπως ο σουρεαλισμός (πρβ. *free association*), ο κυβισμός, το κολάζ, ο κατακερματισμένος ιμπρεσιονισμός κλπ., πρβ. και κενά μή αναμενόμενα ή

συμπληρωμένα με μή αναμενόμενα τμήματα (π.χ. σε ποιήματα δύο ημιστίχια μπορεί να ανήκουν σε διαφορετικά μέτρα). Έτσι στο ποίημα *Poem in October* του Dylan Thomas συναντούμε την έκφραση ...*the birds from winged trees flying my name...*, όπου χαρακτηριστικά στοιχείων μιάς κατάστασης αποδίδονται σε άλλα που δέν ανήκουν στην κατάσταση αυτή, χωρίς να προκύψουν ανυπέρβλητες σημασιακές δυσκολίες, επειδή δημιουργούνται έτσι συνθετότερα σημεία, που δηλώνουν ολόκληρες νέες καταστάσεις.

4. Γλωσσικά σημεία

Το γλωσσικό σημείο παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά της διπλότητας (έκφραση + περιεχόμενο), της αυθαιρετότητας, της γραμμικότητας. Απο σημειολογική άποψη γίνεται διάκριση των διαστάσεών του: σημαντική, συντακτική, πραγματολογική, αξιολογική, σιγματική, φωνητική.

Η γλωσσολογική ανάλυση διακρίνει τα εξής στοιχεία: φωνητικά διακριτικά χαρακτηριστικά, φωνήματα και αλλόφωνα, προσωδιακά στοιχεία, συλλαβές, μορφήματα και αλλόμορφα, λέξεις, συντάγματα, φράσεις, προτάσεις, κείμενα. Οι γλωσσικές αυτές μονάδες θέτουν το ερώτημα αν αποτελούν όλες γλωσσικά σημεία. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ως γλωσσικά σημεία τις σταθερές, μόνιμες και καθιερωμένες μονάδες της δεύτερης και πρώτης άρθρωσης (φωνήματα / αλλόφωνα, συλλαβές, προσωδιακά χαρακτηριστικά, μορφήματα, λέξεις, φρασεολογικές ενότητες και παροιμιακές φράσεις, επιφωνήματα), ενώ κραυγές, προτάσεις και κείμενα αποτελούν προσωρινά σημεία για την ικανοποίηση των εκάστοτε αναγκών επικοινωνίας, έκφρασης και σκέψης (πρβ. ερμηνεύματα / *interpretant*). Απλά σημεία συνδυάζονται για να δημιουργήσουν κάτι αντίστοιχο με συνθετότερα αντικείμενα, καταστάσεις, σκέψεις κλπ., που, αν αποτελέσουν εκφραστικό πρότυπο, καθιερώνονται ως νέα σύνθετα σημεία (πρβ. λογοτεχνία, τέχνη κλπ.), πρβ. λειτουργία οργάνων: χέρια + εργαλεία που κάνουν διάφορες ενέργειες και δουλειές ή παράγουν διάφορα προϊόντα.

Οι γλωσσικές μονάδες βρίσκονται σε παραδειγματικές και συνταγματικές σχέσεις, ενώ υπάρχουν και γλωσσικά στοιχεία με μηδενική μορφή, δηλαδή χωρίς έκφραση (σε βαθμό μηδέν, έλλειψη φωνητικής μορφής, αποσιώπηση), περιεχόμενο (άγνωστο ή χαμένο), δομή (άκλιτα, ριζικά, ξένα στοιχεία), λειτουργία (απονεκρωμένα, π.χ. ενθήματα, εξασθενημένα, π.χ. άτονη αύξηση στην ΚΝΕ), χρήση (νεκρά, απολιθωμένα, π.χ. *άχθος αρούρης* στην ΚΝΕ).

4.1 Καθορισμός γλωσσικών σημείων

Τα γλωσσικά σημεία καθορίζονται βάσει:

- τυπολογίας της γλώσσας: πρβ. μέρη του λόγου, κλίση για την ΚΝΕ·
- φωνολογικής, μορφολογικής και συντακτικής ανάλυσης: πρβ. παραδοσιακή γλωσσολογία και ποικίλες νεότερες γλωσσολογικές σχολές και θεωρίες (παραδειγματικές και συνταγματικές σχέσεις κλπ.)·
- ονοματοθεσίας: παραγωγή (επιθήματα), σύνθεση (πρώτα και δεύτερα συνθετικά στοιχεία), φρασεολογία (συνταγματικά σχήματα, φρασεολογήματα, φρασεολογισμοί, περιφράσεις), δανεισμός (ξένα στοιχεία, π.χ. *άουτ*, διαλεκτικά, π.χ. *φαινόσα-*

ντε, λόγια = αρχαία ή νέα ελληνικά, π.χ. *δόρυ*, *αποκλιμάκωση*, *λαϊκά*, π.χ. *αβδέλλα*), μετάφραση (*calques*, π.χ. αγγλ. *skyscraper* → *ουρανοξύστης*), συντμήσεις (π.χ. *ΟΗΕ*), σχήματα λόγου (π.χ. μεταφορά, παρομοίωση: *κάτι σαν...*, κλπ.)· πρβ. και ακριβολογική έκφραση (π.χ. επιθετικός προσδιορισμός + ουσιαστικό, άρθρο + επίρρημα + ουσιαστικό κλπ.), κατα προσέγγιση (ουσιαστικό + αναφορική πρόταση)·

- ελάχιστων ζευγών: στοιχεία της ίδιας γραμματικής κατηγορίας (π.χ. *παίρνω* – *περνώ*, *φόρος* – *πόρος*) ή διαφορετικών κατηγοριών (π.χ. *μισό* – *μισώ*, *γέρος* – *γερός*)·
- δυνατότητας ή μη (να σχηματιστούν): π.χ. *έντομα χρωματιστούλια* (Ο. Ελύτης, *Ο μικρός ναυτίλος*)· **εντομούλια* ενώ *εντομάκια* (βλ. Σετάτος 1971· 1992), επειδή η λέξη *έντομο* είναι λόγια (πρβ. αντίθετα *μυγούλα*), αλλά πρβ. και το δημοτικό **κουνουπούλι* (αλλά *κουνουπάκι*)·
- ερμηνευμάτων: π.χ. *μηνιά* = είδος οπωροφόρου δέντρου, *μήμελησμόνει* = *μυοσωτίς*·
- ξένης προελεύσεως: γλωσσικά σημεία από μεταφραστικές αντιστοιχίες (π.χ. *head* = *κεφάλι*), αλλά και συνώνυμα (π.χ. *φίλμ* = *ταινία*)·
- πλαστής κατασκευής: πρβ. ετυμολογία της λέξης *kodak*.

4.2 Ιδιαίτερες περιπτώσεις γλωσσικών σημείων

Απο τα διάφορα είδη γλωσσικών σημείων επιλέγονται παρακάτω ορισμένες περιπτώσεις, που παρουσιάζουν για διάφορους λόγους ιδιαίτερο ενδιαφέρον, άν και εμφανίζονται ως μάλλον περιθωριακές στην ΚΝΕ.

(1) Απολιθωμένα στοιχεία

Απολιθωμένα στοιχεία, συχνά από την αρχαία ελληνική αλλά και από νεότερες λέξεις ή λέξεις ξένης προέλευσης, χρησιμοποιούνται σε διάφορες περιπτώσεις, όπως είναι οι εξής:

- επιστημονική ορολογία: *βαρύ ύδωρ*, *οστούν*, *εσωτερικό ούς*·
- λόγιοι τύποι: *Δευτέρα Παρουσία* (πρβ. και τη μέρα *Δευτέρα*, όπου σήμερα έχει χαθεί και η αρχική σημασία)·
- παροιμιακές φράσεις: *χρυσόμαλλο δέρας*, *μίτος της Αριάδνης*, *μέλας ζωμός* (πρβ. ότι κάποτε χρησιμοποιούνται με νέες σημασίες, π.χ. *ες αύριον τα σπουνδαία* = τα ‘σημαντικά’ και όχι τα ‘επείγοντα’, βλ. και παρακάτω)· πρβ. και τους αρχαϊσμούς σε φράσεις όπως *εκ γενετής*, *άκρον άωτον*, *έτερον εκάτερον*, *εκ των ών ούκ άνευ*, *ό μη γένοιτο*·
- διαλεκτισμοί: *όποιος σπουνδάξει για δουλειά απο νωρίς σκολάζει* (αρχαία σημασία του *σπουνδάζω*)· *οι βιολιτζήδες άλλαξαν, ο χαβάς μένει ο ίδιος* (σημασία του *χαβάς* = σκοπός)· *ανταμικό αρνί το τρώει ο λύκος* (*ανταμικό* = κοινής ιδιοκτησίας)·
- ξένα στοιχεία: *φορτωμένος σαράντα οκάδες πράματα* (*οκά*)· *φρα³γκο τσακιστό δέν σου δίνω!* (*φράγκο*)·
- νεκρά στοιχεία που μπορούν να αναβιώσουν για ειδικές χρήσεις (σχήματα λόγου κλπ.): *μινίστρος* (π.χ. *ο μινίστρος της παιδείας δέ μας τα λέει καλά!*, ειρωνικά), *αρκεβούζιο* (π.χ. *πού το βρήκες αυτό το αρκεβούζιο;* = *παλιοντούφεκο*).

(2) Νέα στοιχεία

Οι ανάγκες της κοινωνικής και πολιτισμικής (πνευματικής κλπ.) ζωής δημιουργούν

στην περιοχή της ονοματοθεσίας νεολογισμούς, πολλοί απο τους οποίους καθιερώνονται. Παρουσιάζονται έτσι εκφραστικές δυνατότητες με ποικίλες φορτίσεις, π.χ. *το ρολόι του νερού* (κοινή, απλή έκφραση με δημοτικά στοιχεία) – *ο μετρητής* (λόγια έκφραση, που γίνεται σαφέστερη απο τα συμφραζόμενα) – *ο υδρομετρητής* (ειδικός όρος).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι νέες λέξεις, που εμφανίζονται σε περιορισμένους κύκλους (κάποτε και ιδιολεκτικά), π.χ. *Shoogily. A funny word, a family word, inherited from Emily, invented by her to say: comfort* (Tillie Olsen, *I stand here ironing*).

Ορισμένοι συγγραφείς (όπως ο Jack Vance στα έργα του επιστημονικής φαντασίας) επινοούν λέξεις και αφήνουν τον αναγνώστη να μαντέψει τη σημασία τους απο τα συμφραζόμενα, όπως ακριβώς λέξεις ταμπού ξένης γλώσσας αφήνονται κάποτε σε μεταφράσεις με την ξένη μορφή τους και ο αναγνώστης καταλαβαίνει τη σημασία τους αποφεύγοντας το πιθανό σόκ (π.χ. η αραβική λέξη *farj* [‘αιδοίο’] σε ρωσική μετάφραση των ιστοριών της Χαλιμάς).

Όπως οι επιστημονικοί όροι, που πολλαπλασιάζονται καθημερινά (πρβ. χημεία κλπ.), έτσι και οι ονομασίες νέων προϊόντων (για εμπορικούς λόγους διάκρισής τους) αυξάνουν και σήμερα μετριούνται σε εκατομμύρια. Κάθε μέρα μαθαίνουμε νέα ονόματα μαζί με τη χρήση των προϊόντων (μάρκες κλπ.). Τα γλωσσικά αυτά σημεία είτε προέρχονται απο νεολογικό δανεισμό (βλ. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 1994) είτε αποτελούν εγχώριες δημιουργίες. Πολλά αποτελούνται ή προέρχονται απο κύρια ονόματα (βλ. 4.2 στο 14), συντομογραφίες, αρκτικόλεξα κλπ. Ο αριθμός τους είναι τέτοιος που χρειάζεται να εκδοθούν ειδικά βοηθητικά λεξικά και να ενημερώνονται συνεχώς με νέες εκδόσεις.

Η ονοματοθεσία νέων στοιχείων είναι αναγκαστική (π.χ. για επιστημονικά δικαιώματα, κατοχύρωση προϊόντων, μηχανημάτων κλπ., ονομασία ατόμων, συλλόγων κλπ.), προαιρετική (π.χ. για νέα πολιτισμικά στοιχεία, που μπορούν να δηλωθούν και με ήδη υπάρχοντα γλωσσικά σημεία, π.χ. *μπάσκετ* (μπολ) = *καλαθόσφαιρα*, *ντίσκο* και όχι *δισκοθήκη*), παιγνιώδης (π.χ. κύρια ονόματα σε αντικείμενα, συνήθως στην οικογενειακή γλώσσα, πρβ. «Er hatte seinen beiden Pantoffeln Namen gegeben» [είχε δώσει ονόματα και στις δύο παντόφλες του]· Lichtenberg [1992, 569]).

(3) Αντίτυποι

Εκτός των συνηθισμένων αντιτυπικών στοιχείων της γλώσσας, όπως αντωνυμίες (εγώ, εσύ = ο *Δημήτριος Παπαδόπουλος*, το *έδωσα* = το *βιβλίο*), επιρρήματα (εκεί = στο *χωριό*) κλπ., παρουσιάζονται και άλλες, λιγότερο συχνές, περιπτώσεις, για λόγους όπως:

- αντιμετώπιση εκφραστικής αμηχανίας, π.χ. στην απουσία κυριολεκτικής έκφρασης (πού *είναι* το *αυτό* = το *βύσμα* κλπ., πρβ. το *αύτωσε*, *πώς* το *λένε*, το *αποσιώπησε* κλπ.), πρβ. και χρήση συνωνύμων (π.χ. *γράσο* αντί *βαζελίνη*), παρομοιώσεων (π.χ. *ήταν* *κάτι* *σάν* *λίγδα* αντί *ήταν* *μιά* *γλίνα*) και μεταφορών (π.χ. *ράχη* του *βουνού*, πρβ. *κορυφογραμμή*).
- αποφυγή χυδαίων εκφράσεων, π.χ. *περιττώματα* / *κόπρανα* / *αφοδεύματα* ή για μικρά παιδιά και ζώα *κακά* αντί *σκατά* / *χέσματα* / *χεσίματα*.
- παιγνιώδη χρήση, π.χ. το παιχνίδι όπου δέν πρέπει να αρθρωθεί *μιά* *λέξη* και στη θέση της πρέπει να ειπωθεί *μιά* *άλλη* (πρβ. και στα κινούμενα σχέδια τα Schtroumpfs).

[Στρουμφάκια], που χρησιμοποιούν στη γλώσσα τους σε πολλά ουσιαστικά ως πρώτο συνθετικό τη λέξη *schtroumpf* / *στρούμφ-*).

- απόδοση ξένων στοιχείων: συνήθως στη θέση μή καθιερωμένων μεταφράσεων, π.χ. σε επιστημονικούς όρους όπως *pertinence* κλπ.

(4) Σημεία με αβέβαιη ή άγνωστη σημασία

Η σημασία ορισμένων σημείων είναι άγνωστη για μέρος των ομιλητών (που γι' αυτό δέν τα χρησιμοποιούν) ή για όλους, όπως συμβαίνει συνήθως για τα ειδικά επαγγελματικά και επιστημονικά λεξιλόγια. Έτσι παρουσιάζουν:

- αβέβαιη σημασία, π.χ. *βρύα* (συνήθως κάτι που ανήκει στον φυτικό κόσμο των χόρτων).
- άγνωστη σημασία (ή αμφισβητούμενη), π.χ. *Graal* (συνήθως 'δισκοπότηρο με αίμα του Χριστού'), *Sampro* στη φινλανδική *Kalevala* (αντικείμενο που δίνει δύναμη, αλλά κανείς δέν εξηγεί τί είναι), *αίγίς* (ασπίδα του Δία, μανδύας της Αθηνάς), επιφωνήματα όπως *φρρρ!* (όταν πραγματώνεται μόνο του· χρειάζεται τη σύμπραξη των συμφραζομένων ή κινηματικών σημείων για να γίνει κατανοητό: = 'πέταξε και έφυγε', 'φεροκόπημα' κλπ.), που το πολύ εμφανίζουν κάποια συνδήλωση.
- άγνωστη σε κάποια άτομα σημασία: κανένας ομιλητής δέν γνωρίζει όλες τις λέξεις της γλώσσας του (εφόσον δέν είναι βέβαιο ότι έχουν συγκεντρωθεί όλες σε λεξικά, κείμενα κλπ.), πρβ. και ανάπτυξη ειδικών λεξιλογίων· ορισμένοι μπορούν να χρησιμοποιούν ξένες λέξεις, φράσεις και κείμενα, χωρίς να γνωρίζουν τη σημασία τους (τραγουδιστές, ηθοποιοί κλπ.).

(5) Σημεία για ανύπαρκτα όντα

Εκτός των αφηρημένων εννοιών κλπ. (που κάποτε προσωποποιούνται και απεικονίζονται), επιστημονικών όρων (παλαιών όπως η υποθετική χημική ουσία *φλογιστόν*), μυθικών όντων κλπ., που όμως για τη συνείδηση των ομιλητών ενός πολιτισμικού συστήματος αποτελούν στοιχεία της πραγματικότητας, του κόσμου τους, παρατηρούνται και άλλες περιπτώσεις, όπως η έμμεση δήλωση του άγνωστου, ανεξερευνήτου, ανεξιχνίαστου (π.χ. —*Ξέρεις ποιός είμαι; Το έντεκα μπαστούνι. —Μα δέν υπάρχει. —Ακριβώς!*, πρβ. και τί υποβάλλει η λέξη *μπαστούνι*), ή η δήλωση απουσίας, έλλειψης (π.χ. *αδαμιαία περιβολή*).

(6) Στοιχεία με μηδενική σημείωση

Εκτός απο τα μηδενικά μορφήματα της γλώσσας (π.χ. *πατήρ* [-Ø] αλλά *κόραξ* [-ς], πρβ. τη μηδενική βαθμίδα [degré zéro], π.χ. **seg^hō* > *έχω* / *έξω* — **sg^h-* > *έ-σχ-ο-ν*), εμφανίζονται αποσιώπηση (π.χ. *γλίστρησε και έπεσε μέσα στα...*, *αρρώστησε βαριά και χθές...*) και σιωπή (π.χ. —*Θα μου πεις επιτέλους τί συμβαίνει;* —..., πρβ. και την έκφραση *η σιωπή μου προς απάντησή σου*).

(7) Μηδενικά σημεία για ανύπαρκτα όντα

Τέτοια θα μπορούσαν να θεωρηθούν τα σημεία για όντα που λείπουν απο τον πολιτισμό και τη γλώσσα μιάς κοινωνίας, ενώ εμφανίζονται αλλού και γι' αυτό προκύπτουν συνήθως μεταφραστικά προβλήματα (πρβ. και τις νέες έννοιες με νέες ονομασίες, που εμφανίζονται κατα την εξέλιξη της επιστήμης και χρησιμοποιούν τον υπάρχοντα θησαυρό της γλώσσας, π.χ. *charm* ['γοητευτικός'] για υποατομικό σωματίδιο στην πυρηνική φυσική).

(8) Σημεία με κατάργηση αυθαιρετότητας

Η αυθαιρετότητα που χαρακτηρίζει τα γλωσσικά σημεία καταργείται σε ορισμένες χρήσεις, όπως στη λαϊκή ετυμολογία (π.χ. [Αλεπού] *Τι ένε, σκύλε, τό λαλείς, τί έν τό τζαμπουνίζεις; | σκύλον σε λέγουν όνομα, αληθής σκύλος είσαι, | και γάρ κατα το όνομα έχεις την πολιτείαν*· Διήγησις παιδιόφραστος των τετραπόδων ζώων στ. 199 κ.ε., βλ. Wagner 1874, 148), σε μεταγλωσσικές χρήσεις (π.χ. *Για ποιόν μιλάς; Για τον Κεφάλα; Όνομα και πράμα!*) κλπ.

(9) Σημεία με κατάργηση συμβατικότητας

Η συμβατικότητα που χαρακτηρίζει τα γλωσσικά σημεία καταργείται σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως κρυπτολογία (στον κρυπτογραφημένο λόγο μπορούν πολλές λέξεις να έχουν άλλες, συμφωνημένες απο πρίν, σημασίες, διαφορετικές απο της κοινής γλώσσας, σημασίες που γνωρίζουν μόνο οι συνεννοημένοι, δηλαδή με συμβατικότητα περιορισμένη μόνο σε αυτούς), παιγνιώδης χρήση (πρβ. «When you say “hill”», the Queen interrupted, «I could show you hills, in comparison with which, you’d call that a valley» [Carroll 1951], όπου οι συμβατοί κανόνες χρήσης της λέξης *hill* μετατοπίζονται).

(10) Σημεία με ομωνυμία και πολυσημία

Κάποτε είναι δύσκολη η διάκριση ομώνυμων γλωσσικών σημείων (π.χ. *κλίμα* – *κλήμα*) και πολύσημων (π.χ. *πετώ* ‘ίπταμαι’ και ‘απορρίπτω’), ιδίως όταν δέν είναι εξακριβωμένη η ετυμολογία τους (πρβ. *κάβος* ‘ακρωτήριο’ και ‘καραβόσκοινο’ με την έκφραση *παίρνω κάβο* = *παίρνω είδηση*), παρόλο που το γλωσσικό αίσθημα μπορεί να διαφέρει απο αυτήν, πρβ. τα *faux-amis* (π.χ. *ελαστικό* ‘λάστιχο αυτοκινήτου’ στη νέα ελληνική – ‘ελαστικό στρώμα’ στην ιταλική – ‘ελαστική ταινία’ στην πορτογαλική, ιταλική, γαλλική, ολλανδική, δανέζικη, βλ. Hill 1982 λ. *elastic*) και περιπτώσεις επικοινωνίας ανθρώπων – ζώων (π.χ. ο σκύλος μου γαβγίζει όταν προφέρω τη λέξη *ψάρια*, που πεταμένα απο έξω στον κήπο τα έφαγε και έκανε εμετό, ως *ψψψάρια!*, επειδή γι’ αυτόν *ψψψ!* είναι κραυγή για το κυνήγι της γάτας).

(11) Ουδέτερα – φορτισμένα σημεία και αλλαγές τους

Ορισμένες λέξεις είναι πάντα ουδέτερες ή φορτισμένες (π.χ. γραμματικοί δείκτες όπως *το, θα, να, απο, εκεί* κλπ., βασικό ουδέτερο λεξιλόγιο, όπως *βουνό, δρόμος, σπίτι, μιλώ* κλπ. – *λεβέντης, βαρώ, λαϊκές* λέξεις), άλλες έχουν ουδέτερες αλλά και φορτισμένες χρήσεις (π.χ. το λόγιο *διάθεση*: *δέν έχω διάθεση* – *η δι-άθεση του ρήματος / των χρημάτων* κλπ.) και άλλες αλλάζουν στη διαχρονική εξέλιξη (π.χ. αρχ. *γαμέω* > νεοελλ. *γαμώ*, αρχ. *φράτηρ*, αρχικά ‘αδελφός’, πρβ. λατ. *frāter*, ινδ. *bhrātar-*, έπειτα ‘μέλος φατριάς’). Σε άλλες περιπτώσεις αλλάζει η φόρτιση, π.χ. από αρνητική γίνεται θετική, όπως *μπαγάσας* ‘αναξιόπιστος / παλιάνθρωπος’ > *ρέ μπαγάσα* = σχεδόν χαϊδευτική προσωνυμία προς φίλο (πρβ. αντίθετα το *μαλάκας*, που δέν είναι χαϊδευτικό αλλά μειωτικό) ή αντίστροφα (π.χ. *αγαθός*).

(12) Σημεία και επίπεδα γλώσσας

Το ίδιο γλωσσικό σημείο (έκφραση) μπορεί να ανήκει σε διαφορετικά επίπεδα γλώσσας, π.χ. η λέξη *μοίρα* ανήκει στο βασικό ουδέτερο λεξιλόγιο και σε ειδικά λεξιλόγια (π.χ. *μοίρα πυροβολικού*), πρβ. πολυσημία (βλ. παραπάνω στο 10). Το ίδιο περιεχόμενο μπορεί να εκφράζεται με διαφορετικά, συνώνυμα, σημεία, ανάλογα με το επίπεδο της γλώσσας, π.χ. *κέφι* (λαϊκό) – *διάθεση* (λόγιο που έγινε δημοτικό στο γλωσσικό αίσθημα), πρβ. παραπάνω στο 11.

(13) Πολυμορφία σημείων

Ορισμένα γλωσσικά σημεία εμφανίζουν πολυμορφία, συνήθως φορτισμένη (βλ. παραπάνω το 11 και το 12), αλλά κάποτε και αφόρτιστη (π.χ. *να ρθεί / να έρθει, κανείς / κανένας, γίγαντας / γίγας, βράχοι / βράχια, παιγνίδι / παιχνίδι*, βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, φωνητικά διπλόμορφα σελ. 195–197, διπλόμορφα σελ. 258–259, διπλόκλιτα σελ. 257–258, διπλοσχημάτιστα ρήματα σελ. 350–352, π.χ. *βαραίνω / βαρύνω*, διπλότυπα σύνθετα σελ. 175, π.χ. *χτυποκάρδι / καρδιοχτύπι*). Οι φορτίσεις είναι κάποτε εξαιρετικά λεπτές και δυσδιάκριτες, π.χ. *μέρα / ημέρα* (π.χ. *κοιμάται την ημέρα και δουλεύει τη νύχτα*), *άντρα / αντρός* (πρβ. *στις δέκα του μηνός, στα βάθη της νυκτός*), *μονάχος / μοναχός*.

(14) Κύρια ονόματα

Τα κύρια ονόματα αποτελούν ένα ουσιώδες τμήμα των γλωσσικών σημείων που πρέπει να γνωρίζουν οι ομιλητές μίας γλώσσας (βλ. Σετάτος 1998). Εκτός από την πρακτική σημασία που έχουν για την κοινωνική και πολιτισμική ζωή, αποτελούν ‘παράθυρα’ προς πολύ μακρινές εποχές (πρβ. αρχαία ελληνικά και εβραϊκά βαφτιστικά, τοπωνύμια πανάρχαια, δανεισμένα από προηγούμενους κατοίκους κλπ.) και δείκτες σχέσεων με άλλους τόπους, π.χ. *Τζούλια, Ζολότας, Συκουττής* κλπ.

Τα κύρια ονόματα κανονικά δηλώνουν μοναδικά αντικείμενα αναφοράς (ανθρωπωνυμικά: πρόσωπα, άτομα, ζωνωνυμικά, φυτωνυμικά, τοπωνύμια: τοποθεσίες, χώρες), αλλά μπορούν να χρησιμοποιούνται και για πολλά όντα, χωρίς να δημιουργείται συνήθως σύγχυση (εξάλλου υπάρχουν τρόποι εξατομικευτικής, ακριβούς εκφράσεως, όπως και κρυπτικής, πρβ. το *Οὗτις* του Οδυσσέα). Ένα πρόσωπο, μιά ομάδα, μιά τοποθεσία, μιά χώρα κλπ. μπορούν να δηλώνονται με διαφορετικά σημεία, καθώς αυτά μπορεί να:

- προέρχονται από διαφορετικές γλώσσες, π.χ. η *Κύπρος* ονομάζεται από τους Χετταίους *Alasija* και από τους Εβραίους *Kafrīsîn*·
- προέρχονται από διαφορετικές εποχές, π.χ. στα εβραϊκά της *Βίβλου* η Κύπρος ονομάζεται *Kittīm* < *Κίτιον* (πιθανώς και *Elishah* από την ονομασία ενός ναυτικού λαού της ανατολικής Μεσογείου)·
- προέρχονται από διαφορετικές αφετηρίες, πρβ. *Αχαιοί, Δαναοί, Αργείοι, Πανέλληνες* κλπ·
- διαφέρουν σε φορτίσεις, πρβ. *Έλληνες – Ρωμιοί – Γραικοί* (πρβ. και *Ελλαδίτες, Ελληνόπουλα, χλευαστικά Γραικύλοι, Γιουνανλήδες* < τουρκ. *yunanlı*)· *Εβραίοι* (ουδέτερο) – *Οβραίοι* (λαϊκό) – *Οβριοί* (χυδαίο) – *Ιουδαίοι* (Εβραίοι της διασποράς) – *Ισραηλίτες* (σύγχρονη ονομασία των κατοίκων της χώρας) – *Τσιφούτηδες* (σκωπτικά) – *Χαμαμίκιοι* (ειρωνικά) – (το) *Τζιδιό* (περιφρονητικά)· *Τσιγγάνοι* (ουδέτερο) – *Ατσιγγάνοι* (δημοτικό) – *Αθίγγανοι* (λόγιο) – *Γύφτοι* (λαϊκό) – *Πιούφτοι* (χυδαίο) – *Κατσιβέλοι* (πρβ. *μελαχρινή / μαύρη σάν κατσιβέλα*) – *Φαραοί* (διαλεκτικό), πρβ. και *παρατσούκλια*·
- διαφέρουν σε χρήσεις, πρβ. επώνυμα – ψευδώνυμα.

Βιβλιογραφία

- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ά. 1994. *Νεολογικός δανεισμός της νεοελληνικής*. Θεσσαλονίκη.
- Carroll, L. 1951. *Alice in Wonderland and Other Favorites*. Νέα Υόρκη: Pocket Books.
- Hill, R. 1982. *A Dictionary of False Friends*. Λονδίνο: MacMillan.
- Lichtenberg, G. Chr. 1992. *Schriften und Briefe. Herausgegeben von Franz H. Maunter. Erster Band*. Φρανκφούρτη (στον Main): Insel Verlag.
- Σετάτος, Μ. 1971. «Transformations of emotive meaning in Modern Greek», *Orbis* 20, 458–469.
- . 1992. «Υποκοριστικά και μεγεθυντικά της κοινής νεοελληνικής», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 2, 383–408.
- . 1997. «Η παιγνιώδης χρήση της γλώσσας», *Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία* 13, 85–98.
- . 1998. «Παρατηρήσεις στα κύρια ονόματα», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 7, 85–114.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].
- Wagner, G. 1874. *Carmina Graeca Medii Aevi*. Λιψία: Teubner.

Παρατηρήσεις στη διαλεκτολογική ετυμολογική έρευνα (με παραδείγματα απο την ποντιακή)

1. Εισαγωγικά

Διάλεκτος ονομάζεται στη γλωσσολογία «μιά τοπικά καθορισμένη ιδιαίτερη γλωσσική μορφή» (Lewandowski 1994), η οποία παρουσιάζει ομοιότητες (πρβ. ισόγλωσσα) και αλληλοκατανόηση (συνήθως) με άλλες γλωσσικά συγγενικές μορφές, δέν έχει υποστεί κανονικοποίηση (γραμματική, ορθογραφική) και δέν διαθέτει γραπτή γραμματεία (πρβ. όμως και ιδιαίτερες περιπτώσεις όπως τις διαλεκτικά καθορισμένες αρχαίες ελληνικές γραμματειακές μορφές).

Παρά τις αντίθετες εντυπώσεις και απόψεις πολλών ομιλητών της κοινής γλώσσας, οι διάλεκτοι αποτελούν γλωσσικά συστήματα, συνήθως καθαρότερα (χωρίς εξαιρέσεις, αναμείξεις κλπ.) απο πολλές κοινές γλώσσες, άν και συχνά δέν συναντούμε πληρότητα κλιτικών παραδειγμάτων: μερικές λέξεις σχηματίζουν ορισμένους μόνο τύπους, ό,τι είναι απαραίτητο για την καθημερινή επικοινωνία μέσα σε μιά περιορισμένη σε έκταση κοινωνική ομάδα. Οι νέες ανάγκες αντιμετωπίζονται με τα μέσα του συστήματος ή με αναλογία (και δανεισμό), ενώ οι αρχαϊσμοί διατηρούνται διότι βρίσκονται σε συνεχή χρήση (ίδιες συνθήκες χρήσης κλπ.). Η διάλεκτος είναι προφορικό μέσο επικοινωνίας και σπάνια γραπτό· όταν απο προφορικό χρειαστεί να γίνει και γραπτό μέσο επικοινωνίας (αρχή γραμματείας), τότε με τη βοήθεια της σκέψης και φαντασίας πλαταίνει η τάση για έκφραση και καλείται η γλώσσα να εκμεταλλευτεί τις δυνατότητες που κρύβει και να τις αναπτύξει προς την κατεύθυνση μιάς κοινής γλώσσας.

Οι ντόπιοι ερευνητές των ελληνικών διαλέκτων συνήθως μιλούν και ζούν με την κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ) τον περισσότερο χρόνο (παλαιότερα υπήρχαν ίσως περιπτώσεις λογίων που μιλούσαν διαλεκτικά εκεί όπου ζούσαν, αλλά έγραφαν στην καθαρεύουσα, οι μορφωμένοι δηλαδή είχαν κάποια κοινή, πρβ. Τραπεζούντα κλπ.) και ερευνούν τις διαλέκτους (ιδίως παλαιότερα) με αφετηρία την κοινή ή κλασικές μορφές της ελληνικής (για την ιστορική γλωσσολογία τα αρχαία ελληνικά).

Οι νεοελληνικές διάλεκτοι παρουσιάζουν ομοιότητα προς την ΚΝΕ (η δημιουργία της οποίας βασίζεται σε κάποιες απο αυτές), αλλά ο μελετητής συνήθως παρατηρεί σε αυτές κάποια ιδιαίτερα στοιχεία, π.χ. δάνεια, παράγωγα και σύνθετα που λείπουν απο την ΚΝΕ, όπως και στοιχεία της φρασεολογίας (ιδιωτισμούς κλπ.).

Παρατηρούνται έτσι στοιχεία, όπως:

- ελληνικά στη θέση άλλων ελληνικών της ΚΝΕ (διαδιαλεκτικά συνώνυμα)·
- περισσότερα δάνεια λόγω γειτνίασης με ξενόφωνους πληθυσμούς·
- φτώχεια λεξιλογίου σε κάποιες σημασιακές περιοχές σε σύγκριση με την ΚΝΕ, αλλά και πλούτος σε ορισμένες άλλες (χλωρίδα, πανίδα κλπ.)·
- απροσδόκητα ελληνικά και ξένα στοιχεία: απο αρχαία κατάλοιπα, απο γλωσσικές σχέσεις σε παρωχημένες εποχές·
- κύρια ονόματα με διαλεκτικά παραγωγικά επιθήματα (έμμεσα ιστορικά στοιχεία)·
- τοπωνύμια και μικροτοπωνυμία.

Τα ιδιαίτερα διαλεκτικά χαρακτηριστικά, φωνητικά και φωνολογικά, δομικά, πραγ-

ματολογικά, τα άγνωστα λεξιλογικά και φρασεολογικά στοιχεία, ο διαφορετικός ρυθμός και η διαφορετική τονικότητα (accent, εντύπωση προφοράς) ομιλίας κλπ., δημιουργούν στον μέσο ομιλητή της κοινής (ιδίως σε αυτόν που ακούει για πρώτη φορά τη διάλεκτο) πολλές δυσκολίες και σε ορισμένες περιπτώσεις δέν είναι σε θέση να παρακολουθήσει και να καταλάβει τα διαλεκτικά εκφωνήματα (πρβ. ποντιακά, καππαδοκικά, κυπριακά, τσακωνικά, κατωιταλικά κλπ.).

2. Δυσκολίες

Η ετυμολογική έρευνα μιάς διαλέκτου, π.χ. της ποντιακής, παρουσιάζει, εκτός από γενικές δυσκολίες, και κάποιες ειδικές, όπως είναι:

- ο βαθμός πιθανότητας: σωστές – πιθανές – παράτολμες – απίθανες – αδύνατες κλπ. ετυμολογίες, παρόμοιοι τύποι αλλά απομακρυσμένες σημασίες (τάση αναζήτησης λύσης με υπερπήδηση των εμποδίων), ετυμολογίες που αντιστρατεύονται τον χαρακτήρα του συστήματος, ετυμολογίες που δέν παίρνουν υπόψη τις γεωγραφικές σχέσεις στην περίπτωση δανεισμού κλπ.
- η έλλειψη υλικού: ετυμολογίες για λέξεις εκτός φράσης και κειμένου και γενικά εκτός των πολιτισμικών δεδομένων (πολυποίκιλη και σύνθετη ζωή, περιβάλλον, συνθήκες, ιστορία κλπ.), έλλειψη υλικού από παλαιότερες εποχές κλπ.
- η τάση προς ελληνικές ετυμολογίες: η λογική καταρχήν διερεύνηση αρχαιοελληνικής προέλευσης δέν μπορεί να αποβεί κανόνας, ιδίως για διαλέκτους όπως η ποντιακή, που επί αιώνες ζούσε σε πολύγλωσσο περιβάλλον.
- η έλλειψη πληροφοριών: για χαρακτηριστικά του εδάφους σχετικά με τοπωνύμια, για χαρακτηριστικά εργαλείων, για φυτά και ζώα κλπ.
- σε περίπτωση δανείων, η αναζήτηση των αιτιών δανεισμού: πολιτισμικά χαρακτηριστικά ξένων γειτονικών κοινωνιών, με τις οποίες ελληνόφωνοι πληθυσμοί, όπως οι Πόντιοι, συζούσαν και βρίσκονταν σε καθημερινή επαφή και σχέσεις.
- η πορεία δανεισμού: ξένα → ποντιακά, ξένα → ξένα και ποντιακά, ποντιακά → ξένα κλπ.· συχνά μπορεί κανείς να διαπιστώσει μόνο την ομοιότητα.
- ο διαλεκτικός δανεισμός: η περίπτωση όπου οι γλωσσικές μορφές που βρίσκονται σε επαφή και αποτελούν τη βάση και το πλαίσιο δανεισμού είναι διαλεκτικές (εξαίρεση αποτελούν τα στοιχεία της διοικητικής γλώσσας).
- κοινές ανεξάρτητες εξελίξεις: μπορούν να αποδοθούν σε επίδραση προς μία κατεύθυνση, π.χ. η γραμματικοποίηση του ποντιακού *ti* (γενική άρθρου για όλα τα γένη και τους αριθμούς) θυμίζει το αραμαϊκό *di* ή την περσική ιζαφετική δομή (*izafet -i*).

3. Μέθοδοι

Η ετυμολογία βασίζεται στις αρχές της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας. Απαραίτητη είναι και η γνώση πολιτισμικών στοιχείων: καθημερινή ζωή στις λεπτομέρειές της, συνθήκες, θεσμοί, οικονομία, συγγενικές σχέσεις, κοινωνική οργάνωση, θρησκεία, τέχνη, διατροφή κλπ. (πρβ. γενικά την πολιτισμική ή κοινωνική ανθρωπολογία). Συνεπώς η ετυμολογική έρευνα πρέπει να λάβει υπόψη της τα εξής:

- αντικειμενικό πλαίσιο: τα στοιχεία που ετυμολογούνται πρέπει να εξετάζονται,

όσο αυτό είναι εφικτό, στο πλαίσιο ενός κειμένου, όπου εμφανίζονται (αφηγήσεις, αυτοβιογραφικές διηγήσεις κλπ.)·

- ποικιλία μορφών: τυχόν μικρές ή μεγάλες διαφορές του ίδιου γλωσσικού στοιχείου κατα υποδιαλέκτους (πρβ. γλωσσογεωγραφία: κατανομή σε ισόγλωσσα κλπ.) βοηθούν την ετυμολογία.

Ειδικά στην περίπτωση αναζήτησης της ετυμολογίας δανείων, η έρευνα πρέπει να λάβει υπόψη επίσης τα εξής:

- αφετηρία και κατεύθυνση δανεισμού: όπου είναι δυνατό, μορφές που ερμηνεύονται απο το σύστημα μιάς γλώσσας ή διαλέκτου και όχι άλλης πρέπει να θεωρηθούν ότι ανήκουν σε αυτή τη γλώσσα / διάλεκτο·
- είδος δανείων: γραμματικοί δείκτες και κοινότατες λέξεις είναι απίθανο, κατα κανόνα, να γίνονται αντικείμενα δανεισμού, εκτός των περιπτώσεων έντονης επίδρασης (γλώσσες που δανείζουν ελάχιστα στοιχεία πρέπει να αποκλειστούν)·
- ιστορικό βάθος: ο βαθμός του δανεισμού μπορεί να διαφέρει κατα εποχές, μπορεί δηλαδή να ήταν εντονότερος στο παρελθόν απο ό,τι σε νεότερη εποχή·
- αναζητήσεις σε λεξικά: είναι συχνά χρονοβόρες, διότι πρέπει να ελεγχθούν όλες οι πιθανές φωνητικές μορφές (πρβ. ότι οι γλώσσες δέν έχουν συνήθως τα ίδια φωνητικά συστήματα και οι δανειζόμενοι αποδίδουν αυτά που ακούν με το δικό τους συνήθως σύστημα, υπάρχουν όμως κάποτε και δανεισμοί φωνητικών στοιχείων, πρβ. καταστάσεις διγλωσσίας) και απαιτούν λεξικά με πλούσιο υλικό, που συνήθως λείπουν για διαλέκτους, ευθέα και αντίστροφα (απο ξένες γλώσσες στα ελληνικά, απο την ελληνική σε ξένες γλώσσες κλπ.), και προκαταρκτικές επιμέρους διαλεκτολογικές μελέτες·
- μεταφραστικά δάνεια: η απόδοση ξένων στοιχείων με στοιχεία της μητρικής γλώσσας ή διαλέκτου (calques κλπ.) μπορεί να είναι εκτεταμένη (και τότε είναι αξιόπιστη η ετυμολόγηση) ή περιορισμένη·
- γνώση γλωσσών: όσο βαθύτερη είναι η γνώση που έχει ο ερευνητής των δύο ή περισσότερων γλωσσών που εμπλέκονται στον δανεισμό (π.χ. αν είναι και επαρκής ομιλητής τους) τόσο πιά βέβαιη και γρήγορη είναι η ετυμολόγηση· επίσης, όσο μεγαλύτερη είναι η προηγούμενη έρευνα στις δύο κλπ. γλωσσικές μορφές τόσο βεβαιότερη είναι και η ερμηνεία των φαινομένων (πρβ. ότι έλλειψη ή σπανιότητα δανείων λέξεων που αρχίζουν απο τα γράμματα Ε, Η / Υ, Ω, Δ, Θ, Ξ, Ψ στην ποιντική εξηγείται απο τα χαρακτηριστικά της ελληνικής).

4. Προβλήματα και ειδικά θέματα

Με την ετυμολογία σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα πολλά θέματα, όπως:

(1) Ανετυμολόγητα

Παρά τις προσπάθειες των γλωσσολόγων, υπάρχουν στοιχεία που παραμένουν ανετυμολόγητα (π.χ. η λέξη *λάσπη* της ΚΝΕ κλπ.) ή παρουσιάζουν πολλές και απίθανες ετυμολογήσεις (π.χ. η λέξη *παρχάρ* της ποντιακής). Η συστηματική έρευνα των κατηγοριών στις οποίες ανήκουν τα ανετυμολόγητα στοιχεία μπορεί να επιτρέψει τη διατύπωση υποθέσεων σχετικά με την προέλευσή τους κλπ., π.χ. τα πολλά ανετυμολόγητα της ποντιακής που αναφέρονται σε στοιχεία της χλωρίδας και πανίδας επιτρέ-

πουν την υπόθεση ότι πιθανώς είναι δάνεια παλαιού υποστρώματος (ή παραστρώματος).

Αντλώντας υλικό από το λεξικό του Παπαδόπουλου (1958–1961) και από τα λεξιλόγια των έργων του Σ. Χριστοφορίδη (1986–1993), μπορούμε να διακρίνουμε για την ποντιακή κατηγορίες όπως οι εξής (βλ. και Σετάτος 2002):

- χλωρίδα: *φουρίν* (‘φυτό με διακλαδώσεις’), *σισχά* (‘κρεμμυδόσπορος’), *τζέφ* (‘πρασινάδα, γρασίδι’), *τσουγκίν* (‘μίσχος’), *τσατσίν* (‘λεπτό ξερό κλαδί’), *καφούλ* (‘θάμνος’).
- πανίδα: *θαμανιάζω* (‘κρυολογώ, για ζώα’), *θαρσάνα* (‘χελιδόνι’), *σάχτιν* (‘κοπριά βοοειδών’).
- κύρια ονόματα: τοπωνύμια (*Χόκαξα*, *Ζάβερα* κλπ., πρβ. φύση εδάφους: *θελέντρ* ‘κατωφέρεια χωρίς χλωρίδα’), επώνυμα (*Τσαζμανόζ* κλπ.).
- εργαλεία, όργανα κλπ.: *θαβούλ* (‘βαρίδι οικοδόμων’), *καρμάνα* > *καρμενέτς* (‘αδράχτι με δυό ξύλα σε σχήμα σταυρού’), *στίγκα* (‘σχοινί ιστίου’), *αγνιαλία* (‘είδος τουφεκιού’) κλπ.
- φαγώσιμα: *σιφίδιν* (‘νωπό τυρί, πατημένο με πέτρα σε ασκό’, πρβ. *παρκόπον*), *θαλάχ* (‘υπερώριμος καρπός’).
- συμπεριφορά, πολιτισμός: *σολόπης* (‘άνοητος’, πρβ. [?] *σορολόπης*), *δόνης* (‘γελαστός’), *σοχλεύω* (‘βρίσκω και τρώω, λιχουδεύω’), *σάπουλα* (‘είδος παιδιάς’), *σορδότα* (‘πελώριο μυθικό πτηνό’).
- αρρώστιες κλπ. *θεράβ* (‘πύον πληγής’).
- μέρη κατασκευών: *θίνα* (‘θηλιά πλεκτού, πόντος κάλτσας’), *θιλάλ* (‘πατητή ραφή με χοντρές βελονιές’).
- γραμματικοί δείκτες και επιρρήματα: *σπερέν* (‘επειδή’).
- φρασεολογία: *έρεμ τέρεμ* (‘άνω κάτω’), (*Ντελί*) *Χιντρελέζ* (= ο Άγιος Γεώργιος κατά τους Τούρκους).

Ορισμένες περιπτώσεις θέτουν το θέμα της φύσης της ετυμολογίας, όπως η παιδική γλώσσα (π.χ. *τάττᾱς* = πατέρας, *νᾱνᾱν* = φαγητό, *τσοτσόν* = άλογο), επιφωνήματα (π.χ. *τσόνς!* για να σταματήσει το άλογο), ηχομιμητικά (π.χ. *σορδοταρίζω* = ρέω με θόρυβο) κλπ., εφόσον εδώ η ετυμολόγηση δέν αποσκοπεί να αναφερθεί σε μία παλαιότερη ή ξένη μορφή (που μπορεί να υπάρχει), όσο στο να δικαιολογήσει τη φωνητική μορφή (και το πώς προέκυψε).

(2) Διακρίσεις δανείων

Τα ξένα δάνεια (αλλά και τα δάνεια από την κοινή ή άλλες διαλέκτους) μπορούν να διακριθούν σε:

- μόνιμα: κριτήριο αποτελεί το γεγονός ότι δέν υπάρχουν συνώνυμα ντόπια στοιχεία.
- περιπτωσιακά: σε περιπτώσεις συνομιλίας δίγλωσσων, π.χ. συνώνυμα με τα διαλεκτικά ξένα στοιχεία με ιδιαίτερη φόρτιση.
- προφορικά – γραπτά (σπάνια): πρβ. καθημερινή επικοινωνία σε αντίθεση με επιστολές, ιδιωτικά έγγραφα (όπως συμφωνητικά κλπ.).
- επιδεικτικά (σπάνια): επίδειξη γλωσσομάθειας.

Η σημασία των ξένων δανείων φαίνεται συχνά ότι προήλθε από την κατάσταση

επικοινωνίας, π.χ. η τουρκική λέξη *kılıç* = ‘σπάθη’ πήρε στο ποντ. *κιλίτζ* τη σημασία ‘αποκεφαλισμός’, πρέπει να ληφθεί όμως υπόψη και η πλευρά του πληροφορητή κατα τη διαλεκτολογική έρευνα (οι υποθέσεις που κάνει και ο ρόλος που παίζει).

(3) Διάλεκτος και υποδιάλεκτοι

Η διαλεκτολογική έρευνα βοηθείται απο γλωσσικούς άτλαντες, όταν υπάρχουν, και απο τη σύγκριση των υποδιαλέκτων (ή τοπικών διαλεκτικών μορφών).

Η σύγκριση των υποδιαλέκτων προϋποθέτει την προηγούμενη περιγραφή και ανά-λυση κάθε υποδιαλέκτου, αλλά μπορεί να γίνει και αποσπασματικά (για ορισμένα φαι-νόμενα), επειδή πλήρεις γλωσσολογικές αναλύσεις διαλέκτων είναι σπάνιες (χρειά-ζονται μακροχρόνιες έρευνες από πολλούς ερευνητές). Κατα την επιλογή ορισμένων φαινομένων και θεμάτων προτιμώνται συνήθως εκείνα τα στοιχεία που διαφέρουν απο την κοινή και απο άλλες διαλέκτους ή παρουσιάζουν ιδιότυπα γλωσσικά φαινόμενα, με γενικό γλωσσολογικό ενδιαφέρον (π.χ. εργαστική σύνταξη κλπ.).

Ο ερευνητής μπορεί να γνωρίζει μόνο την κοινή ή την κοινή και μιά υποδιάλεκτο, π.χ. την ΚΝΕ και την ποντιακή υποδιάλεκτο της Ήμερας, που ανήκει στην περιοχή της Χαλδίας του Πόντου (σε αυτή την περίπτωση προσεγγίζει τις άλλες υποδιαλέκτους όπως ο Ήμεραίος ομιλητής), διαθέτει δηλαδή ήδη ένα γλωσσικό αίσθημα (οι ξένοι ερευ-νητές μπορεί να αισθάνονται τα στοιχεία από τις υποδιαλέκτους ισοδύναμα). Η συ-γκριτική μελέτη δημιουργεί δυσκολίες στην περιγραφή της ποντιακής διαλέκτου γε-νικά, μπορεί όμως να ρίξει φώς προς τη μιά ή την άλλη κατεύθυνση (πρβ. την ποικιλία των τύπων στη γραμματική του Οικονομίδη 1958).

Για την έρευνα είναι χρήσιμα κείμενα (αρκετής έκτασης και αριθμού) απο κάθε υποδιάλεκτο, φροντίζοντας για την καθαρότητά τους (πρβ. περιπτώσεις σύμπτωσης τύπων κοινής και διαλέκτου, όπου είναι δυνατές δύο υποθέσεις: ανεξάρτητη ομοιο-μορφία ή επίδραση, με αιτιολόγηση αντίστοιχα τη γεωγραφική απομόνωση – τις νεό-τερες επιδράσεις λόγω μεγαλύτερης επικοινωνίας, εκπαίδευσης κλπ.).

Η σύγκριση όλων των υποδιαλέκτων μπορεί να καταλήξει στη διαπίστωση κοινών χαρακτηριστικών και αποκλίσεων (απομάκρυνση, αποξένωση, αίτια κλπ.).

(4) Γλωσσικό αίσθημα

Το γλωσσικό αίσθημα της γλωσσικής μορφής που χρησιμοποιεί καθημερινά ο ομι-λητής επηρεάζει την αντίληψη που έχει των άλλων συγγενών μορφών. Οι περιπτώσεις σήμερα, με την ανάμιξη των ομιλητών της κοινής και διαλέκτων, είναι ποικίλες και θέτουν στον γλωσσολόγο ερωτήματα σχετικά με το πώς βλέπουν και αξιολογούν:

- οι ομιλητές της ΚΝΕ τις διαλέκτους ή ορισμένες διαλέκτους: ακατανόητες (π.χ. την τσακωνική), κωμικές (πρβ. *αούτον το παιδίον* για Ποντίους) κλπ., κυρίως για τις διαδεδομένες και ακουγόμενες συχνά στο περιβάλλον τους (πρβ. σήμερα και τηλεοπτικές εκπομπές στα ποντιακά κλπ.).
- οι ομιλητές διαλέκτου την ΚΝΕ: πρβ. οτι διστάζουν να μιλήσουν ή οτι μιλούν με ‘υπέρκοινους’ τύπους, διότι αισθάνονται μειονεκτικά·
- οι ομιλητές της ΚΝΕ και κάποιες διαλέκτους τις δύο αυτές μορφές ή άλλες διαλέ-κτους: διακρίσεις και χρήσεις κατα περίπτωση (π.χ. χρήση διαλέκτου για κρυπτό ή emphaticό λόγο σε ορισμένα σημεία της ομιλίας τους στην ΚΝΕ)·
- ξένοι ομιλητές της ΚΝΕ αυτήν και διαλέκτους: μπορεί να καταλαβαίνουν ακόμη λιγότερα απο τη διάλεκτο (εκτός αν έχουν ζήσει πολύ με διαλεκτικούς ομιλητές)·

- ομιλητές δύο διαλέκτων την ΚΝΕ και κάθε μία απο αυτές: π.χ. ομιλητές με γονείς που προέρχονται απο διαφορετικές διαλεκτικές περιοχές ή έχουν συγγενείς που μιλούν διαφορετικές διαλέκτους.

Η αξιολόγηση των γλωσσικών μορφών (πρβ. «τραχεία και βάνανυση», «ήπια και πολιτισμένη», «τραγουδιστή προφορά» κλπ.) βασίζεται συνήθως στις ακουστικές εντυπώσεις και στην ανάλυση της έκφρασης, κάποτε όμως κρίνεται έμμεσα και η γλώσσα μαζί με τον πολιτισμό, του οποίου αποτελεί όργανο (πρβ. και εξαιρέσεις σε γενικούς χαρακτηρισμούς). Ο διαλεκτικός χρωματισμός της ΚΝΕ κρίνεται αρνητικά (ένδειξη χαμηλού επιπέδου μόρφωσης, αγροτικής προέλευσης, έλλειψης προσπάθειας προς εκσυγχρονισμό και ενσωμάτωση κλπ.). Η στάση απέναντι σε διαλέκτους μπορεί να αλλάζει στη ζωή ενός ομιλητή της ΚΝΕ (π.χ. ύστερα απο πολλά χρόνια να γυρίζει με νοσταλγία στη διάλεκτο που άκουγε γύρω του κατα τα παιδικά του χρόνια) ή να οφείλεται σε άλλους λόγους (π.χ. αρνητική στάση κάποιου, διότι οι ομιλητές μιας διαλέκτου αλληλοϋποστηρίζονται στον ίδιο με αυτόν επαγγελματικό χώρο, διότι υπάρχει αντίθεση αστών και χωρικών κλπ.).

5. Ενδιαφέρον γλωσσολογικής ανάλυσης διαλέκτων

Το ενδιαφέρον των γλωσσολογικών διαλεκτικών ερευνών είναι ποικίλο και μεγάλο. Συμβάλλουν στην καλύτερη συνολική γνώση της γλώσσας και της ιστορίας της: πλούτος επαφών και επιδράσεων συγγενικών και ξένων γλωσσικών μορφών, αρχαϊσμοί και επιβιώσεις, νεοτερισμοί και εξελίξεις, έμμεσες πληροφορίες για χαμένες γλώσσες κλπ. Απο την άποψη της γενικής γλωσσολογίας έχουν ενδιαφέρον τα θέματα των επιτόπιων διαφοροποιήσεων μίας γλώσσας, της γεωγραφικής ποικιλίας, των διαφορών μεταξύ διαλέκτων ως προς τη δομή βάθους (πρβ. περιφερειακές διαλέκτους όπως η ποντιακή, δυσκολίες κατανόησης κλπ.) ή επιφάνειας (πρβ. κεντρικές διαλέκτους, π.χ. τα βορειοελλαδικά ιδιώματα), που σημαίνουν 'βαρύτητα' μορφολογικών αλλαγών (πρβ. και αρχαϊσμούς, ξένες επιδράσεις) ή αλλαγές ταχύτερες στην επιφανειακή δομή (πρβ. κωφωτικές διαλέκτους της νέας ελληνικής, νεοτερισμούς).

Ενδιαφέρον, ειδικά όσον αφορά την ετυμολογία, παρουσιάζουν οι έρευνες αυτές και ως προς τα πολιτισμικά στοιχεία που ανακύπτουν μέσω των διαλεκτολογικών μελετών: επαφές και επιδράσεις πολιτισμών κλπ. (πρβ. λαογραφικές, εθνογραφικές και ανθρωπολογικές έρευνες), π.χ. λατινικές επιδράσεις παλαιότερα, με την κατάκτηση των ελληνόφωνων περιοχών απο τους Ρωμαίους, νεολατινικές στα μεσαιωνικά χρόνια σε Ιόνιο, Κρήτη, Κύπρο κλπ., τουρκικές επιδράσεις με την οθωμανική κατάκτηση κλπ. Ενδιαφέρουν επίσης και οι έμμεσες σχέσεις, πρβ. τα αραβικά στοιχεία του μουσουλμανικού πολιτισμού, που συνήθως γίνονται γνωστά στην ελληνική μέσω της τουρκικής γλώσσας.

Από όλες αυτές τις απόψεις, η μελέτη της ποντιακής διαλέκτου έχει μεγάλο ενδιαφέρον και σημασία και πρέπει να συνεχιστεί.

Βιβλιογραφία

- Lewandowski, T. 1994. *Linguistisches Wörterbuch*, τ. 1. Χαϊδελβέργη & Wiesbaden: Quelle & Meyer.
- Οικονομίδης, Δ. Η. 1958. *Γραμματική της ελληνικής διαλέκτου του Πόντου*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Παπαδόπουλος, Α. Α. 1958–1961. *Ιστορικό λεξικόν της ποντικής διαλέκτου*, 2 τ. Αθήνα: Μυρτίδης.
- Σετάτος, Μ. 2002. «Προσθήκες στο λεξικό της ποντιακής διαλέκτου του Άνθ. Παπαδόπουλου από τα έργα του Χριστοφορίδη-Σάρπογλη», *Αρχαίον Πόντου* 49, 7–28.
- Χριστοφορίδης, Στ. Κ. 1986–1993. *Μαύρα καιρούς και μαύρα ημέρας*, 3 τ. Αθήνα.

Παρεπόμενα και διαθέσεις του ρήματος στην κοινή νεοελληνική

1. Παρεπόμενα του ρήματος

1.1 Κατηγορίες του ρήματος ως προς την κλίση

Η κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ) παρουσιάζει στην κλίση του ρήματος τις εξής κατηγορίες:

- φωνή: δύο σύνολα ρηματικών καταλήξεων (και αύξησης), που αποτελούν την ενεργητική και την παθητική φωνή, στα οποία εντάσσονται όλοι οι κλιτοί ρηματικοί τύποι (π.χ. *λύνω – λύνομαι*), όσοι σχηματίζονται στην ΚΝΕ (πρβ. αποθετικά κλπ.).
- διάθεση: βλ. παρακάτω
- όψη: τα δύο θέματα του ρήματος, που παρουσιάζουν την ενέργεια κλπ. ως εξακολουθητική ή στιγμική, π.χ. *λύνω / έλυνα – λύσω / έλυσα*.
- τρόπος ενέργειας: η ιδιαίτερη μορφή της ενέργειας, πρβ. *βρέχει – ψιχαλίζει, λύνω – ψευτολύνω*.
- χρόνος: δήλωση του παρόντος – παρελθόντος – μέλλοντος και με τους σύνθετους χρόνους του προτερόχρονου – υστερόχρονου (πρβ. *έχω γράψει: προτερόχρονο του παρόντος, είχα γράψει: προτερόχρονο παρελθόντος, θα έχω γράψει: προτερόχρονο μέλλοντος, είναι να γράψω: υστερόχρονο παρόντος κλπ.*, ενεργητική διάθεση)· πρβ. και με τους συντελικούς χρόνους, π.χ. *έχω γραμμένο: τώρα, στο παρόν κλπ., είμαι γραμμένος: τώρα, στο παρόν κλπ., παθητική διάθεση*.
- αριθμός: ένδειξη πλήθους υποκειμένων
- κατάληξη: ένδειξη προσώπου υποκειμένου
- έγκλιση: δήλωση τροπικότητας (πραγματικότητα – δυνατότητα με οριστική – υποτακτική αντίστοιχα, προστακτικότητα με προστακτική)
- βοηθητικά ρήματα: σε σύνθετους ρηματικούς τύπους – τροπικότητα (πρβ. *έχω, είμαι + απαρέμφατο, μετοχή – κάνω, βάζω / βγάζω, πάω + ουσιαστικό κλπ.*, βλ. Σετάτος 1994).
- απόλυτος τύπος / ρηματικό επίρρημα: *-οντας* (σύγχρονη / ταυτόχρονη / παράλληλη ενέργεια με την ενέργεια του ρήματος που συνοδεύει, π.χ. *τρώει διαβάζοντας*), *έχοντας + απαρέμφατο / μετοχή* (προτερόχρονος επιρρηματικός προσδιορισμός του ρήματος, π.χ. *έχοντας γράψει / γραμμένο το μάθημά του, βγήκε να παίξει*).
- μετοχή / ρηματικό επίθετο: πρβ. διαθέσεις
- απαρέμφατο: άκλιτος ρηματικός τύπος στιγμικής όψης (συνοπτική σημασία [:]), που συντίθεται με βοηθητικό ρήμα (*έχω, είμαι*) για τον σχηματισμό των σύνθετων χρόνων του προτερόχρονου
- ρηματικό ουσιαστικό (βλ. Σετάτος 1991): ενέργεια – αποτέλεσμα, πρβ. όψη
- συζυγίες: διαφορά τονισμού και κλίσης ρημάτων (π.χ. *λύνω / λύνεις κλπ. – αγαπώ / αγαπάς κλπ.*)
- αύξηση: ένδειξη (όταν τονίζεται στους δημοτικούς τύπους) παρελθοντικού χρόνου, διάκριση δημοτικών – λόγιων τύπων (π.χ. *παράλαβε – παρέλαβε*, πρβ. και *κάτάλαβε – κατέλαβε*).
- σθένος: βλ. 2.

1.2 Κατηγορίες του ρήματος ως προς τη σύνταξη

Στη σύνταξη και χρήση του ρήματος η ΚΝΕ παρουσιάζει τις εξής κατηγορίες (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, τ. 1):

- ενεργητικά: μεταβατικά (π.χ. *ανοίγω την πόρτα*), αμετάβατα (π.χ. *ανοίγει η πόρτα*), μεταβιβαστικά (π.χ. *ποτίζω το ζώο*, πρβ. *κάνω / βάζω να + ρήμα*)· ρήματα με αναγκαστικό αντικείμενο: πρβ. **ο Γιάννης άφησε (τίς)*· **η Μαρία φίλησε (ποιόνς)*·, αλλά στον διάλογο μπορούμε να έχουμε ελλειπτικές χρήσεις όπως το: —*Ναί φίλησε* (εννοείται: *το χέρι του*, που αναφέρθηκε νωρίτερα)· και μ' αυτό τί;
- μέσα: αντανakλαστικά (ευθέα / αυτοπαθή, π.χ. *ντύνομαι* [μόνος μου], πλάγια / διάμεσα, π.χ. *εγγράφομαι*, περιποιητικά / ωφέλειας, π.χ. *προμηθεύομαι*), αλληλοπαθή (π.χ. *ανταγωνόμαστε*, *αλληλοθαυμάζονται*), δυναμικά (π.χ. *βάλθηκε να*)·
- παθητικά: π.χ. *επαινέθηκε απο* (πρβ. *έλαβε έπαινο*)· *ο χορός αυτός δέν χορεύεται ασπρίζω· η χώρα άρθηκε*· πρβ. και παθηματικά ρήματα (χωρίς πρόθεση απο την πλευρά του υποκειμένου, π.χ. *ζεσταίνομαι*)·
- ουδέτερα: π.χ. *κοιμάμαι*·
- απρόσωπα: π.χ. *πρέπει να, μέλει* (π.χ. *δέν με μέλει το σκοτάδι*), *πρόκειται να, συμβαίνει να*·
- τριτοπρόσωπα: π.χ. *μπορεί, ακούστηκε, είναι / κάνει / έχει* κλπ. (βλ. και Σετάτος 1994 για τα απρόσωπα και τα τριτοπρόσωπα ρήματα).

1.3 Χαρακτηριστικά ρηματικών ενεργειών και καταστάσεων

Τα πάντα ρεί, αλλά για τον αισθανόμενο άνθρωπο υπάρχουν ενέργειες και καταστάσεις (δηλαδή έλλειψη ενέργειας) όντων (οργανικών και ανόργανων), που διακρίνονται με βάση κριτήρια όπως: ύπαρξη και ανυπαρξία, οργανική ύλη – ανόργανη ύλη, ενέργεια – κίνηση – δράση, σχήμα – διάσταση – ποιότητα – αριθμός, χώρο – χρόνο, σχέση, τάξη, ενότητα (όλο – τμήμα).

Η ενέργεια απαιτεί, κατα περίπτωση, τη δήλωση των εξής στοιχείων:

- αιτία: υποκείμενο, ποιητικό αίτιο·
- αποτέλεσμα: αντικείμενο (π.χ. *γράφω γράμμα, βάφω το δωμάτιο, δίνω στον φίλο το βιβλίο*)·
- όργανο: πρβ. εμπρόθετο (π.χ. *γράφω με μελάνι*)·
- επίδραση: γενική πτώση (π.χ. *του μίλησα*)·
- κατεύθυνση: π.χ. *του έδωσα το βιβλίο, έδωσα σε αυτόν το βιβλίο*.

Η κατάσταση μπορεί να είναι:

- ουδέτερη: π.χ. *πεινώ, ο Πέτρος κάθεται, το μωρό κοιμάται*·
- δυναμική: π.χ. *βραδιάζει, βρέχει*
ή να δηλώνει:
- επίδραση: π.χ. *εδώ δέν μας φυσάει*.

Οι πολυσύνθετες ενέργειες και καταστάσεις δηλώνονται με διάφορα μέσα, όπως με:

- σύνθετα ρήματα: παρατακτικά (π.χ. *ανοιγοκλείνω*), υποκοριστικά (π.χ. *κουφοβράζει, ψευτοπερνώ*), με α' συνθετικό μία πρόθεση (π.χ. με δημοτικά στοιχεία: *ανα-* /

κατα- / παρα- / αντι- / απο-, ή με λόγια: εισ- / εκ- / εν- / προ- / προσ- / συν- / δια- / αμφι- / επι- / περι- / υπο- / υπερ-), πολλές προθέσεις (π.χ. υπερκαταβάλλω προσπάθειαι, προϋποβάλλω αίτηση κλπ.), επιρρήματα (π.χ. ξανα- / κρυφο- / συχνο-), αχώριστα μόρια (π.χ. ξε- / α(ν)-).

- παράγωγα ρήματα: απο ρήματα (π.χ. μασώ → μασουλίζω), απο ονόματα (π.χ. αγκαλιάζω), απο άκλιτα (π.χ. αντικρίζω, χωρίζω, σαραντίζω).

2. Διάθεση του ρήματος

2.1 Γενικός ορισμός

Η εξέταση της κατηγορίας ‘διάθεση’ του ρήματος θέτει τα ερωτήματα: τί δηλώνει η διάθεση, πού αναφέρεται, πώς δηλώνεται;

Η συνηθισμένη γλωσσολογική ανάλυση για την ΚΝΕ (πρβ. Τριανταφυλλίδης 1991· Τζάρτζανος 1949–1953, τ. 1) συνδέει τη διάθεση με το πώς ‘διατίθεται’ το υποκείμενο, κάτι που ουσιαστικά δηλώνεται απο την κατάληξη του ρήματος. Έτσι, οι παραδοσιακές γραμματικές διακρίνουν στην ΚΝΕ τις διαθέσεις: ενεργητική – μέση – παθητική – ουδέτερη, που εκφράζονται με τους τύπους της ενεργητικής και παθητικής φωνής.

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε οτι η διάθεση αναφέρεται στο αντικείμενο, οπότε η ενεργητική διάθεση δηλώνει την ύπαρξη αντικειμένου, η μέση οτι το αντικείμενο είναι ταυτόσημο με το υποκείμενο, η παθητική οτι υπάρχει αντικείμενο που τρέπεται σε υποκείμενο και η ουδέτερη την απουσία αντικειμένου.

Το ρήμα δέν δηλώνει αριθμό αντικειμένων, όπως συμβαίνει με το υποκείμενο· η διάθεση αναφέρεται έμμεσα στην ύπαρξη αντικειμένου, και αυτό δηλώνεται μορφικά αλλά έμμεσα και στα ρηματικά επίθετα: -τικός (ενεργητική), -τός (μέση), -μένος (παθητική), -όμενος (ουδέτερη, στις περιπτώσεις όπου φαίνεται να αναφέρεται στο υποκείμενο), π.χ. ? ανοικτικό, ανοιχτό – ανοιγμένο – ανοιγόμενο παράθυρο, θρεπτική τροφή – θρεφτό ζώο – θρεμμένο αρνί – θρεφόμενο μοσχάρι, πρβ. θρεφτάρι κλπ.

Θα λέγαμε ίσως οτι η διάθεση αναφέρεται στα συμπληρώματα των ρημάτων, στο υποκείμενο και στο αντικείμενο (πρβ. άμεσο και έμμεσο αντικείμενο), δηλαδή στα ορίσματα (arguments) του ρήματος, δηλώνει δηλαδή έμμεσα το σθένος (μόνο που το ρήμα δηλώνει ρητά το υποκείμενο με την κατάληξή του), ή ακριβέστερα τους μετασχηματισμούς του σθένους (πρβ. γραμματική του σθένους, στην οποία οι σημασιακοί και συντακτικοί ρόλοι στοιχείων σθένους περιγράφονται στο πλαίσιο των σχέσεων εξάρτησης: υποχρεωτικά και προαιρετικά στοιχεία απαιτούνται ή επιτρέπονται απο το ρήμα ή άλλες λεξικές μονάδες, π.χ. υποκείμενο, αντικείμενο).

2.2 Διάθεση και σθένος του ρήματος

(1) Στο κύκλωμα της ομιλίας διακρίνουμε:

- ομιλητή – συνομιλητή (πρβ. και μονόλογο όπου ομιλητής = συνομιλητής) – ακροατή (πρβ. και αναγνώστες).
- περιεχόμενο / θέμα: πρβ. σκέψη, συναίσθημα, φαντασία κλπ.
- αντικείμενο αναφοράς: όντα, ενέργειες, καταστάσεις.
- πραγμάτωση γλώσσας / εκφώνημα: θέμα + σχόλιο.

Μια πρόταση μπορεί, ανάλογα με την εστίασή της, να εμφανίζει ποικίλες μορφές:

- υποκείμενο + ρήμα + αντικείμενο·
- αντικείμενο → υποκείμενο, υποκείμενο → ποιητικό αίτιο·
- αντικείμενο → υποκείμενο, υποκείμενο → ∅·
- υποκείμενο + ρήμα + γενική πτώση·
- υποκείμενο + ρήμα·
- ρήμα (ενέργεια – κατάσταση)·
- υποκείμενο → αντικείμενο (πρβ. εργαστική πτώση): *δέν με μέλει / δέν με νοιάζει η κακοκαιρία* = *δέν νοιάζομαι για την κακοκαιρία*· *δέν μ' αρέσει το σκοτάδι* = *δέν αρέσκομαι στο σκοτάδι*, αλλά πρβ. *δέν του πρέπει ο θυμός*·
- υποκείμενο = αντικείμενο: *ξυρίζω τον εαυτό μου* (πρβ. *ξυρίζομαι*), *δέν με βλέπω να...*

(2) Διαθέσεις

Απο τα αντικείμενα αναφοράς (πραγματικότητα, σκέψη, φαντασία) προς την έκφραση, οι διαθέσεις παρουσιάζουν τις σημασίες των ρημάτων ως προς τα ορίσματά τους (πρβ. και γραμματική πτώσεων) και την επιφανειακή συντακτική μορφή τους, δηλαδή:

- ρήμα = ενεργητική – παθητική φωνή·
- υποκείμενο + ρήμα + αντικείμενο¹ (+ αντικείμενο²)·
- υποκείμενο + ρήμα + αντικείμενο¹ (= υποκείμενο)·
- αντικείμενο¹ (= υποκείμενο) + ρήμα + προσωπική αντωνυμία (= υποκείμενο)·
- αντικείμενο² (= υποκείμενο) + ρήμα + προσωπική αντωνυμία (= υποκείμενο)·
- αντικείμενο¹ (= υποκείμενο) + ρήμα + αντικείμενο² + προσωπική αντωνυμία (= υποκείμενο)·
- δοτική χαριστική + υποκείμενο + ρήμα·
- υποκείμενο + ρήμα·
- τροπικά ρήματα: *κάνει* + ουσιαστικό (= ρήμα), *γίνεται* + ουσιαστικό (= ρήμα), *κάνω / βάζω να...*·
- γενική σε θέση δοτικής: ηθική κλπ.

3. Ρήματα και ορίσματα

3.1 Αναγκαστικά ορίσματα ρημάτων

Τέτοια είναι:

- υποκείμενο: πρβ. ρηματικές καταλήξεις, που δηλώνουν το πρόσωπο που ενεργεί κλπ., δηλαδή το υποκείμενο, ακόμη και τα τριτοπρόσωπα (πρβ. όμως και τα απρόσωπα, που πάλι δηλώνουν με την κατάληξή τους πρόσωπο, το γ' ενικό, και θα ονομάζονταν καλύτερα 'χωρίς υποκείμενο')·
- αντικείμενο: άμεσο (στοιχείο ενέργειας), π.χ. *φιλώ*, έμμεσο, π.χ. *αρέσει*, πρβ. και (αποδέκτης ενέργειας) *χαρίζω*·
- εμπρόθετο: π.χ. *δίνω στο παιδί να φάει* (πρβ. *δίνω του παιδιού / του δίνω να φάει*)·
- επίρρημα: π.χ. *έχει καλώς*·
- μόρια: *δέν, μή*.

3.2 Ρήματα χωρίς ορίσματα

Τέτοια είναι:

- χωρίς υποκείμενο: απρόσωπα, τριτοπρόσωπα·
- χωρίς αντικείμενο: αμετάβατα (χωρίς έμμεσο ή άμεσο αντικείμενο), πρβ. κατα την όψη: *αυτός δανείζει / αυτός δάνειζε*, αλλά **αυτός δάνεισε*·
- χωρίς επίρρημα·
- χωρίς εμπρόθετο·
- χωρίς μόρια: *καλωσόρισες! / καλωσόρισαν!*

4. Ειδικά θέματα

4.1 Υπάρχει εργαστική σύνταξη στην ΚΝΕ;

Στα γλωσσολογικά λεξικά συναντούμε το εξής περιεχόμενο στο λήμμα ‘εργαστική’:

Matthews (2007 λ. *ergative*): «Case which identifies the agent in a basic transitive construction when the patient is absolutive. The latter identifies the patient with the simple argument or valent in an intransitive construction: e.g., schematically, intransitive *collapsed wall*-ABS ‘The wall collapsed’; transitive *Bill build wall*-ABS ‘Bill built the wall’. The ergative then distinguishes the agent: thus, more fully, *Bill-ERG built wall*-ABS. [...] Also used sporadically [...] of the relation between e.g. *We sank the ship*, where *the ship* is object, and *The ship sank*, where, though now the subject, its semantic relation to *sank* is similar. Hence, in some accounts, *sink* is an ‘ergative verb’.»

Klimov (1983, πρβ. και 1973): «Η εργαστική πτώση έχει τη λειτουργία υποκειμένου και πλάγιου αντικειμένου (συχνά όργανο ενέργειας), ενώ η απόλυτη τη λειτουργία υποκειμένου και άμεσου αντικειμένου (υποκείμενο – αντικειμενικές σχέσεις συνθετικά). Υπάρχουν ρήματα ενέργειας (μεταβατικά) και γεγονοτικά (αμετάβατα). Η εργαστική σύνταξη χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερο καθορισμό του υποκειμένου μεταβατικής ενέργειας υπό τη μορφή του αντικειμένου της, που συμπίπτει με τη μορφή υποκειμένου μεταβατικής ενέργειας, π.χ. αβαρική: *di-tsa beče b-ačana* = ‘(εγώ) έφερα το μοσχάρι’ (εργαστική πτώση: -*tsa*) – *beče b-ačIana* = ‘το μοσχάρι ήρθε’ (απόλυτη πτώση).»

Όπως φαίνεται από τους ορισμούς και τις ερμηνείες, η εργαστική σύνταξη δηλώνεται με ιδιαίτερη πτώση. Στην ΚΝΕ συναντούμε συντάξεις όπως *η γιαγιά γέμισε την κανάτα* – *η κανάτα γέμισε* – *η κανάτα γέμισε από τη γιαγιά* (που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως εργαστική σύνταξη, αλλά δεν δηλώνεται με ιδιαίτερη πτώση, πρόκειται για παθητική διάθεση και σύνταξη), πρβ. και *η Μαρία / ο αέρας άνοιξε την πόρτα* – *η πόρτα άνοιξε από τη Μαρία / τον αέρα* – *η πόρτα άνοιξε* (από αγνώστους, = δεν είναι κλειδωμένη).

4.2 Άλλες διαθέσεις και κατηγορίες ρημάτων

Η σύνταξη των ρημάτων στην ΚΝΕ (σθένος κλπ.) παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία, που θέτει εκ νέου το πρόβλημα των ρηματικών κατηγοριών στη γενικότητά τους, όπως προκύπτει από τα παραδείγματα:

- *μου έσπασε το χέρι* (για κακή μου τύχη) – *έσπασα το χέρι μου* (χωρίς να το θέλω, αλλά πιθανώς εγώ έφταιγα) – *έσπασα το χέρι μου* (σπάνια στην κυριολεξία) – *έσπα-*

σα το χέρι μου στο κουβάλημα, απο το πρωί ως το βράδυ (το κατακούρασα, μεταφορά, όπως και στα ο Γιώργος έσπασε / σάπισε τον Γιάννη στο ξύλο, ο Γιάννης χτύπησε το πόδι του, πρβ. κατευθυνση ενέργειας: με το σφυρί να κινείται προς το πόδι – με το πόδι να κινείται απρόσεκτα προς το εμπόδιο)·

- μου αρέσει το σπίτι (ενώ *αρέσω το σπίτι) – μ' αρέσει το σπίτι (άν το μ' κρύβει το με, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η μόνη μερίπτωση εργαστικής πτώσης στην ΚΝΕ), μου έφυγε ο χαρταετός (περιπτώσεις όπου το υποκείμενο εμφανίζεται σάν να μη δρά ενσυνείδητα, οπότε θα είχε πιθανώς ευθύνες, θα ήταν μειωτικό γι' αυτό κλπ., πρβ. ηθική ή χαριστική γενική, ενώ δέν λέγεται *φεύγω τον χαρταετό, με την ίδια έννοια)·
- ο Γιάννης έχτισε μιά αποθήκη (αντικείμενο του αποτελέσματος) – η αποθήκη χτίστηκε (παθητική διάθεση, όχι όμως *η αποθήκη έχτισε), πρβ. δημιουργός – δημιουργία: έχτισε τη μάντρα – η μάντρα χτίστηκε·
- ο Γιώργος ποτίζει το άλογο (μεταβιβαστικό ρήμα, ενώ το άλογο ποτίζεται με παθητική διάθεση, όχι όμως *το άλογο ποτίζει)·
- μου πονάει το κεφάλι – πονάει το κεφάλι μου – πονάω στο κεφάλι – έχω πόνο στο κεφάλι.

Γενικά διακρίνονται ρηματικές κατηγορίες όπως:

- αμετάβατα – μεταβατικά: η Μαρία τρώει – η Μαρία τρώει πατάτες·
- μεταβατικά → αμετάβατα: σβήνω τη φωτιά – η φωτιά σβήνει, τον γλίτωσε απο τη φωτιά – γλίτωσε απο τη φωτιά, αλλα έστρωσε το κρεβάτι – *το κρεβάτι έστρωσε (πρβ. το κρεβάτι στρώθηκε), πρβ. και ο Πέτρος χτύπησε τον Γιώργο – ο Γιώργος χτύπησε·
- αμετάβατα → μεταβατικά: ταξιδεύει στην Αμερική – τον ταξιδεύει ο θείος του στην Αμερική·
- σύστοιχο αντικείμενο: ο Νίκος έφαγε πολύ φαϊ (αλλα *το φαϊ έφαγε), βρέχει – βρέχει δυνατή βροχή (πρβ. βρέχει δυνατά, ρίχνει / πέφτει / κάνει / είχε δυνατή βροχή), μεταφορικά: διγιά εκδίκηση·
- σύστοιχο υποκείμενο: θα μπορούσαμε να δεχτούμε σε εκφορές όπως ο θεριστής θερίζει, η πλύντρια πλένει, ο μαθητής μαθαίνει, ο εισπράκτορας εισπράττει (συνήθως με κάποια έμφαση)·
- ρηματικές συντάξεις με κυριολεξία – μεταφορά: χτυπά το κεφάλι του (για να δείξει οτι δέν πονάει – μεταφορικά: για να δείξει οτι μετανοεί)·
- κατευθύνσεις ενέργειας: με τις προθέσεις απο (ενεργητικό / μεταβατικό ρήμα), σε (παθητικό / προσβατικό), κατα / προς (καταστατικό, ουδέτερο, δυναμικό, παθηματικό), πρβ. απο – σε (μέση διάθεση)·
- αλλαγή ενέργειας, αντικειμένου (παραλλακτικό ρήμα): οι εργάτες γκρέμισαν το σπίτι – το σπίτι γκρέμισε (απο τον καιρό κλπ.), ο Γιώργος σταμάτησε τη φλυαρία – η φλυαρία σταμάτησε·
- αυτοπαθή, αλληλοπαθή κλπ. ρήματα: ντύνομαι (= ντύνω τον εαυτό μου, αλλα και με τη σημασία 'σε κάποιο κατάσταση κλπ.), αλληλοθαναμάζονται (= θαναμάζει ο ένας τον άλλο), αυτοεπαινέθηκε (= επαίνεσε τον εαυτό του)·
- μεταβιβαστικά: στην ΚΝΕ δηλώνονται με ανεξάρτητες λέξεις ή με τροπικά ρήματα: πίνω – ποτίζω – δίνω να πιεί·

- τροπικά ρήματα (βλ. Σετάτος 1985): *βάλθηκε να...* (άρχισε να καταβάλλει προσπάθειες για να...).
- αποθετικά ρήματα: σχηματίζουν μόνο τη μία φωνή, την ενεργητική (π.χ. *πονώ – *πονούμαι, πηγαίνω – *πηγαίνομαι, φεύγω – *φεύγομαι, ποθώ – *ποθούμαι* αλλά με *ποθούν, ξέρω – *ξέρομαι* αλλά πρβ. *γνωρίζω – γνωρίζομαι / γνωρίζομαστε* κλπ.) ή την παθητική (πρβ. τα αποθετικά της παραδοσιακής γραμματικής, π.χ. **έρχω – έρχομαι*, πρβ. όμως **κοιμώ – κοιμούμαι, κοιμίζω – κοιμίζομαι, *κάθω – κάθομαι* αλλά και *καθίζω – *καθίζομαι*).

4.3 Βοηθητικά ρήματα

Η ΚΝΕ χρησιμοποιεί βοηθητικά ρήματα (βλ. Σετάτος 1994) για τον σχηματισμό σύνθετων χρόνων (*έχω γράψει / γραμμένο, είμαι γραμμένος* κλπ.), αλλά και για συστηματοποιημένες φρασεολογικές ενότητες (τροπικά ρήματα, βλ. Σετάτος 1985), όπως με ουσιαστικά: *γίνομαι* (περίγελος), *βάζω* (υποψηφιότητα) – *βγάζω* (δόντια), *παίρνω* (δρόμο / είδηση – χαμπάρι) – *δίνω* (τόπο), *πάω* (περίπατο / ρολόι) – *έρχομαι* (καπάκι), *στέκομαι / στέκω* (άγαλμα, πρβ. *κάθομαι* σάν άγαλμα, *μένω* άγαλμα), *θέλω* (δύναμη / ξύλο / θάρρος), *λέω* (ψέματα), *μπαίνω* (φύλακας) – *βγαίνω* (πρόεδρος), *παθαίνω* (ηλίαση), *φαίνομαι / είμαι* (σπαθί) κλπ. Οι φρασεολογισμοί αυτοί διαφέρουν από τα μονολεκτικά συνώνυμά τους ρήματα, π.χ. *τηλεφωνώ – κάνω τηλεφώνο* (συναισθηματική φόρτιση) κλπ., πρβ. και φρασεολογισμούς με επιρρήματα: *μπαίνω* (μέσα = ‘έχω οικονομική απώλεια’).

4.4 Πτωτικά ρηματικά ορίσματα

(1) Γενική

Η γενική στην ΚΝΕ εκτελεί τις εξής λειτουργίες (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, τ. 1):

- αφαιρετική: *του ζητάει θυσίες*·
- δοτική: *τί σου χρειάζεται;*, βλ. παρακάτω χαριστική – αντιχαριστική·
- προσωπική: *μου πονάει το κεφάλι*·
- ηθική: *τί έχεις και μου στενάζεις; τί μου γίνεσαι;*

πρβ. και διασαφητική, με ονόματα, π.χ. *έρχομαι μοναχός μου, οι δυό μας*.

Εμφανίζεται με δίπτωτα ρήματα (π.χ. *του το έδωσε*) και με μονόπτωτα (π.χ. *τίνος μοιάζει;*) ως αντικείμενο και ως κατηγορούμενο αντικειμένου (π.χ. *πόσων χρόνων την κάνετε τη Μαρία;*), αλλά και ως υποκείμενο (φαινομενικά, π.χ. *ζώντας του πατέρα της*), όπως επίσης ως:

- χαριστική – αντιχαριστική: *του έκαμε μάγια, μου φυλάει το αμπέλι, μου πεθάνετε το παιδί*·
- αναφοράς: *αυτό το φόρεμα είναι στενό της Μαρίας*·
- τέρματος: *μου ήρθε ζάλη*.

(2) Αιτιατική

- αιτιατική με δίπτωτα ρήματα – με μονόπτωτα, π.χ. *με το έδωσε – μοιάζει τον πατέρα του*·

- κατηγορηματική αιτιατική, π.χ. *τον νομίζει φίλο*, πρβ. και με δύο αντωνυμίες, *το γκρέμισε όλο*·
- αιτιατική (πρόσωπο, πράγμα), π.χ. *τον μαθαίνει χορό*.

(3) Γραμματική πτώσεων

Τα ρήματα με τα ορίσματά τους μπορούν να αναλυθούν και να ταξινομηθούν βάσει της γραμματικής πτώσεων, που διακρίνει: ρήμα – πτώση ενεργούντος προσώπου (agentive) – οργανική πτώση (instrumental) – δοτική (dative) – του αποτελέσματος (factitive) – τοπική (locative) – αντικείμενου (objective).

5. Συμπέρασμα

Βάσει των ανωτέρω τα ρήματα της ΚΝΕ μπορούν να ταξινομηθούν σε μεταβατικά / ενεργητικά, μέσα, παθητικά, ουδέτερα / καταστατικά, αμετάβατα / μεταλλακτικά, μεταβιβαστικά – αμεταβίβαστα (= μέσα), αντανακλαστικά (= ενεργητικά + *εαυτό του* κλπ.), αλληλοπαθή (υποκείμενο, ρήμα, αντικείμενο ↔ υποκείμενο = αντικείμενο, ρήμα, αντικείμενο = υποκείμενο).

Βιβλιογραφία

- Klimov, G. A. 1973. *Očerk obščej teorii ergativnosti*. Μόσχα: Nauka.
 —. 1983. *Principy kontensivnoj tipologii*. Μόσχα: Nauka.
 Matthews, P. H. 2007. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, 2η έκδ. Οξφόρδη: Oxford University Press.
 Σετάτος, Μ. 1985. «Τροπικότητες του ρήματος στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 6, 175–182.
 —. 1991. «Τα ρηματικά ουσιαστικά της κοινής νεοελληνικής», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 1, 413–450.
 —. 1994. «Γλωσσολογικές παρατηρήσεις σε ρήματα της κοινής νεοελληνικής», *Ελληνικά* 44, 423–445.
 Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.
 Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Περιπτώσεις ένταξης στην κοινή νεοελληνική

1. Εισαγωγικά

Οι γλώσσες πραγματώνονται κανονικά σε προτάσεις, που αναλύονται σε μικρότερες γλωσσικές μονάδες. Η ανάλυση μπορεί να προχωρήσει περαιτέρω, ανάλογα με την τυπολογική μορφή της γλώσσας, ως τα στοιχεία εκείνα που δέν επιτρέπουν νέες αναλύσεις σε συνθετικά στοιχεία (πρβ. διακριτικά φωνητικά και σημασιακά χαρακτηριστικά). Τα δομικά στοιχεία, τα οποία εξακριβώνει η γλωσσολογική ανάλυση, μπορούν να λάβουν ποικίλες θέσεις στα πλαίσια μεγαλύτερων μονάδων και τελικά της πρότασης (πρβ. και θέσεις προτάσεων σε κείμενα). Οι ακολουθίες των μονάδων εμφανίζουν περιπτώσεις προσθήκης και αφαίρεσης στοιχείων, ανάλογα με την αρχική ανεξάρτητη μορφή, στην αρχή, στο τέλος ή στο εσωτερικό μίας ανεξάρτητης μονάδας, τα οποία αν είναι περισσότερα από ένα ακολουθούν κανόνες σειράς όρων (πρβ. *α-προσ-δι-όρ-ι-σ-τους* – **προσ-α-δι-όρ-ι-σ-τους*, *του το είπα* – **το του είπα* κλπ.). Τα γλωσσικά στοιχεία που παρεμβάλλονται στο εσωτερικό μίας γλωσσικής μονάδας εντάσσονται στο φαινόμενο της ένθεσης.

2. Ένθεση και παραπλήσια φαινόμενα

Τα στοιχεία της πρότασης μπορούν να αναλυθούν σε:

- ανεξάρτητα – εξαρτημένα: π.χ. —*Ἦρθε πρὶν ἢ μετὰ το τέλος*; —*Πρὶν*· πρβ. άκλιτα – κλιτά (πτώση κλπ.)·
- βασικά – δευτερεύοντα: ΥΡ – Α κλπ· πρβ. ρίζα – παραγωγικά επιθήματα κλπ.

Σε μία συνταγματική ενότητα και γενικά στην πρόταση μπορούμε να παρατηρήσουμε ποικιλία συνδυασμών και θέσεων (σειρά όρων) των ίδιων στοιχείων. Οι περιπτώσεις αυτές μπορούν να καταταχθούν στα εξής φαινόμενα:

- πρόσθεση – αφαίρεση: ανάπτυξη – αποκοπή, συγκοπή, απλοποίηση·
- πρόταξη – επίταξη: πρόθημα – επίθημα, προκλιτικά – εγκλιτικά·
- προσέγγιση – απομάκρυνση: σύζευξη – διάζευξη·
- (συν)ένωση – απόσπαση: προσκόλληση – αποκόλληση·
- μετατόπιση / μετάταξη / μετάθεση – χωρισμός / τομή·
- ένταξη / παρεμβολή – εκτόπιση: ένθεση, επένθεση, παρένθεση·
- εναλλαγή – αφομοίωση: αντιμεταχώρηση (π.χ. αρχ. *νηός* > *νεώς*)·
- παράταξη – υπόταξη: παράθεση·
- βράχυνση – έκταση.

Τα φαινόμενα αυτά εμφανίζονται στη γραμμικότητα του λόγου, κυρίως στην έκφραση (με αντίστοιχες σημασιακές λειτουργίες: διαφοροποιήσεις, φορτίσεις κλπ.) και κάποτε στο περιεχόμενο (πρβ. νέες σημασίες μίας λέξης κλπ.).

3. Μορφές και είδη ένθεσης

Η ένθεση, η ένταξη δηλαδή γλωσσικών στοιχείων στο εσωτερικό συμπαγών συνεχών γλωσσικών μονάδων (πρβ. ρίζα ως βάση λεξήματος: *λαβ-αίνω*, *έ-λαβ-α*, *περι-λαβ-αί-*

νω – περι-λα-μ-β-άνω, λαβ-ή, λήψη, όπου υπάρχει το παραγωγικό επίθημα -ση) ή στο εσωτερικό συνδυασμών, δηλαδή ακολουθιών γλωσσικών στοιχείων ως μονάδων (συνταγμάτων κλπ.), μπορεί να είναι:

- υποχρεωτική – προαιρετική: *περιλαβαίνω* – *περιλαμβάνω*, *παράδωσα* – *παρέδωσα* (δημοτικά – λόγια), *παρένθεση* (*παρέμβαση*, *προσθήκη*, *σχολιασμός* κλπ.), *πρβ. παρ-ε-λά-μ-β-αν-α*: *πρόθημα-αύξηση/ένθημα-αρχή της ρίζας-ένθημα-τέλος της ρίζας-επίθημα-κατάληξη*·
- κανονική – λανθασμένη: ανάγνωση παραθεμάτων κλπ., λανθασμένες αναλύσεις (*πρβ. λαϊκή ετυμολογία*, π.χ. γαλλ. *trésor* < λατ. *thesaurus*, *πρβ. γαλλ. très* ‘πολύ’ και *or* ‘χρυσός’)·
- ενσυνειδήτη – υποσυνειδήτη: *παιγνιώδης* (π.χ. *και τί και θέ και λείς*:: μίμηση παιδικού παιχνιδιού) – *ψυχολογικό γλωσσικό σφάλμα* (π.χ. *ξενοδοχείο* αντί *νοσοκομείο*)·
- διαφοροποιητική – τυχαία: *θα του το πώ* αλλά *θα το πώ σ’ αυτόν, ο μεγάλος αδελφός του* αλλά *ο μεγάλος του αδελφός* (βλ. παρακάτω) – *ορθογραφικά, τυπογραφικά λάθη* (π.χ. *κοιτάζω* αντί *κοιτάζω*, *τόπος* αντί *τόπος*), *διακοπές* εκτός κανονικών παύσεων (εξωτερικά αίτια).

Επίσης, η ένθεση μπορεί να διαφοροποιείται ως προς:

- την περίσταση της γλωσσικής επικοινωνίας: *παρεμβολή του ομιλητή* (π.χ. *δισταγμός όπως ... (χ)μ..., επίπεδο εκφοράς λόγου*) – *του ακροατή* (*σχόλιο, διόρθωση, κραυγή* κλπ., όταν διακόπτεται έτσι για λίγες στιγμές ο λόγος, όχι όμως σε παράλληλες εκφορές), *παρεμβολή λόγου προς άλλη κατεύθυνση*·
- τις περιοχές της γλώσσας: *φωνητική* (π.χ. *ευφωνικό γ: έκαι-γ-ε, α-γ-έρας*, *συννοδίτες φθόγγοι*, βλ. παρακάτω), *μορφολογία* (π.χ. *περι-έ-βαλε*: *λόγια εσωτερική αύξηση, συνθετικό φωνήεν: πόρτα – πορτ-ο-παράθυρο*, *πρβ. και τα πατέρ-ες – πατερ-άδ-ες, γράψιμ-ο – γραψίμ-ατ-α*), *σύνταξη* (π.χ. *εφελκυστικό -ν#Φ-*, βλ. παρακάτω)·
- σημειωτικές διαστάσεις: *έκφραση – περιεχόμενο*, π.χ. *νέες σημασίες* (*πρβ. σημαντική διάσταση*), *συντακτική διάσταση* (π.χ. *αλλαγή σε συντακτική θέση συγχρονικά ή διαχρονικά*), *αλλαγές στην πραγματολογική διάσταση* (*προσωπικό ύφος*), *στην αξιολογική* (*πρβ. επίπεδα της γλώσσας*)·
- την εμφάνισή της στη δομή της γλώσσας ή στην εξωγλωσσική πραγματικότητα.

3.1 Φαινόμενα γλωσσικής ένθεσης

Στην ένθεση εντάσσονται ορισμένα φαινόμενα καθιερωμένα από τους γραμματικούς και γλωσσολόγους του παρελθόντος, όπως:

- *επένθεση* (*εισαγωγή γλωσσικού στοιχείου εκεί όπου κανονικά δεν έπρεπε να εμφανιστεί, γιατί διασπά μιά ενότητα*): *αρχαία ελληνικά *φάν-γ-ω > φαίνω, ἔ-μαθ-ο-ν – μα-ν-θ-άν-ω*, *πρβ. πόδια > διαλ. πόδια, καπνός > διαλ. καπ-ι-νός* (*συννοδίτης*), *αγγλ. film > ιαπων. fir-u-mi*·
- *παρένθεση*: *παρενθετικές φράσεις / προτάσεις, παρεκβάσεις, επίπεδα λόγου*, π.χ. *που λές, ξέρεις* κλπ. (βλ. Τζάρτζανος 1946–1953, τ. 1, 283, τ. 2, 287 κ.α.)·
- *παρεμβολή*: *πρβ. δανεισμό* (βλ. Σετάτος 1996), *παράθεση και επεξήγηση* (*πρβ. αντιτύπους*), *φράσεις σε αφήγηση, όπως του είπα, μου λέει*·

- ανάπτυξη: ‘αδικαιολόγητη’ προσθήκη στην αρχή (πρόταξη) ή στο τέλος (επίταξη), π.χ. α-βδέλλα, γράφουν-ε, γαλλ. *espace* < λατ. *spatium*, αγγλ. *law(r) and order*.

3.2 Ένθεση και μέρη του λόγου

Εξετάζοντας τις δυνατότητες ένθεσης / παρεμβολής των μερών του λόγου στην κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ), παρατηρούμε τα εξής (πρβ. και προτάξεις – επιτάξεις κατά παράβαση της κανονικής σειράς):

- άρθρο: δέν παρεμβάλλεται λόγω υποχρεωτικής πρόταξης·
- ουσιαστικό: *όταν ήρθε η Μαρία – όταν η Μαρία ήρθε* (εστίαση)·
- επίθετο: πρβ. *πολλές ωραίες αναμνήσεις – ωραίες πολλές αναμνήσεις* (έμφαση στο *ωραίες*, πρόταξη)·
- αντωνυμία: βλ. παρακάτω·
- αριθμητικό: *τρεις ωραίες εικόνες κρέμονταν εκεί – ωραίες τρεις εικόνες κρέμονταν εκεί* (έμφαση στο *ωραίες*, πρόταξη)·
- ρήμα: παίρνει διάφορες λειτουργικές θέσεις στην πρόταση, αλλά δέν εντίθεται·
- επίρρημα: *έχει υποφέρει πολύ – έχει πολύ υποφέρει, μαζί με δυό φίλους του – με μαζί δυό φίλους του*, πρβ. *τα πατώματα πάνω είναι άδεια – τα πάνω πατώματα είναι άδεια* (βλ. 3.3.2)·
- πρόθεση: δέν εντίθεται λόγω υποχρεωτικής πρόταξης (πρβ. την υποχρεωτική επίταξη των καταλήξεων)·
- σύνδεσμος: *και επειδή τον είδα – επειδή και τον είδα* (υπάρχει επιπλέον αυτό)· *απόψε και να μ’ έβλεπε* (= να ήταν όλα έτσι και επιπλέον να)·
- επιφώνημα, αναφώνηση: ως συναισθηματικές εκτονώσεις παίρνουν θέση σε διάφορα μέρη της πρότασης (πρβ. κλητικές).

Πέρα από τα συγκεκριμένα μέρη του λόγου, υπάρχουν και οι παρακάτω δυνατότητες ένθεσης / παρεμβολής:

- σύνταγμα: *στον διαβόλου τη μάνα, όλα του κόσμου τα καλά* (θέση της γενικής γενικώς σε φρασεολογικές ενότητες και παροιμιακές προτάσεις, πρβ. αλλιώς στη *μάνα του διαβόλου, όλα τα καλά του κόσμου*)·
- φράσεις: *ξεχνώ το σαράκι που με τρώει – ξεχνώ το που με τρώει σαράκι* (ποιητικό), πρβ. *όποιος «νικηθήκαμε» φώναξε βιάστηκε* (μεταγλωσσικές χρήσεις), πρβ. και συντάξεις σε γραπτά του Α. Κοραή (βλ. 3.3).

3.3 Ένθεση αντωνυμιών

Οι περιπτώσεις ένθετων στοιχείων, όπως είδαμε, εμφανίζονται στη γραμμικότητα του λόγου, δηλαδή στις δυνατές, αποδεκτές σειρές όρων, που αποτελούν ποικιλίες εκφοράς με ιδιαίτερες δομές, κανόνες και λειτουργίες. Εξετάζοντας τις περιπτώσεις ένθεσης στη σειρά των όρων του συντάγματος (ή πρότασης), πρέπει να ερευνήσουμε τη συνηθισμένη (κανονική, ουδέτερη) θέση σε σχέση με την ασυνήθιστη, τη λειτουργία των διαφορετικών προϋποθέσεων (έμφαση κλπ., σημασία), την ιδιολεκτική εκφορά (προσωπικό ύφος κλπ., πρβ. στον Α. Κοραή: *το οποίον ανέγνωσα βιβλίον*), τη φρασεολογία

(πρβ. γενική + ουσιαστικό αντί της κανονικής σειράς ουσιαστικό + γενική), το επίπεδο της γλώσσας κλπ. Στη συνέχεια εξετάζεται η περίπτωση άτονων αντωνυμικών τύπων.

3.3.1 Παραδείγματα ένθεσης άτονων αντωνυμικών τύπων

(1) Επίθετο + αντωνυμία + ουσιαστικό: αυτή η πολύ συνηθισμένη (στον προφορικό λόγο, βλ. Σετάτος 2009· 1996–1997) σειρά όρων δημιουργεί αντιθέσεις όπως: *το εξοχικό σπίτι του – το εξοχικό του σπίτι* (πρβ. και *το σπίτι του το εξοχικό – το σπίτι το εξοχικό του*, βλ. παρακάτω).

(2) Επίθετα + αντωνυμία + ουσιαστικό: π.χ. *το παλιό άσπρο κοστούμι του – το παλιό του άσπρο κοστούμι – το παλιό, άσπρο του κοστούμι*.

(3) Αντωνυμία + αντωνυμία + ουσιαστικό: π.χ. *κάποια βιβλία του – κάποια του βιβλία, το άλλο σπίτι μου – το άλλο μου σπίτι – το άλλο μου το σπίτι*.

(4) Αριθμητικό + αντωνυμία + ουσιαστικό: π.χ. *ένα νέο βιβλίο του – ένα του νέο βιβλίο*.

(5) Έναρθρο επίθετο + αντωνυμία + έναρθρο ουσιαστικό: π.χ. *ο μεγάλος αδελφός του – ο μεγάλος του ο αδελφός – ο αδελφός του ο μεγάλος – ο μεγάλος ο αδελφός του*.

(6) Συνδυασμοί: π.χ. *οι διπλανοί γείτονές μας και οι μακρινοί συγγενείς μας* (λογιότερο) – *οι διπλανοί μας γείτονες και οι μακρινοί μας συγγενείς* (δημοτικότερο) – *οι διπλανοί μας γείτονες και οι μακρινοί συγγενείς μας* (θερμότερο + ψυχρότερο)· *τα έξυπνά του καμώματα, τα αστεία του, οι ιστορίες του· μάννα μου καλή μου μάννα* (υπονοείται λαϊκό άσμα).

(7) Αδύνατες και ασυνήθιστες εκφορές, π.χ.:

- *ο Γάλλος μαθητής μου – *ο Γάλλος μου μαθητής – ο Γάλλος μου ο μαθητής* (ο σχετιζόμενος με εμένα Γάλλος, που είναι μαθητής) – *ο μαθητής μου ο Γάλλος*, πρβ. όμως *ο άλλος μαθητής μου – ο άλλος μου μαθητής – ο μαθητής μου ο άλλος*·
- *το δικό μου βιβλίο – *το δικό βιβλίο μου – το δικό μου το βιβλίο*·
- *του πατέρα του βιβλίο – *του πατέρα βιβλίο του* (έτσι στα τουρκικά, πρβ. στην ΚΝΕ τη θέση της γενικής: *βιβλίο του πατέρα του*)·
- *? το παλιό του κοστούμι του – το παλιό του το κοστούμι του* (ως επεξήγηση, πρβ. *το παλιό του, εννοώ το κοστούμι του*)·
- *? η αχαρακτήριστή του ζωή – αχαρακτήριστη ζωή του* (φαίνεται κανονικότερο, με λόγο και μεγάλου συνταγματικού μήκους επίθετο)·
- *καλέ μου Γιάννη! (μου: χαριστική λόγω σχέσης και όχι κτητική) – καλέ, Γιάννη μου!* (με παύση μετά το καλέ, που είναι επιφώνημα προκλήσεως προσοχής) – *καλε Γιάννη μου!* (επιφώνημα αποτάσεως προς στενό πρόσωπο) – *? καλέ Γιάννη μου* (ενοχλητικά κολακευτικό)·
- *μόνος του προσφέρθηκε αυτός* (απο δική του πρωτοβουλία) – *μόνος προσφέρθηκε αυτός* (και κανένας άλλος ή χωρίς κανέναν άλλο μαζί του).

3.3.2 Λειτουργίες

Οι ποικίλες εκφορές που αναφέρθηκαν στο 3.3.1 έχουν διαφορετικές λειτουργίες (σημασίες, φορτίσεις κλπ., πρβ. τον σχολιασμό σε μερικές από αυτές), όπως:

- *τα μαύρα μάτια της έλαμπαν* (σάν να προστίθεται κάτι)·
τα μαύρα της μάτια έλαμπαν (η φράση κυλά ευκολότερα, συνεχίζει)·

τα μαύρα τα μάτια της έλαμπαν (σπάνιο, αν έχει και μαύρα μαλλιά κλπ.)·

τα μαύρα της τα μάτια έλαμπαν (μικρή παύση μετά το μάτια, εξισορρόπηση, αφηγηματικός ρυθμός, άνεση εκφοράς)·

τα μάτια της τα μαύρα έλαμπαν (συχνό)·

τα μάτια τα μαύρα της έλαμπαν (σπάνιο)·

- το νέο σπίτι μας, αγαπητοί φίλοι μου (ψυχρότερο, επισημότερο)·

το νέο μας σπίτι, αγαπητοί μου φίλοι (θερμότερο)·

το νέο το σπίτι μας, αγαπητοί μου φίλοι (υπονοείται: έχουμε και άλλο, παλιό)·

το νέο μας το σπίτι... (ακούστε τί έχω να σας πώ γι' αυτό)·

- φόρεσε τα καλά¹ ρου²χα του (συνδετικός τονισμός)·

φόρεσε τα καλά² του ρου²χα (μέτρο, ρυθμός, πρβ. παροιμιακές φράσεις όπως στερνή μου γνώση να σε είχα πρώτα)·

- το πάνω πάτωμά του (δέν χρειάζομαι προηγούμενη αναφορά στο σπίτι)·

το πάνω του πάτωμα (με προηγούμενη αναφορά στο σπίτι)·

- το παλιό κοστούμι του (αρχή παραγράφου κλπ.)·

το παλιό του κοστούμι (θέμα, αναφορά σε προηγούμενα)·

- μιά παλιά εργασία του (φυσικότητα)·

μιά παλιά του εργασία (ελαφριά αντιθετικότητα)·

μιά του παλιά εργασία (δέν 'ήχει' καλά στην ΚΝΕ, θυμίζει ξένη γλώσσα, πρβ. ένα του!, άρπα την! κλπ.)·

- το ίδιο παιδί του (αυτό και όχι άλλο παιδί)·

το ίδιο του το παιδί (ακόμη και αυτό, οριστική αντωνυμία)·

το ίδιο του το παιδί (για το οποίο μιλούμε)·

το ίδιο του παιδί (και όχι κάποιο απο τα άλλα που έχει).

Συγκεκριλώνοντας, παρατηρούμε την αντίθεση ψυχρότερου, επισημότερου, συνδετικότερου και θερμότερου, ιδιωτισμικότερου, ρυθμικότερου, λαϊκότερου ύφους (πρβ. ιδιαίτερα το σχήμα άρθρο + επίθετο + άρθρο + ουσιαστικό).

3.4 Ένθεση άλλων στοιχείων

Παρόμοιες παρατηρήσεις μπορεί να κάνει κανείς και σχετικά με άλλες περιπτώσεις ένθεσης, όπως:

(1) Σε σύνθετους ρηματικούς τύπους με βοηθητικό ή τροπικό ρήμα + ρήμα, π.χ.:

- έχει υποφέρει πολύ (ουδέτερο) – έχει πολύ υποφέρει (με ανάλογο κυματισμό φωνής, ύφος) – πολύ έχει υποφέρει (έμφαση)· έχει γεράσει πιά – έχει πιά γεράσει (απο την αρρώστια του κλπ.) – ? πιά έχει γεράσει·

- πρέπει να τελειώσει επιτέλους αυτή η υπόθεση (πάλι τα ίδια) – πρέπει επιτέλους να τελειώσει αυτή η υπόθεση (δέν κρατώ άλλο)·

- ? άς είχες της ανοίξει (για χάρη της) – άς της είχες ανοίξει (σε αυτήν)·

- δέν του το έχω δώσει – *του το δέν έχω δώσει· (ας) μήν του το είχες δώσει και σου έλεγα εγώ!· πρβ. και του το δίνει – το δίνει σ' αυτόν – δίνει το βιβλίο σ' αυτόν – δώσ' του το βιβλίο! – δίνοντάς του το βιβλίο· πέρασέ του το! – του το πέρασε· ? υποσχόμενός του το· ? πρέπει του καλύτερη συμπεριφορά – του πρέπει καλύτερη συμπεριφορά· πρβ. και ποντ. εδώκεν ατο κεί = του το έδωσε.

(2) Μεταξύ συνδέσμου και ρηματικού τύπου, π.χ.:

- *έφυγε αφού γύρισε ο Γιάννης – έφυγε αφού ο Γιάννης γύρισε* (ο οποίος μπορεί να αναφέρεται για πρώτη φορά στη συζήτηση), *πρβ. και έφυγε αφού ο Γιάννης γύρισε* (*αφου* = αιτιολογικός σύνδεσμος – *αφού* = χρονικός σύνδεσμος).

(3) Ως προς τη θέση επιρρημάτων:

- *το γραμμένο βιαστικά σημείωμά του* (χαρακτηριστικό της κατάστασης)·
το βιαστικά γραμμένο σημείωμά του (χαρακτηριστικό του γραψίματος)·
το βιαστικά γραμμένο του σημείωμα (πρβ. υπαγορευμένο)·
το γραμμένο του βιαστικά σημείωμα (αυτός το έγραψε)·
**το βιαστικά του γραμμένο σημείωμα* (πρβ. όμως το με τον βιαστικό του τρόπο)·
**το γραμμένο βιαστικά του σημείωμα* (πρβ. όμως το βιαστικά γι' αυτόν...).

4. Προέλευση της σειράς επίθετο + εγκλιτική κτητική αντωνυμία + ουσιαστικό

Αναζητώντας την πρώτη εμφάνιση της σειράς επίθετο + εγκλιτική κτητική αντωνυμία + ουσιαστικό, παρατηρούμε:

(1) Αρχαία ελληνική

Η αρχαία ελληνική παρουσιάζει μεγάλη ελευθερία στη θέση των στοιχείων μέσα στην πρόταση, αλλά το ιδιαίτερο αυτό σχήμα δέν συναντάται παρά σπάνια (βλ. Smyth [1956, 297–98, 300]· Schwyzer [1953, 201, 206]· πρβ. και Kühner & Gerth [1983, 619]): ως προς τη θέση της γενικής των αντωνυμιών έχουμε: *τὸ τούτου βιβλίον* – *τὸ βιβλίον τούτου* αλλά [?] *τὸ βιβλίον τούτου*, *τὸν ἐμαυτοῦ πατέρα* (< *τὸν ἐμὸν αὐτοῦ πατέρα*), και με άτονους αντωνυμικούς τύπους: *καλὸν ἐστὶ τὸ βιβλίον μου* – *καλὸν ἐστὶ μου τὸ βιβλίον* και [?] *τὸ καλὸν μου βιβλίον*, *τὸν ἐμὸν πατέρα* – *τὸν πατέρα τὸν ἐμὸν*, *τὸν πατέρα μου* – *μου τὸν πατέρα*· πρβ. οὗτος δὲ ἄλλος ξυνὸς Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων λεγόμενος λόγος εἴρηται (Ἡρόδοτος, *Ιστορίαι* 4.12.3)· επισημαίνεται ότι οι μη εμφατικοί αντωνυμικοί τύποι αὐτοῦ κτλ. δέν εμφανίζονται στην αρχή της πρότασης, π.χ. *κενοτάφιον αὐτοῖς ἐποίησαν* (Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις* 6.4.9).

(2) Μεσαιωνική και πρώιμη νέα ελληνική (τα παραδείγματα απο την ανθολογία Πολίτη [1975–1977], και από την ανθολογική σειρά *Βασική Βιβλιοθήκη* [BB])

- *Ἔπος Διγενή Ακρίτα: της καλής μητρός μου* (BB 1, σελ. 3, στ. 4.172), *χρυσέ αυθέντα μου* (BB 1, σελ. 3, στ. 4.188), πρβ. και *ετρώθη δε μου η ψυχή* (BB 1, σελ. 22, στ. 6.785), *ού γαρ είχε μου πείραν* (BB 1, σελ. 19, στ. 6.628)·
- *Πτωχοπροδρομικά: τα γονικά μου ρούχα* (BB 1, σελ. 109, στ. Α' 53)·
- *Λίβιστρος και Ροδάμνη: εις το ένα του χέριν* (Πολίτης 1975–1977, τ. 1, στ. 921), *απο την βίαν του την πολλήν* (στ. 430), *τον δίχρονόν του πειρασμόν* (στ. 573), *ο πρωτινός της άνδρας* (στ. 1811)·
- *Καλλίμαχος και Χρυσορρόη: τας πόρτας τας λαμπράς τούτου* (BB 2, σελ. 32, στ. 203)·
- *Βέλθανδρος και Χρυσάντζα: τ' αυθεντικά μου πράγματα* (BB 2, σελ. 118, στ. 860), *ερωτικέ μου αυθέντα* (BB 2, σελ. 124, στ. 1176)·
- *Διήγησις Απολλωνίου του Τυρίου: και τα γλυκά του χέρια* (Πολίτης 1975–1977, τ. 1, στ. 250)·
- *Διήγησις του Αχιλλέως: ερωτικόν μου αηδόνιν* (Πολίτης 1975–1977, τ. 1, στ. 1063)·

- Φυσιολογική διήγησις του κρασποπατέρος: και η πτωχή η κοιλία μου (BB 1, σελ. 132, στ. 33)·
- Περί ξενιτείας: εκ τον πολύν του τον δαρμόν (Πολίτης 1975–1977, τ. 1, στ. 31), εις τα ξαθά μου τα μαλλιά (στ. 414)·
- Ερωτήματα και αποκρίσεις (Λεονάρδος Ντελλαπόρτας): οι τεθλιμμένοι στίχοι μου (Πολίτης 1975–1977, τ. 1, στ. 3)·
- Διήγησις των Τετραπόδων: την κολοβήν σου την ουράν (Πολίτης 1975–1977, τ. 1, στ. 355)·
- Πουολόγος: εκ την κακήν σου την καρδιάν (BB 1, σελ. 159, στ. 411)·
- Σπανέας: απο πολλής μου θλίψης (BB 1, σελ. 72, στ. 17)·
- Ανακάλημα της Κωνσταντινουπόλεως: τα δολερά μου μάτια (BB 1, σελ. 198, στ. 25)·
- Στίχοι περί έρωτος και αγάπης: εκ την πολλήν σου αγάπην (BB 1, σελ. 258, στ. 205), με τες καλές σου γνώμες (BB 1, σελ. 259, στ. 250)·
- Ερωτικά ποιήματα (χφ Νεαπόλεως): η φουντωτή μου ροδαρά (BB 1, σελ. 271, στ. Α' 38), το φτωχό τον δουλευτή σου (BB 1, σελ. 272, στ. Α' 88)·
- Το θανατικόν της Ρόδου (Εμμανουήλ Γεωργιλάς): την άλυσιν την αργυράν (BB 1, σελ. 225, στ. 143), τα βρομισμένα τους τα ρούχα τους εκείνα (BB 1, σελ. 228, στ. 279)·
- Πένθος θανάτου: αδελφια μας παμφίλτατα (BB 1, σελ. 283, στ. 62)·
- Περί γέροντος: εις την κακήν του ώραν (Πολίτης 1975–1977, τ. 2, στ. 149)·
- Κοσμογέννησις (Γεώργιος Χούμνος): όλα τα τέκνα μου (BB 7, σελ. 37, στ. 47)·
- Η συμφορά της Κρήτης (Μανόλης Σκλάβος): τ' ανόλπιστόν σου το κακόν (BB 7, σελ. 9, στ. 190)·
- Γραφαί και στίχοι (Στέφανος Σαχλίκης): απ' την χαράν τους την πολλήν (Πολίτης 1975–1977, τ. 2, στ. 632)·
- Απόκοπος (Μπεργαδής): οι άθλιές μας μανάδες (Πολίτης 1975–1977, τ. 2, στ. 229)·
- Ριμάδα κόρης και νέου: της πίκρας μου της τόσης (BB 7, σελ. 68, στ. 59)·
- Γαδάρου, λύκου και αλεπούς διήγησις ωραία: εις την αθλίαν μου ψυχήν (BB 7, σελ. 60, στ. 204)·
- Περί φθόνου (Δαμασκηνός Στουδίτης): με τους τρεις του υιούς (BB 4, σελ. 157)· πρβ. και κόπτουν τους τα κεφάλια (BB 4, σελ. 157)·
- Ομιλία (Μάξιμος Μαργούνιος): δια την απερασμένην μας ζωήν (BB 4, σελ. 209), τον μονογενή της υιόν (BB 4, σελ. 215)·
- Το κατα Ιωάννην Ευαγγέλιον (Μάξιμος Καλλιπολίτης): ο καιρός ο ειδικός μου (BB 4, σελ. 321)·
- Περί κενοδοξίας (Αγάπιος Λάνδος): κάθε σου έπαινον (BB 5, σελ. 17)·
- Βοσκός λογικών προβάτων (Μεθόδιος Ανθρακίτης): εσχάτην του ευδαιμονίαν (BB 5, σελ. 141)·
- Αληθής οδός εις την ευδαιμονίαν (Δημήτριος Δάρβαρης): με τους πρώτους του φίλους (BB 5, σελ. 271), σημείον δέ της παλαιάς μας με τον πατέρα σου Ιππόνικον γνωριμίας (BB 5, σελ. 268)·
- Ιστορία των δύο ετών 1787–1788 (Αγάπιος Λοβέρδος): διά να έχει όλην την ανάπαισίν του (BB 5, σελ. 284)·
- Ερωφιλη: τη βαρεμένη μου καρδιά (Πολίτης 1975–1977, τ. 3, πράξη Β, στ. 118)·
- Ζήνων: τ' αρίφνητά μου πλούτη (Πολίτης 1975–1977, τ. 3, πράξη Α, στ. 6)·

- Κατζούρμπος: όλες μου τις παλικαριές (Πολίτης 1975–1977, τ. 3, πράξη Δ, στ. 356)·
- Στάθης: τα περασμένα μου πάθη (Πολίτης 1975–1977, τ. 3, πράξη Β, στ. 17)·
- Γύπαρης: τα κόκαλά μου τα νεκρά (Πολίτης 1975–1977, τ. 3, πράξη Β, στ. 452), το σκοτωμένο μου κορμί (στ. 490)·
- Η θυσία του Αβραάμ: το τέκνο σου το μοναχό (ΒΒ 7, σελ. 244, στ. 11), η καημένη τση καρδιά (ΒΒ 7, σελ. 256, στ. 829)·
- Ερωτόκριτος: τ' όνομά τζη το γλυκύ (Πολίτης 1975–1977, τ. 3, στ. 61), η άγρια του ψυχή (στ. 1166)·
- Ασσίζαι Κύπρου: όλα τους τα αγαθά (ΒΒ 6, σελ. 112, κεφ. 153), ο πρώτος της άνδρας (ΒΒ 6, σελ. 114, κεφ. 159)·
- Περί ηρώων (Νεόφυτος Ροδινός): το τίμιόν του και άγιον λείψανον (ΒΒ 6, σελ. 142), διά την μεγάλην του αρετήν (ΒΒ 6, σελ. 144)·
- κυπριακά ερωτικά ποιήματα: τα δολερά του πάθη (ΒΒ 6, σελ. 62, στ. 3.2), οι άχαροί μου χρόνοι (ΒΒ 6, σελ. 92, στ. 93.9).

(3) Νεοελληνικές διάλεκτοι

- ποντιακή: το χοντρόν το κιφάλ'ν-ατ, η καλέσσα η μάννα-μ'·
- κρητική: βλ. παραπάνω, στα κείμενα από την κρητική γραμματεία·
- καππαδοκική: και το λιγνό της το κορμί·
- διάλεκτος Σμύρνης: η κόρη μου η όμορφη·
- κυπριακή: τα τέσσερά σου πέταλα, του μαύρου του του πετροκαταλύτη· βλ. και παραπάνω Ασσίζαι, Περί ηρώων και κυπριακά ερωτικά ποιήματα·
- διάλεκτος Ρόδου: τη νυφικιά μου στρώση·
- διάλεκτος Κέρκυρας: οι τρείς σου θυγατέρες, και τ' όμορφο κορίτσι του·
- διάλεκτος Χίου: με τ' ώριον του ζευγάρι.

(4) Βαλκανικές γλώσσες

Εξετάζοντας τις γειτονικές βαλκανικές γλώσσες, για να διαπιστώσουμε αν συναντούμε και σε αυτές την ίδια σειρά όρων, παρατηρούμε:

- τουρκική: εκφράσεις όπως *eski dostum* 'ο παλιός φίλος μου', *kara tavuğum* 'η μαύρη κότα μου', *benim ev* (= *evim* 'σπίτι μου') 'το δικό μου σπίτι'·
- βουλγαρική: εκφράσεις όπως *desnitsata vi svjata* (*desnitsata vi svjata*) 'το δεξί σας (χέρι) το άγιο', *последна твоя пристан и заслона* (*posledna tvoja pristan i zaslona*) 'το τελευταίο σου καταφύγιο και άσυλο', *забележи голямото му изнурение и бledност* (*zabeleži goljamoto mu iznurenije i blednost*) 'παρατήρησε τη μεγάλη του εξάντληση και χλωμάδα'·
- αλβανική: *fëmija i saj i parë* 'το πρώτο του παιδί', *fjala e para (e) mija* 'η πρώτη λέξη μου', *një kompani tjetër jona* 'ένας άλλος μας λόχος', *ky djalit yt* 'αυτό το παιδί σου', *disa veprime tona* 'μερικά έργα μας', *gjithë populli tonë* 'όλος ο λαός μας', *një mikut tim* 'έναν φίλο μου', *forcën e madhe tonën* 'τη μεγάλη δύναμή μας'·
- άλλες γλώσσες: εξετάζοντας τις πιθανές επιδράσεις από άλλες γλώσσες κατα την ιστορική εξέλιξη της ελληνικής, θα μπορούσαμε να παραβάλουμε στη γαλλική τη σειρά *ma grande joie* (όπου η κτητική αντωνυμία *ma* βρίσκεται πρίν από το επίθετο *grande*), πρβ. και *il a beaucoup souffert* (όπου το επίρρημα *beaucoup* βρίσκεται μεταξύ βοηθητικού ρήματος και μετοχής, πρβ. *έχει πολύ υποφέρει*).

(5) Υποθέσεις

Στην εξέλιξη απο την αρχαία στη νέα ελληνική η αδύνατη / μη εμφατική αντωνυμία στο αρχ. *ὁ ὁρθὸς αὐτοῦ λόγος* / *ὁ ὁρθὸς τοῦτου λόγος* γίνεται εγκλιτική στο επίθετο, δηλαδή έχουμε στη νέα ελληνική *ο ορθὸς του λόγος*, πρβ. αρχ. *τὴν μεγάλην αὐτοῦ φήμην* → νεοελλ. *τη μεγάλη του φήμη*.

4. Συμπεράσματα

Η συχνότατη στην ΚΝΕ σειρά ὀρων (άρθρο +) επίθετο + εγκλιτική κτητική αντωνυμία + (άρθρο +) ουσιαστικό δέν εμφανίζεται παρά αργά στην αρχαία ελληνική και αποτελεί έτσι ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της νέας ελληνικής, τόσο της κοινής όσο και των διαλέκτων (εκτός της ποντιακής). Η λειτουργική διαφορά του συντακτικού αυτού σχήματος απο το σχήμα επίθετο + ουσιαστικό + εγκλιτική κτητική αντωνυμία έγκειται στην ιδιαίτερη συναισθηματική και ιδιωτισμική φόρτιση, σε αντίθεση με την ουδετερότητα και επισημότητα του τελευταίου σχήματος. Η λειτουργία αυτή ερμηνεύεται απο τη λειτουργία της γενικής πτώσης, η οποία δηλώνει σχέση μεταξύ δύο ονοματικών στοιχείων. Στην περίπτωση του σχήματος επίθετο + ουσιαστικό + γενική δηλώνεται σχέση του ουσιαστικού με το πρόσωπο κλπ. που δηλώνει η αντωνυμία, ενώ στο σχήμα επίθετο + αντωνυμία + ουσιαστικό δηλώνεται η σχέση επιθέτου και προσωπικής αντωνυμίας, δηλαδή η σχέση ενός χαρακτηριστικού του ουσιαστικού, που δηλώνεται απο το επίθετο, με το πρόσωπο και γι' αυτό εμφανίζονται οι συναισθηματικές απόψεις, στάσεις, σημασίες κλπ. (πρβ. και ιδιωτισμικές εκφορές: φρασεολογία).

Στην περίπτωση του σχήματος βοηθητικό ρήμα + ρήμα προτάσσεται η αντωνυμία, π.χ. *του μίλησε – του έχει μιλήσει* (πρβ. **έχει του μιλήσει*, το οποίο ήταν αποδεκτό όταν ακόμη η έκφραση είχε τη σημασία 'πρέπει να του πεί', που εξελίχθηκε στον παρακείμενο της ΚΝΕ).

Βιβλιογραφία

- BB = Βασική Βιβλιοθήκη, τ. 1–7. 1955–1957. Αετός – Ζαχαρόπουλος.
 Kühner, R. & B. Gerth. 1983. *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, τ. 2, μέρος 1. Ανόβερο: Hahnsche Buchhandlung. [Ανατύπωση της 3ης έκδ., 1898–1904, Ανόβερο & Λιψία.]
 Πολίτης, Λ. (επιμ.). 1975–1977. *Ποιητική ανθολογία*, τ. 1–3. Αθήνα: Δωδώνη.
 Schwyzler, E. 1953. *Griechische Grammatik*, τ. 2: *Syntax und syntaktische Stilistik*. Μόναχο: Beck.
 Σετάτος, Μ. 1996. «Παραμβολή και δανεισμός», *Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία* 12, 73–82.
 —. 1996–1997. «Παρατηρήσεις στη σειρά των ὀρων της κοινής νεοελληνικής», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 4. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 249–270.
 —. 2009. «Σύμμεικτα επί της σειράς των ὀρων στην κοινή νεοελληνική», *ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β', Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας* 11. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 83–148.
 Smyth, H. W. 1956. *Greek Grammar*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
 Τζάρτζανος, Α. 1946–1953. *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, 2 τ. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων.

Πρόσθετες παρατηρήσεις στον τονισμό της κοινής νεοελληνικής

1. Εισαγωγικά

Τα προσωδιακά στοιχεία της κοινής νεοελληνικής (ΚΝΕ) και ιδιαίτερα ο τονισμός και οι επιτονώσεις της δημιουργούν μία ανεξάντλητη ποικιλία δυνατοτήτων τονισμού και επιτονίσεων (συνδυασμοί κλπ.), με αντίστοιχες πολυπληθείς λειτουργίες.

Το θέμα με είχε απασχολήσει σε προηγούμενες γενικές μελέτες (βλ. Σετάτος 1981· 1985· 2024), αλλά δεν έχει εξαντληθεί, όχι μόνο στα γενικά χαρακτηριστικά του αλλά και στις ιδιαίτερες ποικιλίες και περιπτώσεις του, όπως είναι το θέμα της τονικότητας της ΚΝΕ (accent, βλ. Σετάτος 1999) και των ποικιλιών της (πρβ. και διαλεκτικούς χρωματισμούς της ΚΝΕ).

Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν αφορούν μερικές απο τις περιπτώσεις αυτές και αποτελούν προκαταρκτικές διαπιστώσεις για πληρέστερες έρευνες.

2. Τεμαχιακά και υπερτεμαχιακά στοιχεία

Οι γλώσσες κατα περίπτωση διακρίνουν (χρησιμοποιούν) φωνήματα (πρβ. αντίληψη μονάδων), τόνους (φόρτιση μονάδων), επιτονώσεις (ακολουθίες φόρτισης μονάδων) και παύσεις (διακοπές), αρμούς (αντίληψη τομής), συνέχειες (ακολουθίες). Οι γραπτές μορφές τους δεν διακρίνουν πάντα όλα αυτά τα στοιχεία, ορισμένα απο τα οποία είναι καθολικά χαρακτηριστικά (φωνήματα και προσωδιακά χαρακτηριστικά: τόνοι, επιτονώσεις, συνέχειες και παύσεις). Υπάρχουν στοιχεία που οφείλονται σε ανάγκες βιολογικές (π.χ. η αναπνοή κατά διαστήματα) ή σημειωτικές (π.χ. η ύπαρξη φωνημάτων επιτρέπει τον μεγάλο αριθμό γλωσσικών σημείων, που δεν θα μπορούσαν να αντικατασταθούν με υπερτεμαχιακά).

Αποτελούν οι τόνοι και οι επιτονισμοί απαραίτητα στοιχεία των γλωσσών (καθολικά χαρακτηριστικά) και γιατί; Τονικά αχρωμάτιστος λόγος εμφανίζεται σε κομπιούτερ και είναι βιολογικά ανέφικτος. Βιολογικές (με βάση το φύλο, την ηλικία κλπ.), συναισθηματικές, λογικές και πρακτικές αναγκαιότητες χρωματίζουν τον λόγο προσωδιακά και τα στοιχεία αυτά (η παρουσία ή η απουσία τους, η ποικιλία, οι συνδυασμοί τους κλπ.) χρησιμοποιούνται για τη δήλωση λειτουργικών διαφορών ή πρόσθετων πληροφοριών. Σύμφωνα με ορισμένες θεωρίες για τη γένεση της γλώσσας, τα στοιχεία αυτά αποτελούν τις αρχικές και παλαιότερες μονάδες φωνητικής και γλωσσικής επικοινωνίας (κραυγές, επιφωνήματα) ή είναι αναπόφευκτα (πρβ. άθελη δήλωση συναισθημάτων, αντιδράσεις, εκτονώσεις κλπ.).

Από τη στιγμή που υπάρχουν άτονες και τονιζόμενες, προκλιτικές και εγκλιτικές, απλές και σύνθετες λέξεις, εμφανίζονται στη γλώσσα και οι τονικές ενότητες (λέξεις, συντάγματα με άρθρα, προθέσεις, αντωνυμίες, μόρια κλπ.), πρβ. και παύσεις στα όριά τους.

3. Τόνοι και τονικές αντιθέσεις

3.1 Αντίθεση 1ου και 2ου τόνου

Η αντίθεση αυτή διαφοροποιεί τα ίδια τεμαχιακά στοιχεία (βλ. Σετάτος 1981):

(1) σταθερά, π.χ. ε¹νας (αόριστο άρθρο) – ε²νας (αριθμητικό), κανε¹νας (‘κάποιος’) – κανε²νας (‘ούτε ένας’).

(2) κατά περίπτωση, όπως στα εξής:

- εκτός συντάγματος (πρβ. και άλλα προσωδιακά στοιχεία όπως έλλειψη παύσης, συνεκφορά κλπ.), π.χ. α¹ρα_ει¹ν(αι)_αλη²θεια – ει²ναι αλη²θεια βέβαια οτι· δηλαδή¹_τι¹ θε²λεις; να τον αφήσω να λέει ό,τι θέλει;· δηλαδή¹_δε²ν θε²λεις; – δηλαδή², δε²ν θε²λεις;· ει²τε θέλεις ει²τε δέν θέλεις – ει¹τε_θέλεις_ει¹τε δέν θέλεις εγώ θα...· απο το βράδυ_ως το πρωί – απ’ το βράδυ_ως το πρωί (ταχύτερος ρυθμός)· πέντε αντι¹ δέκα – αντι² για μένα· χωρι¹ς_πεντάρα τσακιστή – χωρι²ς συγγενείς και φίλους·
- ελλειπτικές εκφορές, π.χ. —Τι²ποτε βιβλία; (= δέν υπάρχουν εδώ κλπ.) αλλα — Τι¹ποτε βιβλία;! (απηχητικά: πώς το λές αυτό κλπ.).

3.2 Ο 3ος τόνος

Ο 3ος τόνος υπογραμμίζει ή αντιδιαστέλλει, παρουσιάζει κλίμακα έντασης (μέχρι τις κραυγές) και αντιτίθεται στις απλές τονικές καταστάσεις, δηλαδή στις εξής:

- στην ατονία: και³ αυτός και³... και³... (μαζί, σάν όλο, πρβ. ούτε... ούτε... ούτε..., μήτε... μήτε... μήτε...), είναι το³ απορρυπαντικό (σε διαφήμισή του), πρβ. είναι τόο... (αδυναμία μνήμης)·
- στον 1ο τόνο: κοι¹ταξε_λίγο να δείς! – κοι³ταξε_λίγο και θα δείς!
- στον 2ο τόνο (η συχνότερη περίπτωση): η Μαρι³α ε²φερε το βιβλι²ο – η Μαρι²α ε³φερε το βιβλι²ο – η Μαρι²α ε²φερε το βιβλι³ο (αντιδιαστολές)· κοι²ταξε_λίγο μπροστά σου! (και θα δείς) – κοι³ταξε_λίγο μπροστά σου! (είσαι τελει³ως απρόσεκτος!), —Δέν μπορείς να το κάνεις. —Δεν θε³λω, όχι δέν μπορω² (πρβ. και —Δεν μπορείς να το κάνεις)· να² παιδί μου! – να³ παιδί να³ μάλαμα!

3.3 Λέξεις με δύο τονικές μορφές

Πολλές λέξεις παρουσιάζονται με δύο τονικές μορφές, που τις διαφοροποιούν λειτουργικά:

- διαφορά έμφασης, π.χ. είδα_δύο μαθητές στην τάξη (ο ομιλητής τονίζει τον αριθμό, γιατί έχει σημασία) – είδα_δυό μαθητές στη τάξη (απλή πληροφορία), πρβ. και εννέα (όπου υπάρχει διαφορά και στα τεμαχιακά φωνήματα) – εννιά, πρβ. εκεί_όπου_κάθεται – εκεί_που_κάθεται·
- διαφορά επιπέδου γλώσσας, π.χ. άνεμοι (λόγιο) – ανέμοι (λαϊκό), δύο_χιλιάδες_φάκελοι – δύο_χιλιάδες_φακέλοι (τί_θα_τους_κάνουμε;!); ξέρει_ρωσικά / σερβικά / τουρκικά (δημοτικά, ουδέτερα) – ξέρει_ρώσικα / σέρβικα / τούρκικα (φορτισμένα, πρβ. όμως_οτι_λέγεται_μόνο_ξέρει_γαλλικά / αγγλικά / γερμανικά κλπ.)· τί_άνθρωποι_είναι

αυτοί; (ουδέτερο) – τί άνθρωποι είναι αυτοί;· Σάββατο / Σάββατα (ουδέτερα) – Σαββάτο / Σαββάτα (φορτισμένα)· του ένδοξου προγόνου του (βλ. και 7.1) – του ενδόξου παρελθόντος (λόγια έκφραση)· το παιδί εκείνης της γυναίκας – το παιδί εκείνης της γυναίκας (λαϊκό)·

- αντιθέσεις με άλλα στοιχεία της πρότασης, π.χ. *όπως φέρνεσαι έτσι θα καταντήσεις – όπως φέρνεσαι δεν θα έχεις καλό τέλος· όταν τον είδα τότε του είπα – όταν τον είδα, δεν μπόρεσα να του το πώ.*

4. Κανονικότητες τονισμού

4.1 Ποικιλίες τονισμού

Παρατηρώντας τον τονισμό των λέξεων (και συνταγμάτων) της ΚΝΕ, διακρίνουμε λέξεις άτονες και λέξεις τονικές: ατονικές (τόνος 0), πρωτοτονικές (τόνος 1), δευτεροτονικές (τόνος 2), emphaticές (τόνος 3), διπλότονες / δίτονες (απο έγκλιση τόνου ή περιπτώσεις όπως *πρόλογικός – προλογικός*) και πολύτονες (περιπτώσεις συλλαβισμού, π.χ. *ά-πά-ρά-δέ-κτό!*), απλοτονικές (π.χ. *γέρος – γερός*) και διπλοτονικές (π.χ. *δέν – δεν, άνθρωπου – ανθρώπου, άρρωστου – αρρώστου*), μονοτονικές (σύνθετες λέξεις) και χαστοτονικές (π.χ. *πού 'ναι; τό 'δωσε*), ακίνητου (π.χ. *κάρβουνο / κάρβουνου, σίδερο / σίδηρου*) και μετακινούμενου τόνου (υποχωρητικά και προχωρητικά, π.χ. *φέραμε – έφερα, σίδηρος / σιδήρου, άνθρωπος / ανθρώπου* αλλά και *άνθρωπου*).

Η ποικιλία αυτή που παρατηρείται ως προς τον τονισμό, δηλαδή ποικιλία στην ίδια θέση (π.χ. *μπήκε ε'νας / ε'νας σκύλος στην αυλή*), σε διαφορετική θέση της ίδιας λέξης ή συντακτικής ενότητας (π.χ. *η αποκατάσταση – η αποκατάστασή του*), σε διαφορετικές θέσεις συντακτικών ενοτήτων (π.χ. *α'φησε' τον! – α'φησε τονε'!*), σε συντακτικές ακολουθίες (π.χ. *ο καλο'ς, ε'ξυπνος, προσεκτικο'ς μαθητη'ς, ο ε'ξυπνος μαθητη'ς – ο ε'ξυπνος μαθητη'ς – ο ε'ξυπνος μαθητη'ς*), η απουσία ή εμφάνιση του τόνου στην ίδια θέση (π.χ. *προλογικός – πρόλογικός: πρόσθετος*), οι ανομοιομορφίες (λόγω πολυτυπίας: *κατεβώ / κατέβω*, εξαιρέσεων: *πού 'ηταν; κτλ.*), μπορεί να συσχετιστεί με:

- φωνήματα – αλλόφωνα: τονισμένο ή άτονο φωνήεν, π.χ. *πώς – πως, τονισμένα ή άτονα στοιχεία σε διφθόγγους Φ' / Φι, π.χ. γάιδαρος – γαιδούρι·*
- συλλαβές: χασμωδία, π.χ. *ξαναέρχομαι – ξανάρχομαι* αλλά και *ξα'ναε'ρχομαι* (πρβ. *αυτοέπαινος / αυτοάμυνα – αυτενέργεια, προετοιμάζω – *προτοιμάζω, παραιπιωμένος – *παραιπιωμένος, απόηχος*), και *ποίημα* που σε ορισμένες, όχι σπάνιες, εκφορές αρθρώνεται ως [ρίιμα] ή και [ρίμα]·
- μορφήματα: *πιότης – πότης, συλλέκτης – μετρητής, ρωμαίικος (λαϊκό) – ρωμαϊκός (λόγιο)·*
- λέξεις: ο τονισμός αποτελεί διακριτικό χαρακτηριστικό με τη δημιουργία ελάχιστων ζευγών, π.χ. *μετοχή – μετόχι – μέτοχοι·*
- συντάγματα, φρασεολογικές ενότητες, φράσεις, προτάσεις: εμφανίζουν διαφοροποιήσεις, νέες φρασεολογικές δυνατότητες κλπ. με τόνους και επιτονίσεις, π.χ. *ε'λα τώρα!, α'λλο πάλι!, κα'θε άλλο!* (αναφώνηση, έλλειψη παύσης κλπ.), *ορίστε!* (= *τί είπες; τί είπατε;*) κλπ·
- επίπεδα της γλώσσας: δημοτικά – λόγια – λαϊκά – διαλεκτικά – ξένα κλπ.: *άνθρω-*

ποι – ανθρώποι, σίδερον – σιδήρου, γραφιάς – γραφέας, μιλιά – ομιλία, ίντερνετ – ιντερνέτ, ντέντεκτιβ – ντετέκτιβ, κτήνος – διαλ. χτηνό, δέντρο – διαλ. δεντρό·

- πραγματολογικές χρήσεις: *ά-πέ-τύ-χέ!* (δέν συζητείται! κλπ., πρβ. *πάει τελείωσε!*) κλπ·
- προσωδιακά στοιχεία: φορτίσεις (πρβ. 3ο τόνο, emphaticό), οροθετικά περιγράμματα (*δεν του το είπες;* (ερώτηση) – *δε³ν του το είπες* (έμφαση)), επιτονώσεις (*ας έρθει* [= δέν πειράζει] – *ας έρθει* [= ποιός τον εμποδίζει] κλπ·
- ρυθμό: σύμπτωση με σημεία μετρικής μορφής·
- πρόσθετους τόνους στην αρχή ή στο τέλος πρότασης, ποικίλες φορτίσεις (συναισθηματικές, επιχειρηματολογικές κλπ.), π.χ. *ορίστε;* (= τί είπατε;, κανονικό) – *ορίστέε;* (= δέν πρόσεχα, δέν άκουσα καλά, το επαναλαμβάνεις κλπ.), *δέν το η²ξερε¹* (= ά, έτσι φαίνεται κλπ.), *τού τα είπε όλα* (με μια απότομη και σύντομη διακοπή μετά το *του*, = δέν το αποφυγάμε κλπ.) – *του τα είπε όλα* (συλλαβισμός του *όλα*, = υπογράμμιση).

4.2 Λειτουργίες και χρήσεις

Τόνοι, επιτονώσεις και επιτονισμοί, παύσεις και οροθετικά περιγράμματα χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν ή/και να υποβάλουν ποικίλες γλωσσικές διακρίσεις, λειτουργίες, χρήσεις, ανεξάρτητα ή σε συνάρτηση με τα άλλα γλωσσικά στοιχεία (τεμαχιακά κλπ.), όπως και για να δημιουργήσουν νέες φρασεολογικές ενότητες, νέες εκφράσεις κλπ., π.χ. με την αλλαγή τονισμού ή επιτονισμού (π.χ. *πα²ει κι ε²ρχεται* – *πα³ει κι ε¹ρχεται!* = είναι τέλος πάντων αποδεκτό), με την αλλαγή τονισμού και μορφής της λέξης (π.χ. *πηγαι²νει περι²πατο* – *πα¹ει περι²πατο!* = *χάθηκε!*, *ε³λεγα κι εγώ!*), πρβ. *γέρος* – *γερός* (αντιπαραθετικός τονισμός σε ελάχιστο ζεύγος).

Τα προσωδιακά στοιχεία δέν είναι μόνο απαραίτητα στην πρόταση αλλά αποτελούν και ενδείξεις για τη δομή και τη λειτουργία ή τις λειτουργίες της, πρβ. οροθετικά περιγράμματα, υπερτεμαχιακά χαρακτηριστικά (επιτονώσεις και επιτονισμοί), επιμήκύνσεις – βραχύνσεις, παύσεις κλπ.

4.3 Κανόνες τονισμού

Ο τονισμός της ΚΝΕ υπακούει σε κανόνες κληρονομημένους από τα αρχαία ελληνικά παρά την αλλαγή του φωνολογικού συστήματος, π.χ. τον νόμο της τρισυλλαβίας, τη θέση του τόνου των λέξεων (*πατέρας*, *μητέρα*, *άνθρωπος* κλπ., *έχω*, *βλέπω*, *εκεί*, *εγώ* / *εσύ*, *τέσσερις* κλπ.) και μετακινήσεις του τόνου (*ανθρώπου* αλλά και *άνθρωπου*), οι οποίοι βέβαια αφορούν κυρίως τα λόγια στοιχεία της (πρβ. *δουλειά* – *δουλεία* κλπ.). Όπως συμβαίνει συχνά και στα αρχαία ελληνικά, η θέση του τόνου μιάς λέξης δέν ερμηνεύεται ιστορικά, όπως αντίθετα οι τονισμοί των *πατήρ* – *πατρός* – *πατέρα* – *πάτερ*, *τόμος* – *τομός*, *οἴκοι* – *οἴκοι* κλπ. ερμηνεύονται σε μεγάλο βαθμό βάσει της ινδοευρωπαϊκής (θεωρία της ρίζας κλπ.) και των τονικών κανόνων της αρχαίας ελληνικής· αλλά και στα νέα ελληνικά υπάρχουν γενικότεροι προσωδιακοί κανόνες τονισμού και λειτουργικών διαφοροποιήσεων, που εξηγούν και επιμέρους φαινόμενα (κλίσης, παραγωγής, σύνθεσης, συντακτικής εκφοράς, προφορικής – γραπτής γλώσσας, καθημερινής – επίσημης έκφρασης κλπ).

4.3.1 Γενικοί κανόνες τονισμού της ΚΝΕ

Τέτοιοι κανόνες είναι:

(1) Δεν υπάρχει πρόταση χωρίς τόνο: πρβ. —Ποιά λέξη; —Τό. / —Καί. / —Για νά—Τί γράφει εδώ; —Σ'. / —Τού. (= ταύ) κλπ.: πρβ. το «τό» είναι εδώ αντωνυμία.

(2) Οι λέξεις είναι τονισμένες με δυναμικό τόνο ή άτονες.

(3) Γειτονικές συλλαβές της ίδιας λέξης ή τονικής ενότητας δέν τονίζονται. Οι εξαιρέσεις αφορούν ειδικές εκφορές, όπως ο συλλαβισμός (έκ-λέ-γώ), η αντιδιαστολή ή έμφαση (πρβ. *έκλέγω δέν σύλλέγω*).

(4) Κανόνας της τρισυλλαβίας: ο τόνος μιάς λέξης ή τονικής ενότητας (συντάγματος κλπ.) δέν μπορεί να εμφανιστεί πρίν απο την τρίτη συλλαβή απο το τέλος.

(5) Λέξεις μπορούν να έχουν δύο τόνους λόγω εγκλίσεως τόνου (π.χ. *ο άνθρωπός μας*) ή πρόσθετου τόνου αντιδιαστολής (π.χ. *πρόλογικός*) ή έμφασης (π.χ. *είναι άπαράιτητο*).

4.3.2 Παρατηρήσεις

(1) Διάκριση λέξεων με βάση τον τονισμό

Οι άτονες λέξεις δηλώνουν συνήθως γραμματικές λειτουργίες (εξάρτηση), οι ημίτονες (1ος τόνος) ημιεξάρτηση, οι τονισμένες (2ος τόνος) βασικό τόνο λέξης (λεξηματικά μορφήματα, ανεξαρτησία) και οι υπερτονισμένες (3ος τόνος) φορτίσεις (συναισθηματικές λειτουργίες, έμφαση, αντιδιαστολή).

(2) Βασικός τόνος λέξεων

Ο βασικός τόνος των λέξεων έχει συχνά διακριτική λειτουργία, δηλαδή χρησιμεύει για να διακριθούν όμοιες κατα τα άλλα λέξεις, π.χ. *γέρος* – *γερός* (πρβ. *γερός γέρος*), *μόνος* – *μονός* κλπ., αλλά τα ομώνυμα δέν διακρίνονται πιά στην ΚΝΕ παρα μόνο απο τα συμφραζόμενα (ή απο τη διαφορετική ορθογραφία στον γραπτό λόγο), π.χ. *κλίση* – *κλήση* – *κλείση* ('κλείσιμο') – *κλύση* ('υποκλυσμός'). Ο τόνος καθορίζεται αυτομάτως απο άλλα στοιχεία (εκτός του κανόνα της τρισυλλαβίας, βλ. παρακάτω στο 6), π.χ. απο τη δομή της λέξης, απο τα μορφήματα, απο την ποσότητα των φωνηέντων (πρβ. τα αρχαία ελληνικά). Εφόσον και όπου δέν προβλέπεται η θέση του, αποτελεί στοιχείο της λέξης όπως και τα άλλα φωνολογικά στοιχεία της.

(3) Σταθερή θέση τόνου

Ο τόνος της ΚΝΕ (εκτός λόγιων λέξεων αλλά και κάποιων μετακινήσεων κατα την κλίση και εκτός από την αποφυγή χασμωδίας της δημοτικής, πρβ. *Φι, ιΦ > Φι, ιΦ*, π.χ. *γάιδaros, διάκος* αλλά πρβ. τα λόγια *α-ειθαλής, δι-άλογος*) είναι σταθερός. Αυτό χρησιμεύει, εκτός από τη διάκριση λέξεων (πρβ. *γέρος* – *γερός*, και στις άλλες πτώσεις), στη διάκριση επιθέτων απο τις ουσιαστικοποιημένες μορφές τους (πρβ. *του άρρωστου παιδιού* – *του αρρώστου*, αλλά υπάρχουν εξαιρέσεις σε λόγιες εκφορές, βλ. 7.1 στο 1) και αποτελεί βασικό λεξιλογικό στοιχείο (ουσιαστικό, ρήμα – επίρρημα).

(4) Τονισμός γειτονικών συλλαβών

Η αποφυγή τονισμού γειτονικών συλλαβών της ίδιας λέξης χρησιμεύει στη διάκριση των λέξεων μέσα στη γραμμικότητα του λόγου, δηλαδή άν τονίζονται γειτονικές συλλαβές πρέπει να υπάρχει μεταξύ τους όριο λέξεων (πρβ. όμως και συνταγμα-

τικές και τονικές εκφορές όπως το *σπίτι* μας, όπου ο τονισμός δέν ξεχωρίζει τις λέξεις). Η τονική ενότητα καθορίζει επίσης πολλές συντακτικές και σημασιακές ενότητες, μαζί με τις παύσεις, που αποτελούν την αντίθετη πλευρά της (πρβ. εκφορά).

(5) Κανόνας τρισυλλαβίας

Στα αρχαία ελληνικά (σε αντίθεση με τη βεδική ινδική, όπου σημειώνονται οι τόνοι και φαίνεται ότι έχουμε τονισμούς όπως *bhāramānasya*, το αντίστοιχο του αρχ. *φερομένοιο* κλπ.) και στα νέα ελληνικά εμφανίζεται ο κανόνας της τρισυλλαβίας, που αφορά τη θέση του τόνου, τη σχέση τονισμένης και άτονων συλλαβών. Η αρχαία ελληνική θέτει τον τόνο με τον εξής κανόνα: μεταξύ του τελευταίου χρόνου (*morā*) της λέξης (ή της λέξης + εγκλιτικό) και του χρόνου που φέρει τον τόνο δέν πρέπει να μεσολαβούν περισσότεροι από ένας χρόνοι, εκτός αν ανήκουν στην ίδια συλλαβή (πρβ. *μήκος* – *μήκους*, *άνθρωπος* – *άνθρώπου*). Στα νέα ελληνικά ο κανόνας της τρισυλλαβίας δείχνει το δυνατό τέλος λέξης ή λέξης + εγκλιτικό, δηλαδή ότι μετά την τονισμένη συλλαβή μπορούν να ακολουθήσουν το πολύ δύο άτονες συλλαβές, πρβ. ότι στις περιπτώσεις έγκλισης του τόνου η τονισμένη λέξη μπορεί να έχει δύο τόνους, αλλά πάλι μετά τον δεύτερο τόνο της ισχύει ο κανόνας, π.χ. *φώς*, *μέρα*, *άνθρωπος*, *άνθρωπός μας*, *δώσ' του το!* – *δώστε τού το!* (κάποτε και *δω²στε του το¹!*, πρβ. και νεοελληνικές διαλέκτους: *εφίράμι* = στην KNE *φέραμε* / *εφέραμε* και κάποτε *ε²φεραμε¹*, ενώ λείπει το **εφεραμε*, ποντ. *Χα²ραλαμπε¹!* = στην KNE *Χαράλαμπε!*).

Ενώ ο κανόνας της τρισυλλαβίας προαναγγέλλει το τέλος της λέξης ή του συντάγματος «λέξη + εγκλιτικό» και δηλώνει την αρχή νέας λέξης ή συντάγματος, αυτή η λειτουργία μπορεί να δηλωθεί και με παύση. Πρίν από τον τόνο μπορούν να εμφανιστούν πολλές συλλαβές που ανήκουν στη λέξη ή σε προκλιτικό γλωσσικό στοιχείο, π.χ. *μας τα έδωσε* (πρβ. *τα έδωσε σ' εμάς* / *σε μας, του το έδωσε* – *δώσ' του το!*, ενώ το *δώσε τού το!* είναι σπανιότερο, πρβ. και *δώσε τούτο!*). Σε άλλες εκφορές παύση ή συνεκφορά αντιθέτουν τους τονισμούς, π.χ. *οι ε²ξυνοι υπάλληλοί τους* (με παύση 1ου βαθμού μεταξύ επιθέτου και ουσιαστικού) – *οι ε¹ξυνοι υπάλληλοί τους* (χωρίς παύση και με δυνατή συνίληση, που δηλώνουν ότι επίθετο και ουσιαστικό ανήκουν στενά μαζί).

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, κατά την έγκλιση εμφανίζεται τόνος, ο οποίος κάποτε εμφανίζεται στο τέλος της προηγούμενης τονισμένης λέξης, αλλά ο κανόνας της τρισυλλαβίας επιβάλλει την εμφάνιση δεύτερου τόνου (διαλεκτικοί τύποι όπως *πιρίμνι μι!* δείχνουν ότι εφαρμόστηκε μετά την κώφωση).

(6) Άτονες συλλαβές μεταξύ τονισμένων

Βάσει όσων αναφέρθηκαν παραπάνω στο (5), μεταξύ δύο τόνων (ή παύσης και τόνου) μπορεί να εμφανιστεί στη λέξη μία άτονη συλλαβή (σπανίως δύο, π.χ. σε διαλεκτικούς τύπους), ενώ σε συντάγματα εμφανίζονται περισσότερες, π.χ. *το καλό σπίτι* (καμία συλλαβή), *το ωραίο σπίτι* (μία συλλαβή), *το όμορφο σπίτι* (δύο συλλαβές), *το όμορφο παιδί* (τρεις συλλαβές), *το όμορφο καλοκαίρι* (τέσσερις συλλαβές), *η όμορφη κινηματογραφία* (εφτά συλλαβές), *η αποθέωση της κινηματογραφίας* (οκτώ συλλαβές) κλπ., *αφου_θα_του_το_πεις_αύριο, δέν πειράζει* κλπ. Σειρά τονισμένων συλλαβών σημαίνει σειρά μονοσύλλαβων τονισμένων λέξεων με ενδιάμεσες παύσεις ή χωρίς αυτές, πράγμα σπάνιο σε μεγάλη έκταση, επειδή οι τονισμένες μονοσύλλαβες λέξεις της KNE είναι πολύ λίγες, π.χ. *πές*, *φώς*, *νούς!*, ενώ *φώς φώς* χωρίς ενδιάμεση παύση δημιουργεί ένα είδος σύνθετου (βλ. 6 στο 1).

(7) Απώλεια, εξασθένηση ή ενίσχυση και εμφάνιση τόνου

Ισχυρός παρακείμενος τόνος (π.χ. εμφατικός), γοργός ρυθμός, φρασεολογική ενότητα κλπ. μπορούν να οδηγήσουν σε απώλεια τόνου, π.χ. *πού_ειν' η Μαρία;*, *δε³ν_ηταν αυτο¹;!*, *ε²ρθει_δεν_ε¹ρθει* κλπ.

Άτονες λέξεις μπορούν να τονιστούν πριν από παύση ή σιωπή, π.χ. *σου το είπα αφού!* (πρβ. *αφου σου το είπα!*), *δέν το λέω για ναά...* (πρβ. *δέν το λέω για να μή θυμώσεις*).

Η απώλεια και η εμφάνιση τόνου εκτελούν ποικίλες λειτουργίες, όπως της διαφοροποίησης (π.χ. *Δέν ξέρεις τί έγινε* = μήν επιμένεις! – *Δεν_ξέρεις τι_έγινε;!* = και επιμένεις; είναι δυνατόν;!, με απηχητική χρήση από το *Δέν ξέρω τί έγινε*).

Η εξασθένηση τόνου (γενικά η έλλειψη 2ου και 3ου τόνου) συνεπάγεται την πιθανή εξάρτηση ή υπόταξη (πρβ. άρθρα, εγκλιτικά – προκλιτικά στοιχεία, προσδιοριστικά στοιχεία συντάγματος κλπ., με τόνους ο και ι), η ενίσχυση τόνου την προβολή, υπογράμμιση κλπ. (πρβ. και ποικιλίες κατά τα επίπεδα της γλώσσας).

(8) Εξάρτηση κανονικοτήτων

Οι κανονικότητες του τονισμού βρίσκονται μεταξύ τους αλλά και με άλλα γλωσσικά στοιχεία σε σχέσεις, όπως είναι οι ακόλουθες:

- η θέση του τόνου με τη διάκριση των λέξεων·
- ο τόνος των συνθετικών με τον τόνο της σύνθετης λέξης (βλ. 7.1)·
- ο τόνος της λέξης με την τονική ενότητα·
- η τρισυλλαβία με την τονική ενότητα·
- η αποφυγή τονισμού γειτονικών συλλαβών με τη διάκριση λέξεων στη γραμμικότητα του λόγου·
- ο διπλός τόνος τονικής ενότητας με την έγκλιση τόνου·
- η ποικιλία τονισμού στη γραμμικότητα (συνεκφορά) με την έμφαση σε γλωσσικά στοιχεία, την υπόταξη / εξάρτηση.

5. Αντιθέσεις τόνων

Η ΚΝΕ διακρίνει τέσσερις καταστάσεις τονισμού (βλ. Σετάτος 1981) ως προς την ένταση: ατονία (π.χ. *κανα βιβλίο*), 1ο τόνο (π.χ. *κανε¹να βιβλίο*: αόριστη αντωνυμία), 2ο τόνο (π.χ. *κανε²να βιβλίο*: αρνητική αόριστη αντωνυμία), 3ο τόνο (π.χ. *κανε³να βιβλίο*: έμφαση ή αντιδιαστολή). Οι αντιθέσεις μεταξύ των τόνων έχουν ποικίλες λειτουργίες, σταθερές ή περιπτωσιακές.

5.1 Αντίθεση ατονίας – τόνου

Η αντίθεση αυτή χρησιμεύει για μερικές χρήσιμες διαφοροποιήσεις μεταξύ κατά τα άλλα όμοιων λέξεων, όπως *προλογικός* (του προλόγου) – *πρόλογικός* (πριν από την ανάπτυξη κλπ. της λογικής)· *μετα χαράς* / *βίας* (= με) – *μετά το φαγητό* (= κατόπι)· *παρα τρίχα* (πρβ. και 6 στο 7) – *παρά τη θέλησή του* (= αντίθετα με)· *κατα τον εχθρό* (= κατά την άποψή του) – *κατά των εχθρών* (= εναντίον)· *ήρθε αφού το έμαθε* (= το έμαθε και έπειτα ήρθε) – *ήρθε αφου το έμαθε* (= μιάς και το έμαθε, επειδή το έμαθε)· *Αφού τον είδα!* (χρονικός σύνδεσμος) – *Αφου τον είδα!* (αιτιολογικός σύνδεσμος, αλλά

πρβ. και τον είδα αφού!)· γιά (μόριο) – για (πρόθεση), μή (αρνητικό μόριο) – μη (ενδοιαστικός σύνδεσμος)· ήρθε_δεν_ήρθε εγώ θα... (ένα πράγμα, μία κατάσταση, που τα στοιχεία της δέν ενδιαφέρουν, νέα εκδοχή που συνίσταται στο ότι ο ομιλητής τα βλέπει σάν σύνολο, δηλαδή απο μια νέα θεώρηση της κατάστασης των πραγμάτων) – ήρθε, δέν ήρθε, όλο αυτό ακούω (δύο διαφορετικά πράγματα ή καταστάσεις)· είναι το άρθρο «τό» (γλωσσική vs μεταγλωσσική χρήση)· το ξέρουν ως και τα παιδιά (= μέ-χρι) – τον υποδέχτηκαν ως σωτήρα (= σάν)· Γιατί δέν ερχόσουν εδώ; (= γιατί αρνιόσουν να έρθεις;) – Γιατί δεν ερχόσουν εδώ (αντί να...)? Δέν είναι έτσι τα πράγματα; (= είναι αλλιώς;) – Δεν είναι έτσι τα πράγματα; (= ασφαλώς συμφωνείς)· (βλέποντας μακριά) Η Μαρία δεν_είναι αυτή; (= αυτή που φάνηκε) – Αυτή δε'ν_είναι η Μαρία; (= όχι οι άλλες που πέρασαν) – Αυτή δε'ν είναι η Μαρία; (που περιμένουμε)· ήηη... (παράταση του η με τόνο σε αντικατάσταση της τονισμένης λέξης που δέν εκφωνείται για ποικίλους λόγους: στιγμιαία αδράνεια της μνήμης, διασταγμός κλπ.).

5.2 Αντίθεση 3ου τόνου

Ο 3ος τόνος (βλ. 3.3) μπορεί να παρουσιάσει κλίμακα έντασης, σε συνδυασμό και με άλλα προσωδιακά στοιχεία (βλ. 6 στο 5), π.χ. $\text{φ}^{\text{υ}^2}\text{γ}^{\text{ε}}$ σου λέω! – $\text{φ}^{\text{υ}^3}\text{γ}^{\text{ε}}$ σου λέω! – $\text{φ}^{\text{υ}^{\text{υ}^3}}\text{γ}^{\text{ε}^1}$ σου λέω! κλπ.

6. Ειδικές περιπτώσεις και προβλήματα

(1) Αναδιπλώσεις

Με την έννοια της 'προσέγγισης', π.χ. $\text{π}^{\text{λ}^{\text{α}^2}}\text{ι}$ $\text{π}^{\text{λ}^{\text{α}^1}}\text{ι}$, $\text{δ}^{\text{ι}^2}\text{π}^{\text{λ}^{\text{α}}}$ $\text{δ}^{\text{ι}^1}\text{π}^{\text{λ}^{\text{α}}}$, $\text{π}^{\text{α}^2}\text{ν}^{\text{ω}}$ $\text{π}^{\text{α}^1}\text{ν}^{\text{ω}}$, $\text{α}^{\text{κ}^2}\text{κ}^{\text{ρ}^{\text{η}}}$ $\text{α}^{\text{κ}^1}\text{κ}^{\text{ρ}^{\text{η}}}$, $\text{κ}^{\text{α}^2}\text{π}^{\text{ου}}$ $\text{κ}^{\text{α}^1}\text{π}^{\text{ου}}$ κλπ. (πρβ. και $\text{ε}^{\text{τ}^2}\text{σι}$ $\text{κ}^{\text{ι}}$ $\text{ε}^{\text{τ}^1}\text{σι}$, $\text{λ}^{\text{ι}^2}\text{γ}^{\text{ο}}$ $\text{λ}^{\text{ι}^1}\text{γ}^{\text{ο}}$) ή με σημασία 'ξεχωριστά', π.χ. $\text{α}^{\text{κ}^2}\text{κ}^{\text{ρ}^{\text{η}}}$ $\text{α}^{\text{κ}^2}\text{κ}^{\text{ρ}^{\text{η}}}$, $\text{τ}^{\text{ο}^{\text{ι}^2}}\text{χ}^{\text{ο}}$ $\text{τ}^{\text{ο}^{\text{ι}^2}}\text{χ}^{\text{ο}}$, $\text{π}^{\text{ου}^2}$ και $\text{π}^{\text{ου}^2}$ (πρβ. και συχνά πυκνά).

(2) Εξάρτηση

Η μεγαλύτερη συντακτική και νοηματική εξάρτηση, ο ταχύτερος ρυθμός κλπ. οδηγούν στην αλλαγή του 2ου τόνου σε 1ο τόνο, π.χ. $\text{α}^{\text{ρ}^{\text{κ}^{\text{ε}^2}}}\text{τ}^{\text{α}}^2$ $\text{μ}^{\text{α}^{\text{s}}}$ $\text{έ}^{\text{i}^{\text{p}^{\text{e}}}}$ – $\text{α}^{\text{ρ}^{\text{κ}^{\text{ε}^1}}}\text{τ}^{\text{α}}^1$ $\text{κα}^{\text{l}^{\text{á}}}$ · $\text{λ}^{\text{i}^2}\text{γ}^{\text{o}}$ $\text{πο}^{\text{l}^{\text{ý}^2}}$ – $\text{λ}^{\text{i}^2}\text{γ}^{\text{o}}$ $\text{λ}^{\text{i}^1}\text{γ}^{\text{o}}$ · $\text{μ}^{\text{o}^2}\text{λ}^{\text{i}^{\text{s}}}$ τον^{s} $\text{ά}^{\text{k}^{\text{o}^{\text{u}}}\text{γ}^{\text{e}}}$ (= με δυσκολία) – $\text{μ}^{\text{o}^1}\text{λ}^{\text{i}^{\text{s}}}$ τον^{s} $\text{ά}^{\text{k}^{\text{o}^{\text{u}}}\text{γ}^{\text{e}}}$ να^{s} $\text{έ}^{\text{ρ}^{\text{χ}^{\text{e}^{\text{t}^{\text{a}}}}}}$ (= τη στιγμή που τον άκουγε...)· $\text{τ}^{\text{α}}^{\text{s}}$ $\text{έ}^{\text{β}^{\text{a}^{\text{l}^{\text{e}}}}}$ $\text{i}^2\text{σ}^{\text{i}^{\text{a}}}$ $\text{i}^2\text{σ}^{\text{i}^{\text{a}}}$ – $\text{i}^2\text{σ}^{\text{i}^{\text{a}}}$ $\text{i}^1\text{σ}^{\text{i}^{\text{a}}}$ $\text{π}^{\text{o}^{\text{u}}}$... (αντίθετα ακριβώς)· $\text{ό}^{\text{τ}^{\text{a}^{\text{n}}}}$ $\text{ή}^{\text{μ}^{\text{o}^{\text{u}}}\text{n}}$ $\text{δέ}^{\text{k}^{\text{a}}}$ $\text{o}^{\text{x}^{\text{t}^{\text{w}}}}$ $\text{χ}^{\text{ρ}^{\text{o}^{\text{n}}}\text{w}^{\text{n}}}$ – $\text{ό}^{\text{τ}^{\text{a}^{\text{n}}}}$ $\text{ή}^{\text{μ}^{\text{o}^{\text{u}}}\text{n}}$ $\text{δε}^{\text{k}^{\text{(α)}}}$ $\text{o}^{\text{x}^{\text{t}^{\text{w}}}}$ $\text{χ}^{\text{ρ}^{\text{o}^{\text{n}}}\text{w}^{\text{n}}}$ · o^{s} $\text{ε}^{\text{ξ}^{\text{υ}^{\text{-}^{\text{π}^{\text{n}^{\text{o}}}\text{s}}}}$ $\text{σ}^{\text{k}^{\text{ý}^{\text{l}^{\text{o}}}\text{s}}}$ (πρβ. $\text{ε}^{\text{ξ}^{\text{υ}^{\text{-}^{\text{π}^{\text{n}^{\text{o}}}\text{s}}}}$ $\text{σ}^{\text{k}^{\text{ý}^{\text{l}^{\text{o}}}\text{s}}}$) – $\text{ε}^{\text{ξ}^{\text{υ}^{\text{-}^{\text{π}^{\text{n}^{\text{o}}}\text{s}}}}$ $\text{σ}^{\text{k}^{\text{ý}^{\text{l}^{\text{o}}}\text{s}}}$ (πρβ. $\text{ε}^{\text{ξ}^{\text{υ}^{\text{-}^{\text{π}^{\text{n}^{\text{o}}}\text{s}}}}$ $\text{σ}^{\text{k}^{\text{ý}^{\text{l}^{\text{o}}}\text{s}}}$)· $\text{χ}^{\text{ρ}^{\text{o}^{\text{-}^{\text{ν}^{\text{i}^{\text{a}}}}}}$ $\text{πο}^{\text{l}^{\text{λ}^{\text{a}^2}}}$!, $\text{κα}^{\text{l}^{\text{η}^1}}$ $\text{αν}^{\text{τ}^{\text{a}^2}}\text{μ}^{\text{ω}^{\text{s}^{\text{i}^{\text{o}}}}}$!, πρβ. $\text{κα}^{\text{l}^{\text{w}^{\text{s}}}}$ τον^{s} $\text{Π}^{\text{έ}^{\text{τ}^{\text{r}^{\text{o}}}}}$! – $\text{κα}^{\text{l}^{\text{w}^{\text{s}}}}$ $\text{Π}^{\text{έ}^{\text{τ}^{\text{r}^{\text{o}}}}}$! (όπου καταλήξαμε σε σύνθετο)· $\text{Τ}^{\text{ε}^1}\text{λ}^{\text{o}^{\text{s}}}$ $\text{πα}^2\text{ν}^{\text{τ}^{\text{w}^{\text{n}}}}$ τί^{s} $\text{θ}^{\text{έ}^{\text{l}^{\text{e}^{\text{i}^{\text{s}}}}}}$; (αγανάκτηση κλπ.) – $\text{Τ}^{\text{ε}^2}\text{λ}^{\text{o}^{\text{s}}}$ $\text{πα}^2\text{ν}^{\text{τ}^{\text{w}^{\text{n}}}}$, τί^{s} $\text{θ}^{\text{έ}^{\text{l}^{\text{e}^{\text{i}^{\text{s}}}}}}$; (παραχώρηση κλπ.).

Η εξάρτηση μπορεί να οδηγήσει σε ατονία και σύνθετες λέξεις, π.χ. η^{s} $\text{πά}^{\text{r}^{\text{a}}}$ $\text{κά}^{\text{t}^{\text{w}}}$ $\text{γ}^{\text{e}^{\text{i}^{\text{t}^{\text{o}^{\text{n}^{\text{i}^{\text{a}}}}}}}$ – η^{s} $\text{πα}^{\text{r}^{\text{a}^{\text{k}^{\text{á}^{\text{t}^{\text{w}}}}}}$ $\text{γ}^{\text{e}^{\text{i}^{\text{t}^{\text{o}^{\text{n}^{\text{i}^{\text{a}}}}}}}$, $\text{ε}^{\text{k}^{\text{e}^{\text{i}^{\text{p}^{\text{e}^{\text{r}^{\text{a}}}}}}}$ $\text{πέ}^{\text{r}^{\text{a}}}$ – $\text{ε}^{\text{k}^{\text{e}^{\text{i}^{\text{p}^{\text{e}^{\text{r}^{\text{a}}}}}}}$, πρβ. και εκφορές των τύπων $\text{γ}^{\text{λ}^{\text{w}^1}}\text{σ}^{\text{s}^{\text{a}}}$ $\text{μ}^{\text{η}^{\text{t}^{\text{e}^{\text{r}^{\text{a}}}}}$ (κατατάκτης), $\text{ά}^{\text{n}^{\text{θ}^{\text{r}^{\text{w}^{\text{p}^{\text{o}}}\text{s}}}}$ $\text{μ}^{\text{η}^{\text{χ}^{\text{a}^{\text{n}^{\text{η}^3}}}}$ – $\text{μ}^{\text{η}^{\text{χ}^{\text{a}^{\text{n}^{\text{η}^3}}}}$ $\text{ά}^{\text{n}^{\text{θ}^{\text{r}^{\text{w}^{\text{p}^{\text{o}}}\text{s}}}}$ (πρβ. παρομοίωση – μεταφορά), $\text{σα}^1\text{χ}^{\text{l}^{\text{a}^{\text{μ}^{\text{p}^{\text{o}^{\text{u}}}}}\text{χ}^{\text{l}^{\text{a}^{\text{s}}}}$.

(3) Αλλαγή λειτουργίας

Η αλλαγή τονισμού μπορεί να οφείλεται σε αλλαγή λειτουργίας, π.χ. $\text{Γ}^{\text{i}^{\text{a}^{\text{t}^{\text{i}}}}}$ $\text{δ}^{\text{é}^{\text{n}}}$ τον^{s} $\text{β}^{\text{r}^{\text{i}^{\text{k}^{\text{e}}}}}$; (κύρια ερωτηματική πρόταση) – (έφυγε) $\text{γ}^{\text{i}^{\text{a}^{\text{t}^{\text{i}}}}}$ $\text{δ}^{\text{é}^{\text{n}}}$ τον^{s} $\text{β}^{\text{r}^{\text{i}^{\text{k}^{\text{e}}}}}$ (δευτερεύουσα αιτιολογική πρόταση)· $\text{α}^{\text{p}^{\text{o}^{\text{f}^{\text{a}^{\text{s}^{\text{i}^{\text{o}}}}}}}$ να^{s} $\text{ρ}^{\text{θ}^{\text{o}^{\text{u}}}}$ $\text{α}^{\text{f}^{\text{o}^{\text{u}}}}$ τον^{s} $\text{é}^{\text{i}^{\text{d}^{\text{a}^{\text{n}^{\text{e}}}}}}$ ($\text{α}^{\text{f}^{\text{o}^{\text{u}}}}$ = μετά που, τότε

που, χρονικός σύνδεσμος) – αποφάσισαν να ρθούν αφού τον είδανε (= τί ήθελες να κάνουν; αιτιολογικός σύνδεσμος).

(4) Αμφίβολος τονισμός

Σε ορισμένες περιπτώσεις εμφανίζονται ατονία ή τόνος χωρίς να είναι πάντα βέβαιο ποιο είναι το κανονικό (ίσως πρόκειται για θέμα άρθρωσης, εξάρτησης, βλ. παραπάνω στο 2), π.χ. *άν έφυγε η Μαρία, μήν την περιμένεις!* (που δέν το ξέρω) – *αν έφυγε η Μαρία μήν την περιμένεις!* (όπως λές), αλλά *άν / αν ήρθε, θα μας το πεί.*

(5) Συνδυασμός με άλλα προσωδιακά στοιχεία

Απουσία ή παρουσία τόνου συνδυάζεται συχνά με άλλα προσωδιακά στοιχεία, π.χ. *ρώτησέ την αν ήρθε ο Γιώργος – ρώτησέ την, αν ήρθε ο Γιώργος, τί έμαθε* πρβ. *άν, ό μή γένοιτο, παρουσιαστεί θεομηνία – άν_ο μη γένοιτο παρουσιαστεί θεομηνία* (εδώ που τα λέμε)· *μήν κάνεις και σύ το ίδιο! – μην κάνεις και σύ το ίδιο!* (απο εξαρτημένη πρόταση: *πρόσεξε μήπως = να μήν...*).

(6) Συνδυασμός με γλωσσικά στοιχεία

Στις τονικές διαφοροποιήσεις παίρνουν μέρος και άλλα γλωσσικά στοιχεία, π.χ. *καλον_ύπνο! – καλό ύπνο!*

(7) Νέες αναλύσεις (βλ. και επιτονισμούς, παρακάτω στο 8)

Ορισμένες απο τις σταθερές αντιθέσεις τόνων (βλ. παραπάνω στο 3) δημιουργούν ελάχιστα ζεύγη (π.χ. *γιατί – γιατί, πού – που* κλπ.) διαφορετικών λέξεων ή λειτουργιών λέξεων (π.χ. *κατα – κατά*, βλ. 5.1) ή συνταγμάτων (π.χ. *δέν πάει να κάνει ό,τι θέλει* (= δεν είναι σωστό) – *δεν πάει να κάνει ό,τι θέλει* (= μου είναι αδιάφορο). Η εμφάνιση νέων λειτουργιών που σταθεροποιούνται θέτει προβλήματα διαχρονικής γλωσσολογίας, π.χ. σχετικά με την αρχική λειτουργία, με τη βάση της (πού στηρίζεται: ψυχολογικές, λογικές αιτίες κλπ.), αν συνδυάζεται με άλλα στοιχεία (π.χ. με άρνηση) κλπ., όπως στις περιπτώσεις *κανε¹να – κανε²να* (συνήθως με άρνηση κλπ., π.χ. *δέν είδε κανε¹να βιβλίο, ήταν ολόκληρη βιβλιοθήκη – δέν είδε κανε²να βιβλίο, τί βιβλιοθήκη μου λές*)· *παρα (παρα τρίχα, παρα λίγο, παρα τέταρτο) – πάρα (πάρα πολύ, πάρα πάνω, αλλά πρβ. και παραπάνω) – παρά (σύγκριση)· ως (+ αιτιατική, πρόθεση) – ως (+ ονομαστική, π.χ. ως υπουργός).*

Σε άλλες περιπτώσεις, διαφορετικοί επιτονισμοί, σε συνδυασμό κάποτε και με άλλα γλωσσικά φαινόμενα, π.χ. ελλείψεις, δημιουργούν νέες φρασεολογικές ενότητες, π.χ. *Δε¹ μου λές, πού...* (πρβ. *Δέν μου λές πού... Γιατί; Πές μου!*), όπου με επιτονισμό αναφώνησης εμφανίζεται νέα λειτουργία και μάλιστα με επιφανειακά μη λογική χρήση του αρνητικού μορίου: *Δε¹ μου λές!*, πρβ. *ά στο διά(β)ολο!* (προσταγή: *μου είπε «ά στο διάβολο!»*) – *ά, στο διά(β)ολο!* (αναφώνηση = θα μπορούσε εδώ κανείς να πει «ά στο διάβολο!»), πρβ. *δε¹ν πα²ς να τον δείς!* (= πήγαινε να τον δείς!)· *Χαρτόπαιξε όλο το βράδυ.* – *Μή μου πείς!* (= δέν θέλω να το ακούσω) – *—Μη³ μου πείς!* (= γιά φαντάσου!, πρβ. με όμοιο επιτονισμό: *τι³ μου λές!*, ενώ τα λόγια έχουν ήδη ειπωθεί, αλλά έτσι προτρέπει τον συνομιλητή του να συνεχίσει παρά την εντύπωση που δοκιμάζει = *μή μου πείς και άλλα τέτοια!*)· *δε² με παρατάς!* (= παράτησέ με!)· *δέν κλείνεις το παράθυρο – δε¹ν κλει²νεις το παράθυρο* (= κλείσε το παράθυρο!) – *δέν κλείνεις το παράθυρο; – δέν κλείνεις το παραθυρο;!* (...σε παρακαλώ)· *ο¹χι, παίζουμε – ο¹χι παίζουμε* (= δέν παίζουμε, δέν αστεϊευόμαστε).

(8) Τόνος φράσης ή πρότασης (βλ. Σετάτος 1981)

Εκτός απο τα οροθετικά περιγράμματα (πρβ. διάκριση προτάσεων κρίσεως, ερωτήσεως, επιθυμίας, π.χ. *Δέν το σκέφτεται.* – *Δέν το σκέφτεται;* – *Δέν το σκέφτεται!*), υπάρχουν πολλά υπερτεμαχικά στοιχεία (επιτονίσεις, επιτονισμοί, emphatic tones κλπ.), που καλύπτουν μεγάλα τμήματα της φράσης ή πρότασης και δέν συμπίπτουν πάντα με συνταγματικές ενότητες. Τα τονικά αυτά στοιχεία έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί:

- τροποποιούν φράσεις και προτάσεις, πρβ. *είναι που να πάρει ο διάολος – που³ να πα'ρει ο διάολος!*· *μαθητη³ς να σου πετύχει!* (= όχι αυτός αλλά κάποιος μαθητής) – *μαθητη¹ς να σου πετύχει!* (= δέν είναι σωστός μαθητής αυτός) κλπ.
- δείχνουν τη συντακτική και σημασιακή δομή, κάποτε πέρα από συντάγματα και συνταγματικές ενότητες, π.χ. *αυτό³ς ει²ναι κι αν ει¹ναι τεμπέλης!*

Παρόμοιες λειτουργίες (δήλωση συντακτικών και σημασιακών ενότητων) επιτελούν επίσης ο συνδυασμός ποικίλων τόνων, οι κλιμακώσεις τους κλπ., όπως:

- με συνδέσμους, π.χ. *με ρώτησε γιατί του μίλησα* (= για ποιο λόγο) – *με ρώτησε γιατί του μίλησα* (= επειδή).
- με προθέσεις και προθετικές εκφράσεις, π.χ. *πρό Χριστού* – *προ ολίγου* / *προολίγου*· *δέκα πλην δύο* – *πλην όμως*· *δόθηκε χα²ρη σ' αυτόν* – *δόθηκε χα¹ρη σ' αυτόν* (= με τη συμβολή του).

Η κατανομή της κλίμακας των τόνων και των άλλων προσωδιακών μέσων μέσα στην πρόταση και τα μέρη της απαιτεί εξαντλητική έρευνα, πρβ. *Τί γνωρίζουμε για τον πυρήνα των ατόμων;* (ερώτηση) – *Τί γνωρίζουμε για τον πυρήνα των ατόμων* (τίτλος κεφαλαίου κλπ.)· *δέν είναι ο²πως κατα²λαβες άσχημη η κατάσταση* (= κατα τη δική σου κατανόηση, αλλά κάπως αλλιώς άσχημη) – *δέν είναι ο¹πως κατα²λαβες άσχημη η κατάσταση* (= θα το κατάλαβες και εσύ).

7. Μετακινήσεις τονισμού

Ο τόνος μπορεί να μετακινηθεί, παρά την τάση της ΚΝΕ (δημοτική γλώσσα) να τον διατηρεί σταθερό, κατα την κλίση μίας λέξης, κατα τη σύνθεση λέξεων, κατα τη σειρά λέξεων σε συνταγματικές ενότητες.

Στα αρχαία ελληνικά η μετακίνηση του τόνου ακολουθούσε κανόνες (τρισυλλαβίας, ποσότητας φωνηέντων των δύο τελευταίων συλλαβών κλπ., π.χ. *θάλασσα*, *θαλάσσης*, *θαλασσών*· *άνθρωπος*, *άνθρώπου*, *άνθρώπων*· *πατήρ*, *πάτερ* κλπ.), ενώ στα νέα ελληνικά ο τόνος τείνει να παραμένει σταθερός (πρβ. *άνθρωπος*, *άνθρωπου*, *θάλασσα*, *θάλασσας*, αλλά και *άνθρώπου*, *θαλασσών*, πρβ. και τον τονισμό λόγιων στοιχείων, που ακολουθούν κανονικά τον αρχαίο τονισμό ως προς τη θέση του τόνου), αλλά παρουσιάζεται και ως μετακινούμενος (πρβ. στην κοινή *άνθρώπου*, *άνθρώπων*, λαϊκό και διαλεκτικό *α(ν)θρώπω*, πρβ. και σε διαλέκτους τύπους όπως ποντ. *Χάραλαμπε!*), σε κληρονομημένους τύπους (και όχι βάσει του αρχαίου ελληνικού κανόνα), ή για αποφυγή σύμπτωσης διαφορετικών τύπων (πρβ. *άνθρωπο* – *άνθρώπω* < *άνθρωπον* – *άνθρώπων*), καθώς η αμετακινήσια του τόνου (σταθερότητα) στα νέα ελληνικά πιθανώς προήλθε ή ενισχύθηκε (γιατί η ΚΝΕ εξακολουθεί να εμφανίζει μετακινήσεις τόνου

όμοιες στο αποτέλεσμα με τα αρχαία ελληνικά) από την απώλεια της ποσότητας των φωνηέντων στην ιστορική εξέλιξη της ελληνικής.

Στην ΚΝΕ διακρίνουμε αμετακίνητο (σταθερό) και κινητό τόνο. Ο κινητός τόνος στην κλίση εμφανίζεται κυρίως στα λόγια στοιχεία της, που μπορεί να έπαιξαν και να εξακολουθούν να παίζουν κάποιο ρόλο στη διατήρηση του κινητού τόνου και στη δημοτική κλίση (πρβ. λόγιες φορτίσεις όπως στο *θαλασσών* κλπ.). Η μετακίνηση του τόνου θέτει ορισμένα προβλήματα στη μελέτη της ΚΝΕ, εφόσον οι νόμοι της αρχαίας ελληνικής δεν συνεχίζονται: πρόκειται για το τελευταίο στάδιο εξέλιξης, για κατάλοιπα ή απολιθώματα (πρβ. *της γυναικός / του μηνός / της νυκτός / του φωτός* κλπ.) παλαιότερης κατάστασης ή υπάρχουν στοιχεία που αιτιολογούν τη διατήρησή τους (πού στηρίζεται, τί επακόλουθα έχει, πού και σε ποιές περιπτώσεις, με ποιούς κανόνες και φορτίσεις εμφανίζεται;), πρβ. και περιπτώσεις όπως η τονισμένη αύξηση των ρημάτων (*δροσίζω – δρόσισα* αλλά *φέρνω – έφερα*, πρβ. και σύνθετα).

Ο αναβιβασμός του τόνου εμφανίζεται στα σύνθετα ονόματα και αναλογεί στην έγκλιση στοιχείων, ενώ τα σύνθετα ρήματα έχουν σταθερό τόνο και αναλογούν στην πρόκλιση στοιχείων (εκτός περιπτώσεων όπως *χασομερώ* από το *χασομέρης*). Ο καταβιβασμός του τόνου εμφανίζεται στην κλίση και στην παραγωγή (περιπτώσεις όπως *ζεστή – ζέστη*, *ξανθός – Ξάνθος*, (κυριακός) – *Κυριάκος* κλπ. είναι τονικές διαφοροποιήσεις, βλ. 4.3.2).

7.1 Καταβιβασμός και αναβιβασμός του τόνου

Η μετακίνηση του τόνου μπορεί να γίνει υποχωρητικά ή προχωρητικά, βάσει της κύριας θέσης του τόνου, της οποίας ο καθορισμός αποτελεί πρόβλημα. Θα μπορούσαμε πάντως να πάρουμε ως αφετηρία τη θέση του τόνου στην ονομαστική του ενικού των ουσιαστικών, εφόσον ο τύπος αυτός χρησιμοποιείται για πίνακες, λήμματα κλπ. (πρβ. και το α' εν. των ρημάτων για την ελληνική παράδοση). Σε άλλες περιπτώσεις πρέπει να λάβουμε υπόψη την ιστορική εξέλιξη, π.χ. *ζεστή* → *ζέστη*, *νέα πόλη* → *Νεάπολη*, ή τα χαλαρά σύνθετα, π.χ. *κουτσοβάρκα – κουτσόβαρκα* (βλ. παρακάτω για τα σύνθετα: πρβ. την κλίμακα *παλιά σκούπα – παλιοσκούπα – παλιόσκουπα*, πρβ. και *παλια*³ *σκούπα*, από όπου πιθανώς προέρχεται η φόρτισή της). Οι μετακινήσεις του τόνου πρέπει να διερευνηθούν για πιθανές γενικότερες νομοτέλειες και ερμηνείες.

(1) Καταβιβασμός του τόνου

Καταβιβασμός τόνου εμφανίζεται στην κλίση της ΚΝΕ, συχνά με αντίστοιχη αμετακίνησια, π.χ. *άνθρωπος – ανθρώπου / άνθρωπου*, πρβ. και *κάρβουννο – κάρβουννο / *καρβούννο*, που δείχνει ότι τα δημοτικά στοιχεία δεν δέχονται εύκολα τη μετακίνηση, ιδίως στη γενική του ενικού και πληθυντικού, *δέθηκα – δεθώ*, *αγάπα – αγαπάτε* κλπ. Η μετακίνηση του τόνου είναι σαφέστερη στα ρήματα, όπου είναι αναγκαστική (πρβ. *έδεσα, έδεσες, έδεσε, (ε)δέσαμε, (ε)δέσατε, έδεσαν / δέσαν(ε)*), ενώ στα ουσιαστικά η ποικιλία του τονισμού την κάνει ασαφέστερη (πρβ. *άνθρωπος, άνθρωπο, άνθρωπε, ανθρώπου / άνθρωπου, άνθρωποι / άνθρωποι, ανθρώπους / ανθρώπους, ανθρώπων / ανθρώπων* κλπ., *άντρας, άντρα, άντρες, αντρός, αντρών* κλπ.). Στα επίθετα (και στις αντωνυμίες) έχουμε συνήθως σταθερό τόνο σε δημοτικά στοιχεία (μετακινούμενο σε ουσιαστικοποιημένα, βλ. 4.3.2 στο 3) και καταβιβαζόμενο σε λόγια (π.χ. *του ενδόξου*

παρελθόντος, του εγχωρίου προϊόντος κλπ.)· πρβ. και αντιθέσεις μεταξύ λόγιων στοιχείων, όπως η θέση του αντικείμενου (= πράγματος) – η θέση του αντικειμένου (= συντακτικός όρος), του κατηγορούμενου (= νομικός όρος) – του κατηγορουμένου (= συντακτικός όρος) κλπ., ιδίως αν αποτελούν συνηθισμένες φρασεολογικές εκφορές (όπως κατηγορούμενου, που κατα τα άλλα είναι λόγιας προέλευσης).

Σταθερός είναι συνήθως ο τόνος στα ουσιαστικά σε -ος, -ο (εκτός των λογίων, πρβ. και θηλυκά σε -ος, και κάποιων περιπτώσεων όπως πρόσωπο – προσώπου κλπ.) και κλητός στα σε -ας / -ης, -α / -η (στη γεν. πληθ. -ών, πρβ. και -άδες, π.χ. πατέρας, πατεράδες, -άρηδες, π.χ. φούρναρης, φουρνάρηδες κλπ.), στα ουδέτερα σε -ι / -μα (στη γεν. εν. και πληθ. -ιού / -ιών, -μάτων κλπ., πρβ. και επίθετα σε -ύς), και εκεί όπου εφαρμόζεται ο κανόνας της τρισυλλαβίας, π.χ. όνομα – ονόματος (αλλά πρβ. και ονομάτων: διατήρηση της αρχαίας θέσης του τόνου).

Καταβίβασμός εμφανίζεται και στην παραγωγή (πρβ. αντίθετα τον αναβίβασμό στη σύνθεση, βλ. παρακάτω), είτε στις περιπτώσεις όπως τα επιθήματα -τής, -τός, που φέρουν σταθερό τόνο, είτε σε περιπτώσεις αντίθεσης δημοτικών και λόγιων (όπως δουλειά – δουλεία κλπ.). Γενικά δέν διατηρείται ο τόνος της λέξης όταν προστίθενται περισσότερα από ένα μορφήματα.

(2) Αναβίβασμός του τόνου

Αναβίβασμός του τόνου εμφανίζεται (βλ. και 7) σε ορισμένες ιδιαίτερες περιπτώσεις, όπως:

(α) λέξεις με ποικιλία τονισμού, π.χ. κατεβώ (πρβ. και αρχαία ελληνικά) αλλά και κατέβω (πρβ. κατέβηκα)·

(β) ύστερα από αφαίρεση, π.χ. τό 'δωσε < το έδωσε·

(γ) κατα την προσαρμογή λόγιων λέξεων στον δημοτικό τονισμό, π.χ. πανεπιστημίου → πανεπιστήμιου (πρβ. πανεπιστήμιο, που μερικοί το προφέρουν ως πανεπιστήμιο)·

(δ) κατα την έγκλιση τόνου, αν θεωρηθεί ότι οι εγκλιτικές λέξεις έχουν τόνο, π.χ. φέρε μού τα!, ο άνθρωπός μας (πρβ. και εμάς), αλλά αυτά μπορούν να εξηγηθούν απο τον κανόνα της τρισυλλαβίας (βλ. 4.3.2 στο 5 και στο 6, και πρβ. ότι τα προκλητικά δέν εμφανίζουν τόνο και κάποτε ταυτίζονται με τα εγκλιτικά: δώσ' του τα – του τα έδω-σε;).

(ε) για αντίθεση μεταξύ δημοτικών και λόγιων λέξεων, π.χ. αθηναίικος – αθηναϊκός, αμερικάνικος – αμερικανικός, ατέλειωτος – ατελείωτος, γυναικείος – γυναικείος κλπ.· αλλού, όπως καλόγρια – καλογριά, μονάχος – μοναχός κλπ., δέν είναι τόσο σαφής η αντίθεση και σε μερικές περιπτώσεις παρατηρούμε διαφορά σημασιών, π.χ. ανθρωπινός (= που ταιριάζει στον άνθρωπο, ανεκτός, υποφερτός) – ανθρώπινος (= που ανήκει στον άνθρωπο: φύση, τύχη κλπ.), πρβ. και το λόγιο εγκυκλοπαιδεία που λέγεται σήμερα εγκυκλοπαίδεια (πρβ. προπαιδεία – προπαίδεια) ή την αντίθεση κινηματογράφος – κινηματόγραφος, αεροπλάνο – αερόπλανο κλπ. με λαϊκούς τύπους (βλ. και παρακάτω για τα σύνθετα)·

(ς) λέξεις όπως άναφος, άνοιχος, άγγιχος κλπ., όπου ο αναβίβασμός του τόνου δηλώνει σύνθετη λέξη με πρώτο συνθετικό το αρνητικό μόριο α- / αν- (πρβ. ανάγγιχος κλπ.) και έχει συνήθως 3ο τόνο, γιατί αλλιώς οι μορφές θα συνέπιπταν με τα θετικά αναφτός, ανοιχτός, αγγιχτός (πρβ. και δέν άφησε τίποτε αναποδογύριστο, βλ. Τριανταφυλλίδης 1991, 141)·

(ζ) περιπτώσεις όπως ο τονισμός του *πάρα*, όπου ο αναβιβασμός φαίνεται ότι προέρχεται από emphaticό τόνο, πρβ. *παραπάνω* – *πάρα πάνω*.

(η) στην παραγωγή, στην περίπτωση επιθημάτων όπως: -ση (*θυμούμαι* – *θύμηση*, *χρεώνω* – *χρέωση* κλπ.), -μα (*μηνώ* – *μήνυμα* κλπ.), -α (*αναβρύζω* – διαλ. *ανάβρα*, *γλιστρώ* – *γλίστρα*), -ι (*κολυμπώ* – *κολύμπι* κλπ.), -τρο (*σημαίνω* – *σημαντρο*), καθώς και σε μεγεθυντικά (*παιδί* – *παιδαρος*), πρβ. την αντίθεση με τα υποκοριστικά, που καταβιβάζουν τον τόνο (*πόδι* – *ποδάρι* / *πόδαρος* αλλά *ποδαράκι* κλπ.)· ο τονισμός ορισμένων παραγωγικών επιθημάτων συνεχίζει τον αρχαίο ελληνικό.

(θ) κύρια ονόματα (βαφτιστικά κλπ.), όπως στα αρχαία ελληνικά, π.χ. *Χρίστος* < *Χριστός*.

(ι) σύνθετα: ο αναβιβασμός τόνου στα σύνθετα της ΚΝΕ είναι κατά τον Τριανταφυλλίδη (1991, 171) «πανάρχαιος νόμος της ελληνικής γλώσσας» ως σήμερα, με «μετακίνηση του τόνου στη σύνθεση, όσο το δυνατό ψηλότερα από τη λήγουσα», μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι και άλλοι λόγοι συμβάλλουν στη διατήρησή του, όπως:

- ο τόνος στα σύνθετα ανεβαίνει για να μή φορτιστεί το σύνθετο και για να πάρει μορφή συνταγματικής ενότητας, επειδή, όταν παραμένει στη θέση του, λαμβάνεται ως απλή λέξη και φορτίζεται, πρβ. τα *ερημονήσι* – *ερημόνησο*, *ξεροβούνι* – *ξερόβουνο*, *αποπαιδί* – *απόπαιδο* κλπ., στα οποία παρατηρείται η αντίθεση: έννοια μή αναλυτή, σάν απλή λέξη, με διατήρηση της ουσιαστικής θέσης του, σύνθετο συνήθως φορτισμένο συναισθηματικά – έννοια αναλυτή κλπ., δηλαδή = *έρημω νησί*, με τονισμό του στοιχείου που το διακρίνει, σύνθετο αφόρτιστο συναισθηματικά (βλ. Setatos 1971).
- αν τονιζόταν το β' συνθετικό όπως και η απλή λέξη, είναι πιθανό να έδινε το σύνθετο την εντύπωση συντάγματος (φράσης), π.χ. *απο κοντά* – (λαϊκό) *από κοντα* / **απο κοντά*, και έτσι ο τόνος στο α' συνθετικό με άτονο το β' δηλώνει ότι αποτελούν ενότητα (όπως και το συνδετικό φωνήεν -ο-, π.χ. *μακρ-ο-λαίμης*, *κουφ-ό-βραση* κλπ., εκτός αν έχει γίνει έκθλιψη, π.χ. *ριζ-άφτι*, *μον-άκριβος*, *Μεγ-αλέξαντρος* κλπ.), π.χ. *παλιόγερος* / **παλιογέρος*, αθροιστικά σύνθετα όπως *στενόμακρο* (πρβ. *στενό και μακρύ*), *αντρόγυνο*, αλλά πρβ. *Αγιονόρος* (εδώ χάνεται ο τόνος στο α' συνθετικό), *Αγιοβήμα* (που έχει βέβαια έναν τόνο, αλλά μπορεί να δώσει και την εντύπωση συντάγματος σε ταχεία προφορά).

Ο τόνος δέν αναβιβάζεται στα χαλαρά σύνθετα, π.χ. *παλιοσκούπα* (φορτισμένο) – *παλιόσκουπα* (αφόρτιστο, εκτός με emphaticή προφορά: *παλιο³σκουπα*), που βρίσκονται σε ένα ενδιάμεσο στάδιο· το *παλιούτχη* είναι χαλαρό σύνθετο, ενώ το **παλιότχη* θα εκλαμβάνονταν μάλλον ως επίθετο. Γενικά τα χαλαρά σύνθετα δέν δηλώνουν στον ίδιο βαθμό τη σημασιακή ενότητα των δύο στοιχείων σε ένα, όπως τα κανονικά σύνθετα, π.χ. *μαρμαροσκόνη* – *μαρμαρόσκονη* κλπ., πρβ. και περιπτώσεις 'σύνθεσης' όπως *μητέρα-γλώσσα* (βλ. Σετάτος 1992) καθώς και τη χρήση του *πάρα*, π.χ. *τα παραέχει πει* – *τα έχει παραπεί*, ή τα σύνθετα αριθμητικά, π.χ. *δέκα πέντε* – *δεκαπέντε*, ενώ μόνο *έντεκα*, *δώδεκα*, τα οποία φαίνεται ότι δέν αναλύονται από το γλωσσικό αίσθημα (πρβ. *εν-*, *δω-*)· στην καταχρηστική σύνθεση του τύπου *Χριστούγεννα*, *Νεάπολη* μετακινείται ο τόνος του β' συνθετικού. Γενικά τα χαλαρά και τα καταχρηστικά σύνθετα τοποθετούνται σε ένα ενδιάμεσο στάδιο μετάβασης από την παράθεση στη σύνθεση.

Ο τόνος των συνθέτων κατά την κλίση τους παρουσιάζει όμοιες μορφές με των

απλών λέξεων, ιδιαίτερα όμως τα λόγια στοιχεία μπορούν να εμφανίζουν δυσκολίες σχηματισμού ή αποδοχής, π.χ. λέγεται συχνότερα *πειραματοζώων* αντί *πειραματοζώνων*, των *πολύποδων* αντί των *πολυπόδων* κλπ., επειδή ο δεύτερος τονισμός γίνεται αισθητός ως υπερβολικά λόγιος (καθαρευουσιάνικος). Η έλλειψη γενικής στα *ξεροβούνι*, *στερνοπαίδι* κλπ. (ενώ σχηματίζεται του *ξερόβουνου*, *στερνόπαιδου* κλπ.) οφείλεται στη φόρτισή τους, που δεν ταιριάζει με τη γενική πτώση (βλ. Setatos 1971), πρβ. *παλιόπαιδου* και όχι **παλιοπαίδου* (εκτός για αστεϊσμό). Στα ρήματα έχουμε *ξανάγραψα* – *ξανάγραψα* (πρβ. και *ξανά έγραψα*), αλλά μόνο *παραείπα* (ενώ έχουμε *πρωτοείδα* – *πρωτόδα*).

8. Ιδιαίτερες περιπτώσεις τονισμού και προσωδιακών στοιχείων

Οι περιπτώσεις που εξετάστηκαν παραπάνω δέν εξαντλούν τα φαινόμενα της αντίστοιχης φωνολογικής περιοχής της προσωδίας της ΚΝΕ. Τα προσωδιακά στοιχεία, εκτός των βασικών λειτουργιών τους (διάκριση προτάσεων κρίσεως, ερωτήσεως κλπ.), χρησιμεύουν στη διαφοροποίηση των εκφωνημάτων κατά ποικιλότατους τρόπους και αντίστοιχες λειτουργίες (π.χ. μετατροπικά σχήματα όπως δέν *μασάς* – *δέε μασάς!* κλπ.).

Απο την ανεξάντλητη ποικιλία των περιπτώσεων και χρήσεων αναφέρονται εδώ οι εξής:

(1) Η έλλειψη κλιτικών τύπων δημιουργεί προβλήματα που η διερεύνησή τους σχετίζεται κάποτε και με τον τονισμό, π.χ. **σιδέρου*, **ζαχαρών* κλπ. (όπου ο καταβιβασμός του τόνου δημιουργεί την αίσθηση λόγιου τύπου και γι' αυτό αποφεύγεται, πρβ. *σιδήρου*, *σακχάρων*). Σε άλλες περιπτώσεις πρόκειται πιθανώς για αποφυγή συμπτώσεων, π.χ. *ζάρια* / *ζαριών* αλλά *πούλια* / **πουλιών* (πρβ. *πουλί* / *πουλιών*), *αναγνώστης* / *αναγνωστών* αλλά *γνώστης* / ? *γνωστών* (πρβ. *γνωστός* / *γνωστών*).

(2) Αποβολές φωνηέντων, όπως στην αφαίρεση τονισμένου φωνήεντος με μεταφορά του τόνου στην προηγούμενη λέξη εξηγούνται και απο τους γενικούς φωνολογικούς νόμους της προσωδίας, π.χ. *πού είναι;* → *πού 'ναι;* (ρυθμός εκφώνησης, αποφυγή τόνων σε γειτονικές συλλαβές τονικής ενότητας, βλ. 4.3.1 στο 3), πρβ. και *τί έφες;* → *τι έφες;* χωρίς αποβολή φωνήεντος αλλά και *το έδωσε* → *τό 'δωσε* γιατί **τ' έδωσε* δέν θα ήταν σαφές.

(3) Ο τονισμός των ακρωνύμων παρουσιάζει ποικιλία κατά τους χρήστες, όπου οι σπανιότερες εκφορές ανήκουν σε ομιλητές που συνήθως δεν γνωρίζουν την ανάλυση του ακρωνύμου (π.χ. *ΟΛΜΕ* [olmé] αλλά για μερικούς [ólme]).

(4) Τα επιφωνήματα παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία τονισμών και επιτονισμών (που είναι πολύ δύσκολο να δηλωθεί γραπτώς με γραφήματα) και μάλιστα με τα ίδια τεμαχιακά στοιχεία, που εμφανίζονται ως απλοί φορείς τους, πρβ. τα διάφορα *έ!*, *έέ!*, *έ;* κλπ., *πο'πο'ο!*, *α'α μπα'!* – *α' μπα'!*, *ό* – *όπ!* κλπ., τα *ψού ψού*, *μού μού μού* κλπ., τις αναφωνήσεις (πρβ. *αμ πώς δα*, *αμ τί δα*, *την προκοπή σ' την είδα* κλπ.).

(5) Παρατηρούνται κάποτε ασάφειες λόγω κοινού τονισμού, π.χ. *παλιοπράματα* = πληθυντικός των *παλιόπραμα* και *παλιοπράμα*.

(6) Ο τόνος μπορεί να μετακινείται για απάλειψη εσωτερικής χασμωδίας, η οποία δέν είναι ανεκτή στη δημοτική, π.χ. *παιδιά* → *παιδιά*, *εννέα* → *εννιά*, πρβ. και *ποίηση* → *ποίημα* → *ποίημα*, *Θεός* → *Θιός* (αλλά αρχ. *μυῖα* > *μύγα*).

(7) Παρατηρούνται κάποτε αποκλίσεις, λάθη κλπ. τονισμού. Μπορεί να μη χρησιμοποιείται ο σωστός τονισμός, που απαιτεί η περίπτωση, αλλά κάποιος άλλος, που συνήθως γίνεται αποδεκτός παρά την αδιόρατη εντύπωση ότι κάτι ξενίζει, π.χ. (τηλεόραση) *στον μεγα³λο τελικο² θα συναντηθούν...* (= στον σπουδαίο τελικό) ενώ εννοεί *στον μεγα³λο τελικο²* (αντιδιαστολή, διότι υπάρχει και μικρός τελικός στο διεθνές πρωτάθλημα). (επίσημος λόγος) ...*να υπερασπίζει την ακεραιο¹τητα² της ή την ακεραιότητα² της* (ιδιολεκτικό ίσως χαρακτηριστικό ή δηλώνει μια τονική στάση, χαρακτηριστικό επιπέδου γλώσσας).

(8) Ο όρος *accent* (τονικότητα) χρησιμοποιείται συνήθως για να δηλώσει τη συνολική και διαρκή ακουστική εντύπωση που έχουν οι ακροατές μίας γλώσσας (πρβ. και αντίστοιχες συγκρίσεις και κρίσεις, π.χ. για τη γαλλική, τη γερμανική κλπ. απο τους Έλληνες) ή μίας άλλης διαλέκτου (πρβ. κρίσεις Ελλήνων, που μιλούν μόνο την ΚΝΕ, για διαλεκτικούς χρωματισμούς συνομιλητών τους, π.χ. για την κωφωτική βορειοελλαδική προφορά: πρβ. και τον χαρακτηρισμό ‘βλάχικα’, ιδίως για μορφωμένους που δέν απέβαλαν τελείως τα διαλεκτικά χαρακτηριστικά ή για την έρρινη κυπριακή κλπ.), καθώς και οι ακροατές της προφοράς ενός επιπέδου γλώσσας ή μίας κοινωνικής ομάδας (πρβ. τα ‘μάγκικα’), μίας ποικιλίας της κοινής (πρβ. τα αγγλικά της Αγγλίας, της Αμερικής, της Αυστραλίας κλπ.) ή ενός ιδιολέκτου (πρβ. «έχει ωραία φωνή» κλπ.).

Οι κρίσεις αυτές είναι συνήθως διαδεδομένες ή παραδεδομένες αντιδράσεις μεγάλου μέρους των ομιλητών μίας γλώσσας, υπάρχουν όμως και διαφοροποιήσεις. Η λεπτομερής κοινωνιογλωσσολογική έρευνα, η οποία πρέπει να γίνει, θα δείξει, πιθανόν βάσει των διακρίσεων εύηχος – ακόηχος, μελωδικός – δυσαρμονικός, ωραίος – άσχημος κλπ., τις δυσκολίες των συνθηκών κατα την εκφορά λόγου (μή τυπικός ομιλητής κλπ.) αλλά και των διαγνώσεων (πρβ. την αναγνώριση του τόπου προέλευσης ενός ομιλητή της ΚΝΕ απο την προφορά του).

Βιβλιογραφία

- Σετάτος, Μ. 1981. «Παρατηρήσεις στον τονισμό της κοινής νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 2, 1–16.
- . 1985. «Παύσεις και προσωδιακά στοιχεία στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 3, 201–217.
- . 1992. «Συσχετιστές, τελεστές και ενδείκτες της κοινής νεοελληνικής», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 13, 351–370.
- . 1999. «Η τονικότητα», *Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία* 15, 71–78.
- . 2024. «Νέες παρατηρήσεις στον τονισμό της κοινής νεοελληνικής (μετακινήσεις και τροποποιήσεις τόνου)», στο Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία 1*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη], 207–216.
- Setatos, M. 1971. «Transformations of emotive meaning in Modern Greek koine», *Orbis* 20(2), 458–469.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1991. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη].

Ρηματικές σημασιακές ακολουθίες στην κοινή νεοελληνική

1. Εισαγωγικά

Ακολουθίες ρημάτων σε μία πρόταση της κοινής νεοελληνικής (KNE) μπορούν να παρουσιάσουν ποικίλα σχήματα και είδη (βλ. Σετάτος 1994α· 1994β· 1994γ· 1998· 2024), ανάλογα με τις συντακτικές μορφές σύνδεσης, τις χρονικές κατηγορίες και σχέσεις, τις σημασιακές σχέσεις (ανεξάρτητες ή εξαρτημένες σημασίες κλπ.).

Οι περιπτώσεις αυτές ανήκουν σε ένα ευρύ φάσμα σχημάτων όπου παίρνουν μέρος ρήματα, όπως ρήμα + ρήμα (παράταξη, υπόταξη, απρόσωπο / τριτοπρόσωπο ρήμα + ρήμα), ρήμα + ρηματικό όνομα (ήρθε σκασμένος), ρήμα + ουσιαστικό (κάνω πόλεμο / χρήματα / παιδί κλπ., κάνω τον γιατρό, τρέχω γραμμή κλπ., πρβ. και φρασεολογικές ενότητες όπως του κάνω πλάτες, τά 'κανε θάλασσα, τον κόλλησε στον τοίχο, απο πού κρατά η σκούφια του, δέν σηκώνει αστεία, μου κόπηκαν τα ήπατα κλπ.), ρήμα + επίρρημα / επιρρηματική έκφραση (κάνω πίσω, πρβ. και πάει λέγοντας κλπ.), ρήμα + συνώνυμο ή αντώνυμο ρήμα (λές και αρμηνεύεις, λύνει και δένει, πρβ. πηγαινέλα, λέω και ξελέω, είχε δέν είχε τό 'κανε, με νοιάζει και με παρανοιάζει κλπ.), πρβ. και σύνθετα ρήματα όπως ανεβοκατεβαίνω, ανοιγοκλείνω κλπ. Με τις ρηματικές ακολουθίες δηλώνονται διάφορες τροπικότητες και κανονικότητες.

2. Ρηματικές σημασιακές ακολουθίες

Μία πρόταση μπορεί να περιλαμβάνει δύο ή περισσότερα ρήματα, ανάλογα με το περιεχόμενό της. Τα ρήματα αυτά μπορούν να βρίσκονται σε ειδικές σημασιακές σχέσεις, όπως επανάληψης (πρβ. κλαίει και κλαίει, ήρθε που ήρθε, ήρθε δεν ήρθε κλπ.), συνωνυμίας, αντωνυμίας και υπερωνυμίας (πρβ. κλαίει και οδύρεται, ζει και ζαίνεται, κλαίει και γελά, λύνει και δένει, πάει κι έρχεται κλπ.), ενίσχυσης (ζει και βασιλεύει, λέει και δέν σταματά, το ξέρει και το καλοξέρει, πρβ. και στη δημοτική ποίηση εγώ ποτέ δέν προσκυνώ, ποτέ δέν προσκυνάω κλπ.) κλπ. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικές είναι οι εκφορές που έχουν καταλήξει να χρησιμοποιούνται ως φρασεολογικές ενότητες και παροιμιακές εκφράσεις, π.χ. είπαμε και λέμε, είπα και ελάλησα, μη στάξει και μη βρέξει, άγεται και φέρεται, Γιάννης κερνά και Γιάννης πίνει, μάχαιραν έδωκας μάχαιραν θα λάβεις (πρβ. τα σύρε κι έλα, τα πάρε δώσε, στο άψε σβήσε, τον πουλά και τον αγοράζει, ανεβαίνω και κατεβαίνω → ανεβοκατεβαίνω, πρβ. ετεροσημία). Άλλες εκφορές, τέλος, κατέχουν μία ενδιάμεση θέση, όπως γλεντούν και διασκεδάζουν, απλώνεται και τεντώνεται, αστράφτει και βροντά, πάει κι έρχεται (πρβ. έρχεται και πάει) κλπ.

Στις ρηματικές σημασιακές ακολουθίες παίζουν ρόλο οι όψεις, οι χρόνοι και οι εγκλίσεις, οι συντακτικές εξαρτήσεις καθώς και προσωδιακά στοιχεία, πρβ. συνεχίζει να κλαίει – συνέχισε να κλαίει και μετά σταμάτησε – συνέχισε να κλαίει πρίν σταματήσει, κλαίει δεν κλαίει, *συνεχίζει να κλάψει κλπ.

2.1 Είδη και μορφές

Οι ρηματικές σημασιακές ακολουθίες μπορούν να διαιρεθούν σε:

(1) Αφηρημένες, γενικευμένες:

- ενέργεια + αποτέλεσμα: *κοιτάζει και βλέπει* (πρβ. *κοιτάζει και τί βλέπει; η Μαρία...*) / *κοίταξε και είδε· έμαθε και ξέρει στενογραφία· σκέφτηκε και αποφάσισε να* (πρβ. *κλύοντες οὐκ ἤκουον ἄκουγαν και δεν άκουγαν*· Αισχύλος, *Προμηθέας δεσμώτης* 448)·
- ενέργεια + απενέργεια (πραγμάτωση – ακύρωση): *τό 'μαθε και το ξέχασε* (πρβ. *το ξεχνά και το ξαναμαθαίνει*), πρβ. *λέω και ξελέω*·
- προϋπόθεση + ενέργεια: *ξάπλωσε / έπεσε / έγειρε και κοιμήθηκε, απάντησε και είπε·*
- προστάδιο + τέλος: *πλησιάζει και φτάνει· ψάχνει και βρίσκει· πιάνει και κρατά· πούλησαν και ξεπούλησαν· φέρνει και δίνει·*
- αλλαγή κατεύθυνσης: *γυρίζει και μου λέει·*
- αρχή ή/και τέλος ενέργειας: *άρχισε να κλαίει – έπαψε να κλαίει· άρχισε δήμαρχος και κατάντησε κλητήρας·*
- συνέχεια ή ασυνέχεια ενέργειας: *συνεχίζει να κλαίει, τί κάθεσαι και κλαίς;·* πρβ. *έμεινε να κοιτάζει απορημένος·*
- έντονη έναρξη ή τέλος ενέργειας: *πηδά και σηκώνεται· σκοτώθηκε να μας περιποιοι-θεί· τρομάξαμε να τον πείσουμε· αρπάζει και μοιράζει τα έντυπα· τον άφησε και έφυγε· πρόφτασε και έφυγε·* ρήμα + και *γλίστρω· τρέχα πές του να έρθει αμέσως!*·
- προηγούμενη + ακόλουθη ενέργεια (διαδοχή): *ανάβει και σβήνει* (πρβ. *αναβοσβήνει*), *ρωτά και απαντούν·*
- συγχρονισμός (παράλληλες και σχετιζόμενες ενέργειες): *ακούει και σημειώνει* (πρβ. *σημειώνει ακούοντας*), πρβ. *παίζουν και γλεντούν*.

(2) Ειδικευμένες:

Οι ειδικευμένες ρηματικές σημασιακές ακολουθίες περιλαμβάνουν πραγματολογικές χρήσεις, σχήματα λόγου, φρασεολογικές ενότητες κλπ., και μπορεί να δηλώνουν:

- ακύρωση – επανάληψη: *λέω και ξελέω, λέω και ξαναλέω*·
- έναρξη – παύση: *αρχίζω να γράφω – παύω να γράφω – *τελειώνω να γράφω – σταματώ να γράφω, αρχίζω το γράψιμο – παύω / τελειώνω / σταματώ το γράψιμο, αρχίζοντας γράφω – τελειώνοντας γράφω, άρχιζε και γράφε! – γράφε και τέλειωνε! / *γράφε και παύε! (αλλα γράφε και παύε τις φλυαρίες!), σταμάτα να γράφεις! / ? σταμάτησε να γράφεις! / ? πάψε να γράφεις!* (πρβ. *σταμάτα το γράψιμο / *πάψε το γράψιμο!* (πρβ. *σταμάτα! / πάψε! = μή μιλάς!, ? πάψε τις φωνές! / σταμάτα τις φωνές!*), *συνέχισε να γράφεις! / ? συνέχιζε να γράφεις!* (αλλα συνέχιζε να γράφεις και θα δείς!)·
- σπουδή – αναβλητικότητα: *βιάζομαι να – αργώ να·*
- πρωιμότητα – οψιμότητα: *βιάστηκε να απαντήσει – άργησε να απαντήσει·*
- κατευθύνσεις: *προέχει και εξέχει, εισάγει και εξάγει·*
- μετριάσμο – αύξηση με επανάληψη του ίδιου ρήματος ως απλού και ως σύνθετου ή αντίστροφα: *γράφει κουτσογράφει / ψευτογράφει / μισογράφει* (περιορισμός: θετικός βαθμός + μετριάσμος), *γλυκοφέρειν γλυκαίνει* (μετριάσμος + θετικός βαθμός), *φυσά φυσομανά, γλεντούν γλεντοκοπούν* (θετικός βαθμός + ένταση ενέρ-

γειας), κλειδώνει διπλοκλειδώνει (θετικός βαθμός + διπλασιασμός), φάγαμε και καλοφάγαμε (θετικός βαθμός + αξιολόγηση ενέργειας)· πρβ. και εκφράσεις όπως σκοτώθηκε να μας περιποιηθεί, φαγώθηκε να μας βρεί·

- προσέγγιση – καθυστέρηση: κοντεύω να μὴν ξέρω τί να κάνω / κοντεύουν να τα χάσουν τελείως (πρβ. και κοντεύει – αργεί να)· πρόφτασε να του το δώσει πρὶν φύγει· τρομάξαμε να τον ξυπνήσουμε·
- κίνδυνο: κινδυνεύω να μείνω χωρίς χρήματα·
- απόληξη ενέργειας και στασιμότητα αποτελέσματος: απόμεινε να τον κοιτάζει σκεφτικός· κατέληξε να μὴν τον ενδιαφέρει τίποτε· κατάντησε να μὴ μιλά σε κανέναν.

2.2 Συντακτικά σχήματα

Τα ρήματα που παίρνουν μέρος σε ρηματικές σημασιακές ακολουθίες μπορούν να παρουσιάζουν τις εξής συντάξεις (βλ. Σετάτος 1994α· 1994β· 1994γ· 1998· 2024):

(1) να συνδέονται με το και (ακολουθία τετελεσμένων ενεργειών, ισοδυναμία), όπως: παίρνω και τρώω, στάσου και άκουσε!, έγινε και είναι εχθρός, πήγαινε και πές!, κάθομαι και γράφω, ψάχνω και βρίσκω, πιάνω και κρατώ, πάω και βρίσκω, κοίταξε και είδε, μίλησε και είπε, γνωρίζει και ξέρει, άρπαξε και μοίρασε τα έντυπα, λέει και ξαναλέει – σιωπά και δέ συχνομιλά (συχνότητα – σπανιότητα)·

(2) να συνδέονται με το να (ενέργεια με σκοπό μιά άλλη ενέργεια, εξάρτηση), όπως: παίρνω να φάω, στάσου να ακούσεις!, πήγαινε να πείς!, κάθομαι να γράψω (αλλά *κάθομαι να κλάψω), ψάχνω να βρώ, πάω να βρώ, κοίταξε να δείς!, αλλά *έγινε να είναι, *πιάνω να κρατώ (πρβ. όμως πιάνω να τον κρατήσω), *μίλησα να πώ, *γνωρίζει να ξέρει, ? άρπαξε να μοιράσει τα έντυπα·

(3) να συνδέονται χωρίς συνδέτη (άμεση διαδοχή ενεργειών), συνήθως σε προστακτική, όπως: πάρε φάε!, πήγαινε πές του! / κάτσε γράψε!, ψάξε βρές! / ψάχνει βρίσκει δυό εργάτες, πιάσε κράτα!, πάνε βρές τον! / τρέχα βρές τον τώρα! (ματαιοπονία, πρβ. τρέχα γύρευε), κοίταξε δές το!, αλλά ? στάσου άκουσε!, *μίλησε πές! (αλλά μιλά μου πές μου!), *γνωρίζει ξέρει / *γνώριζε ξέρει!, *άρπαξε μοίρασε τα έντυπα!

2.3 Επίπεδα της γλώσσας

Η χρήση των ρηματικών σημασιακών ακολουθιών εξαρτάται και απο τα επίπεδα της γλώσσας, όπως φαίνεται από τη μεγάλη συχνότητα εμφάνισής τους σε:

- φρασεολογικές ενότητες, παροιμιακές φράσεις κλπ.: πατείς με πατώ σε (βλ. τη θέση των προσωπικών αντωνυμιών)· όπου με πιάσεις κι όπου σε πιάσω (πρβ. περασμένα ξεχασμένα)· όταν εσύ πήγαινες, εγώ γύριζα· πολλοί αρχίζουν καλά μα τελειώνουν άσχημα· τα μικρά δεν ήθελες τα μεγάλα γύρευες (πρβ. την ατονία του δεν)· αν έχεις τύχη διάβαινε και ριζικό περπάτει· ό,τι γράφει δέν ξεγράφει· απορώ κι εξίσταμαι· τον πουλάει και τον αγοράζει· οι διαμαρτυρίες δίνουν και παίρνουν· του έδωσε και κατάλαβε· δέν είναι παιξε γέλασε· ήθελές τα κι έπαθές τα (βλ. τη θέση των αντωνυμιών)· φτάνει και περισσεύει· θαρρείς και δέν τον προειδοποίησα·
- δημοτικά τραγούδια, όπου ταιριάζουν στο ύφος του λόγου: όλες οι νιές παντρεύο-

νται όλες παντρολογούνται· αντιλαλούν τα σήμαντρα σημαίνουν οι καμπάνες· θέλετε δέντρα ανθίσετε θέλετε μαραθείτε· τα μάζωξε τα σύναξε τὰ 'καμε τρεις χιλιάδες· μιά πέρδικα της απαντά μιά πέρδικα της λέει (πρβ. της απάντησε και της είπε)· μικρή, με ποιόνα ομιλείς με ποιόνα κουβεντιάζεις;· κι ολημερίς της δίδαχνε και ολονυχτίς της λέει· καράβια π' αρμενίζετε, καράβια που κινάτε· χήρας υγιός ψυχομαχεί χήρας ιγιός πεθαίνει.

3. Παρατηρήσεις

Για τις παραπάνω ακολουθίες μπορεί κανείς να κάνει ποικίλες παρατηρήσεις, όπως:

(1) Συνώνυμα ρήματα

Διαφορετικές χρήσεις συνώνυμων ρημάτων με ποικίλες φορτίσεις, όπως των *κοιτάζω* – *βλέπω*, παρουσιάζονται και σε άλλες γλώσσες, π.χ. στα σερβικά το *kaže* χρησιμοποιείται για αυτά που λένε οι άλλοι, ενώ το *reka* για αυτά που λέει ο ίδιος ο ομιλητής (πρβ. *αυτός λέει δέν το ήξερε* – *αυτός, λέει δέν το ήξερε*). Σχετικά με την ουαλική ο Morris-Jones (1925, 37) γράφει: «Γενικά στις γλώσσες δέν υπάρχει ενεργητικό και παθητικό ρήμα παρά στην όραση και στην ακοή, δηλαδή *edrych* ['κοιτάζω'] και *gweled* ['βλέπω'], *gwranddo* ['αφουγκράζομαι'] και *chlywed* ['ακούω']· αλλά μέσω μεταφοράς γίνεται το *clywed* παθητικό ρήμα και για άλλες αισθήσεις, όπως 'αγγίζω το ξύλο και το αισθάνομαι (*glywed*) σκληρό', 'δοκιμάζω το φαγητό και το αισθάνομαι (*glywed*) καλό'.» Για κάποιους γλωσσολόγους πρόκειται για διαφορά μεταξύ εναρκτικής – καταληκτικής σημασίας (πρβ. και προχωρητική – συμπληρωματική σημασία, όπως *ψάχνω* – *βρίσκω*, *μεταβατική* – *στατική* όπως *γίνομαι* – *είμαι*).

(2) Συνωνυμικές εκφράσεις

Παράλληλα με τις ρηματικές σημασιακές ακολουθίες συναντούμε στην ΚΝΕ και εκφράσεις με το σχήμα ρήμα + ρηματικό όνομα, όπως:

- *σήμερα αρχίζουμε γράψιμο* / *το γράψιμο* (το γνωστό, για το οποίο πληροφορηθήκαμε, στο οποίο αναφερόμαστε στη συζήτηση κλπ.), πρβ. *αρχίζουμε να γράφουμε* / **να γράψουμε* / *και γράφουμε* (βλ. 2.2): ο τύπος *γράφιμο* δηλώνει εξακολούθηση ενέργειας, όπως το *γράφουμε*, αλλά επιτρέπει, όπως και η ρηματική ακολουθία, και την έκφραση της ετεροπροσωπίας (εκτός της ταυτοπροσωπίας), π.χ. *αρχίζει το γράψιμο* (*αρχίζει να γράφει*) – *αρχίζει το γράψιμο των μαθητών* (πρβ. *οι μαθητές αρχίζουν να γράφουν*), πρβ. και *αρχίζουν τα γραψίματα* (*των μαθητών*), που με ρηματικές ακολουθίες θα έπρεπε να εκφραστεί με *τα οι μαθητές αρχίζουν να γράφουν*, *αρχίζουν να γράφονται οι μαθητές*· τα ρηματικά ουσιαστικά λειτουργούν σάν τα απαρέμφατα της αρχαίας ελληνικής·
- *σήμερα έχουμε γράψιμο* / *το γράψιμο*, *ε'χουμε να γρα²ψουμε* (πρέπει να γράψουμε) / *έχουμε να γρα³ψουμε!* (η επιτόνιση δηλώνει έμφαση: ενθουσιασμό κλπ.), πρβ. αντίθετα *ε³χουμε να γράψουμε* / *γράφουμε* (έχουμε υλικό)·
- *εμείς πήραμε τη μοιρασιά* (αναλάβαμε τη διανομή) / *πήραμε να μοιράσουμε* / *πήραμε και μοιράσαμε*·
- *κάνω τηλεφώνω* (θεσμός κοινωνικής συμπεριφοράς) – *τηλεφωνώ* (για δουλειές κλπ., πρβ. και *χθές τηλεφωνηθήκαμε* = υπήρξε μεταξύ μας τηλεφωνική συνομιλία) / *κάνω*

να τηλεφωνήσω (‘αποπειρώμαι’) / κάνω πως τηλεφωνώ (‘προσποιούμαι’) / κάνω να τηλεφωνήσει (‘προκαλώ τηλεφώνημα άλλου’, πρβ. μεταβιβαστικά ρήματα).

(3) Όψεις και τροπικότητες

Όπως και με τις όψεις, τίθεται το ερώτημα αν οι ρηματικές σημασιακές ακολουθίες αποτελούν μορφές τροπικότητας. Πέρα από τη μορφολογική ή συντακτική έκφρασή τους, οι όψεις θα μπορούσαν να οριστούν ως ποικίλες δυνατές ‘οράσεις’ μιάς ενέργειας, ενός φαινομένου, ενός γεγονότος κλπ., τα οποία αποτελούν ένα όλο, σύνολο κλπ., δοσμένο από την πραγματικότητα του κόσμου, ενώ οι τροπικότητες ως οι ποικίλες οντολογικές υπάρξεις, καταστάσεις κλπ. στη φυσική πραγματικότητα ή στη σκέψη και φαντασία του ανθρώπου (βλ. Σετάτος 1985, 175–176: «Οι τροπικότητες [...] ερμηνεύονται ως μια κατάσταση του κόσμου εξωτερική του εκφωνητή της πρότασης [...] [είτε ως] πίστεις και στάσεις του απέναντι σε μια κατάσταση πραγμάτων παρά τα ίδια τα πράγματα ως πληροφορία.»).

Απο θεωρητική άποψη, μπορεί κανείς να διακρίνει και άλλες όψεις ή τροπικότητες, εάν εκφράζονται με κάποιο βαθμό και κάποια μορφή γραμματικοποίησης (όπως οι όψεις της ΚΝΕ με τα δύο ρηματικά θέματα) ή συνταγματοποίησης, όπως με τροπικά ρήματα (απρόσωπα, τριτοπρόσωπα), φρασεολογήματα (απρόσωπες και τριτοπρόσωπες εκφράσεις, π.χ. *κάνει κύριο* κλπ.), συνταγματικές εκφορές, π.χ. με μόρια και συνδέσμους, πρβ. και στάδια ενεργειών (π.χ. *αρχίζω να γράφω, κοιτάζω και βλέπω* κλπ.).

Βιβλιογραφία

- Morris-Jones, J. 1925. *Cerdd dafod, sef celfyddyd barddoniaeth gymraeg*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Σετάτος, Μ. 1985. «Τροπικότητες του ρήματος στην κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 6, 175–182.
- . 1994α. «Διλεκτικές και παραπλήσιες λεξιλογικές μονάδες της κοινής νεοελληνικής», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές Μελέτες (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 185–202.
- . 1994β. «Επαναλήψεις και αναδιπλώσεις στην κοινή νεοελληνική», στο Μ. Σετάτος, *Γλωσσολογικές Μελέτες (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 203–222.
- . 1994γ. «Γλωσσολογικές παρατηρήσεις σε ρήματα της κοινής νεοελληνικής», *Ελληνικά* 44, 423–445.
- . 1998. «Σχήματα ρηματικών αναδιπλώσεων στην κοινή νεοελληνική», στο *Σημειολογικές και γλωσσολογικές μελέτες. Τιμητικός τόμος Μ. Σετάτου (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας)*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 182–188.
- . 2024. «Ακολουθίες κλιτών ρηματικών μορφών με τροπικά ρήματα στην κοινή νεοελληνική», στο Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία 1*, Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη], 19–27.

Σύντομες παρατηρήσεις σε καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας

1. Καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας

Οι γλώσσες αποτελούν σημειωτικά συστήματα που, εκτός από τις σημειωτικές διαστάσεις (σημαντική, συντακτική, πραγματολογική, αξιολογική, σιγματική), διαθέτουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως η φωνητική πραγμάτωση, η διπλή άρθρωση, η αυθαιρετότητα, η διακριτότητα, η γραμμικότητα, η παραγωγικότητα, η αυτοαναφορικότητα κλπ. Παρουσιάζουν επίσης κλίμακα μονάδων: από τις μονάδες με ασυνεχή χαρακτηριστήρα, στις μονάδες με παραδειγματικές και συνταγματικές σχέσεις, με ποικίλο συνταγματικό μήκος έως και την περιττολογία.

Ως προς τη γλωσσική επεξεργασία και πραγμάτωση του λόγου, το κέντρο της γλώσσας φαίνεται ότι εδράζεται στο αριστερό ημισφαίριο του εγκεφάλου, όπου τελούνται η ειδικευμένη ανάλυση των φθόγγων, ο αναλυτικός συλλογισμός, η συνδυαστική σκέψη, ενώ το δεξιό ημισφαίριο συμβάλλει στην ερμηνεία απλών λέξεων που εκφράζουν φυσικές οντότητες, δέν είναι τόσο καλό στην ερμηνεία γραμματικά σύνθετων φράσεων, αλλά είναι το κέντρο της οπτικής επεξεργασίας, της αντίληψης του χώρου, των ήχων και των θορύβων, της ερμηνείας της μουσικής και της αναγνώρισης σχημάτων επιτόνισης (βλ. Lyons 1992).

Η απόκτηση της γλώσσας περνά από στάδια: κλάμα → βάβισμα → ψέλλισμα → σχήματα επιτόνισης → φωνολογικό σύστημα → λέξεις χωρίς συμπλέγματα συμφώνων ή με σύμφωνα του ίδιου τύπου, ολοφραστική περίοδος (λέξεις μεμονωμένες) → 'τηλεγραφική' περίοδος (προτάσεις με δύο λέξεις) → σειρά λέξεων (παιδιά πέντε ετών) → μεγάλο τμήμα γραμματικής δομής (παιδιά δέκα ετών και αργότερα) κλπ. (βλ. Lyons 1992).

2. Αρθρώσεις και περιοχές της γλώσσας

Η γλώσσα διαθέτει διπλή άρθρωση (δυϊκότητα), δηλαδή μονάδες της δεύτερης άρθρωσης (φωνήματα, συλλαβες), που χαρακτηρίζονται από διακριτική λειτουργία (διακριτότητα, διπλευρικότητα) και δημιουργούν με τους συνδυασμούς τους τις μονάδες της πρώτης άρθρωσης, που χαρακτηρίζονται από τη σημασιακή τους διάσταση (περιεχόμενο). Η διπλή άρθρωση αναφέρεται στις μονάδες της έκφρασης σε σύγκριση με τις μονάδες που διαθέτουν περιεχόμενο (σημασία), δηλαδή με την εσωγλωσσική πραγματικότητα. Οι μονάδες της πρώτης άρθρωσης παρουσιάζουν κλίμακα (βαθμίδες): μορφήματα, λέξεις, φράσεις, προτάσεις, κείμενα.

Αν πάρουμε ως κριτήριο τη διάκριση σημασίας – νοήματος, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε και άλλες αρθρώσεις, που υποδιαιρούν την ανοδική κλίμακα (βλ. και 5) των γλωσσικών μονάδων που διαθέτουν σημασία: δηλαδή μια άρθρωση (τρίτη;) των μονάδων που διαθέτουν νόημα (φράση, πρόταση, πρβ. και παράθεση, υπόταξη, παράταξη) και μια άλλη με μονάδες που διαθέτουν ισοτοπία νοήματος και ενότητα 'ιστορίας' (παράγραφοι, κεφάλαια, κείμενα). Αυτό φαίνεται και από την εντελώς ιδιαίτερη

και βασική θέση που κατέχει στο σύστημα της γλώσσας η πρόταση (βλ. Σετάτος 2024) και απο το αντικείμενο της κειμενογλωσσολογίας.

3. Αυθαιρετότητα

Η αυθαιρετότητα αναφέρεται στις μονάδες της έκφρασης (που πραγματώνονται φωνητικά) σε σύγκριση με τα αντικείμενα αναφοράς, δηλαδή με την εξωγλωσσική πραγματικότητα, και δηλώνει την απουσία φυσικής σχέσης μεταξύ τους (πρβ. τις εξαιρέσεις των ηχομιμητικών λέξεων, π.χ. *κούκος*, *νιαουρίζω*, *χαχανίζω*, *μπουμπουνίζω* κλπ., τις μιμήσεις κραυγών ζώων, θορύβων και κρότων, π.χ. *γδούπος*, *χοχλακίζω* κλπ., ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις εμφανίζονται και φθόγγοι εκτός συστήματος, π.χ. *σσοστ!* ([s:t]), *κρτς!* (με [ɾ]) κλπ.). Αντικείμενα αναφοράς αποτελούν και οι πραγματώσεις της γλώσσας σε ιδιολεκτικό επίπεδο (πρβ. αναγνώριση προσώπων απο τη φωνή τους), αλλά και πολλά υπερτεμαχιακά στοιχεία της, που είναι συνδεδεμένα με αισθήματα και συναισθήματα (πρβ. επιφωνήματα).

Η αυθαιρετότητα παρουσιάζει και αυτή κλίμακα. Καθώς προχωρούμε πιο ψηλά στην κλίμακα των γλωσσικών σημείων μειώνεται, ιδιαίτερα απο την πρόταση και πάνω, πρβ. *τα παιδιά κυνηγούν τα σκυλιά* – *τα σκυλιά κυνηγούν τα παιδιά*, όπου η σειρά των όρων στην κοινή νεοελληνική δείχνει την οπτική γωνία απο τον δράστη (υποκείμενο) προς τον δέκτη (αντικείμενο) της ενέργειας (ρήμα), πρβ. και *τα παιδιά κυνηγιούνται απο τα σκυλιά* – *τα σκυλιά κυνηγιούνται απο τα παιδιά* με αντίστροφη οπτική γωνία / θεώρηση. Γενικά, όπου υπάρχει ανάλυση όντων και καταστάσεων, σκέψεων και φαντασιών εμφανίζεται κάποια αντιστοιχία προς τα αντικείμενα αναφοράς. Η μείωση του βαθμού αυθαιρετότητας στις ανώτερες μονάδες (βαθμίδες της γλώσσας) οφείλεται σε λόγους οικονομίας της γλώσσας. Το αντίστροφο ερώτημα, γιατί δέν απουσιάζει το χαρακτηριστικό αυτό από τις γλώσσες, οδηγεί στην απάντηση οτι η φύση των αντικειμένων αναφοράς και της φωνητικής ουσίας της γλώσσας το επιβάλλουν (πρβ. δυσκολίες συνεννόησης με αλλόφωνους, όπου καταφεύγουμε συνήθως σε άλλα σημειωτικά συστήματα: κινήματα κλπ.).

4. Γραμμικότητα

Το χαρακτηριστικό της γραμμικότητας του λόγου σημαίνει οτι τα γλωσσικά σημεία πρέπει να αρθρωθούν και να εκφωνηθούν, να πραγματοποιηθούν κατα χρονική ακολουθία και διαδοχή. Η γραμμικότητα δηλαδή παρουσιάζει δύο διαστάσεις (πρβ. *γραμμή* στη γεωμετρία) και αποκτά τρεις διαστάσεις με τα προσωδιακά και υπερτεμαχιακά γλωσσικά χαρακτηριστικά: τους τόνους, τις επιτονίσεις και τις παύσεις, που σχετίζονται με τα επίπεδα εκφοράς λόγου (πρβ. και παράλληλη χρήση άλλων σημειωτικών συστημάτων). Τα προσωδιακά χαρακτηριστικά φορτίζουν και τροποποιούν τη γραμμικότητα των γλωσσικών μονάδων, των οποίων η μορφή καθορίζεται απο άλλα καθολικά χαρακτηριστικά (βλ. 5).

Παρά τη γραμμικότητα, θα έλεγε κανείς, οι ομιλητές έχουν συνείδηση του ασυνεχούς χαρακτήρα των γλωσσικών μονάδων (φωνημάτων κλπ., εκτός των φωνολογικών διακριτικών χαρακτηριστικών και ορισμένων επιτονίσεων), όπως φαίνεται καθαρά

στις παύσεις (διακοπές ποικίλων βαθμών στη γραμμικότητα, πρβ. και σιωπή), αλλά και στο αντίθετό τους, στους αρμούς (όρια της ανάλυσης του κατόχου του γλωσσικού συστήματος, πρβ. *ξανά τρέχω – ξανα-τρέχω, η πέρα χώρα – η Περα-χώρα, μισο-είναι έτοιμος – είναι μισο-έτοιμος, έρημο νησί – ερημο-νήσι, ξερό βουνό – ξερό-βουνο, καφε-κοπ-τήριο – καφε-κοπ-τικός, μάν-ες – μαν-άδες*). Οι παύσεις αναφέρονται στην έκφραση ('αρθρώνονται' και είναι αντιληπτές ακουστικά), ενώ οι αρμοί στη μορφηματική δομή και στη σημασία.

Η σειρά όρων / μονάδων στη γραμμικότητα παρουσιάζει κλίμακα, απο τη φωνηματική αναγκαστικότητα των μορφημάτων και λέξεων ως την ελευθερία των κειμένων (πρβ. το θέμα ενός περιεχομένου με την αφήγησή του), με ενδιάμεσους βαθμούς σύνθετες λέξεις (π.χ. *πονοκέφαλος – κεφαλόπονος*), συντάγματα (π.χ. *ο καλός μαθητής – ο μαθητής ο καλός*) κλπ.

5. Σχέσεις και κοινά στοιχεία μεταξύ των γλωσσικών χαρακτηριστικών

Τα γλωσσικά χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν προηγουμένως (βλ. 2, 3, 4) παρουσιάζουν την εξής εξάρτηση: αυθαιρετότητα → διπλή άρθρωση → γραμμικότητα. Στη γραμμικότητα ή παράλληλα με αυτή εμφανίζονται τα προσωδιακά στοιχεία, που αποτελούν πλαίσιο έκφρασης των αρθρώσεων (παύσεις, οροθετικά περιγράμματα, παρενθέσεις, αποσιωπήσεις κλπ., επιτονίσεις κλπ.), ενώ οι επιτονισμοί μπορούν να εκφράσουν μή αυθαιρετότητα (πρβ. και ένταση, ποσότητα, ποιότητα φωνής) και οι τόνοι αυθαιρετότητα (πρβ. φωνήματα, ρυθμικότητα).

Η ελευθερία (και η αυθαιρετότητα) όσον αφορά τις αρθρώσεις παρουσιάζει ανοδική (και αντίστοιχα καθοδική) πορεία απο την αρχική αναγκαστικότητα (φωνολογική δομή, ανεξαρτησία απο αντικείμενα αναφοράς) καθώς και μεγάλη ποικιλία έκτασης και μορφών (φράσεις, προτάσεις και περίοδοι με ποικίλων τάξεων συντακτικά σχήματα, κείμενα ποικίλων γενών και ειδών: πεζά – ποιητικά – θεατρικά, διηγήματα – μυθιστορήματα κλπ., για να περιοριστούμε μόνο στη λογοτεχνία, πρβ. και *shape poems*, παρήχηση). Το ίδιο περιεχόμενο μπορεί να παρουσιαστεί με ποικίλες κειμενικές μορφές: μειωμένες αρθρωτικές μονάδες (πρβ. περίληψη, σύνοψη, επιτομή), αυξημένες (περίφραση, πρβ. λογοπαίγνια), ισοδυναμία (παράφραση, μετάφραση, διερμηνεία, μεταγραμματισμός = διατήρηση άρθρωσης σε άλλο γραφικό σύστημα), ανάπτυξη (ερμηνεία, εξήγηση, σχολιασμός, υπόμνημα, πρβ. μεταγλωσσική χρήση, σχήμα λόγου). Ορισμένες αρθρώσεις μπορούν να καταργηθούν επιφανειακά, όπως στην κρυπτογραφία, ενώ άλλες δέν έχουν σαφές περιεχόμενο (πρβ. σουρεαλιστική και ερμητική ποίηση, αλληγορίες και μεταφορική γλώσσα κλπ.).

6. Προβλήματα και ερωτήματα

Η εξέταση των παραπάνω χαρακτηριστικών προκαλεί ερωτήματα, όπως:

(1) Παρουσιάζουν τα προσωδιακά στοιχεία αρθρώσεις; Είδαμε (βλ. 5) ότι αποτελούν κυρίως πλαίσιο έκφρασης αρθρώσεων. Τα στοιχεία αυτά μπορεί να είναι απλά (π.χ. τόνοι, παύσεις κλπ.) και σύνθετα (π.χ. επιτονίσεις όπως ...!;!, π.χ. *δεν_τον είδες;! κλπ.*). Εξετάζοντας όμως τον τονισμό παρατηρούμε ότι οι τόνοι ο, 1, 2 χρησιμοποιού-

νται ως στοιχεία της δεύτερης άρθρωσης (πρβ. ω^0 ς την κατοικία που ήθελε – ω^2 ς την κατοικία που ήθελε: ‘σάν’ – ‘μέχρι’ δέν έχεις κανε¹ να βιβλίο να μου δώσεις; – δέν έχεις κανε² να βιβλίο να μου δώσεις; δέν ήρθε – ήρθε_δεν_ήρθε κλπ.), ενώ ο τόνος 3 ως στοιχείο της πρώτης άρθρωσης (έμφαση, υπογράμμιση, αντιδιαστολή σε μονάδα της πρώτης άρθρωσης), πρβ. και άλλα προσωδιακά χαρακτηριστικά όπως φφφύγε!, μακριάαα κλπ. Οι παύσεις επιτελούν συντακτικές διακριτικές λειτουργίες (και δηλώνουν κάποτε επίπεδα εκφοράς του λόγου, π.χ. όταν μπήκαμε μέσα [περίμενε λίγο Μαρία!] δέν βρήκαμε τον αρμόδιο υπάλληλο) και τα υπερτεμαχικά στοιχεία (ποικίλες επιτονώσεις κλπ.) πραγματολογικές και αξιολογικές.

(2) Υπάρχουν αρθρώσεις περιεχομένου εξίσου σαφείς με τις αρθρώσεις της έκφρασης; Οι αρθρώσεις περιεχομένου δηλώνονται με τις βαθμίδες, δηλαδή τις επιμέρους μονάδες, της έκφρασης, π.χ. καφε-κοπ-τήρι-α = ‘πολλά (-α) μαγαζιά (-τηρι-) όπου κόβουν (-κοπ-) καφέ (καφε-)’ κλπ. Το ερώτημα αφορά κυρίως το σημασιακό περιεχόμενο πριν από τη διαμόρφωσή του ως πραγμάτωση και έκφραση, πρβ. έννοιες (concept) και προτάσεις (proposition) της λογικής (βλ. και 7, 8). Υπάρχουν περιεχόμενα που δύσκολα μπορούν να εκφραστούν γλωσσικά, π.χ. οσμές, γεύσεις, αφές κλπ., και εκφράζονται με έμμεσο τρόπο (υποβολή, περίφραση κλπ., πρβ. λογοτεχνία αλλά και επιστημονική ορολογία).

7. Σημειολογική θεώρηση

Κατα τις σημειωτικές διαστάσεις, οι αρθρώσεις που συνδυάζουν σημασία μπορούν να θεωρηθούν σύμβολα κατα τη σημαντική διάσταση και ενδείκτες ή εικόνες κατα τη συντακτική. Κατα την αξιολογική διάσταση διακρίνονται τα επίπεδα της γλώσσας (βλ. Σετάτος 1994), δηλαδή οι κλίμακες (λεξιλόγιο), οι διαβαθμίσεις (ύφος), τα είδη του λόγου (πρβ. κειμενογλωσσολογία), τα στρώματα (πρβ. κοινωνιογλωσσολογία), οι κώδικες (πολιτισμικές διακρίσεις) κλπ.

Θα πρέπει να δεχτούμε ένα προγλωσσικό σημειωτικό στάδιο (πρβ. Αριστοτέλης, *Περί ερμηνείας* 1 16a 3–4: *Ἔστι μὲν οὖν τὰ ἐν τῇ φωνῇ τῶν ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων σύμβολα*), του οποίου τα στοιχεία αποτελούν ερμηνεύματα. Παρόλο που τα παθήματα μπορεί να είναι διαφορετικά μόνο σε λεπτομέρειες, εντούτοις ένα πάθημα μπορεί να εκφραστεί με τη γλώσσα ποικιλοτρόπως.

8. Βιολογική θεώρηση

Απο την πλευρά των διαδικασιών του εγκεφάλου κατα την ομιλία, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι παρουσιάζονται παράλληλες λειτουργίες (π.χ. παρακολούθηση λόγου και ταυτόχρονη σκέψη ή άλματα μέσα στον λόγο που ακούει κανείς, πρόβλεψη μελλοντικών γλωσσικών στοιχείων από αυτά που ήδη πραγματώθηκαν κλπ.).

Η γραμμικότητα του λόγου ‘σέρνει’ μαζί της ανακλήσεις, εικόνες, συνειρμούς κλπ., δηλαδή πλήθος ερμηνευμάτων, από τα οποία άλλα είναι κοινά στους ομιλητές και άλλα προσωπικά.

Οι επιτονώσεις φαίνεται ότι ανήκουν στο δεξιό ημισφαίριο του εγκεφάλου, όπως πιθανώς και η αντίληψη συντακτικών σχημάτων (πρβ. ύφος, μετρικές μορφές κλπ.) και σχημάτων λόγου (πρβ. χιαστό κλπ.).

Συντάγματα και κυρίως προτάσεις αποτελούν γέφυρες μεταξύ των λειτουργιών των δύο ημισφαιρίων του εγκεφάλου, και δείχνουν την ανάλυση των βιωμάτων, των εμπειριών και των παραστάσεων του κόσμου απο το μυαλό, που στην περιοχή της γλώσσας μορφοποιείται απο την πρόταση.

Βιβλιογραφία

- Lyons, J. 1992. *Εισαγωγή στη γλωσσολογία*. Αθήνα: Πατάκης.
- Σετάτος, Μ. 1994. *Γλωσσολογικές Μελέτες (ΕΕΦΣΠΘ, Περίοδος Β΄, Τεύχος Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα 4)*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- . 2024. «Η πρόταση», στο Μ. Σετάτος, *Μελέτες για τη γλώσσα και τα σημεία 1*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη], 79–119.

